

MEĐUNARODNI KRIVIČNI SUD
ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU

Predmet br. IT-03-67-PT

PRED PRETRESNIM VEĆEM II

U sastavu: sudija Carmel A. Aguis, predsjedavajući
sudija Jean Claude Antonetti
sudija Kevin Parker

Sekretar: g. Hans Holthuis

Datum: 4. april 2006.

TUŽILAC

protiv

VOJISLAVA ŠEŠELJA

PODNEŠAK TUŽILAŠTVA

IZVEŠTAJ VEŠTAKA ANDRÁSA RIEDLMAYERA

Tužilaštvo:

gđa Hildegard Uertz-Retzlaff
g. Daniel Saxon
g. Ulrich Müssemer
g. Nobuo Hayashi

Prevod

**MEĐUNARODNI KRIVIČNI SUD
ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU**

**TUŽILAC
protiv**

VOJISLAVA ŠEŠELJA

Predmet br. IT-03-67-PT

PODNEŠAK TUŽILAŠTVA

IZVEŠTAJ VEŠTAKA ANDRÁSA RIEDLMAYERA

---

1. U skladu s pravilom 94bis Pravilnika o postupku i dokazima (u daljem tekstu: Pravilnik) tužilaštvo podnosi Izveštaj veštaka Andrása Riedlmayera, priložen uz ovaj podnesak kao Dodatak A.¹ Gospodin Riedlmayer je na stranicama br. 28 i 29 svog izveštaja naveo niz podnetih dokumenata, koji su svi priloženi uz njegov izveštaj kao Prilog 2. Na kraju podnetih dokumenata priložena je njegova biografija.
2. Tužilaštvo obaveštava Pretresno veće da će g. Riedlmayer biti na raspolaganju ukoliko optuženi bude želeo da ga unakrsno ispita. U slučaju da optuženi prihvati ovaj Izveštaj veštaka, tužilaštvo traži da se on uvrsti u dokazni spis bez pozivanja samog svedoka.

/potpis na originalu/
Hildegard Uertz-Retzlaff,
viši zastupnik tužilaštva

Dana 4. aprila 2006.
U Hagu,
Holandija

---

¹ ERN 0469-3669-0469-3697

Prevod

UNIŠTAVANJE KULTURNE BAŠTINE BOSNE I HERCEGOVINE:

Posleratno ispitivanje o uništavanju nesrpske kulturne baštine u opštinama Bijeljina, Bosanski Šamac, Brčko, Mostar, Nevesinje, na širem području Sarajeva (Ilidža, Ilijaš, Novi Grad/Rajlovac, Novo Sarajevo, Vogošća) i u Zvorniku tokom rata od 1992. do 1995. godine, s posebnim osvrtom na period od septembra 1991. do septembra 1993.

Sastavljeno za potrebe Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju

Veštak: András J. Riedlmayer

Sadržaj

1.0 Uvod

1.1 Osnovni podaci o ispitivanju

1.2 Ciljevi i metodologija ispitivanja

2.0 Nalazi

2.1 Šteta naneta islamskim spomenicima kulture

2.2 Šteta naneta rimokatoličkim spomenicima kulture

2.3 Šteta naneta arhivama i bibliotekama

3.0 Upotreba baze podataka

4.0 Biografija veštaka

Prilog 1: Opis i analiza izvorâ dokumentacije

Prilog 2: Spisak podnetih dokumenata

1.0 Uvod

1.1 Osnovni podaci o ispitivanju

[1.] Za vreme sukoba u Bosni i Hercegovini, od 1992. do 1995. godine, bilo je izveštaja sa raznih strana o rasprostranjenom uništavanju kulturne i verske baštine. Ti izveštaji su obično poticali iz sledećih izvora: državni organi i stručne ustanove u Bosni i Hercegovini, lokalne verske zajednice, razgovori sa izbeglicama koje su vodili predstavnici međunarodnih humanitarnih organizacija i drugih nevladinih organizacija, kao i izveštaji sredstava javnog informisanja sa područja sukoba.

[2.] Usled toga je Odbor za kulturu i obrazovanje Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, organizovao niz poseta Bosni i Hercegovini, kao i Hrvatskoj, radi prikupljanja podataka o uništavanju kulturne baštine za vreme rata. U prvom od deset izveštaja koje je Odbor podneo na ovu temu (Council of Europe Parliamentary Assembly Doc. 6756, od 2. februara 1993. godine) ovo uništavanje opisano je kao "kulturna katastrofa u srcu Evrope".

[3.] Po završetku neprijateljstava i nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, postalo je očigledno da postoji hitna potreba da se izvrši nezavisna procena štete koju je tokom sukoba pretrpela kulturna baština Bosne i Hercegovine. Međutim, zbog problema vezanih za ponovno uspostavljanje bezbednosti i funkcionisanja javnih službi nastalih posle rata, zbog ljudske drame oko povratka izbeglica, otkrivanja masovnih grobnica i drugih dokaza o zverstvima, kao i zbog hitne potrebe da se zadovolje osnovne životne potrebe kao što je smeštaj, sudbina kulturnog nasleđa nije bila prva na spisku prioriteta međunarodnih organizacija i državnih organa Bosne i Hercegovine.

[4.] U Aneksu 8 Dejtonskog mirovnog sporazuma, u kojem je potvrđen značaj kulturne baštine, zatraženo je osnivanje Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika.¹ Ta Komisija jeste formirana, ali je tokom prvih šest godina postojanja bila blokirana sporovima oko političkih i proceduralnih pitanja, a nije imala ni budžet ni osoblje za obavljanje bilo kakve procene. Ovlašćenja državnih institucija koje su pre rata bile nadležne za zaštitu kulturne baštine u Bosni i Hercegovini nisu više obuhvatala teritoriju cele zemlje i one nisu imale podršku iz budžeta, što je bilo posledica decentralizovanog političkog uređenja uvedenog Dejtonskim sporazumom, te one nisu bile u mogućnosti da izvode opsežnije istrage na terenu.²

[5.] Ubrzo po završetku rata, različite verske zajednice u Bosni uložile su napore da dokumentuju i objave podatke o šteti koju su pretrpeli njihovi verski spomenici, delimično u cilju prikupljanja sredstava za njihovu obnovu. Tokom 1997. i 1998. godine, Program za tehničku saradnju i konsalting Odeljenja za kulturnu baštinu Saveta Evrope, u saradnji sa lokalnim organima vlasti u oba entiteta Bosne i Hercegovine, sproveo je na terenu nezavisno ispitivanje odabranih objekata kulturne baštine. Cilj izveštaja koji je iz toga nastao, naslovljenog: "Konkretni plan akcije za Bosnu i Hercegovinu, početna faza: Završni izveštaj (mart 1999. godine)", bio je ne samo da se utvrde prioriteti obnove, već i da se dođe do nezavisnih, osnovnih podataka i fotografija za izvestan broj objekata. Gubici koje je u periodu od 1992. do 1995. godine pretrpela kulturna baština nacionalnih i verskih zajednica Bosne i Hercegovine u velikoj meri su evidentirani, ali jedna sveobuhvatna procena na nivou cele zemlje tek treba da bude izvršena.

¹ Tekst Aneksa 8 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Dejtonski mirovni sporazum): Sporazum o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika (14. decembar 1995. godine) priložen je uz ovaj izveštaj.

² U vezi s restrukturiranjem Komisije iz Aneksa 8 Dejtonskog sporazuma od 21. decembra 2001. godine vidi "Odluku Predsjedništva BiH o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika", koja se može videti na Internet stranici Komisije (www.aneks8komisija.com.ba/main.php?id_struct=82&lang=4.) Predsedništvo Bosne i Hercegovine imenovalo je autora tog izveštaja za člana restrukturirane Komisije, ali je on morao da odustane od imenovanja iz ličnih razloga.

[6.] Dana 9. i 10. aprila 2002. godine svedočio sam kao veštak u predmetu *Tužilac protiv Slobodana Miloševića* u vezi s uništavanjem kulturne i verske baštine tokom sukoba na Kosovu 1998. i 1999. godine.³

[7.] Dana 16. maja 2002. godine, Tužilaštvo me je angažovalo da u predmetu *Tužilac protiv Slobodana Miloševića* sastavim sličan izveštaj, koji će biti zasnovan na rezultatima ispitivanja na terenu u Bosni i Hercegovini. Zadatak je bio da se dokumentuje šteta naneta kulturnim i verskim objektima bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata (rimokatolika) u najmanje četrnaest opština, koje je Tužilaštvo konkretno navelo, kao i u još pet dodatnih opština, ukoliko bude bilo vremena.

[8.] Posao na terenu u Bosni i Hercegovini obavljen je u julu 2002. godine uz podršku Tužilaštva, koje je odredilo zadatke u okviru ove misije, obezbedilo prevoz, platilo dnevnice i pokrilo dnevne troškove. Tokom dve i po nedelje putovanja po Bosni i Hercegovini, u okviru ispitivanja na terenu pregledani su objekti verskog i kulturnog nasleđa u devetnaest opština. Ovaj izveštaj zasniva se na podacima i fotografijama prikupljenim na terenu, dokumentaciji koja je pribavljena iz drugih izvora tokom mojih prethodnih odlazaka u Bosnu i Hercegovinu (u junu 1997, novembru i decembru 1998, maju i junu 2001. godine), kao i na naknadnoj analizi prikupljenih podataka, pohranjenih u priloženoj bazi podataka. Nalazi i zaključci izneti u ovom izveštaju isključivo su autorovi. Ni u jednoj fazi ovog procesa Tužilaštvo nije pokušalo da izvrši nikakav uticaj niti pritisak na autora u vezi sa metodologijom ovog ispitivanja, njegovim rezultatima ili zaključcima.

[9.] Gorepomenuti izveštaj⁴ završen je i podnet MKSJ u februaru 2003. godine. Dana 8. jula 2003. godine svedočio sam kao veštak u predmetu *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*.⁵

³ *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, 020409DR, 020410DR.

⁴ UNIŠTAVANJE KULTURNE BAŠTINE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1992. DO 1996. GODINE, Posleratno ispitivanje sprovedeno u odabranim opštinama, 0326-2227-0326-2256.

⁵ *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, 030708ED.

[10.] U aprilu 2003. godine ponovo sam angažovan kao veštak u predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika* i od mene je traženo da za potrebe tog predmeta dostavim prilagođenu verziju gorepomenutog izveštaja. U toj prilagođenoj verziji izveštaja trebalo je da se ispita i dokumentuje nanošenje štete i uništavanje kulturne i verske baštine islamske i rimokatoličke zajednice u bosanskim opštinama Banjaluka, Bijeljina, Bosanska Krupa, Bratunac, Brčko, Čajniče, Doboj, Foča, Višegrad i Zvornik tokom rata od 1992. do 1995. godine, s posebnim osvrtom na 1992. godinu. Prihvatio sam taj zadatak 25. aprila 2003. i u junu 2003. godine podneo taj izveštaj MKSJ.⁶ Dana 23. maja 2005. godine svedočio sam kao veštak u tom predmetu.⁷

[11.] U aprilu 2005. godine od mene je zatraženo da sastavim izveštaj o uništavanju kulturnih i verskih spomenika u periodu od septembra 1991. do septembra 1993. godine u opštinama u Bosni i Hercegovini obuhvaćenim optužnicom u predmetu *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*. Izveštaj je delimično trebalo da se temelji na materijalu analiziranom u predmetima *Milošević* i *Krajišnik*, s dodatnim podacima vezanim za konkretne opštine i konkretan period na koji se odnosi optužnica u tom predmetu. Taj zadatak sam prihvatio 18. aprila 2005. godine. Nakon što je 15. jula 2005. godine u tom predmetu podneta Modifikovana izmenjena optužnica, zamoljen sam da predmet svog izveštaja proširim tako da obuhvata dokumentaciju o uništavanju nesrpske kulturne baštine tokom navedenog perioda u još devet opština u Bosni i Hercegovini obuhvaćenih Modifikovanim izmenjenom optužnicom.

1.2 Ciljevi i metodologija ispitivanja

[12.] Cilj ovog ispitivanja bio je da se dokumentuju slučajevi hotimičnog uništavanja kulturne i verske baštine bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata (rimokatolika) tokom rata

⁶ UNIŠTAVANJE KULTURNE BAŠTINE U BOSNI I HERCEGOVINI: Posleratno ispitivanje o uništavanju nesrpske kulturne baštine u opštinama Banjaluka, Bijeljina, Bosanska Krupa, Bratunac, Brčko, Čajniče, Doboj, Foča, Višegrad i Zvornik tokom rata od 1992. do 1995. godine, s posebnim osvrtom na 1992. godinu, 0340-5804-0340-5829.

⁷ *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 050523DR.

od 1992. do 1995. godine u opštinama Bijeljina, Bosanski Šamac, Brčko, Mostar, Nevesinje, na "širem području Sarajeva" (Ilidža, Ilijaš, Novi Grad/Rajlovac, Novo Sarajevo, Vogošća) i u Zvorniku, s posebnim osvrtom na period od septembra 1991. do septembra 1993. godine. Verski i kulturni objekti koje je trebalo obuhvatiti ovim ispitivanjem uključivali su, između ostalog, bogomolje, biblioteke i arhive, prosvetne ustanove i objekte od kulturnog značaja. U svakoj od navedenih opština trebalo je dokumentovati najmanje šest takvih objekata. U većini opština obuhvaćenih ovim ispitivanjem (osam od jedanaest) broj dokumentovanih objekata zadovoljava postavljeni kriterijum, ili ga prevazilazi. Osim što smo svaki posećeni objekat pažljivo pregledali, nastojali smo da prikupimo fotografije na kojima je prikazano kako predratno tako i posleratno stanje, te da od lokalne zajednice i drugih izvora pribavimo i druge podatke.

[13.] U ovom izveštaju dokumentovano je ukupno 158 objekata. Od toga su 83 objekta, što čini više od polovine (53 posto), pregledana na licu mesta. Za preostalih 75 objekata (47 posto), procena je izvršena na osnovu fotografija i podataka dobijenih iz drugih izvora koji se smatraju pouzdanim (na primer, podataka lokalnih verskih zajednica, fotografija koje su napravili istražitelji MKSJ, ekipe za procenu Saveta Evrope i lokalni zavodi za zaštitu spomenika). U slučaju kada su korišćeni podaci iz spoljnih izvora, za potrebe ovog ispitivanja uzeti su u obzir samo oni objekti za koje postoje fotografije ili drugi potkrepljujući materijal. Kad god je to bilo moguće, trudili smo se da rezultati ovog ispitivanja budu potkrepljeni podacima iz više nezavisnih izvora. Za potrebe ovog ispitivanja, izraz "objekat" koristili smo za određenu zgradu ili instituciju koju određene zajednice koriste kao bogomolju (kao što su džamija, crkva ili svetište) ili za sličnu, kulturnu ili obrazovnu svrhu (arhiva, biblioteka, verska škola, samostan ili tekija). Svi ovi objekti obrađeni su prema tipu i nameni.

Prevod

Tabela I. OPŠTINE	OBUHVAĆENE	Broj objekata
ISPITIVANJEM		
1. Bijeljina*		15
2. Bosanski Šamac**		10
3. Brčko		21
4. Mostar***		19
5. Nevesinje		13
6. Sarajevo Ilidža		6
7. Sarajevo Ilijaš		18
8. Sarajevo Novi Grad (Rajlovac)		3
9. Sarajevo – Novo Sarajevo		3
10. Sarajevo – Vogošća		4
11. Zvornik		46
UKUPNO:		158

Tabela II. MUSLIMANSKI OBJEKTI

Džamije	101
Škole za izučavanje Korana (mektebi, medrese)	9
Turbeta (islamska svetišta)	6
Tekije (derviški manastiri)	1
Islamske verske arhive i biblioteke	3

Tabela III. RIMOKATOLIČKI OBJEKTI

Katoličke crkve	27
-----------------	----

* Ukupan broj obuhvata četiri džamije u selima koja su pre rata pripadala opštini Ugljevik, a danas pripadaju opštini Bijeljina.

** Ukupan broj obuhvata i dva objekta (jednu katoličku crkvu i jedan samostan) u parohiji Čardak koja se nalazi na granici sa susednom opštinom Modriča.

Katolički manastiri i samostani	6
Katoličke verske arhive i biblioteke	5

Tabela IV. DRUGI KULTURNI OBJEKTI

Muzeji, biblioteke i arhive	3
Drugi spomenici (Stari most u Mostaru)	1

[14.] Groblja i grobljanske kapele, koji se ne koriste za redovnu versku službu, nisu obuhvaćeni ispitivanjem, za razliku od mekteba (škole za izučavanje Korana) koji se često koriste za zajedničke molitve.

[15.] Procena oštećenja za svaki ispitani objekat uključuje tekstualni opis. Stepen oštećenja takođe je procenjen prema skali od jedan do pet,⁸ i ti stepeni definisani su na sledeći način:

*** Kad je reč o Mostaru vođena je posebna briga da budu uključeni samo oni objekti u vezi s kojima postoji dokumentacija da su oštećeni 1992. godine.

⁸ Uslovi i kriterijumi procene oštećenja korišćeni u ovom izveštaju veštaka definisani su na osnovu druge dve skale korišćene u vezi s Balkanom. Jedna od njih je skala od jedan do pet koju je UNHCR koristio 1999. godine u svom projektu nazvanom "Hitna ocena sela" sprovedenom krajem rata na Kosovu 1998-1999. godine, UNHCR, Formulari za hitnu ocenu sela, 1999. *Emergency Assessment of Damaged Housing and Local/Village Infrastructure in Kosovo* (Priština i Brisel; Evropska komisija za ocenu štete na Kosovu, Međunarodna grupa za menadžment, jul 1999); dokument se može naći na Internet stranici www.reliefweb.int/library/documents/KosovoAssessment99.pdf. Skala opštećenja koju je koristio UNHCR definisana je imajući na umu obračune troškova rekonstrukcije stambenih objekata a ne objekata kulturne baštine, i nije bila pogodna za ove svrhe. Drugi način procene, skalu od jedan do šest, definisao je Državni institut za zaštitu spomenika kulture Hrvatske i korišćen je za ocenu ratne štete na objektima kulturne baštine u Starom gradu u Dubrovniku. Istu skalu su koristili izvestioci koje je Savet Evrope poslao u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu kako bi ocenili štetu nanetu tokom rata 1991-1995. godine; U izveštaju *The Destruction by War of the Cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education, Information Report, 2. februar 1993.* (Council of Europe Parliamentary Assembly Doc. 6756), par. 77-78, navedeno je šest nivoa oštećenja, ali nažalost ne i kriterijumi za svaki od njih. Skala korišćena u ovom izveštaju veštaka sadrži jasne kriterijume, utemeljene na vizuelnom posmatranju, i zasniva se na istim standardnim metodima ocene kao što je gore navedeno.

Tabela V. STEPENI OŠTEĆENJA

<i>U dobrom stanju:</i>	Na objektu se ne vide znaci ratnog oštećenja niti nedavne obnove.
<i>Lakše oštećen:</i>	Obuhvata svako oštećenje koje naoko ne ugrožava glavnu konstrukciju objekta. Oštećenja mogu biti od posledica vandalskog napada, preko manjih požara izazvanih u objektu, pa do rupa od metaka u zidovima, rupa od granata na krovu, otpalog vrha minareta ili vrha crkvenog tornja usled pucnjave, sve dok se čini da je konstrukcija objekta ostala netaknuta.
<i>Teško oštećen:</i>	Glavni elementi konstrukcije objekta pretrpeli su znatna oštećenja. Ovaj izraz se obično koristi za opis objekta koji je potpuno spaljen, čiji je krov često potpuno ili u znatnoj meri srušen, ili za oštećenja izazvana eksplozijom, ili za kombinaciju većeg broja oštećenja nastalih na više delova konstrukcije.
<i>Gotovo uništen:</i>	Nekoliko glavnih delova objekta, kao što su spoljni zidovi, nedostaju ili su teško oštećeni. Objekat se, po svemu sudeći, ne može popraviti i bila bi neophodna potpuna rekonstrukcija, ali su ipak ostali neki prepoznatljivi delovi.
<i>Potpuno uništen:</i>	Objekat je srušen do temelja i nije ostao nijedan njegov element koji bi se eventualno mogao spasti.

[16.] Pored autora ovog izveštaja, koji je odredio objekte koje je trebalo dokumentovati i obavio dokumentaciju i ocene, u timu je bio i jedan istražitelj Tužilaštva koji je bio naš vozač i bio zadužen za bezbednost, kao i prof. dr Muhamed Hamidović, sadašnji dekan Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i bivši direktor Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasleđa Bosne i Hercegovine. Profesor Hamidović nam je pomogao da uspostavimo kontakte na lokalnom nivou. On je po potrebi bio i naš prevodilac i vodič za veliki broj objekata od verskog i kulturnog značaja koje je lično dobro poznao. Međutim,

on nije imao nikakvu ulogu u odbiru objekata ili oceni štete. U svim opštinama u kojima je obavljeno ispitivanje, predstavnici lokalnih islamskih i rimokatoličkih verskih zajednica pružili su nam podatke, dokumentaciju (uključujući fotografije) i pomoć. U mnogim mestima, lokalni sveštenici velikodušno su nam posvetili vreme, pratili nas i vodili na lokalitete gde se nalaze uništeni sakralni objekti. Međutim, u svim slučajevima je za odбир lokacija i ocenu štete isključivo odgovoran autor ovog izveštaja.

[17.] Iako cilj ovog izveštaja nije bio da se obradi svaki objekat u opštinama obuhvaćenim Optužnicom, u većini ispitanih opština šteta nastala na najvećem broju islamskih i rimokatoličkih objekata koji su postojali pre rata zapravo je dokumentovana tokom ovog ispitivanja.

2.0 Nalazi

2.1 Šteta naneta islamskim arhitektonskim spomenicima

[18.] Objekti islamskog verskog nasleđa u Bosni i Hercegovini obuhvataju džamije (mesdžide), tekije (manastiri gde borave derviši, pripadnici mističkog reda sufista), turbeta (svetilišta u kojima su sahranjeni poznati islamski sveci i mučenici), medrese (islamske verske škole), mektebe (škole za izučavanje Korana), kao i islamske biblioteke i verske arhive. Po svemu sudeći, svi ovi objekti namerno su uništeni tokom nedavnog rata, a to se naročito odnosi na džamije.⁹

[19.] U okviru ovog ispitivanja dokumentovana je 101 džamija u opštinama obuhvaćenim ovim izveštajem. S izuzetkom Mostara i nekoliko džamija u sarajevskim prigradskim

---

⁹ Tokom terenskog ispitivanja na kojem se temelji ovaj izveštaj, u svakom od slučajeva vodilo se računa da se zabeleži stanje zgrada u okolini oštećenog spomenika kako bi se ustanovio kontekst uništavanja. U velikoj većini (80 posto) od 88 slučajeva u vezi s kojima su takve informacije mogle da se dobiju, druge zgrade u okolini oštećenih/uništenih islamskih verskih objekata bile su ili netaknute ili su pretrpele manji stepen oštećenja. U preostalih 20 posto su i džamija (ili neki drugi islamski objekat) i okolne zgrade pretrpele isti stepen oštećenja.

naseljima, sve se nalaze na teritoriji koje su snage bosanskih Srba zaposele i držale pod kontrolom tokom perioda obuhvaćenog Optužnicom. Nijedna od ispitanih džamija nije ostala neoštećena, dok je, prema proceni, samo 10 džamija (deset posto od ukupnog broja) ocenjeno kao lakše oštećeno.

[20.] Džamije za koje je utvrđeno da su pretrpele neznatnu štetu spadaju u dve kategorije. Ukupno sedam džamija obuhvaćenih ispitivanjem, koje su se tokom rata nalazile na teritoriji pod kontrolom bosanskih vlasti, nalazile su se u blizini ratišta i oštećene su od udara projektila. Tri džamije za koje je ustanovljeno da su lakše oštećene nalazile su se na područjima koja su za vreme rata kontrolisale snage bosanskih Srba; sve su nedovršeni objekti, koji su još uvek bili u fazi gradnje u vreme kada je počeo rat.

[21.] Kao što je autor ovog izveštaja primetio i u drugim opštinama u Bosni obuhvaćenim ispitivanjem, nedovršene bogomolje nesrpskih zajednica - kako džamije tako i rimokatoličke crkve – su za vreme rata od 1992. do 1995. godine često su bile mete vandalskih napada i pljačkanja građevinskog materijala, ali su retko ili nikad rušene. Jedan indikativan primer, obuhvaćen ovim izveštajem, jeste nezavršena džamija u Križevićima kod Zvornika. Radi se o zgradi nadsvođenoj kubetom, koja se odmah prepoznaje kao džamija i jasno vidi pokraj glavnog puta koji ide severozapadno od grada Zvornika. Na početku rata 1992. godine ta džamija se još uvek zidala, bila je skoro završena, ali još nije bila otvorena. Od oko trideset džamija u delu opštine Zvornik koji je tokom rata bio pod kontrolom srpskih snaga ta, još neotvorena džamija, bila je jedina koja nije pretrpela značajnija oštećenja. Međutim, ustanovljeno je da su sve džamije koje su bile u upotrebi, zvanično otvorene i registrovane u civilnim organima vlasti bile ili uništene ili teško oštećene. U barem nekoliko slučajeva uništavanje tih džamija sigurno je iziskivalo znatnu preduzimljivost i napore, kao što je slučaj s džamijom u Kušlatu, južno od Zvornika, koja datira iz 15. veka. Istorijska džamija u Kušlatu nalazi se na vrhu strme litice iznad Drine i do nje nema makadamskog puta (potrebno je penjati se dva sata), nalazi se na “spisku spomenika pod zaštitom države”¹⁰ i

---

¹⁰ Objašnjenje tog izraza vidi u fusnoti 11 dole.

predstavlja jednu od najstarijih džamija u Bosni i Hercegovini, ali je bez obzira na to srušena u februaru 1993. godine.

[22.] Utvrđeno je da je ukupno 91 džamija, što čini više od 90 posto džamija ispitanih za potrebe ovog izveštaja, teško oštećeno ili uništeno. Od tog broja, 35 džamija je teško oštećeno, a 56 gotovo ili potpuno uništeno.

[23.] Skoro dve trećine, odnosno 65 posto od 101 džamije obuhvaćene ovim ispitivanjem, sagrađeno je za vreme otomanske imperije (od ranog XV veka do 1878. godine) ili austrougarske vladavine (od 1878. do 1918. godine). Od 65 tih istorijskih džamija, njih 30 bile su “pod zaštitom države” (one su na osnovu zakonodavnog akta uživale specijalnu zaštitu zbog svog izuzetnog kulturnog, umetničkog ili istorijskog značaja).¹¹

[24.] Od 65 džamija iz perioda otomanske i austrougarske vladavine na područjima obuhvaćenim ovim izveštajem sve osim dve su ili teško oštećene ili uništene. Od 30 džamija koje su bile pod zaštitom, 20 ih je gotovo ili potpuno uništeno, a osam ih je teško oštećeno.

[25.] Od džamija koje su bile pod zaštitom dve su lakše oštećene. Jedna od njih, džamija iz XVI veka koja se nalazi u Mostaru, nalazila se na teritoriji pod kontrolom bosanskih vlasti i više puta je pogođena tokom granatiranja u aprilu i maju 1992. godine, ali nije srušena. Još jedna zaštićena džamija koja nije pretrpela veća oštećenja, Čučkova džamija, u Nevesinju, koja se od 1930-ih godina ne koristi kao bogomolja, mnogo pre rata ostala je bez minareta, a u komunističkom periodu korišćena je kao skladište. Ova džamija bila je meta vandalskog

---

¹¹ “Spomenik pod zaštitom države” odnosi se na zgrade ili druge objekte koji su zvanično proglašeni odbjektima od posebnog arhitektonskog, istorijskog ili kulturnog značaja. “Zaštićene” zgrade ne smeju se rušiti, dograđivati ili menjati bez posebne dozvole nadležnih organa. Pored toga, zaštićene zgrade mogu biti uključene u projekte zaštite finansirane iz budžeta države. Propisi u bivšoj Jugoslaviji (SFRJ) na saveznom i republičkom nivou vezani za zaštitu kulturne baštine obuhvatali su procedure za određivanje koja zgrada spada u zaštićene spomenike. U Bosni i Hercegovini to je bilo regulisano zakonima o zaštiti spomenika kulture, donetim 1965, 1978. i 1985. godine (Zakon o zaštiti spomenika kulture, SL SRBiH 16/65 i 31/65; Zakon o zaštiti kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, SL SRBiH 3/78, SL SRBiH 85). Mevlida Serdarević, *Pravna zaštita kulturno-historijskog naslijeđa BiH* (Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1997), str. 59-81: Zaštita kulturno-historijskog naslijeđa do 1992. godine (zakon o zaštiti naslijeđa).

napada, a od 1992. godine, kada je Nevesinje palo u ruke srpskih nacionalističkih snaga, korišćena je kao smetlište. Ipak, za razliku od druge dve džamije u Nevesinju, koje su se koristile za versku službu, ova džamija nije srušena.

[26.] Isti obrazac očigledno se koristio i za ostale islamske verske spomenike od kulturnog ili istorijskog značaja. Svih 6 turbeta (islamskih svetilišta) u opštinama obuhvaćenim ovim izveštajem, od kojih su dva bila pod zaštitom države, teško su oštećeni ili potpuno uništeni. Derviška tekija od istorijskog značaja u Diviču (opština Zvornik) srušena je do temelja, a na grobove osnivača, dvojice muslimanskih svetaca iz XVI veka, stavljena je zardala olupina jednog kamiona.

[27.] Iako se često govori tome da su sve džamije koje su se za vreme rata nalazile na teritoriji pod kontrolom snaga bosanskih Srba srušene sa zemljom, to nije sasvim tačno. Međutim, na osnovu rezultata iz ovog izveštaja može se zaključiti da je ogromna većina džamija u opštinama obuhvaćenim ovim ispitivanjem – ali i u drugim opštinama - teško oštećena ili uništena, kao i to da su i ostali muslimanski verski spomenici od posebnog istorijskog ili kulturnog značaja namerno srušeni. Minareti, čiji visoki tornjevi predstavljaju najuočljiviji simbol da u nekoj sredini žive Muslimani, po svemu sudeći, su bili omiljena meta napada. Na područjima koja su bila pod kontrolom snaga bosanskih Srba praktično nema minareta koji je tokom rata od 1992. do 1995. godine ostao čitav.¹²

[28.] Uništavanje muslimanskih verskih spomenika u velikom broju slučajeva očito je bilo posledica namernih napada, a ne slučajna posledica sukoba. Dokaze za to predstavljaju znaci oštećenja od eksplozije, koji ukazuju na to da je eksploziv bio postavljen unutar džamije ili stepeništa koje vodi do minareta. Na fotografijama snimljenim neposredno posle rata vidi se

¹² Poznati izuzetak predstavlja minaret u Baljvini, u blizini Mrkonjić Grada, gde su meštani srpske nacionalnosti, navodno ubedili pripadnike srpskih paravojnih snaga da ne diraju džamiju, govoreći da je ona deo "lokalnog kolorita." (Jolyon Naegle, "Banjaluka's Mufti Tells Of 'Four Years Of Horror'," *RFE/RL. Weekday Magazine*, 6. septembar 1996; <http://www.rferl.org/nca/features/1996/09/F.RU.96090616572638.html>.)

da su mnoge džamije spaljene ili dignute u vazduh, dok objekti u njihovoj okolini nemaju znakove oštećenja ili nedavne obnove. U velikom broju gradova, uključujući Bijeljinu, Bosanski Šamac, Nevesinje, Zvornik, Kozluk i druga mesta, džamije i drugi muslimanski objekti rušeni su nakon što su ta područja pala pod kontrolu srpskih snaga, u vreme kada u neposrednoj okolini nije bilo vojnih dejstava.

[29.] Rušenje islamskih verskih spomenika u Bosni i Hercegovini počelo je već u septembru 1991. godine (kad su rezervne snage JNA u Odžaku, kod Nevesinja, navodno srušile džamiju od istorijskog značaja) i trajalo je tokom celog rata, sve do završnih borbi 1995. godine. Međutim, u opštinama obuhvaćenim ovim izveštajem, većina rušenja odigrala se u periodu od aprila 1992. do septembra 1993. godine. Tako je 45 od 46 oštećenih ili uništenih muslimanskih objekata zabeleženih u opštini Zvornik i svih deset objekata muslimanske i rimokatoličke baštine u Bosanskom Šamcu uništeno u periodu od aprila 1992. do septembra 1993. godine.

[30.] Po svemu sudeći, rušenje džamija i drugih islamskih verskih spomenika niti je bilo ograničeno na manja područja niti je bilo nasumično, kako u dotičnim, tako i u drugim ispitanim opštinama u Bosni i Hercegovini, i, prema izveštajima, u mnogim slučajevima odigralo se pre ili tokom masovnog egzodusa lokalnog muslimanskog življa, a u nekim slučajevima, neposredno posle njega. Izjave ljudi upućenih u te događaje ukazuju na to da je postojala svest o posledicama koje će namerno rušenje verskih objekata ostaviti na ciljanu zajednicu.

[31.] U opštini Zvornik u istočnoj Bosni, srpske snage su u periodu od aprila 1992. do septembra 1993. godine uništile svih pet džamija u gradu Zvorniku i okolini i ukupno 46 muslimanskih objekata (uključujući 36 džamija) u toj opštini. Početkom 1993. godine *Chicago Tribune* je sledećim rečima opisao situaciju u Zvorniku:

[32.] *Gradonačelnik Zvornika Branko Grujić priznaje da su Muslimani svojevremeno možda imali legitimno pravo da im pripadne istočna Bosna, ali je odmah objasnio zašto treba odbaciti UN mapu za to područje. "Demografija je sada drugačija", kaže on. Zvornik je*

*nekada imao 70.000 stanovnika – od čega su više od 60 posto činili Muslimani. Sada je džamija dignuta u vazduh, a stanovništvo je 90 posto srpsko, možda čak i 99,9 posto, rekao je Grujić.*¹³

[33.] Godinu dana kasnije beogradska štampa je pisala da je gradonačelnik Grujić izjavio da *u Zvorniku ima još samo pet Muslimana.*¹⁴

[34.] U martu 1993. godine gradonačelnika Zvornika Branka Grujića intervjuisalo je nekoliko stranih novinara, i tom prilikom je on izjavio sledeće: *“U Zvorniku nikad nije bilo nikakvih džamija”.*¹⁵

[35.] Nakon što je u Banjaluci u maju 1993. godine srušena džamija Ferhadija od istorijskog značaja, jedan Musliman iz Banjaluke rekao je jednom stranom novinaru sledeće: *“Kao da su nam srce iščupali. Hteli su da shvatimo da nam ovde nije mesto.”*¹⁶

[36.] U mnogim mestima - naročito u velikim naseljima, a ponekad i u selima - džamije ne samo što su rušene paljenjem ili eksplozivom, već su i njihove ruševine razarane do temelja i srušene sa zemljom uz pomoć teškog oruđa, a sav građevinski materijal uklonjen je sa tog mesta. Džamije su obično rušene do temelja i srušene sa zemljom neposredno nakon samog razaranja, a taj deo posla obavljale su ekipe radnika lokalnih organa opštinske vlasti bosanskih Srba, koje se nisu obazirale na molbe lokalnih islamskih zajednica. Naročito dobro dokumentovane primere ove prakse predstavljaju razaranja i rušenje do temelja džamija u Bijeljini, Janji, Kozluku i Zvorniku, rušenje džamije Azizija i katoličke crkve u

¹³ Tom Shanker, “Hatred Running Deep in Bosnia”, *Chicago Tribune*, 23. mart 1993. godine.

¹⁴ *Vreme News Digest*, br. 156, 19. septembar 1994. godine, naslov “On the Spot: Loznica and Zvornik, the Banks of the Drina”, autor Dragan Todorović.

¹⁵ Branko Grujić, u intervjuu autora Carol Williams, “Serbs Stay Their Ground on Muslim Lands: Conquering Warlords Bend History and Reality in an Attempt to Justify Their Spoils”, *Los Angeles Times*, 28. mart 1993. godine; Laura Silber, “Serb Mayor Confident in Bosnian Town Where Mosques Are Rubble”, *Financial Times* (London), 17. maj 1993. godine; Roger Cohen, “In Town Cleansed of Muslims, Serb Church Will Crown the Deed”, *New York Times*, 7. mart 1993. godine.

¹⁶ Tim Judah, *The Times* (London), 14. maj 1993. godine.

Bosanskom Šamcu i rušenje i srušivanje sa zemljom dve korišćene džamije i katoličke crkve u Nevesinju.

[37.] Šut od potpuno srušenih džamija obično je kamionima transportovan van grada i odlagan na deponijama. U nekim slučajevima, kao što je Savska džamija iz XVIII veka u Brčkom, šut od razorene džamije bačen je na masovnu grobnicu i iskorišćen za pokrivanje posmrtnih ostataka muslimanskih civila koje su ubile srpske snage.¹⁷

[38.] Mnoga mesta na teritoriji pod kontrolom bosanskih Srba, na kojima su se nekad nalazile džamije koje su srušene do temelja, oskrnavljena su i to najčešće tako što se sada koriste kao smetlišta. Kao što je autor ovog izveštaja primetio tokom ispitivanja na terenu, prisustvo velikih, prepunih kontejnera za smeće na praznim parcelama u centru gradova u Republici Srpskoj često je znak da se na tom mestu nekada nalazila džamija koja je srušena. Neki od primera za to su Riječanska džamija i džamija Begsuja u Zvorniku, Mehmed-Čelebijina džamija u Kozluku (opština Zvornik), Careva džamija u Nevesinju i džamija Azizija u Bosanskom Šamcu (vidi odrednice u bazi podataka). Gomila smeća bačenog na takvim mestima često se mogla videti pored starog stabla lipe, koje se po tradiciji sadi desno od ulaza u džamije bosanskih Muslimana. Iako su u nekim slučajevima čak i temelji srušenih džamija izvađeni i uklonjeni (neki od primera za to su džamija Azizija u Bosanskom Šamcu, Hadži-Pašina džamija i Savska džamija u Brčkom), često se još uvek moglo videti mesto gde je nekada stajala džamija, po brazdama u raskopanoj zemlji, kamenju na zemlji i po razlici u rastu vegetacije (za primere ovog drugog, vidi u bazi podataka pod odrednicama za džamiju u Gornjem Šepku, opština Zvornik). Po okolnim zgradama ili na preostalim zidovima

¹⁷ Razgovor (26. oktobra 2005. godine) autora ovog izveštaja s arheologom dr Rebeccom Saunders sa Louisiana State University, koja je leta 1997. učestvovala u ekshumacijama masovne grobnice jugoistočno od Brčkog, u organizaciji MKSJ: "Na području dimenzija 50 x 100 metara nalazilo se više zasebnih masovnih grobnica. Nakon pokopa preko celog tog područja nasut je sloj od jednog do dva metra šuta, reklo bi se zbog toga što se lokalno stanovništvo žalilo na miris. ... Deo tog šuta očito je poticao od džamije srušene sa zemljom." Vidi i svedočenje dr Richarda Wrighta u predmetu *Tužilac protiv Gorana Jelisića*, 990902ED. Korišćenje šuta od džamije u Brčkom za pokrivanje masovne grobnice takođe se navodi u *Završnom izveštaju Ekspertske komisije UN, formirane u skladu s Rezolucijom SB br. 780 (1992)*, pod rukovodstvom M. Cherifa Bassiounija. UN SC Doc. S/1994/674/Add.2 (Vol. V), 28. decembar 1994. godine, Dodatak X: Masovne grobnice.

razorenih džamija, ukoliko nisu bile potpuno uništene, mogu se videti sprejom ispisani grafiti sa srpskim nacionalističkim simbolima ili antimuslimanskim porukama.

[39.] Može se primetiti da su u izvesnom broju gradova pod srpskom kontrolom (kao što su Bijeljina, Nevesinje, Zvornik, Kozluk i drugi), mesta na kojima su džamije srušene do temelja pretvorena u smetlišta, autobuske stanice, parkirališta, automehaničarske radnje ili buvlje pijace. U nekim gradovima su, uz dozvolu srpskih vlasti, na mestima gde su džamije srušene do temelja izgrađene nove zgrade, uprkos protestima lokalnih islamskih zajednica. Primeri iz opština obuhvaćenih ovim izveštajem uključuju, između ostalog, mesto gde je nekada stajala Zamlaz džamija u Zvorniku, stara 200 godina, koja je uništena 1992. godine, gde je sagrađena velika četvorospratnica sa stanovima i lokalima (vidi odrednicu u bazi podataka). U Diviču, nekada isključivo muslimanskom selu kod Zvornika, na mestu srušene Divičke džamije sagrađena je nova srpska pravoslavna crkva (vidi odrednicu u bazi podataka) a nove srpske vlasti su promenile ime sela u Sveti Stefan (prema hrišćanskom svecu).¹⁸

2.2 Šteta naneta rimokatoličkim spomenicima kulture

[40.] Objekti rimokatoličkog verskog nasleđa u Bosni i Hercegovini obuhvataju crkve, ženske i muške samostane raznih verskih redova, kao i rimokatoličke crkvene biblioteke i arhive. Po svemu sudeći, svi ovi objekti namerno su uništavani tokom rata od 1992. do 1995. godine, što se naročito odnosi na crkve.¹⁹

¹⁸ Korišćenje lokacija na kojima su se nalazile do temelja srušene džamije u Banjaluci, Bijeljini, Janji, Zvorniku i Diviču predmet je odluka Komisije za ljudska prava Bosne i Hercegovine (predmeti broj. CH/96/29, CH/98/1062 i CH/99/2656). (Vidi **Prilog 2** dole).

¹⁹ Tokom ispitivanja na terenu na kojem se temelji ovaj izveštaj vodilo se računa da se zabeleži stanje zgrada u okolini oštećenog spomenika kako bi se ustanovio kontekst razaranja. Od 25 slučajeva u kojima su takve informacije bile dostupne, u velikoj većini (84 posto) utvrđeno je da su druge zgrade u okolini oštećenog/uništenog rimokatoličkog verskog objekta ili netaknute ili su pretrpele manji stepen oštećenja. U preostalih 16 posto slučajeva su i crkva (ili drugi katolički verski objekat) i zgrade u okolini pretrpele isti stepen oštećenja.

[41.] U okviru ovog ispitivanja dokumentovana je šteta naneta na 27 katoličkih crkava, 6 katoličkih samostana, jednom katoličkom sjemeništu i pet katoličkih biblioteka i arhiva. Nijedna od pregledanih katoličkih crkava nije bila bez oštećenja: pet crkava na područjima obuhvaćenim ovim izveštajem bilo je lakše oštećeno. Od pet lakše oštećenih crkava, tri su se nalazile na teritoriji pod kontrolom snaga bosanskih vlasti i one su pretrpele štetu od granatiranja. Za ostale 23 katoličke crkve (82 posto od ukupnog broja) utvrđeno je da su ili teško oštećene ili uništene.

[42.] U Bosanskom Šamcu, župna katolička crkva koja je srušena sa zemljom nalazila se preko puta tamošnje srpske pravoslavne crkve, koja je ostala netaknuta. Rušenje katoličke crkve u Bosanskom Šamcu korišćenjem eksplozivnih naprava i uklanjanje šteta navodno je trajalo više od dva meseca (od januara do marta 1993. godine) i izvođeno je polako, kako ne bi bila dovedena u opasnost srpska pravoslavna crkva koja se nalazila preko puta (vidi izjavu katoličkog župnika s kojim je razgovarao autor ovog izveštaja, unetu u odrednicu u bazi podataka u vezi s katoličkom crkvom u Bosanskom Šamcu).

[43.] To odgovara obrascu primećenom u vezi s nizom drugih lokacija obuhvaćenih ispitivanjem, kao što su Nevesinje i selo Tarčin Do (Ilijaš), gde su katoličke crkve potpuno uništene, a ruševine srušene sa zemljom (vidi odrednice u bazi podataka).

[44.] Kao i u slučaju džamija, katoličke crkve od istorijskog i kulturnog značaja su, po svoj prilici, bile određene za mete napada. Župna katolička crkva u Bosanskom Šamcu bila je zakonom zaštićena kao "spomenik pod zaštitom države", kao i katolička crkva u Nevesinju. Obe su srušene, a njihove ruševine srušene sa zemljom. Južno od Bosanskog Šamca samostan Dolorosa Družbe služavki malog Isusa, jedinog ženskog katoličkog reda osnovanog u Bosni, takođe je uništen eksplozivom. U Mostaru je zaštićena franjevačka samostanska crkva granatirana s brda direktno iznad te crkve, i skoro je potpuno uništena. Od sedam zaštićenih katoličkih crkava ukupno šest ih je teško oštećeno ili uništeno.

[45.] Uobičajeni način rušenja uključivao je dizanje tornja u vazduh i podmetanje požara ili miniranje crkve (vidi odrednice u bazi podataka). U izvesnom broju slučajeva crkve ili

njihove ruševine bile su i meta sknavljenja. Jedan od primera s područja obuhvaćenog ovim izveštajem jeste župna katolička crkva u Srednjoj Slatini, kod Bosanskog Šamca, srušena eksplozivom; veliko kameno raspeće koje je stajalo pored ulaza u crkvu je ostalo, ali je velika bronzana figura Hrista na krstu razbijena i od nje su ostale samo prikovane šake. U župnoj katoličkoj crkvi u Brčkom odsečene su ruke na statuama svih svetaca. Svetište i oltarska ograda župne katoličke crkve u Bijeljini su uništeni i navodno su je srpski vojnici i civili za vreme rata koristili kao javni klozet.

[46.] Rušenje rimokatoličkih verskih spomenika u Bosni i Hercegovini trajalo je od oktobra 1991. pa sve do završnih borbi 1995. godine. Međutim, svi katolički verski objekti obuhvaćeni ovim izveštajem srušeni su 1992. i 1993. godine.

2.3 Šteta naneta arhivama i bibliotekama

[47.] Pored štete nanete bogomoljama i drugim sakralnim objektima, arhive i biblioteke takođe su bile mete napada za vreme rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine.

[48.] Šteta obuhvata uništavanje verskih arhiva lokalnih islamskih zajednica. Te arhive obuhvatale su dokumente dotičnih zajednica, kao što su tapije i drugi dokumenti vezani za muslimanske verske zadužbine (vakufe), koje finansiraju objekte i verske, dobrotvorne i kulturne aktivnosti islamske zajednice, a služe i za arhiviranje dokumenata i istorijskih podataka te zajednice, njenih kulturno-obrazovnih ustanova, članova i verskih vođa.

[49.] U tri opštine obuhvaćene ovim ispitivanjem (Bosanski Šamac, Nevesinje i Zvornik), predstavnici lokalnih islamskih zajednica prijavili su da su javne i verske arhive te zajednice uništene. U slučaju Bosanskog Šamca i Zvornika, sadržaj arhiva je, po svemu sudeći, uništen zajedno sa zgradom u kojoj se nalazila arhiva islamske zajednice. Zgradu islamske zajednice u Nevesinju gde se nalazila arhiva, koju su zaposele srpske nacionalističke vlasti, ostala je netaknuta, ali su dokumenti iz verske arhive te zajednice navodno odneti i uništeni.

[50.] Spaljen je i određeni broj značajnih verskih biblioteka i kolekcija starih rukopisa u vlasništvu lokalnih islamskih zajednica. Među njima su i islamske zadužbinske biblioteke u Atik-džamiji u Janji (opština Bijeljina), gde se, prema procenama, nalazilo 3.200 retkih knjiga i rukopisa, i zbirka verskih knjiga i rukopisa u turbetu bosanskog muslimanskog pesnika i sufijskog mistika iz XVII veka Hasana Kaimije u Kula Gradu (opština Zvornik).

[51.] Rimokatoličke zajednice u nekoliko ispitanih lokaliteta, naročito u opštinama Bosanski Šamac, Brčko, Mostar, Nevesinje, Sarajevo-Noví Grad (Rajlovac) i Novo Sarajevo (Grbavica) takođe su prijavile da su njihove verske arhive (uključujući knjige krštenih, venčanih i sahranjenih u tim župama, i dokumentaciju vezanu za verske redove i verske škole) zaplenjene i uništene. Pošto je građansko evidentiranje rođenja, venčanja i smrti u Bosni i Hercegovini uvedeno relativno kasno, te župne knjige, od kojih su neke stare po nekoliko vekova, predstavljale su istorijski zapis o postojanju tih zajednica. U velikom broju slučajeva njihovo uništavanje predstavlja nenadoknadivu štetu.

[52.] Vredne biblioteke koje su sadržale istorijske dokumente, retke knjige i rukopise u posedu rimokatoličkih verskih redova, župnih i biskupskih vlasti uništene su u Brčkom, na Grbavici (Novo Sarajevo), u Nedžarićima (Novi Grad/Rajlovac) i Mostaru. Najveći gubitak predstavlja uništenje biblioteke rimokatoličke dijeceze Mostar-Duvno, spaljene 5. maja 1992. godine, kad je biskupski dvor u Mostaru bombardovan zapaljivim bombama. Procenjeno je da je u vatri nestalo oko 60.000 knjiga i rukopisa, uključujući biblioteku dijeceze i ličnu biskupovu biblioteku. Nakon što je srpska vojska u junu 1992. godine zauzela franjevački samostan i sjemenište u sarajevskom naselju Nedžarići i isterala franjevačke monahe, odatle je uklonjena biblioteka s 50.000 knjiga kao i stotine vrednih umetničkih dela. Pouzdano se zna da je jedan trgovac starinama iz Beograda tokom rata nudio na prodaju neke od retkih knjiga i umetničkih dela odnetih iz Nedžarića (pojednosti o izvoru informacija vidi u odrednici u bazi podataka). Po završetku rata 1996. godine srpske javne biblioteke iz sarajevskih naselja vratile su oko polovine zbirke te biblioteke; nije dato zvanično objašnjenje i nije se ušlo u trag retkim knjigama i umetničkim delima koji nedostaju.

[53.] U periodu od aprila do juna 1992. dok su srpske snage držale Mostar pod opsadom, takođe je uništeno ili oštećeno nekoliko značajnih specijalizovanih biblioteka i arhiva u okviru javnih institucija zaduženih za zaštitu kulturne baštine. Najveći gubitak predstavljaju izgorela arhitektonska dokumentacija i biblioteka PE "Prostor", javne ustanove zadužene za dokumentovanje i obnovu istorijskih objekata u mostarskom Starom gradu, izgorele u junu 1992. godine, navodno usled vandalskog čina srpskih vojnika. Arhiv Hercegovine i Muzej Hercegovine takođe su granatirani, a zgrade u kojima se nalaze kao i njihove kolekcije pretrpeli su oštećenja.

3.0 Korišćenje baze podataka

[54.] Baza podataka napravljena je uz pomoć programa "FileMakerPro," verzija 7.0. Podaci u bazi podeljeni su na pet delova: 1) identifikacija objekta; 2) stanje objekta, uz tekstualni opis oštećenja i fotografije stanja pre i posle rata, ukoliko postoje; 3) izjave ljudi, ukoliko postoje; 4) bibliografija i 5) izveštaji sredstava javnog informisanja.

[55.] Za pretraživanje baze podataka, u meniju odaberite opciju "mode" (tasteri "Control" i "F"), a onda odaberite opciju "find" u meniju. Tada će se pojaviti prazan prostor. Ključne reči mogu se ukucati u jedno ili više polja u ovom praznom prostoru. Nakon izbora svih parametara za pretraživanje ključnih reči, pritisnite dugme "find", koje se nalazi na levoj margini tog prostora. Svi dokumenti koji ispunjavaju zahteve pretrage pojaviće se u vidu brojevima obeleženih kartica u gornjem uglu leve margine. Dokumentacija se može pretraživati klikom miša na ove kartice ili unošenjem broja kartice u za to predviđeno polje koje se nalazi ispod.

[56.] Pretraživanje ključnih reči može se vršiti po bilo kojem kriterijumu, uključujući naziv područja (opštine), naziv grada, naziv objekta, na B/H/S (bosanskom/hrvatskom/srpskom) jeziku ili na engleskom jeziku, namenu objekta, vrstu objekta i stanje objekta. Moguće su kombinacije bilo kog broja termina za pretraživanje. Na primer, da bi se u bazi podataka pronašle sve teško oštećene katoličke crkve, kao ključne reči za "vrstu objekta" treba ukucati reči "katolička crkva", a za "stanje objekta" reč "teško oštećen".

[57.] Za pronalaženje ključnih reči u oblastima sa različitim opcijama, treba odabrati oblast, a u meniju će biti izlistane sve varijante ključnih reči.

[58.] Skraćeno pretraživanje moguće je vršiti u svim oblastima. Na primer, za pronalaženje podataka o “džamiji sultana Sulejmana Veličanstvenog”, može se ukucati samo reč “Veličanstveni” u polju za pretraživanje “naziva objekta”, ili, ako, tačna ortografija naziva objekta nije poznata, kao parametar za pretraživanje može se koristiti deo naziva. Na primer, za pronalaženje podataka o “džamiji Azizija”, može se ukucati samo reč “Aziz” u polje za pretraživanje “naziv objekta”. Svejedno je da li se reči za pretraživanje kucaju malim ili velikim slovima.

4.0 Veštak

[59.] András J. Riedlmayer, BA, MA, MS, cand. phil, vodi Dokumentacioni centar programa “Aga Khan” za islamsku arhitekturu pri Biblioteci lepih umetnosti na univerzitetu u Harvardu. On je priznati stručnjak za kulturno nasleđe Balkana za vreme Otomanske imperije. Biografija je priložena uz ovaj izveštaj.

Prilog 1: Opis i procena izvora dokumentacije

[60.] **A1.1 Istraživanja koja je autor sproveo na terenu** (u julu 2002. godine) obuhvatila su obilazak objekata i prikupljanje/objedinjavanje fotografija i druge dokumentacije iz objavljenih i neobjavljenih izvora. Tome su dodate fotografije i drugi podaci koje je autor prikupio tokom odlazaka u Bosnu i Hercegovinu posle rata (u junu 1997, novembru 1998. i junu 2001. godine). Zajedno s ovim izveštajem podneta je i baza podataka, koja ima 158 odrednica (u jednostavnom formatu baze podataka, u programu “FileMaker”, sa nekoliko stotina fotografija iz perioda pre i posle rata, kao i drugih dokumenata). Arhiva sa dokumentacijom prikupljenom tokom ovog ispitivanja u vezi sa štetom nanetom kulturnoj baštini Bosne i Hercegovine, uključujući dodatne fotografije, projekte gradnje i ostale podatke, čuva se u Biblioteci lepih umetnosti Univerziteta u Harvardu.

[61.] *Napomene: Za vreme ispitivanja na terenu, 158 objekata u opštinama obuhvaćenim ovom studijom dokumentovano je iz prve ruke. Pored pribavljanja podataka za skoro polovinu odrednica u bazi podataka, to je autoru takođe omogućilo da za neke objekte uporedi dokaze prikupljene iz prve ruke sa dokumentacijom prikupljenom iz drugih izvora o tim istim objektima, te da proveriti tačnost podataka. Iako je ovim ispitivanjem obuhvaćen najveći deo spomenika kulture u dotične dve opštine, neke od njih nije bilo moguće posetiti zbog loših puteva ili vremenskih ograničenja. U nekim slučajevima je bilo teško proceniti stanje zbog toga što je od završetka rata prošlo dosta vremena ili su neki od tih objekata izmenjeni tokom obnova novijeg datuma. U takvim slučajevima korišćene su fotografije i druga dokumentacija radi poređenja i provere podataka iz drugih izvora, i kao osnov za procenu.*

[62.] **A1.2 Savet Evrope (1997-1998).** Po završetku rata, u okviru Programa za tehničku saradnju i konsalting pri Odeljenju za kulturnu baštinu Saveta Evrope, na terenu je izvršeno nezavisno ispitivanje odabranih objekata kulturnog nasleđa, u saradnji sa lokalnim organima vlasti u oba entiteta Bosne i Hercegovine. Izveštaj koji je iz toga nastao naslovljen "Konkretan plan akcije za Bosnu i Hercegovinu, početna faza: završni izveštaj (iz marta 1999. godine)," imao je za cilj utvrđivanje prioriteta obnove, a sadrži i neke nezavisne osnovne informacije i fotografije u vezi s izvesnim brojem objekata. Sve fotografije i drugi podaci uzeti za potrebe ovog ispitivanja iz izveštaja Saveta Evrope identifikovani su kao takvi.

[63.] *Napomene: Istraživanje koje je sproveo Savet Evrope imalo je za cilj da obuhvati spomenike kulture i druge objekte pod zaštitom države na celoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Međutim, u praksi se pokazalo da to nije moguće. Za određeni broj opština podaci su, u najboljem slučaju, dati nasumice (na primer, u Sarajevu su obuhvaćena samo četiri objekta); odrednice su često nepotpune, ponekad postoji samo fotografija, bez teksta ispod nje, u nekim slučajevima nedostaje opis štete, dok je izvestan broj objekata neidentifikovan ili pogrešno identifikovan od strane timova Saveta Evrope (na primer, odrednice za džamije u Foči). Bez obzira na to, izveštaj Saveta Evrope sadrži veliki broj*

Prevod

podataka, obuhvata veliku teritoriju i sadrži neke korisne fotografije, snimljene odmah posle rata, često na mestima koja je bilo teško dokumentovati zbog neprijateljskog odnosa i ometanja lokalnog stanovništva.

[64.] **A1.3 Islamska zajednica** (juli 2002). Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je centralno upravno telo nadležno za islamske vernike u raznim opštinama. Rijaset je pokušao da dokumentuje štetu koju je za vreme rata pretrpela islamska verska baština u Bosni i Hercegovini. Nešto od te dokumentacije objavljeno je od završetka rata, uglavnom u knjizi Muharema Omerdića *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)* (Sarajevo: El Kalem, 1999), koja sadrži spisak oštećenih džamija i drugih sakralnih objekata po opštinama. Drugi podaci, pre svega fotografije džamija oštećenih u ratu koje se sada nalaze na teritoriji Federacije, mogu se naći u još tri publikacije: *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama: Sarajevo, april 1995*, [katalog izložbe] (Sarajevo: Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine, 1995); Kemal Zukić, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u BiH*, (Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu, 1999) i Kemal Zukić, *Islamska arhitektura na Balkanu i u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: ISESCO, 2000). Gospodin Omerdić je dostavio jedan primerak svoje knjige i ugovorio kontakte sa predstavnicima lokalnih islamskih zajednica u opštinama u kojima je trebalo da izvršimo ispitivanje, kao i sa kancelarijama muftije (regionalna upravna tela islamske zajednice). Predstavnici lokalnih islamskih zajednica u opštinama koje smo obišli tokom ispitivanja obezbedili su nam vodiče, obično lokalne imame koji su lično poznavali lokalitete na kojima su se nalazile džamije oštećene u ratu, i dali nam primerke neobjavljenih fotografija, izvode iz zemljišnih knjiga i ostalu dokumentaciju.

[65.] *Napomene: Dokumentacija koju je prikupio Rijaset, objavljena u knjizi gospodina Omerdića, na prvi pogled deluje sveobuhvatno, ali, budući da je građa za nju prikupljena nedugo nakon završetka rata, ona ima svojih nedostataka. To se posebno odnosi na lokalitete u Republici Srpskoj, entitetu bosanskih Srba, gde u prvim posleratnim godinama nije bilo značajnijeg povratka prognanih Muslimana, lokalne islamske zajednice još nisu bile*

ponovo uspostavljene, a pristup tim objektima je bio ograničen. Stoga su za neke od opština podaci navedeni u toj knjizi donekle nepotpuni, a broj džamija oštećenih za vreme rata ispio je manji nego što je zaista bio. Podaci o ostaloj islamskoj baštini, pored džamija, naročito o objektima koji nisu pod institucionalnom kontrolom Rijasetu (kao što su tekije i turbeta) takođe su najčešće nepotpuni. Šteta na pojedinim objektima ponekad je opisana neprecizno ili na veoma širok i uopšten način, a knjiga je oskudno ilustrovana. Podaci dobijeni od lokalnih islamskih zajednica često su bili potpuniji i svežiji, a često i potkrepljeni fotografijama i dokumentima, pa se njihova tačnost mogla uporediti sa našim zapažanjima sa lica mesta. Tokom istraživanja nismo naišli ni na jedan objekat za koji se lažno tvrdilo da je oštećen.

[66.] **A1.4 Gospodin Bekir Bešić**, koji je za vreme rata bio član Saveta banjalučke islamske zajednice, a koji se potom kao izbeglica preselio u treću zemlju, ljubazno nam je dao primerak jedne velike i detaljne mape Bosne i Hercegovine na kojoj je obeležio lokacije džamija oštećenih ili srušenih za vreme rata od 1992. do 1995. godine. Ta mapa se prvenstveno temelji na popisu spomenika objavljenom u knjizi Muharema Omerdića. Mapa gospodina **Bešića** predstavlja dobar vizuelni prikaz sveukupnog obrasca nanošenja štete islamskim verskim objektima u Bosni i ona je priložena kao dodatak ovom izveštaju.

[67.] *Napomene: Mesta obeležena na mapi g. **Bešića** i njihovo poklapanje s nalazima ispitivanja na terenu i drugim izvorima korišćene dokumentacije su provereni, i ustanovljeno je da su ti podaci pouzdani. Valja primetiti da u slučaju objekata blizu Drine, koja (u slučaju opštine Zvornik) predstavlja granicu Bosne i Hercegovine, intenzivna osenčenost mape oko granice može delimično da zakloni crvene tačke kojima su obeleženi oštećeni ili uništeni objekti.*

[68.] **A1.5 Rimokatolička crkva** (juli 2003). Rimokatoličke crkvene vlasti u Bosni i Hercegovini pokušale su da dokumentuju ratne gubitke koje je pretrpela katolička verska baština u Bosni i Hercegovini. Nešto od te dokumentacije objavljeno je od završetka rata, pre svega u knjizi *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991-1996)*, (Banja Luka – Mostar – Sarajevo: Hrvatska

Prevod

matica iseljenika Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar, 1997). Fra Ilija Živković iz Vrhbosanskog ordinarijata (u Sarajevu), koji je priredio ovu knjigu, bio je tako ljubazan da dostavi primerak te knjige, kao i informacije za kontakt sa lokalnim župnim sveštenicima u opštinama u kojima je trebalo obaviti ispitivanje. Od rimokatoličke Mostarsko-duvanjske biskupije i lokalnih župa dobijene su i fotografije, dokumenti i drugi podaci o objektima u opštinama Mostar i Nevesinje. U izvesnom broju zajednica posećenih tokom ispitivanja, lokalni župni sveštenici dobrovoljno su se ponudili da nas odvedu do obližnjih lokaliteta na kojima su se nalazile srušene ili oštećene katoličke crkve.

[69.] *Napomene: Po svemu sudeći, dokumentacija koju su prikupile rimokatoličke crkvene vlasti, objavljena u knjizi koju je pripremio fra Živković, uopšteno gledano je tačna i pouzdana. Iako su opisi štete ponekad neodređeni ili preterani, većina odrednica ilustrovana je fotografijama na kojima se vidi stanje u kojima su se te crkve nalazile pre i posle oštećenja. Zahvaljujući tim, kao i drugim, neobjavljenim, fotografijama dobijenim od lokalnih župnih sveštenika i biskupskih kancelarija, uz zapažanja o lokalitetima posećenim tokom ispitivanja, bilo je moguće dodatno uporediti sve podatke. Tokom istraživanja nije utvrđen ni jedan objekat za koji se lažno tvrdilo da je oštećen.*

[70.] **A1.6 Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine / Centar za naslijeđe Bosne i Hercegovine** (juli 2003). Pre rata taj Zavod je bio zadužen za dokumentovanje i zaštitu objekata nasleđa širom Bosne i Hercegovine. Za vreme opsade Sarajeva on je izgubio kako osoblje tako i delove arhivirane dokumentacije. Posle rata Zavod više nije bio zadužen za teritoriju cele zemlje i izgubio je podršku iz budžeta, što je bila posledica decentralizovanog političkog uređenja uvedenog Dejtonskim sporazumom, pa zbog toga nije mogao da obavlja obimnije istrage na terenu. Bez obzira na to, Zavod je uspeo da objavi spisak ratne štete koju su pretrpeli kulturni i verski spomenici u Bosni i Hercegovini, delimično na osnovu sopstvenog rada, a većim delom na osnovu podataka uzetih iz dosjea Državne komisije Bosne i Hercegovine za utvrđivanje ratnih zločina i podataka dobijenih od verskih zajednica. Ovaj spisak objavljen je u dva izdanja, od kojih je jedno na engleskom jeziku, *A Report on the Devastation of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Republic/Federation of Bosnia and Herzegovina (from April 5, 1992*

Prevod

until September 5, 1995) prir. Muhamed Hamidović, (Sarajevo: Zavod, 1995), a drugo je revidirano izdanje, objavljeno samo na bosanskom jeziku, pod naslovom: *Izveštaj o devastaciji kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine (1992-1995)*, (Sarajevo: Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, Centar za naslijeđe BiH, 1997). Zavod je u svojoj arhivi našao i izvestan broj fotografija kojima je dokumentovano stanje u kojem su objekti kulturnog nasleđa bili pre rata i velikodušno ih je stavio na raspolaganje za potrebe ovog ispitivanja.

[71.] *Napomene: Zbog gorenavedenih ograničenja, podaci koje je Zavod objavio u vezi sa štetom nanetom kulturnom nasleđu delimično su zasnovani na dokumentaciji prikupljenoj iz drugih izvora i to je razlog što u njima ima izvesnih nedostataka. U malom broju slučajeva isti objekti navedeni su više puta, i to pod drugim nazivima, a kategorija oštećenja u koju su svrstani ponekad je previsoka (ili, u nekim slučajevima, preniska) u odnosu na stvarno oštećenje. Uprkos takvim ograničenjima, spisak štete koji je objavio Zavod predstavlja jedinstven napor da se kataloški obradi šteta naneta kulturnom nasleđu svih nacionalnih i verskih zajednica u Bosni i Hercegovini. Fotografije iz arhive Zavoda na kojima je prikazano stanje spomenika s tog spiska pre rušenja bile su od neprocenjive vrednosti prilikom tačne identifikacije nekih objekata, kao i prilikom osnovne procene štete.*

[72.] **A1.7. Istražitelji MKSJ.** Za potrebe ove studije Tužilaštvo je stavilo na raspolaganje fotografije na kojima je dokumentovana šteta naneta kulturnom i verskom nasleđu, a koje su snimili istražitelji Međunarodnog krivičnog suda tokom istraga obavljenih na terenu u nekoliko opština obuhvaćenih ovim ispitivanjem (Bosanski Šamac, Brčko, Ilijaš i Zvornik). Izvestan broj tih fotografija upotrebljen je za bazu podataka koja je nastala kao rezultat ovog ispitivanja. Za svaku od ovih fotografija u odrednicama je jasno naznačen njen izvor.

[73.] *Napomene: Većina fotografija MKSJ snimljena je relativno nedavno (u periodu između 2000. i 2002. godine), što znači da sa onih područja na koja se prognano stanovništvo vratilo i počelo sa obnovom uništenih sela i srušenih džamija ili crkava fotografije ponekad prikazuju objekte u fazi gradnje ili tek završene objekte, a ne srušene objekte onakve kako su*

verovatno ranije izgledali. U nekim slučajevima nazivi ispod fotografija su malo nejasni, jer istražitelji MKSJ koji su ih snimili nisu uvek vladali stručnom terminologijom. Na primer, ponekad je fotografija mesdžida (male džamije, često bez minareta) pogrešno obeležena kao "škola" (mekteb - škola za izučavanje Korana). Ipak, u većini slučajeva nije bilo teško razvrstati ove fotografije uz pomoć raspoložive dokumentacije.

A.1.8 Drugi izvori

[74.] Izvestan broj fotografija oštećenih objekata kulturne i verske baštine dobijen je od privatnih lica, uključujući kolege i prijatelje koji su nakon završetka rata radili u Bosni i Hercegovini kao posmatrači OEBS ili pripadnici drugih nevladinih i humanitarnih organizacija. Među onima, koji su nam ustupili više od jedne fotografije su: Bernard Béné, Richard Carlton, Thomas Keenan, Lucas Kello, Joann Kingsley, Jonathan Morgenstein, velečasni Donald Reeves i Helen Walasek. Profesor Machiel Kiel sa Univerziteta u Utrehtu, vodeći stručnjak za arhitekturu Balkana iz otomanskog perioda, bio je tako ljubazan da ustupi svoje fotografije islamskih arhitektonskih spomenika snimljene pre i posle rata. Ženevska Fondacija za kulturu "Aga Khan" velikodušno je omogućila pristup svojoj arhivi vezanoj za obnovu arhitektonskih spomenika u Mostaru tokom 1980-ih godina. Izvori svih fotografija korišćenih u ovom ispitivanju i datum kad su snimljene jasno je naznačen u odrednicama u bazi podataka.

[75.] *Napomene: Izvestan broj tih fotografija datira iz predratnih ili prvih posleratnih godina i one se mogu upotrebiti za utvrđivanje ratne štete koja se možda ne vidi na kasnije snimljenim fotografijama istog objekta.*

A1.9 Izveštaji sredstava javnog informisanja

[76.] Izvršen je pokušaj da se prikupe svi konkretni prikazi iz prve ruke i objavljene fotografije novinskih izveštača vezani za razaranje kulturne baštine koji su poslati sredstvima javnog informisanja u Bosni i Hercegovini za vreme i posle rata. Izveštaji uopštene prirode ili oni u kojima su samo reciklirane informacije iz druge ruke nisu uzeti u obzir. Iako su neke pojedinosti, kao što su nazivi i starost spomenika, u vestima često pogrešno navođene, opis štete iz prve ruke može se iskoristiti za potkrepljivanje i dopunjavanje podataka iz drugih

izvora. Za svaki objekat za koji su takvi izveštaji postojali, delovi medijskih izveštaja iz prve ruke uneti su u zasebno polje u okviru odgovarajućih odrednica u bazi podataka.

Prilog 2: Spisak podnetih dokumenata

[77.] **A.2.1 Baza podataka o ispitivanju**, uključujući 158 odrednica u okviru kojih su dokumentovani oštećeni ili porušeni kulturni i verski objekti u odabranim opštinama u Bosni, koju je sačinio András Riedlmayer (vidi pasuse 1.2 i 3.0 gore). **[1 dokument]**

[78.] **A.2.2 Članak**: András Riedlmayer: "From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural Heritage," *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*, prir. Maya Shatzmiller (Montreal: McGill-Queens University Press, 2002), str. 98-135. **[38 stranica]**

[79.] **A.2.3 Članak** Andrása Riedlmayera, "Convivencia Under Fire: Genocide and Book-burning in Bosnia", *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*, prir. Jonathan Rose. Studies in Print Culture and the History of the Book (Amherst: University of Massachusetts Press, 2001), str. 266-291. **Š26 stranica**

[80.] **A.2.4 Mapa Bosne**, s lokacijama srušenih džamija koje je g. Bekir Bešić označio crvenom bojom (vidi pasus A1.4. gore). **[2 lista]**

[81.] **A.2.5 Video snimak** vesti televizijske stanice ITN, izveštač iz Bijeljine Gaby Rado, na kojem se vidi rušenje pet džamija u tom gradu (17. mart 1993). **[1 video traka] ERN V000-4286-V000-4286**

[82.] **A.2.6 Izveštaj** Jolyona Naeglea o tome kako je pošteđena džamija u Baljvini: "Bosnia: Banja Luka's Mufti Tell Of 'Four Years Of Horror'", *RFE/RL. Weekday Magazine*, 6. septembar 1996. **[3 stranice]**

[83.] **A.2.7 Odluke o prihvatljivosti i meritumu koja je donela Komisija za ljudska prava Bosne i Hercegovine (pravosudni organ ustanovljen u skladu sa Aneksom 6 Dejtonskog mirovnog sporazuma, mešanog međunarodnog i domaćeg članstva) u parnicama koje je pokrenula Islamska zajednica Bosne i Hercegovine protiv Republike Srpske, vezanim za rušenje džamija tokom rata u nekoliko mesta, uključujući Zvornik i Divič (opština Zvornik):**

predmet br. CH/96/29 (11. jun 1999. godine) **[38 stranica];**

predmet br. CH/98/1062 (9. novembar 2000. godine) **[24 stranice];**

predmet br. CH/99/2656 (6. decembar 2000. godine) **[25 stranica].**

[84.] **A.2.7. Informativni izveštaji o ratnom stradanju kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, koje je podneo Odbor za kulturu i obrazovanje (Strazbur: Savet Evrope, Parlamentarna skupština, 1993-):** [Prvi] informativni izveštaj... 2. februar 1993. godine, dokument br. 6756 – Drugi informativni izveštaj... 17. jun 1993. godine, dokument br. 6869 – Treći informativni izveštaj... 20. septembar 1993. godine, dokument br. 6904.

[85.] **A.2.8 Aneks 8 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Dejtonski mirovni sporazum): Sporazum o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika (14. decembar 1995. godine).**

[86.] **A.2.9 Biografija veštaka**

Prevod

Dodatak 2

Dokumenti

Prevod

[77.] **A.2.1 Baza podataka o ispitivanju**, uključujući 158 odrednica u okviru kojih su dokumentovani oštećeni ili porušeni kulturni i verski objekti u odabranim opštinama u Bosni, koju je sačinio András Riedlmayer

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Župna crkva Prečistog srca Marijina		
Ime ulice	Vojvode Stepe 3		
Oblast	Bijeljina	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Bijeljina	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 44° 45 33.0 E 19° 13 21.8	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek (1904)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta

Snimio: Andràs Riedlmayer (jul 2002. godine)
snimak crkve, s desne strane je župni dvor.

Oštećenje

Konstrukcija zgrade neoštećena, nekoliko polomljenih prozora. Unutrašnjost crkve navodno tokom rata pljačkana i demolirana, mermerno stepenište koje vodi do oltara je srušeno, sedišta uništena. Župni dvor u odmaklom stadijumu zapuštenosti.

(vidi izjavu dostavljajuća informacija dole)

Fotografija dobijena od rimokatoličkog Vrhbosanskog ordinarijata (1996), prikazuje unutrašnjost i oltar opljačkane crkve, izložene vandalskim napadima.

Dojave građana**Prva dojava**

Katoličkog župnika srpska policija je uhapsila na početku rata (u aprilu 1992. godine), pošto je neko vreme bio pritvoren, predat je Crvenom krstu i odveden u Hrvatsku, gde je rat proveo kao izbeglica. Crkva je navodno bila demolirana, ali on nije bio u Bijeljini u vreme tih događaja.

Tom svešteniku je tek nedavno odobreno da se vrati

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

u Bijeljini i stanuje u župnom dvoru, koji je bio opljačkan, nakon čega su ga zaposele lokalne srpske vlasti i koristile kao školu za mentalno zaostalu decu.

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Velečasni Mijo Perić, župnik u Bijeljini (s kojim je AR razgovarao 14. jula 2002. godine)

Bibliografija

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 218 Šfotografija i opis oštećenjaĆ.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta

Atik džamija
 Glavna džamija
 Sultan Sulejman-hanova džamija
 Džamija sultana Sulejmana Veličanstvenog

Ime ulice

Oblast

Bijeljina

Namena objekta

verski objekat

Naselje

Mesto

Bijeljina

Vrsta objekta

džamija

GPS koordinate

N 44° 45 24.2 E 19° 3 01.4

Lokacija objekta

grad

Period izgradnje

XVI vek (1530, restaurirana
1758 i 1893)

Stanje objekta

potpuno uništen

Istorijski period

otomanski

Obližnji objekti

u dobrom stanju

Zvanični status

zaštićen spomenik

Stanje objekta

Oštećenje

Mesto na kojem se nalazila džamija potpuno zaravnjeno, nema vidljivih ostataka osim pojasa pokrivenog smeđom travom koji prati temelje džamije.

Snimio: Andràs Riedlmayer (jul 2002), lokacija srušene džamije prepoznaje se po smeđoj travi, u pozadini se vidi zvonik srpske pravoslavne crkve.

Komisija za ljudska prava BiH je odlukom od 6.decembra 2000. godine (predmet br. CH/99/2656) rešila spor u korist Islamske zajednice i naložila opštinskim vlastima RS da s mesta gde se nalazila džamija uklone kioske i pijačne tezge i povuku promene u urbanističkom planu kojima je ta parcela dodeljena za druge svrhe, uključujući izgradnju pozorišta.

Pijačne tezge su uklonjene, ali nije preduzeto ništa po pitanju naloga Komisije za ljudska prava da se Islamskoj zajednici izdaju potrebne dozvole za rekonstrukciju džamije. Činjenice o rušenju ove džamije navedene u tom predmetu (vidi primerak Rešenja Komisije u dodatku ovom izveštaju).

Prema dojadi i izveštima agencija vesti,

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija s vesti *ITN* od 17. marta 1993. godine, u krupnom planu su ostaci minirane Atik džamije, s desne strane osnova minareta.

džamiju su minirali srpski vojnici u noći između 12. i 13. marta 1993. godine, ruševine su srušene sa zemljom, teren zaravnjan teškim oruđem i posadena je trava.

(vidi fotografije i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Predratna fotografija iz: Nebojša Tomašević, *Blago na putevima Jugoslavije: Enciklopedijsko-turistički vodič* (1980)

Izvor informacija
András Riedlmayer (jul 2002)

Fotografija s vesti *ITN*, 17. mart 1993. godine, prikazuje ruševine Atik džamije koja je dignuta u vazduh, minaret i dalje stoji.

Dojave građana**Prva dojava**

Dana 5. aprila 1992. godine, na Bajram (praznik kojim se obeležava kraj svetog meseca Ramadana), srpski ekstremisti provalili su u Atik džamiju, opljačkali je i oskrnavili.

Sledećeg proleća, u noći između 12. i 13. marta 1993. godine, srpski vojnici su minirali Atik džamiju i druge četiri džamije u Bijeljini, ruševine su srušene sa zemljom pomoću teškog oruđa, i posadeni su trava i drveće.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Sead Berberović, Islamska zajednica Bijeljine, (jul 2002. godine), razgovor vodio András Riedlmayer.

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Ayverdi, Ekrem Hakki, 1981, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri, III. cild 3. kitap: Yugoslavya*. (Istanbul: Istanbul Fetih Cemiyeti): 70.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 19.

Tomašević, Nebojša (ur.), 1980, *Blago na putevima Jugoslavije: Enciklopedijsko-turistički vodič* (Beograd: Yugoslaviapublic): 268, Šfotografija spoljašnjostiĆ

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Vreme News Digest Agency (Beograd) br. 78, 22. mart 1993. godine:

PBS MacNeil/Lehrer Newshour (17. mart 1993)

Bijeljinski dinamitaši
NOĆ KAD SU PALI MINARETI

[...] Dnevni list *Borba* je prvi u Jugoslaviji objavio da je u noći između 12. i 13. marta (petak na subotu) u bosanskom gradu Bijeljini, blizu Drine, srušeno pet džamija. Jedna od njih [**Atik džamija**] bila je stara nekoliko stotina godina. Dve noći kasnije, srpske izbeglice su sprečile rušenje poslednje, šeste džamije, javlja *Borba*. Džamija nije srušena, ali je opljačkana.

Još uvek se ne zna ko je naredio rušenje džamija. Šut je odmah uklonjen. Činjenicu da se radi o planiranoj i sinhronizovanoj operaciji potkrepljuje to što su tokom noći kad je došlo do rušenja bile prekinute sve telefonske linije. Koliko je poznato, ovo je prvi put da je toliko bogomolja na tako malom području srušeno tokom jedne noći! A sve se odigralo u gradu koji nije direktno ugrožen ratom.

Vreme saznaje da nije bilo žrtava – ljudima iz naselja gde su se nalazile “osuđene džamije” prethodno je rečeno da će tokom noći biti eksplozija. Isto se desilo leta 1992. godine u Vlasenici, ali je tamo džamija srušena danju. Obzirni dinamitaši posavetovali su stanovnike okolnih naselja da otvore sve prozore da se staklo ne bi razbilo. Međutim, neke kuće u Bijeljini oštećene su tokom pada minareta. [...]

[...] U Bijeljini nije bilo intenzivnog granatiranja ili borbi, ali su svi Muslimani ipak otišli[...] iz grada. Dopisnik Gaby Rado iz *Independent Television News* (ITN) u ovom izveštaju iz tog grada objašnjava zbog čega.

GOSPODIN RADO: Stanovnici Bijeljine izašli su na glavni gradski trg da uživaju u prvom prolećnom suncu. Njihovo uživanje poremetila je buka buldožera koji su poravnavali zemlju na mestu gde se nekada nalazila glavna gradska džamija [**Atik džamija**]. U petak uveče ona je još bila tu. Sada nema ničega. Ovi snimci načinjeni su iz vozila u pokretu, pošto nam je bilo strogo zabranjeno da snimamo lokaciju srušene džamije. Nije nam čak bilo dozvoljeno da se približimo mestima u gradu gde su bile druge četiri džamije. I one su srušene u subotu rano ujutro. Ovako je trg nekada izgledao, s džamijom kao očiglednim znakom da se radi o višenacionalnom mestu. To poglavlje istorije Bijeljine sada je izbrisano. Dva sata pre nego što su džamije srušene prekinute su sve telefonske linije u Bijeljini. Ovu džamiju su morali da dokrajče buldožeri, pošto je samo delimično dignuta u vazduh kako bi se poštedele okolne zgrade.

Ovo je, navodno, delo pripadnika ekstremne srpske nacionalističke milicije, zvane “Panteri”, čije smo pripadnike vidali na ulicama. Njihov starešina je Ljubiša

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Savić, poznatiji kao major Mauzer. On traži da do 15. aprila iz Bijeljine odu svi Muslimani.

Gradonačelnik Bijeljine, Srbin ŠJovan VojnovićĆ, navodno je unapred saznao za planove da se sruše džamije, i protivio im se. Sa zvucima buldožera kao pozadinom, on govori o svojoj nemoći. [...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Turbe bimbaše Sadik-age**Ime ulice****Oblast** Bijeljina**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Bijeljina**Vrsta objekta** turbe – islamski sakralni objekat**GPS koordinate** N 44° 45 24.2 E 19° 13 01.4**Lokacija objekta** grad**Period izgradnje** XIX vek (1854)**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status** zaštićeni spomenik**Stanje objekta**

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002), mesto gde su se nalazili džamija i mauzolej u levom središnjem delu fotografije pokriveno je smeđom travom

Oštećenje

Turbe, sakralni objekat u spomen lokalnoj uglednoj ličnosti koja je u XIX veku, tokom ratova na Balkanu, pala kao mučenik, nalazilo se pored džamije sultana Sulejmana Veličanstvenog. Prema izveštajima, srušeno je kad i džamija, u martu 1993. godine.

Ruševine su srušene sa zemljom, šut s lokaliteta uklonjen je buldožerima, i poseđeni su trava i drveće.

Fotografija s vesti *ITN* od 17. marta 1993. godine, krupni plan ruševina džamije dignute u vazduh, turbe se vidi desno od minareta.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Fotografija iz knjige M. Mujezinovića, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine* (1977), detalj natpisa s turbeta Sadik-age

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Turbe je buldožerima sruženo sa zemljom pošto su srpske opštinske vlasti uklonile ruševine Atik džamije dignute u vazduh u martu 1993. godine.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Sead Berberović, Islamska zajednica Bijeljine (jul 2002. godine), s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer

Bibliografija

Ayverdi, Ekrem Hakki, 1981, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri, III. cild 3. kitap: Yugoslavya*. (Istanbul: Istanbul Fetih Cemiyeti): 71.

Mujezinović, Mehmed, 1977, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, II: Istočna i centralna Bosna* (Sarajevo: Veselin Masleša): 157-158 [fotografija]

Ime drugog građanina**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Salihbegovića džamija Džamija u Selimovićima Džamija hadži Ahmet-bega Salihbegovića		
Ime ulice			
Oblast	Bijeljina	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Selimovići		
Mesto	Bijeljina	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 45 37.6 E 19° 13 04.4	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek (1875, restaurirana 1909. godine)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski / austrougarski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema dojavu, džamija je dignuta u vazduh, ruševine su srušene sa zemljom a lokacija raščišćena teškim oruđem u martu 1993. godine.

Šljunak (od šuta srušene džamije?) i tragovi temelja i dalje su vidljivi na lokaciji, koja je sada velika prazna parcela.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002), raščišćeno mesto gde se nalazila Salihbegovića džamija, s tragovima šuta i temelja.

(vidi fotografije i dojavu građanina dole)

Fotografija s vesti *ITN* od 17. marta 1993. godine, koja prikazuje rušenje Salihbegovića džamije.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija: sahrana Muje Hanušića u Salihbegovića džamiji (izvor: Bato Hanušić – www.opel.ca)

Predratna fotografija: sahrana Muje Hanušića u Salihbegovića džamiji (izvor: Bato Hanušić – www.opel.ca)

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija je dignuta u vazduh tokom noći između 12. i 13. marta 1993. godine, ruševine su srušene sa zemljom i šut uklonjen pomoću buldožera.

Ime prvog građanina

Sead Berberović, Islamska zajednica Bijeljine (jul 2002. godine), s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 20.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Džamija u Dašnici Preljubovića džamija		
Ime ulice			
Oblast	Bijeljina	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Dašnica		
Mesto	Bijeljina	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44°45 36.8 E 19° 12 45.8	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek (1905, rekonstruisana 1979. godine)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	austrougarski / moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema izveštajima, džamija je dignuta u vazduh, ruševine su srušene sa zemljom i raščićene teškim oruđem.

Snimio András Riedlmayer (juli 2002), mesto gde se nalazila potpuno srušena džamija koje se koristi kao deponija.

Mesto na kojem se nalazila džamija koristi se kao deponija.

Među korovom se mogu videti tragovi temelja.

(vidi fotografije i dojavu građanina dole)

Fotografija s vesti *ITN* od 17. marta 1993. godine koja prikazuje rušenje džamije u Dašnici korišćenjem teškog oruđa.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija iz *Bijeljinskog portala* (www.opel.co)

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Prva dojava**

Džamija je dignuta u vazduh tokom noći između 12. i 13. marta 1993. godine, ruševine su srušene sa zemljom i šut uklonjen pomoću buldožera.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Sead Berberović, Islamska zajednica Bijeljine, (jul 2002. godine), razgovor vodio András Riedlmayer.

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 20.

Islamska misao, br. 70 (oktobar 1984): 32
[predratna fotografija spoljašnjosti]

Ime drugog građanina**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Krpić džamija
Džamija u Hambar mahali
Džamija kod bolnice
Džamija Ahmed-age Krpića

Ime ulice

Oblast	Bijeljina	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Hambar		
Mesto	Bijeljina	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 45 07.0 E 19° 13 07.8	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVIII vek (restaurirana u XIX veku)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema izveštajima, pripadnici srpskih paravojnih snaga su u aprilu 1992. godine razvalili i oskrnavili džamiju.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002), mesto gde se nalazila džamija, sravnjeno sa zemljom.

Krpić džamija je dignuta u vazduh tokom noći između 12. i 13. marta 1993. godine, ruševine su sravnjene sa zemljom i zemljište poravnato pomoću teškog oruđa.

Na raščišćenom terenu nalaze se pijachne tezge i kontejneri za smeće.

Vidi fotografije, dojavu građanina i izjavu fotografa Rona Haviva (dole).

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002), mesto gde se nalazila džamija, sravnjeno sa zemljom, i kontejneri za smeće.

Izvor informacija
Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Snimio Ron Haviv (april 1992. godine) – pripadnici srpskih paravojnih snaga poziraju sa skinutom muslimanskom zastavom u Krpić džamiji.

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Bijeljine – pogrebna povorka kod Krpić džamije pre rata (80-ih godina).

Dojave građana**Prva dojava**

Džamija je dignuta u vazduh tokom noći između 12. i 13. marta 1993. godine, ruševine su sravnjene sa zemljom i šut uklonjen pomoću buldožera.

Druga dojava

Vidi dole (u okviru Izveštaja sredstava javnog informisanja) intervju *Human Rights Watch* s foto-izveštačem Ronom Havivom i njegovu izjavu iz prve ruke u vezi s događajima u Krpić džamiji i oko nje tokom zauzimanja Bijeljine od strane srpskih snaga u aprilu 1992. godine

Ime prvog građanina

Sead Berberović, Islamska zajednica Bijeljine, (jul 2002. godine), razgovor vodio András Riedlmayer.

Ime drugog građanina

Ron Haviv (8. februar 2000. godine)

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 20.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

http://www.hrw.org/reports/2000/bosnia/Bosn005-03.htm#P282_45787

Human Rights Watch – Zauzimanje Bijeljine i Janje – gde se citira intervju *Human Rights Watch* (Njujork, 8. februar 2000. godine) s fotografom Ronom Havivom, koji je bio sa srpskim vojnicima prilikom ulaska u Bijeljinu u aprilu 1992. godine:

Ljudi su se spremili da uđu u grad. Otišao sam kod Arkana i tražio njegovo odobrenje da radim Šu Bijeljinić. On je pristao i rekao sledeće: “Oslobodićemo grad od muslimanskih fundamentalista.” Tako sam pošao s grupom od deset do petnaest momaka, uključujući jednog Srbina iz Australije koji je govorio engleski. Proveo sam dan s njima. Srpski fotograf je otišao s drugom grupom Arkanovaca. Krenuli smo ulicama u “taktičku misiju”. ... Prvo smo otišli u **bolnicu**, i tamo smo išli od prostorije do prostorije tražeći

[nastavak levog stupca]

U roku od nekoliko minuta otišli su na drugu stranu ulice i izvukli jednog čoveka iz kuće. Njegova žena je takođe izašla i on je počeo da viče. Ustrelili su ga, a ona je pokušala da ga spasi pokrivši ranu svojom šakom. Onda su ustrelili i nju. Rekli su mi da ne gledam, pa sam se okrenuo. Video sam da je iz kuće izašla još jedna žena, ali nisam video kad je ubijena. Samo sam je video kasnije kako ustreljena leži na zemlji.

Vratio sam se u džamiju i pritajio se jer sam bio uplašen. Prošlo je možda deset minuta kad su vojnici koji su bili u džamiji rekli da idemo. Izašao sam i čekao nasred ulice, jer sam želeo da slikam mrtve. Tad sam video kako jedan čovek sa naočarima

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

vojnike, ali nismo našli nijednog, pa smo otišli. Izašli smo odatle i otišli do **džamije** [to jest, džamije pored bolnice] ... Oni su ušli i ja za njima. Jedan od njih je otišao do minareta i **skinuo [muslimansku] zastavu, pa su pozirali za fotografiju**. Otprilike u isto vreme čuo sam povike iz druge prostorije unutar džamije, pa sam otišao tamo i video da su jednog čoveka stavili uz zid. Uzeli su mu ličnu kartu i onaj Srbin iz Australije je rekao da se radi o muslimanskom fundamentalisti s Kosova. ... Rekli su da ima dva pištolja, što je bio dokaz da je fundamentalista.

Tad sam začuo zvuke spolja, pa sam izašao i [video] da su uhvatili jednog momka od oko osamnaest godina. Zbijali su šale i ismevali ga. Ili im je pobjegao ili su ga pustili, nisam siguran, pa je pobjegao nazad u džamiju. Međutim, očito se odatle nije imalo kud, pošto se vratio. Tada /dalji tekst nedostaje/

za sunce šutira ono troje koji su tamo ležali mrtvi ili u agoniji.

Izveli su onog čoveka iz džamije i odveli ga u kuću gde se nalazio lokalni komandni centar. Oni su ušli, a meni rekli da ostanem napolju. ... Nismo mogli da odemo bez Arkanovog odobrenja, pa sam čekao napolju zajedno sa srpskim fotografom. U jednom trenutku sam čuo tresak, na šta sam pogledao uvis, video da su prozorski kapci otvoreni i kako kroz prozor na trećem spratu izleće onaj čovek [s Kosova]. Skočio sam ustranu i on je pao kraj mojih nogu. Kad je pao počeli su da ga šutiraju, zatim ga šćepali i uspravili, ispljuskali ga flašom vode i odvukli natrag unutra.

[Sutradan] smo otišli u bolnicu [da nađemo čoveka s Kosova], ali ga nismo pronašli. Dobar deo grada bio je pod srpskom kontrolom, mada je i dalje bilo pucnjave. Još jednom, video sam Arkana [u Bijeljini]. Srpska zastava bila je istaknuta na minaretu /dalji tekst nedostaje/.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta**

Džamija Janjica
Džamija Mehmed Salih Vedžihi paše

Ime ulice**Oblast**

Bijeljina

Namena objekta

verski objekat

Naselje

Pašine bahče mahala

Mesto

Bijeljina

Vrsta objekta

džamija

GPS koordinate

N 44° 45 17.8 E 19° 12 41.7

Lokacija objekta

grad

Period izgradnjeXIX vek (1839, restaurirana
1946. godine)**Stanje objekta**

potpuno uništen

Istorijski period

otomanski / moderni

Obližnji objekti

u dobrom stanju

Zvanični status

zaštićeni spomenik

Stanje objekta**Oštećenje**

Lokacija potpuno raščišćena, zatečeni su samo jedan veliki kamen, brazgotine na zemlji (tragovi buldožera?) i smeće.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002), poravnat teren gde se nalazila džamija.

Prema dojavu, džamija dignuta u vazduh 13-14. marta 1993. godine, ruševine su srušene sa zemljom, lokacija raščišćena teškim oruđem.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava**

Džamija je srušena eksplozivnim sredstvima u noći između 12. i 13. marta 1993. godine, otprilike u 04:00 časa. Ostaci džamije su odneti buldožerima i bagerima.

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Sekretar Islamske zajednice, s kojim je razgovarao
Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Ayverdi, Ekrem Hakki, 1981, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri, III. cild 3. kitap: Yugoslavya*. (Istanbul: Istanbul Fetih Cemiyeti): 70.

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 20.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta**

Nova džamija u naselju Salaš-gradnja
Džamija u Novom naselju (Salaš)

Ime ulice**Oblast**

Bijeljina

Namena objekta

verski objekat

Naselje

Salaš-gradnja

Mesto

Bijeljina

Vrsta objekta

džamija

GPS koordinate

N 44° 45 25 E 19° 12 58

Lokacija objekta

predgrađe

Period izgradnje

XX vek

Stanje objekta

lakše oštećen, obnova
u toku

Istorijski period

moderni

Obližnji objekti

u dobrom stanju

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Prema izveštaju Islamske zajednice u Bijeljini, na početku rata objekat je bio nezavršen. Džamija je navodno demolirana, prozorski okviri i drugi materijal su pokradeni, ali je konstrukcija netaknuta.

Srbi koji stanuju u okolini navodno su intervenisali kako bi sprečili srpske vojnike da ovu džamiju dignu u vazduh tokom noći između 14. i 15. marta 1993. godine.

(vidi izveštaj sredstava javnog informisanja dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice Bijeljine.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Vreme News Digest Agency (Beograd) br. 78, 22. mart 1993. godine:

Bijeljinski dinamitaši
NOĆ KAD SU PALI MINARETI

[...]Dnevni list *Borba* je prvi u Jugoslaviji objavio da je u noći između 12. i 13. marta (petak na subotu) u bosanskom gradu Bijeljini, blizu Drine, srušeno pet džamija. Jedna od njih [**Atik džamija**] bila je stara nekoliko stotina godina. Dve noći kasnije, srpske izbeglice su sprečile rušenje poslednje, šeste džamije, javlja *Borba*. Džamija nije srušena, ali je opljačkana.

Još uvek se ne zna ko je naredio rušenje džamija. Šut je odmah uklonjen. Činjenicu da se radi o planiranoj i sinhronizovanoj operaciji potkrepljuje to što su tokom noći kad je došlo do rušenja bile prekinute sve telefonske linije. Koliko je poznato, ovo je prvi put da je toliko bogomolja na tako malom području srušeno tokom jedne noći! A sve se odigralo u gradu koji nije direktno ugrožen ratom.

Vreme saznaje da nije bilo žrtava – ljudima iz naselja gde su se nalazile “osuđene džamije” prethodno je rečeno da će tokom noći biti eksplozija. Isto se desilo leta 1992. godine u Vlasenici, ali je tamo džamija srušena danju. Obzirni dinamitaši posavetovali su stanovnike okolnih naselja da otvore sve prozore da se /dalji tekst nedostaje/.

[...]Prema izveštajima srpskih, muslimanskih i inostranih izvora objavljenim do zaključivanja ovog broja (četvrtak popodne) “noć kad su u Bijeljini pali minareti” jeste nezavisna akcija vojnika Republike Srpske u BiH iz Bosanske krajine [okolina Banjaluke].

Prema jednoj verziji, nakon što su vraćena tela jedanaestorice saboraca, zverski izmasakrirana u borbama oko čuvenog koridora, vojnici su rešili da se osvete.

Prema drugoj verziji, šest džamija u Bijeljini, u poređenju s jednom pravoslavnom i jednom katoličkom crkvom, od početka su bile trn u oku vojnika bosanskih Srba i lokalnih Srba. Reklo bi se da **šestu džamiju** nisu spasle srpske izbeglice već susedi i prijatelji onih Muslimana iz Semberije [područje u Bosni] koji su se borili na srpskoj strani.

Dana 13. marta, kad su džamije dizane u vazduh, [nedeljni list bosanskih Srba] *Javnost* objavio je intervju s Ratkom Adžićem, novim ministrom unutrašnjih poslova bosanskih Srba. “S obzirom na vreme u kojem živimo, u poslednjih jedanaest meseci nismo imali veliki broj slučajeva narušavanja javnog reda i mira, ugrožavanja života, bezbednosti i imovine građana ili krivičnih dela druge vrste”, izjavio je ovaj profesor matematike i fizike,

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

i dodao da je postotak rešenih slučajeva zločina od 50 do 70%, u zavisnosti od policijske stanice. Problemi nastaju zbog toga što “u nekim mestima pravosudni sistem nažalost i dalje ne funkcioniše kako treba”. [...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Atik džamija
Džamija Sulejmanija
Sultan Sulejmanova džamija
Džamija sultana Sulejmana Veličanstvenog

Ime ulice

Oblast Bijeljina **Namena objekta** verski objekat

Naselje

Mesto Janja **Vrsta objekta** džamija

GPS koordinate N44°40'01.7"E 19°14'48.6" **Lokacija objekta** grad

Period izgradnje XVI vek (1521, restaurirana 1965. godine) **Stanje objekta** potpuno uništen, obnova je u toku

Istorijski period otomanski **Obližnji objekti** u dobrom stanju

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Objekat je tokom rata potpuno razoren i srušen sa zemljom. U vreme posete u okviru ovog ispitivanja, u julu 2002. godine, džamija je iz temelja obnavljana.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio András Riedlmayer (jul 2002),
rekonstrukcija džamije na originalnoj lokaciji.

Prema izjavama predstavnika lokalne islamske zajednice, stara džamija uništena je miniranjem 13. aprila 1993. godine, između 03:00 i 04:00 časa; tokom narednih dana ruševine su potpuno izravnete buldožerima.

Islamska biblioteka i kulturni centar u okviru džamije takođe su uništeni istom prilikom, kao i stara medresa (islamska verska škola) koja se nalazila s druge strane glavne ulice u odnosu na džamiju. Posle rata srpske vlasti su odobrile da se teren na kojem se nalazila srušena džamija koristi kao buvlja pijaca.

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Izvor informacija**

András Riedlmayer (14. jul 2002)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Janje (april 1993) – džamija je dignuta u vazduh, ruševine se raščićavaju buldožerima (obratiti pažnju na buldožer s desne strane).

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Janje.

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Janje.

Dojave građana**Prva dojava**

(Pojednostiti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

ODLOMCI (podatke o kompletnom transkriptu vidi dole):

PITANJE: Da li vam je lično poznato da su u martu 1993. godine rušene džamije u Janji?

ODGOVOR: Jeste mi poznato. Uništene su obje džamije koje su tada bile u Janji. Prvo su zapaljene pa su posle minirane. Š...Ć

PITANJE: Svedoče br. B-1486, zamolio bih Vas da pogledate dokazni predmet tužilaštva br. 423, tabulator 1. To su dve fotografije. Možete li nam reći šta je prikazano na ovim fotografijama?

ODGOVOR: Ovo je džamija koja se nekad nalazila u centru Janje, koja je srušena 1993. godine.

PITANJE: A, da li donja fotografija prikazuje današnji izgled te lokacije?

ODGOVOR: Danas se gradi nova džamija koja je pri kraju izgradnje. Znači na ovom mjestu se danas nalazi novoizgrađena džamija sa današnjim datumom.

Š...Ć

ODGOVOR: Rušenje džamija izvođeno je po noći kad je bio policijski sat. Ko je te džamije rušio, ovog momenta ja ne bih mogao da kažem, da li su to izbeglice ili mještani. Znači, to je uradio neko stručan, zbog toga što okolne zgrade nisu porušene koje su bile u neposrednoj blizini džamija /dalji tekst nedostaje/.

Ime drugog građanina**Ime prvog građanina**

Gospodin Salko Bačevac, predsednik Medžlisa Islamske zajednice Janje (jul 2002), s kojim je razgovarao András Riedlmayer.

Tužilac protiv Slobodana Miloševića – svedočenje zaštićenog svedoka B-1486.
<http://www.un.org/icty/transe54/030408ED.htm>,
 str. 18717: 25 – 18718: 10; 18723. 9-25: 18737: 1-6.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 21.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Roy Gutman, "Town afraid of the dark. Serbs terrorize Muslim enclave" /Grad koji se boji mraka. Srbi terorišu muslimansku enklavu/, *Newsday* (Njujork), 7. februar 1993. godine:

JANJA, Bosna i Hercegovina – Na licu Hajrije Sejranović ogleđa se užas dok priča o stradanju muslimanskih porodica koje se odvijalo noću, u ovom, nekada pospanom gradiću. Tokom poslednja dva meseca bande maskiranih kriminalaca noću haraju ulicama i pljačkaju kako im se prohte. "Stave vam nož uz grlo. Oduzimaju prstenje, naušnice, novac, sve. Mi nemamo čime da se branimo, a policija se drži po strani", kaže ova 72-godišnja žena. Pošto su Muslimanima prekinute telefonske linije, oni ne mogu da se obrate za pomoć.

[...]Prilikom posete novinara *Newsday* iz Njujorka u skromnoj **džamiji u centru mesta** i dalje se pet puta dnevno obavlja molitva, ali je, po naređenju srpskih vlasti, prestala da objavljuje poziv na molitnu. Međutim, pre dve nedelje u džamiju su ušli naoružani ljudi i isterali vernike. Spoljni zid je prošaran rupama od metaka koje su grupe srpskih vojnika ispalile prolazeći kroz selo.

Ovo je jedna od poslednjih džamija u Podrinju. U obližnjem Zvorniku, kao i skoro svim drugim mestima južno odavde, sve do Foče, osvajačka vojska je džamije digla u vazduh i srazila ih sa zemljom, nakon čega su u tim mestima u centru ostale prazne poljane. Sve su izvesnija očekivanja da će se najgore dogoditi i u Janji, i to veoma uskoro.

Š[...]

David B. Ottaway, "A Muslim town is emptied by fear" /Muslimanski grad ispražnjen zbog straha/, *The Washington Post*, 8. maj 1993. godine:

JANJA – [...] **Dana 13. aprila srpski ekstremisti u ovom mestu srušili su 270 godina staru džamiju** – jednu od mnogobrojnih koje su uništene širom ovog područja – čime su Muslimanima uputili veoma jasnu poruku da tu više nisu dobrodošli. Na mestu gde se nalazila džamija, na obali reke Janje u centru mesta, ostala je samo sveža hrpa smeća. Krovovi i prozori okolnih kuća razbijeni su očigledno snažnom eksplozijom. [...]

Robert Block, "Referendum haunted by fear" /Referendum progonjen strahom/, *The Independent* (London), 16. maj 1993. godine:

Jedna stara Muslimanka plače. "Nemamo nikakvih prava. Mi nismo ništa. Ništa." Reči su se utopile u suzama. Prošao je jedan automobil srpske policije, pa se brzo udaljila. Dobro došli u **Janju**, poslednje mesto s muslimanskom većinom u istočnoj Bosni, koja je pod srpskom kontrolom. Samo nekoliko ulica dalje od **hrpe šuta od jedne od dve džamije u ovom selu koje su srpski ekstremisti nedavno digli u vazduh**, malobrojni ljudi odlaze u vatrogasnu stanicu da glasaju na referendumu koji će odrediti konačnu sudbinu Vance-Owenovog mirovnog plana. [...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Vakufske biblioteke Alije Sadikovića, Halil-efendije Jelića i Mustafe Hadžića (u Atik džamiji u Janji)		
Ime ulice			
Oblast	Bijeljina	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Janja	Vrsta objekta	islamska biblioteka
GPS koordinate	N 44° 40 01.7 E 19° 14 48.6	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVII-XIX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – mesto gde se nalazila Atik džamija s desne strane, u sredini u pozadini slike iza ograde se vidi prazan prostor gde se nalazila medresa.

Tri islamske vakufske biblioteke u kojima se nalazilo 3.200 starih knjiga i rukopisa (oko 40 metara polica), bile su poklonjene Atik džamiji kao zadužbine Alije Sadikovića, Halil-efendije Jelića i Mustafe Hadžića, istaknutih islamskih naučnika rođenih u Janji.

Te knjige nalazile su se u Atik džamiji u Janji, i čuvane su u vitrinama dužine pet i visine tri metra. U zbirci su se nalazile i stare štampane knjige i rukopisi, uključujući rukom pisane primerke Korana, komentare Korana i druge radove iz oblasti teologije, istorije, filozofije i islamskog prava.

Prema informacijama Islamske zajednice Janje, te vakufske biblioteke uništene su 13. aprila 1993. godine zajedno s džamijom.

(vidi dojavu i bibliografiju dole)

Predratna fotografija Atik džamije, dobijena od islamske zajednice Janje.

Izvor informacija
Andràs Riedlmayer (14. jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

(pojediniosti navedene u okviru opisa oštećenja gore)

Druga dojava

(pojediniosti vidi u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Podaci o islamskim vakufskim bibliotekama u Janji dobijeni su od g. Salka Bačevca, predsednika Medžlisa Islamske zajednice Janje.

Ime drugog građanina

Dodatni podaci o ovim bibliotekama dobijeni su od unuka Alije Sadikovića, g. Fahrudina Sadikovića (koji sada živi u Tuzli).

Bibliografija

Ždralović, Muhamed, 1992, "Bosnia-Herzegovina", *World Survey of Islamic Manuscripts*, ur. G. J. Roper (London: Al-Furqan Foundation): tom 1, str. 87-110, 95 Šo biblioteci Alije Sadikovića u JanjiĆ.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Džedid džamija
Nova džamija u Janji

Ime ulice

Oblast	Bijeljina	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Gornja mahala		
Mesto	Janja	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 39 56.0 E 19° 14 37.3	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVIII / XX vek (1743, obnovljena 1982. godine)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, ostali su samo temelji.

Prema dojavu, džamija je srušena u maju 1993. godine.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – temelji (vidi fotografiju i dojavu dole)
potpuno srušene Džedid džamije.

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Janje.

Dojave građana**Prva dojava**

Džedid džamija, osnovana pre više od 200 godina, potpuno je obnovljena nekoliko godina pre rata. U maju 1993. godine srpske snage su je srušile i u potpunosti srušile sa zemljom. Ostali su samo temelji.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (14. jul 2002)

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Gospodin Salko Baćevac, predsjednik Medžlisa islamske zajednice Janje (jul 2002) s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Azizija džamija**Ime ulice****Oblast** Bijeljina (pre rata Ugljevik) **Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Glinja **Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 38 17.3 E 19° 03 13.8 **Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek (XVII vek, obnovljena 1991. godine) **Stanje objekta** potpuno uništen, rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni **Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Ova džamija sagrađena je godinu dana pre rata, u junu 1991. godine. Prema dojavu, u junu je potpuno uništena korišćenjem eksploziva.

Prilikom posete u sklopu ispitivanja (jul 2002) džamija je iz temelja ponovno podizana na istom mestu.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (14. jul 2002)

Predratna fotografija koja prikazuje proslavu povodom otvaranja nove džamije (1991. godine); fotografija dobijena od imama džamije.

Dojave građana**Prva dojava**

Snimio András Riedlmayer (jul 2002), na fotografiji se vidi izgradnja džamije sedam godina nakon rata.

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamiju su u junu 1991. godine sažidali meštani, a Srbi su je srušili pomoću eksploziva u junu 1993. godine. Sada se na istom mestu ponovo zida istovetna džamija.

Ime prvog građanina

Imam džamije u Glinji

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 20.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija u Atmačićima		
Ime ulice			
Oblast	Bijeljina (pre rata Ugljevik)	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Atmačići	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 39 40.2 E 19° 03 22.0	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1937, obnovljena 1983. godine)	Stanje objekta	gotovo uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija potpuno srušena, ima tragova oštećenja od jake eksplozije.

Uz nju se nalazi staro muslimansko groblje sa nadgrobnim spomenicima iz XVIII i XIX veka, koje je potpuno neoštećeno.

Prema dojavu, džamija je srušena nakon što je muslimansko stanovništvo u julu 1992. godine bilo primorano da ode.

(vidi fotografiju i izjavu svedoka dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (14. jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe54/030407ED.htm>

Tužilac protiv Slobodana Miloševića – svedočenje zaštićenog svedoka B-1003, 7. april 2003. godine, str. 18648:16 – 18649:3

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

PITANJE: Sada bih Vas zamolio da na monitoru ispred Vas pogledate dokazni predmet tužilaštva br. 420, tabulator 8. Da li prepoznajete ovu lokaciju i ruševine koje se na njoj nalaze?

ODGOVOR: Da, [...]ja mislim da je isto džamija u selu Atmačići.

PITANJE: A da li je ta džamija bila u normalnom stanju pre sukoba?

ODGOVOR: Da, u ovom predjelu nije uopšte bilo sukoba.

PITANJE: Da li ste Vi obišli ovo mesto nakon što je džamija uništena?

ODGOVOR: Jesam.

PITANJE: Da li ste na osnovu svojih zapažanja mogli da zaključite kako je džamija srušena?

ODGOVOR: Jesam. Ta je džamija bila minirana, srušena pomoću eksploziva.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Svedočenje zaštićenog svedoka B-1003 u predmetu *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, 7.april 2003. godine.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Janjarima**Ime ulice****Oblast** Bijeljina (pre rata Ugljevik) **Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Janjari **Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 40 09.5 E 19° 02 57.2 **Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek (1867, rekonstruisana 1991. godine) **Stanje objekta** lakše oštećen**Istorijski period** moderni **Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Izgradnja nove džamije još je bila u toku kad je izbio rat. Prema izjavama meštana, pre rata je završeno prizemlje već korišćeno za molitve za Bajram.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002), prednja fasada, s desne strane vidi se donji deo minareta.

Džamija je bila demolirana, na unutrašnjim zidovima ćirilicom su ispisani srpski natpisi "SRS" (skraćenica za Srpsku radikalnu stranku predvođenu Vojislavom Šešeljem); građevinski materijal (prozorski okviri, cigla) je povaden i pokraden; na zidovima se vide oštećenja od eksplozije.

Od minareta je ostao samo deo, mada lokalno stanovništvo kaže da je i pre rata bio nezavršen.

Prema izveštajima lokalnog stanovništva, džamija je oštećena u julu 1992. godine, kad su meštani bili primorani da beže.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002), bočna fasada, minaret s leve strane.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (14. jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Džamija u Srednjoj Trnovi
Džamija Jahijina

Ime ulice

Oblast Bijeljina (pre rata Ugljevik) **Namena objekta** verski objekat

Naselje

Mesto Srednja Trnova **Vrsta objekta** džamija

GPS koordinate N 44° 38 13.0 E 19° 04 09.1 **Lokacija objekta** selo

Period izgradnje XIX vek (restaurirana 1979. godine) **Stanje objekta** potpuno uništen

Istorijski period otomanski/moderni **Obližnji objekti** u dobrom stanju

Zvanični status

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je skoro potpuno uništena. Ima znakova oštećenja od eksplozije. Među šutom od džamije, pored kamene osnove minareta vide se kružni ostaci balkona minareta

Prema iveštajima, džamija je srušena eksplozivom u leto 1992. godine.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002), fotografija prikazuje ostatke minareta i šut od džamije.

(vidi dojavu i predratnu fotografiju dole)

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (14. jul 2002)

Predratna fotografija dobijena od Šukrije Terzića, imama džamije.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

U junu 1992. godine, kad su meštani isterani, džamija je još bila netaknuta. Kad su se vratili po završetku rata, bila je dignuta u vazduh i potpuno uništena.

Druga dojava

Ime prvog građanina

Šukrija Terzić, imam iz Srednje Trnove

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Župna crkva Majčinstva Marijina		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Hrvatska Tišina	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 45° 02 22.6 E 18° 28 12.1	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1847, obnovljena 1972. godine)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta

Oštećenje

Crkva oštećena eksplozivom, krova nema, zvonik dignut u vazduh, leži na zemlji, unutrašnjost uništena, spoljni zidovi još uvek neoštećeni do visine krova.

Prema izveštajima katoličkih crkvenih vlasti, crkvu su digli u vazduh pripadnici srpskih snaga u drugoj polovini aprila 1992. godine.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – unutrašnjost crkve.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – zvonik je dignut u vazduh i leži na tlu pored crkve (s desne strane).

Izvor informacija
Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Djave građana

Prva dojava

PITANJE: Svedoče, možete li nam reći da li je selo Tišina imalo katoličku crkvu?

ODGOVOR: Jeste.

PITANJE: Da li ste tokom meseci između 16. aprila i vašeg hapšenja bili u prilici da odete u

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Tišinu?

ODGOVOR: Da.

PITANJE: Da li ste tamo videli katoličku crkvu?

ODGOVOR: Jesam.

PITANJE: Da li je bila oštećena?

ODGOVOR: Da.

PITANJE: Zna li ko ju je ošteti, na koji način i kada?

ODGOVOR: Ne znam tačan datum, ali smo na putu za Hasiće prolazili kroz to područje. Crkva se nalazi odmah pored puta, a toranj, zvonik je bio dignut u vazduh. Zgrada pored crkve takođe je bila uništena i opljačkana. To je bilo negde u junu, čini mi se. [...]PITANJE: U redu. Recite nam šta je na ovoj fotografiji?

ODGOVOR: Katolička crkva u Hrvatskoj Tišini.

PITANJE: Je li tako izgledala kad ste je videli?

ODGOVOR: Da.

PITANJE: Hvala.

GOSPODIN DI FAZIO: Molim vas, stavite na grafoskop fotografiju br. 25.

PITANJE: Možete li da kažete Veću šta prikazuje ova fotografija?

ODGOVOR: To je unutrašnjost crkve u Hrvatskoj Tišini.

PITANJE: Hvala.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Predmet br. IT-95-9-T, svedočenje svedoka M (14. januar 2002. godine) str. 5302:5 – 5304:7.

<http://www.un.org/icty/transe9/020114ED.htm>

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Župna crkva Presvetog Srca Isusova		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Bosanski Šamac	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 45° 03 37.4 E 18° 27 53.6	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek (1926)	Stanje objekta	potpuno uništen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Katolička crkva je potpuno uništena (eksplozivom, prema dojavu), zemljište je poravnato buldožerima, a šut uklonjen.

Srpska pravoslavna crkva koja se nalazi preko puta uništene katoličke crkve potpuno je neoštećena.

Prilikom posete lokaciji u julu 2002. godine, bila je u toku rekonstrukcija katoličke crkve.

Fotografija MKSJ (1996) – prazno mesto gde se nalazila potpuno srušena katolička crkva, preko puta se nalazi netaknuta srpska pravoslavna crkva.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – rekonstrukcija katoličke crkve.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – župnik s predratnom fotografijom i maketom katoličke crkve u Bosanskom Šamcu.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Župnik je bio primoran da ode 20. aprila 1992. godine. Tada je crkva još bila neoštećena. Devet meseci kasnije, u periodu od januara do marta 1993. godine, srpske vlasti su eksplozivom srušile crkvu.

Prema dojavi, rušenje katoličke crkve i raščišćavanje ruševina izvođeno je polako, tokom perioda od dva meseca, "kako bi se izbeglo oštećivanje srpske pravoslavne crkve", koja stoji netaknuta preko puta srušene katoličke crkve.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Don Josip Janjić, rimokatolički župnik u Bosanskom Šamcu (jul 2002)

Bibliografija**Ime drugog građanina****Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Azizija džamija
Mir Ahmedova džamija

Ime ulice

Oblast Bosanski Šamac **Namena objekta** verski objekat

Naselje

Mesto Bosanski Šamac **Vrsta objekta** džamija

GPS koordinate N 45° 03 40.9 E 18° 28 10.7 **Lokacija objekta** grad

Period izgradnje XIX vek (1869) **Stanje objekta** potpuno uništen

Istorijski period otomanski **Obliznji objekti** u dobrom stanju

Zvanični status zaštićeni spomenik

Stanje objekta**Oštećenje**

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – kontejner za smeće i nova zgrada na mestu gde se nalazila srušena džamija.

Džamija je potpuno uništena, ruševine su srušene sa zemljom, sav građevinski materijal je uklonjen s tog mesta, čak su i temelji iskopani i odneti. Na tom mestu sada je zasađena trava, na zemljištu se nalazi ulegnuće na mestu gde se nekad nalazila džamija. Na mestu srušene džamije nalazi se kontejner za smeće.

Prema dojavu, srpske vlasti su dopustile da se na delu lokacije srušene džamije saizidaju dve nove zgrade.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Bosanskog Šamca (detalj s razglednice)

Izvor informacija
Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Bosanskog Šamca, pogled sa severa

Predratna fotografija iz *Glasnika VIS u SFRJ* (1972) – džamija u Bosanskom Šamcu, pogled sa zapada.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(prednja fasada džamije).

Dojave građana**Prva dojava**

Azizija džamija u potpunosti je uništena eksplozivom krajem aprila 1992. godine, teren je raščišćen buldožerima. Čak su iskopani temelji te džamije od istorijskog značaja. Uništeni su i imamova kuća i zgrada vakufa gde su se nalazile kancelarija i arhiva Islamske zajednice. Imam je očevidac tog uništavanja.

Uprkos protestima koje je ulagala Islamska zajednica, opštinske vlasti bosanskih Srba su po završetku rata (2000. godine) dozvolile da se uzurpira teren gde se nalazila srušena džamija i na njemu sazidaju dve nove zgrade.

Srpske vlasti su takođe odbile da izdaju dozvole za rekonstrukciju džamije i zgrade vakufa koje je tražila Islamska zajednica.

Druga dojava

PITANJE: Hvala. Molim Vas da sada obratite pažnju na [...]uništavanje ili oštećivanje džamije u Bosanskom Šamcu. Veću ste rekli da [...]su Perica Krstanović i Marinko Stefanović došli Vašoj kući i tražili da pozajme Hilti bušilicu. [...]Rekli ste i da ste sutradan ujutro videli da je džamija oštećena i da su između džamije i robne kuće bile razvučene žice, te da ste, kao i obično, otišli da se prijavite na radnu obavezu, i tamo videli Kemala Mehinovića, koji vam je ispričao šta je video prethodne noći. [...]ODGOVOR: Pošto je po struci elektro-inženjer, Perica Krstanović je povezivao žice, a Marinko ih je razvlačio. Marinko je električar, a to mi je takođe rekao Kemal. Ja to nisam lično video, ali jesam video da su preko asfalta razvučene dve žice. Jedna je bila plava, a druga bela i išle su preko – bile su razvučene preko asfalta ka robnoj kući. [...]

PITANJE: Tu je verovatno bilo i šuta ili materijala ostalog nakon rušenja džamije. Možete li da kažete Veću da li je neko dobio zadatak da to raščisti?

ODGOVOR: Traktori – vozači su bili iz komunalnog preduzeća. To su bili Srbi koji su ostali u tom preduzeću. Deo ljudi koji su dobili zadatak /dalji tekst nedostaje/.

Ime prvog građanina

Safet Karahmetović, imam muslimanske verske zajednice Bosanskog Šamca, s kojim je razgovor obavio András Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 25.

Odbor IZ Bosanski šamac, 1972, "Život i uspjeh Islamske zajednice u Bosanskom Šamcu",

Ime drugog građanina

Svedočenje svedoka M (14. januar 2002. godine)

Predmet br. IT-95-9-T, str. 5296:2 – 5298:1

<http://www.un.org/icty/transe9/020114ED.htm>

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

*Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u
SFRJ, 35: 83-84 [fotografija spoljašnjosti]*

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Kancelarija i arhiva Islamske zajednice u Bosanskom Šamcu		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Bosanski Šamac	Vrsta objekta	islamska arhiva
GPS koordinate	N 45° 03 40.9 E 18° 28 10.7	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVIII-XIX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Arhiva i biblioteka Islamske zajednice Bosanskog Šamca nalazile su se u zgradi vakufa pored mesta gde se nalazila Azizija džamija.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – nove zgrade na uzurpiranom zemljištu gde su se nalazile uništena džamija i arhiva.

Islamska biblioteka i arhiva Islamske zajednice uništene su u aprilu 1992. godine, istovremeno kad i džamija.

U uništenoj arhivi čuvani su spisi vezani za Islamsku zajednicu, vakufe i imovinu koji su datirali još iz otomanskog perioda.

(vidi dojavu dole)

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002), na osnovu razgovora sa Safetom Karahmetovićem, imamom Azizija džamije.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Azizija džamija u potpunosti je uništena eksplozivom krajem aprila 1992. godine, teren je raščišćen buldožerima. Čak su iskopani temelji te stare džamije. Uništeni su i imamova kuća i zgrada vakufa gde su se nalazile kancelarija i arhiva Islamske zajednice. Imam je očevidac tog uništavanja.

Uprkos protestima koje je ulagala Islamska zajednica, opštinske vlasti bosanskih Srba su po završetku rata (2000. godine) dozvolile da se uzurpira teren gde se nalazila srušena džamija i na njemu saznidaju dve nove zgrade.

Te vlasti su takođe odbile da izdaju dozvole za rekonstrukciju džamije i zgrade vakufa koje je tražila Islamska zajednica.

Ime prvog građanina

Safet Karahmetović, imam Islamske verske zajednice Bosanskog Šamca, s kojim je razgovor obavio Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija****Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Župna crkva Gospe Žalosne		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac/Modriča	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Čardak	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 44° 57 02.0 E 18° 23 11.0	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1918)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Od crkve je ostala velika hrpa šuta, na tlu pored te hrpe još uvek se vidi jedan od betonskih lukova koji su bili potpora centralnog broda crkve.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – ruševine crkve, jedan od palih lukova s tavanice još uvek se vidi levo, u zadnjem delu.

Predratna fotografija dobijena od rimokatoličke župe Čardak (1990) – snimak crkve.

Dojave građana**Prva dojava**

Župa Čardak prostire se s obe strane granice opština Modriča i Bosanski Šamac.

Dana 25. juna 1992. godine župu su okupirale srpske snage i isterale sveštenike, monahinje i sve stanovnike Čardaka i okolnih sela koji su bili Hrvati katoličke veroispovesti. Srbi su digli u vazduh crkvu i samostan i sraznili ih sa zemljom.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Velečasni Željko Vlajić, župnik iz Čardaka (jul 2002).

Bibliografija

Marić, Franjo(ur.), 2001, *Crtice iz povijesti samostana Doloroza i župe Čardak kraj Modriče* (Čardak: Rimokatolički župni ured Čardak; Žepče: Hrvatski klub, Žepče) [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti].

Ime drugog građanina

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Samostan Doloroza sestara služavki malog Isusa		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac/Modriča	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Čardak	Vrsta objekta	katolički samostan
GPS koordinate	N 44° 57 02.0 E 18° 23 11.0	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1918)	Stanje objekta	gotovo uništen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Glavna zgrada samostana je gotovo sasvim uništena eksplozivnim dejstvom, ostali su samo dimnjak i deo zida.

Pomoćni objekat u zadnjem delu, koji je pre rata korišćen kao dom za smeštaj starijih monahinja, potpuno je spaljen a spoljni zidovi postoje do visine krova.

Fotografija dobijena od rimokatoličke župe Čardak – ruševine glavne zgrade samostana s leve strane, dom za smeštaj starijih monahinja s desne.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija dobijena od rimokatoličke župe Čardak (1990) – snimak crkve (levo) i samostana (desno).

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Župa Čardak prostire se s obe strane granice opština Modriča i Bosanski Šamac.

Dana 25. juna 1992. godine župu su okupirale srpske snage i isterale sveštenike, monahinje i sve stanovnike Čardaka i okolnih sela koji su bili Hrvati katoličke veroispovesti. Srbi su digli u vazduh crkvu i samostan i sraznili ih sa zemljom.

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Velečasni Željko Vlajić, župnik iz Čardaka (jul 2002).

Bibliografija

Marić, Franjo(ur.), 2001, *Crtice iz povijesti samostana Doloroza i župe Čardak kraj Modriče* (Čardak: Rimokatolički župni ured Čardak; Žepče: Hrvatski klub, Žepče) [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti objekta].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Katolička filijalna crkva Svetog Josipa		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Kornica	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 44° 57 18.7 E 18° 25 42.6	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1984)	Stanje objekta	teko oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Crkva je uništena eksplozivom, ostale su samo čelične grede i deo glavne fasade; ostalih zidova nema, unutrašnjost je opustošena, zvonik srušen eksplozivnim dejstvima.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – snimak minirane katoličke crkve u Kornici.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija dobijena od rimokatoličke župe Bosanski Šamac, na kojoj je prikazana katolička crkva u Kornici pre rata.

Dojave građana**Prva dojava**

Crkvu u Kornici su srpske snage digle u vazduh kad su početkom maja 1992. godine napale selo. U Kornici je ubijeno najmanje desetero katolika.

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Velečasni Željko Vlajić, župnik iz Čardaka (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Župna crkva svetog Franje Asiškoga		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Srednja Slatina	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 44° 57 16.3 E 18° 29 16.0	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1972)	Stanje objekta	gotovo uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Crkva je tokom rata gotovo sasvim uništena eksplozivnim dejstvima, ruševine su raščićene nakon Dejtona.

Fotografija (1995) dobijena od rimokatoličke župe Bosanski Šamac: ruševine župne crkve u Srednjoj Slatini krajem rata.

Sve što je ostalo od crkve jesu ogoljeni betonski temelji i oštećeno raspeće ispred crkve (bronzana figura Hrista je razorena, ostale su samo šake na velikom granitnom krstu).

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – temelji potpuno srušene katoličke crkve, s desne strane vidi se oštećeno raspeće.

András Riedlmayer (jul 2002)

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – oštećeno raspeće na kojima su ostale šake razorene figure Hrista.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

Crkva u Srednjoj Slatini dignuta je u vazduh nakon što su srpske snage krajem juna 1992. godine zauzele selo.

Druga dojava

Ime prvog građanina

Velečasni Željko Vlajić, župnik iz Čardaka (jul 2002).

Ime drugog građanina

Bibliografija

Živković, Ilija (ur.) 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)*. (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 287 [kratak opis oštećenja].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Katolička filijalna crkva		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Gornji Hasići	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 45° 00 44 E 18° 26 45	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Unutrašnjost prazna (opljačkana?), razvaljena; slike svetaca na zidovima su smrskane i unakažene; na unutrašnjim zidovima crkve ispisani su srpski nacionalistički natpisi i srpski krstovi (krst sa četiri ćirilična slova S)

Konstrukcija nije oštećena.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Tužilaštva MKSJ (oktobar 1996) – unutrašnji izgled.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i fotografija MKSJ.

Fotografija dobijena od Tužilaštva MKSJ (oktobar 1996) – spoljašnji izgled.

Dojave građana**Prva dojava**

Prema dojavi, srpske snage su u aprilu 1992. godine

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

opljačkale i demolirale crkvu.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Don Josip Janjić, katolički župnik u Bosanskom
Šamcu (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Katolička župna crkva Presvetog srca Isusova		
Ime ulice			
Oblast	Brčko	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Brčko	Vrsta objekta	katolička crkva, katolička arhiva i biblioteka
GPS koordinate	N 44° 52 21.5 E 18° 48 36.8	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek (1934)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Tragovi oštećenja krova i prednje fasade crkve (od granata), prednja fasada izrešetana mecima; unutrašnjost crkve demolirana, navodno su je Srbi tokom rata koristili kao klozet; na svim statuama svetaca unutar crkve odlomljene su šake.

Prema rečima sveštenika, župni dvor je opljačkan, Srbi su odneli građu iz župne arhive i biblioteke (1992), i ona više nije viđena.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – krater nastao udarom granate, rupe od metaka na prednjoj fasadi katoličke crkve.

Prema rečima sveštenika, Srbi su ukrali zvono sa crkvenog zvonika.

Zgradu je potrebno popraviti, ali konstrukcija deluje neoštećeno.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002), na osnovu posete objektu i informacija dobijenih od župnika.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Dojave građana

Prva dojava

(pojediniosti navedene u okviru opisa oštećenja –
vidi gore)

Druga dojava

Ime prvog građanina

Otac Pero Anić, katolički župnik u Brčkom, s kojim
je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta   Bijela džamija
Džedid džamija u Kolobari

Ime ulice

Oblast   Brčko   **Namena objekta**   verski objekat

Naselje   Kolobara

Mesto   Brčko   **Vrsta objekta**   džamija

GPS koordinate   N 44° 52 47.6 E 18° 48 13.9   **Lokacija objekta**   grad

Period izgradnje   XIX vek (1881)   **Stanje objekta**   potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku

Istorijski period   otomanski / austrougarski   **Obližnji objekti**   u dobrom stanju

Zvanični status   zaštićeni spomenik

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, ruševine su srušene sa zemljom, građevinski materijal uklonjen.

U vreme posete u julu 2002. godine na toj lokaciji se zidala nova džamija.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Brčkog (1998) – prazan teren gde se nalazila potpuno srušena Bijela džamija. (vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – mesto gde se nalazila srušena Bijela džamija, gledano ka nekadašnjem ulazu, u pozadini se vidi nova džamija koja se zida. Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija dobijena od Islamske Predratna fotografija dobijena od Islamske

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

zajednice Brčkog – snimak bočne (zapadne) fasade Bijele džamije.

zajednice Brčkog – snimak zadnje (južne) fasade Bijele džamije.

Dojave građana**Prva dojava**

Srpske snage su 17. juna 1992. godine minirale džamiju i potpuno je uništile. Šut je tokom rata raščišćen buldožerima, teren je izravnat i sav građevinski materijal, pa čak i temelji džamije, su uklonjeni.

Kad se građanin koji je izvor informacija nakon rata 1996. godine vratio u Brčko nije ostalo ničeg.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Mujačić, Mehmedalija, 1995, *Brčko: srce Bosanske Posavine* (Wuppertal: Bosanska riječ): 110 [predratna fotografija]

Ime drugog građanina**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Atik džamija Savska džamija		
Ime ulice			
Oblast	Brčko	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Brčko	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 52 45.8 E 18° 48 30.2	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVIII vek (1739)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, ruševine srušene sa zemljom, teren poravnat, temelji iskopani, a šut je u više navrata korišćen za zasipanje masovne grobnice izvan Brčkog.

(vidi fotografije, dojave i objavljene izveštaje dole)

Izvor informacija

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – prazan teren na kojem se nalazila Savska džamija – obratiti pažnju na gvozdeni most s desne strane, koji se vidi i na predratnoj fotografiji.

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Brčkog.

Dojave građana**Prva dojava**

Ova džamija je dignuta u vazduh u isto vreme kad i

Druga dojava

Pošto je kontaktiran putem elektronske

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

druge tri džamije u Brčkom, tj. u leto 1992. godine. Šut je uklonjen, čak su iskopani i temelji, a teren je poravnat buldožerima.

Građevinski materijal od srušene džamije Srbi su odneli na lokaciju izvan Brčkog zvanu Kafilerija, gde su njime zatrпали masovnu grobnicu u kojoj su bili pokopani ubijeni ljudi iz Brčkog.

Prazno zemljište gde se nalazila potpuno srušena džamija pretvoreno je u parkiralište.

Ime prvog građanina

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Mujačić, Mehmedalija, 1995, *Brčko: srce Bosanske Posavine* (Wuppertal: Bosanska riječ): 31 [predratna fotografija]

Kadrić, Jusuf, 1999, *Brčko: Genocid i svjedočenja* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava): 257 [fotografija šuta od džamije na licu mesta, pre nego što je uklonjen]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Završni izveštaj Ekspertske komisije UN, formirane u skladu s Rezolucijom SB br. 780 (1992), pod rukovodstvom M. Cherifa Bassiounija. UN SC Doc. S/1994/674/Add.2 (Vol. V), 28. decembar 1994. godine, Dodatak X: Masovne grobnice:

[...]

Poljoprivredni kombinat Bimex [...] Do grobnice se stiže idući putem istočno od Brčkog. Na 1,5 km udaljenosti nalazi se most preko jednog potoka. Grobnica se nalazi duž tog potoka, na 70 metara desno od mosta. Svedok je izjavio da su leševi muškaraca, žena i dece dovezeni do jame u dva kamiona-hladnjače. Tela su bačena u jamu i

pošte i telefonom (u oktobru 2005), dr Saunders je potvrdila ono što je rekla u intervjuu za Louisiana State University News Service po povratku iz Bosne i Hercegovine krajem leta 1997. godine (vidi dole odeljak "Izveštaji sredstava javnog informisanja"). Još je dodala sledeće:

"Kad su rovokopači stigli [do masovne grobnice], veći deo šuta koji je pokrivaio teren bio je odnet. Međutim, pokazano nam je nekoliko većih komada koji su ostali i za koje je rečeno da su delovi džamije."

Ime drugog građanina

Dr Rebecca Saunders, arheolog sa Louisiana State University, koja je u leto 1997. godine učestvovala u ekshumaciji masovne grobnice jugoistočno od Brčkog u organizaciji MKSJ, s kojom je razgovarao Andràs Riedlmayer (oktobra 2005).

Louisiana State University News Service, 3. oktobar 1997. godine: "LSU archaeologist spends month excavating mass graves in Bosnia" /Arheolog LSU proveo je nekoliko meseci iskopavajući masovne grobnice u Bosni/, Sarah Sue Goldsmith.

[...] Jezoviti događaji koji su se odigrali na drugoj strani sveta predmet su velikog interesovanja **arheologa LSU Rebecce Saunders**, koja je ovog leta provela mesec dana u Bosni iskopavajući masovne grobnice. [...] Ovo joj je treća godina

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

polivena nekakvom materijom koja je mirisala na hlor. Kad su istovarena sva tela, vozači kamiona su očistili kamione vodom iz hidranta. **Kad je jama bila puna Srbi su dovezli utovarivač i teren pokrili zemljom, a potom i šutom od džamije u Brčkom,** pa onda još jednim slojem zemlje. Grobnica je potom poravnata i posađena je trava. Prema proceni svedoka, u toj grobnici nalazi se 200 ili više tela.

otkako radi u toj ratom rastrzanoj regiji kao istražitelj Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.

“Iskopavali smo masovne grobnice neposredno pored **Brčkog** u pravcu jugoistoka, u selu često pominjanom u vestima”, kaže gđa Saunders. “Radili smo na području gde su ljudi iz Brčkog zatvarani, ubijani i dovoženi na jedno zabito mesto izvan grada. Jedna grobnica je fotografisana i ta fotografija je objavljena u časopisu *Time*. Po položaju tela i drveću uspeći smo da potvrdimo da se radi o istim lokacijama.” [...] Na području dugačkom oko 100 i širokom oko 50 metara nalazio se niz zasebnih grobnica. **Nakon pokopa, preko celog tog terena nasut je sloj šuta debeo jedan do dva metra, po svemu sudeći zato što se lokalno stanovništvo žalilo na smrad, rekla je ona. “Izvesna količina tog šuta očito je poticala od džamije srušene sa zemljom pomoću buldožera.”**

Gospođa Saunders je pomogla da se označe lokacije tela u grobnicama i učestvovala je u iskopavanju grobnica. “Nekoliko tela bilo je potpuno skeletizovano, mada je većina imala priličnu količinu saponifikovanog tkiva (tkivo se pretvorilo u beličastu, masnjikavu materiju). Sva su na sebi imala odeću, što olakšava identifikaciju. Radi se o civilima koji su odabrani samo na osnovu toga što su Muslimani. Zatvorenički logor u Brčkom bio je pod nadzorom visokih vojnih” /dalji tekst nedostaje/.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Azizija džamija Džamija sultana Abdula Aziza		
Ime ulice			
Oblast	Brčko	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Brezovo Polje	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 50 50.7 E 18° 57 21.4	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XIX vek (1862, restaurirana 1974. godine)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Azizija džamija, značajna zbog toga što je to jedina džamija u Bosni sazidana u otomanskom baroknom stilu, srušena je eksplozivom.

Sve što je ostalo od džamije jeste velika hrpa šuta koji je buldožerima dovučen na icivu te parcele i nekoliko velikih kamenih delova.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – mesto gde se nalazila srušena Azizija džamija; drvo s leve strane vidi se i na predratnoj fotografiji.

(Vidi fotografije i dojave dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – mesto gde se nalazila srušena Azizija džamija.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – kameni delovi srušene Azizija džamije na mestu gde se ona nekad nalazila.

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Brčkog.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Obe džamije u Brezovom Polju digla je u vazduh inženjerija vojske bosanskih Srba (VRS), uz pomoć pripadnika Novosadskog korpusa Vojske Jugoslavije (VJ). Rušenje se odigralo 21-22. maja 1993. godine, po uputstvima vojnih i civilnih vođa bosanskih Srba.

Druga dojava

U Brezovom Polju postojale su dve džamije: Azizija džamija u centru sela i Begova džamija u Starom Brezovom Polju.

Obe su srpske snage srušile eksplozivom 21. maja 1993. godine.

Prema beleškama iz ratnog dnevnika jedinice HV stacionirane u Hrvatskoj, s druge strane Save u odnosu na Brezovo Polje, prva eksplozija čula se u 21:00 čas, a za njom i druga, u 21:10 časova. Sutradan ujutro Azizija džamija se više nije videla.

Sledećeg dana, 22. maja, u 15:00 časova, čula se treća eksplozija, kojom je dokrajčena Begova džamija u Starom Brezovom Polju.

Ime prvog građanina

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Izjava g. Osmana Kavazovića (14. jul 2002), priložena uz ovaj izveštaj.

Bibliografija

Bećirbegović, Madžida, 1990, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša): 37, 50.

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 24.

Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ, 26 (1963), br. 7-8, 308-311.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta**

Begova džamija
Atik džamija Salih-bega Zaimovića

Ime ulice**Oblast**

Brčko

Namena objekta

verski objekat

Naselje

Staro Brezovo Polje

Mesto

Brezovo Polje

Vrsta objekta

džamija

GPS koordinate

N 44° 50 48.7 E 18° 57 05.3

Lokacija objekta

selo

Period izgradnje

XVIII vek (1750)

Stanje objekta

potpuno uništen

Istorijski period

otomanski

Obližnji objekti

u dobrom stanju

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Stara džamija s tradicionalnim drvenim minaretom je uništena i u potpunosti srušena sa zemljom. Među gustim korovom i muslimanskim nadgrobim spomenicima iz otomanskog perioda vide se tragovi temelja i hrpa šuta obrasla rastinjem. Staro muslimansko groblje oko lokacije bivše džamije mahom je neoštećeno.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – s desne strane se vidi hrpa šuta obrasla rastinjem koja pokriva temelje Stare džamije.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava**

Obe džamije u Brezovom Polju digla je u vazduh inženjerija vojske bosanskih Srba (VRS), uz pomoć pripadnika Novosadskog korpusa Vojske Jugoslavije (VJ). Rušenje se odigralo 21-22. maja 1993. godine, po uputstvima vojnih i civilnih vođa bosanskih Srba. Ostaci obe džamije srušeni su sa

Druga dojava

U Brezovom Polju postojale su dve džamije: Azizija džamija u centru sela i Begova džamija u Starom Brezovom Polju.

Obe su srpske snage srušile eksplozivom 21. maja 1993. godine.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

zemljom.

Prema beleškama iz ratnog dnevnika jedinice HV stacionirane u Hrvatskoj, s druge strane Save u odnosu na Brezovo Polje, prva eksplozija čula se u 21:00 čas, a za njom i druga, u 21:10 časova. Sutradan ujutro Azizija džamja se više nije videla.

Sledećeg dana, 22. maja, u 15:00 časova, čula se treća eksplozija, kojom je dokrajčena Begova džamija u Starom Brezovom Polju.

Ime prvog građanina

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Izjava g. Osmana Kavazovića (14. jul 2002), priložena uz ovaj izveštaj.

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 24 [džamija i mekteb u starom delu Brezovog Polja].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Džamija u džematu Omerbegovača
Džamija u Begovači

Ime ulice

Oblast Brčko **Namena objekta** verski objekat

Naselje

Mesto Omerbegovača **Vrsta objekta** džamija

GPS koordinate N 44° 50 21.6 E 18° 47 28.3 **Lokacija objekta** selo

Period izgradnje XX vek **Stanje objekta** teško oštećena
rekonstrukcija u toku

Istorijski period moderni **Obližnji objekti** lakše oštećeni

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je teško oštećena granatiranjem 1992. godine, minaret je odrubljen, krov i unutrašnjost džamije su uništeni i ima više tragova udara projektila. Fotografije snimljene u predmetno vreme dokumentuju to razaranje.

Džamija i okolne zgrade su obnovljeni nakon završetka rata.

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – džamija (vidi fotografije i dojave dole)
nakon obnove.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Brčkog (23. septembar 1992) – isti kadar kao gore, snimljeno prvih meseci rata. **Izvor informacija** András Riedlmayer (jul 2002)

Fotografija iz knjige Zorana Filipovića *Entseeltes* Fotografija iz knjige Zorana Filipovića

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Land (1995).

Entseeltes Land (1995) – odrubljeni minaret čiji srušeni balkon leži na zemlji.

Dojave građana

Prva dojava

Srpske snage su tokom leta 1992. intenzivno granatirale džamiju u Omerbegovači i oštetile krov i minaret. Obližnje muslimansko groblje je takođe gađano i teško je oštećeno.

Druga dojava

Ime prvog građanina

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Bibliografija

Filipović, Zoran, 1995, *Entseeltes Land, Über Bosnien, Kulturzerstörung und unsere Zukunft* (Freiburg, Verlag Herder), str. 53, 68 [fotografije]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Nova džamija u Rijekama**Ime ulice****Oblast** Brčko**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Rijeke**Mesto** Brčko**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 51 57.1 E 18° 47 46.3**Lokacija objekta** prigradsko naselje**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** teško oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice Brčko, džamija je uništena 1992. godine korišćenjem eksploziva, ostali su samo temelji.

U vreme odlaska u okviru ovog ispitivanja, bili su u toku završni radovi na obnovi ove džamije (jul 2002).

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Brčkog (1996) – ostaci srušene džamije u Rijekama.

Izvor informacija

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – nedavno obnovljena džamija u Rijekama na mestu gde se nalazila srušena džamija.

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

U leto 1992. godine srpski ekstremisti su digli u vazduh džamiju u naselju Rijeke, sazidanu nedugo pre rata, i tom prilikom je potpuno uništili.

Prošle godine su na istoj toj lokaciji postavljeni temelji nove džamije.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Hadži-pašina džamija Stara drvena džamija kod Doma zdravlja		
Ime ulice			
Oblast	Brčko	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Brčko	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 52' 39.2" E 18° 48' 00.9"	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Stara džamija s tradicionalnim drvenim minaretom potpuno je srušena, teren je poravnat, šut i temelji su iskopani i uklonjeni.

Jedino preostalo obeležje tog mesta je drvo lipe koje je raslo pored ulaza u džamiju (na raskrsnici glavne i sporedne ulice), pored velikog kontejnera za smeće postavljenog na mestu gde se nekada nalazio ulaz u džamiju.

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – mesto gde se nalazila potpuno srušena džamija, u pozadini se vidi Dom zdravlja, obratiti pažnju na lipu na uglu parcele, gde se nekada nalazio ulaz u džamiju.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Brčkog (1984) – Hadži-pašina džamija (fotografija s naslovne strane verskog časopisa)

Dojave građana**Prva dojava**

U proleće 1992. godine Srbi su opljačkali ovu staru džamiju i pretvorili je u zatočenički centar za Muslimane iz Brčkog. Džamija je potpuno uništena eksplozivom u leto 1992. godine. Čak su iskopani i temelji džamije i sav šut je uklonjen; teren je poravnat bagerom i na njemu je posađena trava.

Druga dojava

PITANJE: Svedoče I, da li ste 4. maja 1992. godine zarobljeni?

ODGOVOR: Da.

PITANJE: Ko vas je zarobio?

ODGOVOR: Zarobile su me paravojne formacije, u stvari, srpske snage koje su tih dana okupirale grad.

PITANJE: Da li je tog dana osim Vas zarobljeno još ljudi?

ODGOVOR: Da. Jeste.

PITANJE: Koje su nacionalnosti bili?

ODGOVOR: Većinom su bili Bošnjaci, Muslimani, a bilo je i nekoliko Hrvata. Bilo je i ljudi iz mešanih brakova.

PITANJE: Da li ste onda Vi i ostali iz Vašeg kraja prebačeni u dom zdravlja?

ODGOVOR: Jesmo.

PITANJE: Da li ste potom odvedeni u džamiju?

ODGOVOR: Da, da.

PITANJE: Koliko vas je odvedeno u džamiju?

ODGOVOR: U polovini džamije nalazilo nas se između 80 i 90. [...]

PITANJE: Da li ste u džamiji isledivani?

ODGOVOR: Jesmo.

PITANJE: Kako su prema vama postupali tokom tih isledivanja?

ODGOVOR: Bili su ljuti na nas. Neke su tukli. Vredali su nas. Govorili su nam da nas sve treba streljati /dalji tekst nedostaje/.

Ime drugog građanina**Ime prvog građanina**

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Tužilac protiv Gorana Jelisića – svedočenje svedoka

I
<http://www.un.org/icty/transe10/990907ed.htm>

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Culture): 23

Izveštaji sredstava javnog informisanja

The Irish Times (20. jul 1993)

Da ih istorija ne bi zaboravila...

Robert Fisk je istražio dosad možda najpodrobnije svedočenje o zverstvima počinjenim tokom rata u Bosni.

[...]Na primer, ovde je jedan Musliman koji je bio svedok događaja u **Brčkom** 5. maja 1992. godine:

“Odveli su nas u **dom zdravlja** i sve vreme nas udarali kundacima. Jedna starica je zbog toga pala i ostala da leži. **Ljude koje su okupili potom su razdvojili i 180 do 200 muškaraca odveli u džamiju. Tamo smo ostali 48 časova. ... I malu i veliku nuždu morali smo da vršimo u džamiji.** Za najmanju opasku kažnjavali su nas raznim kaznama, od udaranja packi do odsecanja ušiju i noseva ili skakanja sa stola na grudni koš. Sve se to dešavalo u domu zdravlja.”

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Katolička župna crkva sv. Ante pustinjaka		
Ime ulice			
Oblast	Brčko	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Gorice	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 44° 54 38.5 E 18° 44 01.8	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1912)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	obnova je u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – snimak zadnje strane crkve, na kojem se vide uništen zvonik i apsida.

Visoki crkveni toranj i cela apsida su potpuno srušeni a veći deo krova je uništen. Prednja fasada i dva bočna zida i dalje postoje do visine krova. Na bočnim zidovima i prednjoj fasadi ima tragova oštećenja prouzrokovanih eksplozijom, kao i rupa od šrapnela i metaka.

Prema dojavu, crkva je uništena 8. maja 1992. godine, raketom bačenom iz borbenog aviona JNA tipa MiG.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija iz knjige A. Benkovića, *Gorice u Posavini* (1968) – katolička crkva i župni dvor.

Izvor informacija
Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija iz knjige *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini*

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – srušena apsida.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Dana 8. maja 1992. godine, dva borbena aviona RV JNA tipa MiG-21 proletela su tako nisko da je građanin koji je dostavio informacije mogao da vidi pilota. Jedan od aviona ispalio je raketu na crkvu, usled čega je toranj visok 35 metara srušen, a oltarski zid (apsida) se srušio. Tokom tog napada ubijen je jedan meštanin.

Srbi su tokom rata odneli tri bronzana crkvena zvana koja su preživela napad i odneli ih u Srbiju.

U novembru 1992. godine miniranjem su uništili i katoličku kapelu u obližnjem selu Donji Rahić, koje pripada istoj župi.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Nedeljko Zečević, meštanin čija se kuća nalazi pored crkve s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Benković, Ambrozije, 1968, *Gorice u Posavini, 1869.-1969.: o stogodišnjici obnovljene župe* (Gorice: Rimokatolički župski ured Gorice): 147-154 [plan, predratna fotografija]

Živković, Ilija (ur.) 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)*, (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 222 [predratne i posleratne fotografije].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Katolička župna crkva Rođenja blažene djevice Marije		
Ime ulice			
Oblast	Brčko	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Ulice	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 44° 53 03.0 E 18° 41 16.5	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1966)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Zvonik je dignut u vazduh, potpuno izgoreo, krova nema, unutrašnjost je opustošena; freske sa sakralnim motivima su demolirane ili teško oštećene.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – spaljena unutrašnjost crkve, gledano ka oltaru, s ostacima oštećenih fresaka.

Izvor informacija

Fotografija iz knjige *Raspeta crkva u BiH* – snimak spoljašnjosti, s desne strane vidi se šut od uništenog zvonika.

András Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava**

Crkva u Ulicama je spaljena, a njen visoki zvonik

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

su srpske snage digle u vazduh u maju 1992.
godine.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Informacija dobijena od Vrhbosanskog Andras Riedlmayer
rimokatoličkog ordinarijata (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Mesića džamija
Džamija u džematu Brka Nova

Ime ulice

Oblast Brčko **Namena objekta** verski objekat

Naselje

Mesto Brka **Vrsta objekta** džamija

GPS koordinate N 44° 52 48 E 18° 48 28 **Lokacija objekta** selo

Period izgradnje XIX vek (obnovljena u XX veku) **Stanje objekta** lakše oštećen
rekonstrukcija je u toku

Istorijski period otomanski/moderni **Obližnji objekti** u dobrom stanju

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Prema izveštajima, džamija je oštećena granatiranjem 1992. godine, a obnovljena je nakon rata.

Fotografija MKSJ (2002) -- džamija nakon obnove.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava**

Džamija je granatirana početkom rata i pretrpela je znatna oštećenja. Renovirana je nakon završetka rata.

Druga dojava**Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 25.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Nova džamija u Gornjem Rahiću**Ime ulice****Oblast** Brčko**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gornji Rahić**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 46 54 E 18° 41 38**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Minaret je oboren, raspao se na više delova, džamija je teško oštećena eksplozijom i gelerima.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija iz knjige K. Zukića *Islamska arhitektura na Balkanu* – snimak oštećene džamije.

Fotografija MKSJ – fotografija neoštećene džamije, snimljena neposredno pre napada (septembar 1993).

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija Islamske zajednice i MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Nova džamija u Gornjem Rahiću, sazidana neposredno pre rata na mestu stare džamije, u septembru 1993. godine gađana je raketom iz srpskog aviona, kada je visoki minaret srušen a džamija teško oštećena.

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 24-25.

Tokača, Mirsad (ur.), 1995, *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama: Sarajevo, april 1995.* (Sarajevo: Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine): ilustracija br. 31 [fotografija spoljašnjosti oštećene džamije]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Palanci**Ime ulice****Oblast** Brčko**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Palanka**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 47 54 E 18° 43 51**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** teško oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema dojadi, krov i zidovi oštećeni su granatiranjem; džamija je nedavno renovirana. Mekteb (škola za izučavanje Korana) koji se nalazi pored džamije, teško je oštećen granatiranjem.

(vidi fotografiju i dojavu)

Fotografija MKSJ (2002) – džamija nakon rekonstrukcije.

Izvor informacija

Andräs Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija je tokom rata granatirana, krov i zidovi su oštećeni. Mekteb (škola za izučavanje Korana), koji se nalazi pored džamije, teško je oštećen granatiranjem.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamja u Brodu kod Brčkog**Ime ulice****Oblast** Brčko**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Brod**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 47 54 E 18° 43 51**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema dojadi, srpske snage su u julu 1993. godine potpuno uništile džamiju.

Nedavno je obnovljena iz temelja.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija MKSJ (2002) – nedavno obnovljena džamija u Brodu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i MKSJ.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Brčkog – nedavno obnovljena džamija u Brodu

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti navedene gore u okviru opisa
oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa
Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao
András Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Nova džamija u Dizdaruši**Ime ulice****Oblast** Brčko**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Dizdaruša**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 51 23 E 18° 47 58**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** gotovo uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je uništena miniranjem, konstrukcija je skoro potpuno razorena; ostala je samo betonska osnova kubeta na hrpi šuta.

Fotografija MKSJ (2002) – ruševine džamije u Dizdaruši

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava**

Džamiju u Dizdaruši su Srbi minirali u septembru 1992. godine, usled čega je potpuno uništena.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Gospodin Bahrija Smajić, imam i sekretar Medžlisa Islamske zajednice Brčkog, sa kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Katolička filijalna crkva sv. Franje**Ime ulice****Oblast** Brčko**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Donji Zovik**Vrsta objekta** katolička crkva**GPS koordinate** N 44° 46 36 E 18° 43 00**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** lakše oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** austrougarski**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Krov stare crkve oštećen je udarima projektila, nakon rata je popravljen.

Fotografija MKSJ

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Katoličkog ordinarijata i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Župna crkva Bezgrešnog začeća Marijina		
Ime ulice			
Oblast	Brčko	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Dubrave	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 44° 49 08 E 18° 34 53	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1927)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Zvonik crkve je odrubljen, crkva je teško oštećena granatiranjem, na apsidi, zidovima i krovu postoje brojne rupe prouzrokovane udarima projektila; unutrašnjost oštećena.

Fotografija dobijena od Banjalučke biskupije.

Fotografija dobijena od Banjalučke biskupije – detalj oštećenja apside.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Katoličkog ordinarijata.

Fotografija iz knjige Zorana Filipovića *Entseeltes Land* (1995) – oštećenja krova i zvonika.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Katolička filijalna crkva u Laništima		
Ime ulice			
Oblast	Brčko	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Laništa	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 44° 54 13 E 18° 39 26	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1972)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Crkva je teško oštećena, veći deo krova nedostaje, unutrašnjost je opustošena, spoljni zidovi održali su se do visine krova; zvona nema, ali zvonik i dalje stoji.

Fotografija MKSJ (2002) – snimak oštećene crkve.

Prema informacijama dobijenim od katoličkih vlasti, crkvu su uništile srpske snage u maju 1992. godine.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Katoličkog ordinarijata i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Katolička filijalna crkva u Boderištu		
Ime ulice			
Oblast	Brčko	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Boderište	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 44° 48 04 E 18° 47 07	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Zvonik crkve je odrubljen, crkva je teško oštećena granatiranjem; mnogobrojne velike rupe prouzrokovane udarima projektila; krov je uništen, unutrašnjost opustošena.

Fotografija iz knjige *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini* (1997).

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Katoličkog ordinarijata.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Župna crkva Kraljice sv. Krunice**Ime ulice****Oblast** Brčko**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Krepšić**Vrsta objekta** katolička crkva**GPS koordinate** N 44° 55 50 E 18° 43 44**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek (1976)**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Zovnik je potpuno uništen, crkva je oštećena miniranjem; unutrašnjost je opustošena, krov se srušio.

Fotografija iz knjige *Raspeta crkva u BiH* (1997), uništena katolička crkva u Krepšiću.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Katoličkog ordinarijata.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Župna crkva Sniježne Gospe**Ime ulice****Oblast** Brčko**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Poljaci**Vrsta objekta** katolička crkva**GPS koordinate** N 44° 51 41 E 18° 37 14**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek (1963)**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Zvonik, glavna fasada i krov su oštećeni usled višestrukih udara projektila.

Fotografija iz knjige *Raspeta crkva u BiH* (1997) – oštećena crkva.

Fotografija MKSJ (2002) – rekonstrukcija crkve posle rata, s novim zvonikom i kosim krovom.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Katoličkog ordinarijata i MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Mesdžid u Priječkoj strani (Bakračuši)		
Ime ulice			
Oblast	Nevesinje	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Priječka strana / Bakračuša	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 15 19.4 E 17° 58 45.8	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1976)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je spaljena, krova nema, unutrašnjost je opustošena, spoljni zidovi neoštećeni do visine krova.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – unutrašnjost džamije, desno se vidi mihrab, a levo zardali okviri kreveta.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Dojave građana**Prva dojava**

Džamija je spaljena u proleće 1992. godine; tokom rata su srpski vojnici boravili u ruševinama džamije, otud se i sada u džamiji nalaze zardali okviri kreveta.

Priječka strana pre rata je spadala u opštinu Nevesinje. Sada je pripojena Mostaru.

Ime prvog građanina**Druga dojava****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Adem efendi Omerika, bivši glavni imam
Nevesinja, s kojim je razgovarao Andràs
Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Žuljama**Ime ulice****Oblast** Nevesinje**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Žulja**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 13 16 E 17° 58 17**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX / XX vek (obnovljena 1970. godine)**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je opustošena, krov se srušio, minaret oboren eksplozivom.

(vidi fotografije i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Snimio David Harbin (2002) – spaljena džamija, minaret oboren eksplozivom.

Izvor informacija

Fotografija SFOR (mart 2001) – krupni kadar oborenog minareta, s desne strane su ruševine džamije (izvan kadra), levo zgrada koja se nalazi pored.

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Snimio David Harbin (2000) – krovna građa u unutrašnjosti džamije.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Ovu džamiju, obnovljenu 1970. godine, uništile su srpske snage 1992. godine miniranjem.

Žulja je pre rata pripadala opštini Nevesinje. Nakon Dejtona pripojena je Mostaru.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Adem efendi Omerika, bivši glavni imam Nevesinja, s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Hasandedić, Hivzija, 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El Kalem): 158-159.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

<http://www.nato.int/sfor/indexinf/136/p14a/t02pp14a.htm>

Poručnik Pedro Fernández Vicente, "SFOR, last hope for rebuilding village" /SFOR, poslednja nada za obnovu sela/, *SFOR Informer*, br. 135 (11. april 2002).

Seoce **Žulja** potpuno je razoreno tokom rata i sada pokušava da se podigne iz pepela. Ova ruralna zajednica muslimanskih povratnika, koja se nalazi na području gde je muslimansko stanovništvo u većini, ne prima pomoć međunarodne zajednice osim SFOR. [...] **Pre rata Žulja je pripadala opštini Nevesinje**, a nakon završetka rata, shodno Opštem okvirnom sporazumu za mir, postala je deo opštine Mostar jugoistok. [...]

FOTOGRAFIJA: **Džamija u Žulji** nakon rata (snimio francuski inženjerijski vod).

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Dugalića džamija
 Hadži Velijudinova džamija
 Velagića džamija
 Džamija Hadži Velijudina age Bakrača

Ime ulice

Oblast	Nevesinje	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Nevesinje	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 15 27.4 E 18° 06 47.3	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVI vek (1514)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno srušena, sav građevinski materijal je uklonjen. Lokacija se trenutno koristi kao parking i na njoj se nalazi veliki kontejner za smeće.

Snimio András Riedlmayer (jul 2002), lokacija potpuno srušene džamije, na kojoj se nalaze automobili i veliki kontejner za smeće.

Srpska pravoslavna crkva, koja se nalazi na manje od 20 metara od mesta gde se nalazila džamija, kao i druge okolne zgrade, ostale su netaknute.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

Snimio András Riedlmayer (jul 2002), lokacija potpuno srušene džamije, obratiti pažnju na srpsku pravoslavnu crkvu s leve strane i sahat kulu u pozadini.

András Riedlmayer (jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Predratna fotografija iz knjige Hivzije Hasandedića *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (1990).

Predratna fotografija iz knjige H. Hasandedića *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (1990) – minaret (levo u pozadini), sahat kula (desno)

Dojave građana**Prva dojava**

Srpski ekstremisti su u proleće 1992. godine minirali džamiju i potpuno je srušili, šut je uklonjen, a zemljište poravnato buldožerima.

Druga dojava

U Nevesinju je eksplozivom uništen izvestan broj vrednih objekata muslimanske sakralne arhitekture. Oni su bili sazidani u skladu s mediteranskom graditeljskom tradicijom, s dodatkom lokalnih elemenata.

Ime prvog građanina

Adem efendi Omerika, bivši glavni imam Nevesinja, s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Dugalića džamija (1515) imala je kosi krov na četiri vode, s kamenim minaretom jedinstvenog graditeljskog rešenja; nije imao šerefet, a na vrhu je imao dvanaest otvora. Zgrada je srušena do temelja.

Ime drugog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Fourth Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc.6999), 19. januar 1994.

Bibliografija

Hasandedić, Hivzija, 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El Kalem): 135-137, 140 Šfotografije spoljašnjosti

Mujezinović, Mehmed, 1982, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, III: Bosanska krajina, zapadna Bosna i Hercegovina* (Sarajevo: Veselin Masleša): 346-347 [fotografija spoljašnjosti]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Sahat kula u Nevesinju**Ime ulice****Oblast** Nevesinje**Namena objekta** verski / javni**Naselje****Mesto** Nevesinje**Vrsta objekta** sahat kula**GPS koordinate** N 43° 15 27.4 E 18° 06 47.3**Lokacija objekta** grad**Period izgradnje** XVII vek (pre 1664. godine)**Stanje objekta** u dobrom stanju**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status** zaštićeni spomenik**Stanje objekta****Oštećenje**

Sahat kula deluje neoštećeno, ali je Dugalića džamija koja se nalazila u blizini potpuno uništena.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – sahat kula, u prednjem planu prazan plac gde se nalazila potpuno srušena Dugalića džamija.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – sahat kula.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Kreševljaković, Hamdija, 1957, "Sahat kule u Bosni i Hercegovini", *Naše starine* br. 4: 17-32, 31.

Hasandedić, Hivzija, 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El Kalem): 139-140 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Careva džamija Džamija sultana Bajazida Velije Džamija sultana Bajazida II		
Ime ulice			
Oblast	Nevesinje	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Nevesinje	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 15 23.1 E 18° 06 35.2	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XV vek (1485)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija sultana Bajazida II, najstarija u Bosni, potpuno je uništena, ruševine su srušene sa zemljom a teren poravnat. Mesto gde se nalazila potpuno srušena džamija koristi se kao deponija i parking za kamione.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – u sredini slike u pozadini se vidi mesto gde se nalazila potpuno srušena džamija, a s desne strane groblje pretvoreno u povrtnjak.

Monumentalno groblje porodice Bašagić, istaknutih lokalnih muslimanskih naučnika, koje se nalazilo pored džamije, pretvoreno je u povrtnjak.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija iz knjige H. Hasandedića *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*.

Izvor informacija
Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Predratna fotografija iz knjige Mate Njavre *Hercegovina* (1989) – Careva džamija u Nevesinju, pogled odozgo.

Dojave građana**Prva dojava**

Carevu džamiju su u proleće 1992. godine miniranjem srušili rezervisti JNA. Zatim su buldožerima poravnali teren i sav šut kamionima odvezli do deponije u Ponoru, 2 kilometra izvan Nevesinja.

Druga dojava

U Nevesinju je eksplozivom uništen izvestan broj vrednih objekata muslimanske sakralne arhitekture. Oni su bili sazidani u skladu s mediteranskom graditeljskom tradicijom, s dodatkom lokalnih elemenata.

Careva džamija (džamija sultana Bajazida Velije, 1481-1512) bila je najstarija džamija u Bosni i Hercegovini. Posebno obeležje ove građevine bila je drvena kupola s unutrašnje strane kosog četvorovodnog krova.

Ime prvog građanina

Adem Omerika, bivši glavni imam Nevesinja, s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Fourth Information Report* /Ratna šteta naneta kulturnoj baštini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini – Četvrti informativni izveštaj/, CoE Parliamentary Assembly Doc.6999), 19. januar 1994.

Bibliografija

Hasandedić, Hivzija, 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El Kalem): 131-133 [fotografija spoljašnjosti]

Mujezinović, Mehmed, 1982, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, III: Bosanska krajina, zapadna Bosna i Hercegovina* (Sarajevo: Veselin Masleša): 347-349 [fotografija spoljašnjosti]

Njavro, Mato, 1989, *Hercegovina: povijest, kultura, umjetnost* (Zagreb: Privredni vjesnik); 93-94 [fotografija spoljašnjosti]

Tomašević, Nebojša (ur.), 1980, *Blago na putevima Jugoslavije: Enciklopedijsko-turistički vodič*

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(Beograd: Yugoslaviapublic): 306.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Kancelarija, arhiva i biblioteka Islamske zajednice u Nevesinju		
Ime ulice			
Oblast	Nevesinje	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Nevesinje	Vrsta objekta	islamska arhiva
GPS koordinate	N 43° 15 23.1 E 18° 06 35.2	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek	Stanje objekta	zgrada: u dobrom stanju arhiva: potpuno uništena
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema dojavu, arhiva i biblioteka Islamske zajednice opštine Nevesinje bile su smeštene u zgradi vakufa pored Careve džamije. U toj zgradi nalazila se i kancelarija Islamske zajednice. U proleće 1992. godine srpski ekstremisti su opljačkali kancelariju a građu iz arhive i biblioteke izneli i spalili.

Zgrada vakufa i dalje stoji, i trenutno su u njoj smeštene srpske izbeglice. Pokušaji Islamske zajednice da pravnim putem povрати tu imovinu nisu naišli na reakciju tamošnjih srpskih opštinskih vlasti.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – Zgrada vakufa Islamske zajednice s desne strane, mesto gde se nalazila potpuno srušena Careva džamija s leve.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(uključena u opis oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Adem Omerika, bivši glavni imam Nevesinja, s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Župna crkva Uznesenja blažene djevice Marije		
Ime ulice	Braće Bašagića		
Oblast	Nevesinje	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Nevesinje	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 15 36.5 E 18° 06 52.6	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek (1901)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Rimokatolička crkva je potpuno uništena, teren je poravnat, sav građevinski materijal je uklonjen.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – prazan teren gde se nekada nalazila potpuno srušena rimokatolička crkva.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija: *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina : 45 godina fotografije.*

Izvod iz katastarskog plana Nevesinja (2002): katolička crkva (desno) i župni dvor (levo).

Dojave građana**Prva dojava**

Srpski ekstremisti su u proleće 1992. godine eksplozivom srušili rimokatoličku crkvu u Nevesinju, šut je uklonjen buldožerima i kamionima odvezen izvan grada, na deponiju u Ponoru, 2. kilometra od Nevesinja. Istovremeno su

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

iz župe isterane sve porodice katoličke veroispovesti.

Buldožerima poravnato mesto gde se nalazila crkva koristi se kao parking i skladište drva. Deo placa su zaposele srpske opštinske vlasti koje su preko njega izgradile novi prilaz obližnjoj gradskoj bolnici.

Rimokatolički župni dvor koji se nalazi preko puta crkve i dalje stoji, ali je zaposednut radi smeštaja srpskih izbeglica. Pokušaji katoličke crkve da pravnim putem povрати tu imovinu nisu naišli na reakciju tamošnjih srpskih opštinskih vlasti.

Ni posle deset godina u Nevesinje se nije vratila nijedna katolička porodica.

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Don Luka Pavlović, generalni vikar Mostarsko-duvanjske biskupije, s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jula 2002).

Bibliografija

Rajić, Ćiril Ćiro, 1998, *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): 299 [predratna fotografija crkve]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Čučkova džamija / Čaršijska džamija Džamija Sinan Dede-efendije Džamija hadži derviša Čučka		
Ime ulice			
Oblast	Nevesinje	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Nevesinje	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 15 26.5 E 18° 06 40.8	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVI vek (1517, restaurirana 1880. godine)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta

Oštećenje

Džamija je demolirana, korišćena kao klozet, u unutrašnjosti je bilo manjih požara; obližnje groblje se koristi kao deponija. Zgradu je potrebno renovirati, ali nije pretrpela veća oštećenja konstrukcije.

Džamija se ne koristi od Drugog svetskog rata. Za vreme komunizma korišćena je kao skladište, ostala je bez minareta krajem XIX veka.

Prozori su zazidani, krov pokriven crepom je u lošem stanju.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Fotografija Saveta Evrope (avgusta 1998) – snimak s jugozapada.

Izvor informacija
András Riedlmayer (jul 2002)

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – snimak

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

džamije sa severozapada (ulaz s leve strane, zaprečen smećem i korovom).

Dojave građana**Prva dojava**

Ovu džamiju su demolirali i oskrnavili srpski ekstremisti, ali je nisu uništili – verovatno zato što više godina nije korišćena za molitve.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Adem Omerika, bivši glavni imam Nevesinja, s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Hasandedić, Hivzija, 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El Kalem): 137-138.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta**

Ljubovića džamija
Stara džamija u Odžacima

Ime ulice**Oblast**

Nevesinje

Namena objekta

verski objekat

Naselje**Mesto**

Odžak

Vrsta objekta

džamija

GPS koordinate

N 43° 13 29.6 E 18° 11 08.3

Lokacija objekta

selo

Period izgradnje

XVIII vek, (oko 1710.
godine, restaurirana 1973.
godine)

Stanje objekta

gotovo uništen

Istorijski period

otomanski

Obližnji objekti

u dobrom stanju

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Prednja fasada stare džamije još uvek stoji, druga tri spoljna zida, krov, unutrašnjost i minaret su potpuno uništeni; mnogo kamenja razbacano na znatnoj udaljenosti; tragovi oštećenja prouzrokovano eksplozijom.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – ruševine džamije, prednja fasada desno.

Izvor informacija

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – prednja fasada džamije u Odžaku.

Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Fotografija iz časopisa *Islamska misao* (jul 1990) –

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

predratni snimak prednje fasade džamije, drveni trem natkriven krovom.

Dojave građana**Prva dojava**

Džamiju su u noći između 23. i 24. septembra 1991. godine napale jedinice JNA. Gađali su vrh minareta i oštetili ga, a potom u džamiju postavili eksploziv. Dana 25. septembra 1991. godine lice od kojeg smo dobili informacije je u ime Islamske zajednice Nevesinja starešini JNA uputilo protestnu notu u vezi s ovim napadom na verski objekat, ali nije ništa preduzeto.

Druga dojava

Priložena je kopija tog dokumenta.

Ime prvog građanina

Adem efendi Omerika, bivši glavni imam Nevesinja, s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Hasandedić, Hivzija, 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El Kalem): 146-147

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Stara džamija u Kruševljanima		
Ime ulice			
Oblast	Nevesinje	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Kruševljani	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 26 28.2 E 18° 09 07.1	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XVIII vek	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Stara kamena džamija, izuzetna zbog svog prepoznatljivog četvorostranog minareta s kosim krovom, teško je oštećena eksplozivom, prednja fasada je potpuno uništena, krov se srušio, minaret je dignut u vazduh, ostali spoljni zidovi su delom srušeni.

Mesdžid (mala džamija bez minareta) novijeg datuma koji se nalazi u centru sela potpuno je srušen eksplozivom, ostao je samo šut.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – snimak džamije sa strane ulaza.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – donji deo miniranog minareta Stare džamije u Kruševljanima.

Dojave građana**Prva dojava**

Dana 22. juna 1992. godine meštani su bili primorani da beže iz Kruševljana. Jedan meštanin, koji je ostao i sakrio se u obližnjoj šumi, video je kako su tog leta (avgust – septembar 1992) srpski vojnici i civili digli u vazduh džamiju.

Stanovnici Kruševljana i okolnih sela koristili su Staru džamiju, koja se nalazi na brdu iznad sela, za molitve petkom i većim praznicima (za Bajram).

Manja, nova lokalna džamija (mesdžid) koja se nalazi u selu, korišćena je za svakodnevne molitve. Mesdžid je takođe potpuno srušen miniranjem.

Druga dojava

U Nevesinju je eksplozivom uništen izvestan broj vrednih objekata muslimanske sakralne arhitekture. Oni su bili sazidani u skladu s mediteranskom graditeljskom tradicijom, s dodatkom lokalnih elemenata. [...]

Džamija u Kruševljanima pored Nevesinja [...] ima kos krov na četiri vode i karakteristično arhitektonsko rešenje četvorostranog minareta koji po obliku podseća na crkveni zvonik. Pretrpela je teška oštećenja prouzrokovana eksplozivom.

Ime prvog građanina

Aziz Paljević, meštanin koji se vratio u Kruševljane, s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Fourth Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc.6999), 19. januar 1994.

Bibliografija

Hasandedić, Hivzija, 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El Kalem): 152-153.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Kljuni**Ime ulice****Oblast** Nevesinje**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Kljuna**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 23 27.1 E 18° 06 54.6**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX/XX vek (1875;
obnovljena 1990. godine)**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** otomanski / moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je oštećena miniranjem, minaret i krov su potpuno uništeni, spoljni zidovi su krajem rata još uvek stajali do visine krova.

U vreme posete u okviru ovog ispitivanja, u julu 202. godine, rekonstrukcija džamije je bila u toku.

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – srušeni minaret džamije u Kljuni; levo se vidi džamija čija je rekonstrukcija u toku.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Nevesinja (1996) – snimak ruševina džamije u Kljuni krajem rata.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – džamija u Kljuni, rekonstrukcija u toku.

Dojave građana**Prva dojava**

Stanovnici Kljune, rodnog sela ovog građanina, isterani su početkom leta 1992. godine. Nakon što su seljani otišli, srpske snage su istog leta digle džamiju u vazduh.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Adem Omerika, bivši glavni imam Nevesinja, s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Hasandedić, Hivzija, 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El Kalem): 151-152

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Mesdžid u Postoljanima		
Ime ulice			
Oblast	Nevesinje	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Postoljani	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 19 08 E 18° 10 49	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XIX vek	Stanje objekta	gotovo uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Zgrada je teško oštećena eksplozivom, samo jedan spoljni zid i dalje stoji do visine krova, krov i jedan zid su potpuno srušeni.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Nevesinja (1996) – džamija u Postoljanima krajem rata.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice Nevesinja.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

Druga dojava

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta**

Stara džamija u Donjoj Bijenjoj
 Čelebića džamija / Džaferovića džamija / Šurkovića džamija

Ime ulice**Oblast**

Nevesinje

Namena objekta

verski objekat

Naselje**Mesto**

Donja Bijenja

Vrsta objekta

džamija

GPS koordinate

N 43° 20 12 E 18° 09 42

Lokacija objekta

selo

Period izgradnje

XVIII vek

Stanje objekta

teško oštećen

Istorijski period

otomanski

Obližnji objekti

rekonstrukcija u toku

Zvanični status

zaštićeni spomenik

Stanje objekta**Oštećenje**

Stara džamija u Bijenji, izuzetna zbog svog prepoznatljivog četvorostranog minareta s kosim krovom, teško je oštećena. Krova nema, unutrašnjost je opustošena, minaret je potpuno uništen eksplozivom, kada su razneti i delovi dva spoljna zida koji se nalaze uz donji deo uništenog minareta.

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Nevesinja – snimak iz pravca severozapada: prednja fasada i minaret.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija iz časopisa *Islamska misao* br. 78-79, (jun-jul 1985. godine) – snimak iz pravca jugoistoka, gledano ka mihrabskom zidu, minaret je levo u pozadini.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice Nevesinja i drugih izvora.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija Komisije iz Aneksa 8 (2002) – snimak iz pravca jugoistoka, gledano prema mihrabskom zidu – krova i minareta nema.

Fotografija Komisije iz Aneksa 8 (2002) – krupni plan ulaza s desne strane: spoljni zid i minaret uništeni eksplozivom.

Dojave građana**Prva dojava**

Srpske snage su tokom prvih meseci rata 1992. godine miniranjem srušile Staru džamiju u Donjoj Bijenji, jedan od malobrojnih preostalih primera tipičnih hercegovačkih džamija s četvorostranim minaretom, zajedno s obližnjim grobljem koje je od istorijskog značaja.

Druga dojava

U Nevesinju je eksplozivom uništen izvestan broj vrednih objekata muslimanske sakralne arhitekture. Oni su bili sazidani u skladu s mediteranskom graditeljskom tradicijom, s dodatkom lokalnih elemenata. [...]

Čelebića džamija u Donjoj Bijenji [...], ima kos krov na četiri vode i karakteristično arhitektonsko rešenje četvorostranog minareta koji po obliku podseća na crkveni zvonik. Pretrpela je teška oštećenja prouzrokovana eksplozivom.

Ime prvog građanina

Adem Omerika, bivši glavni imam Nevesinja, s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Fourth Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc.6999), 19. januar 1994.

Bibliografija

Hasandedić, Hivzija, 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El Kalem): 149-150 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Beksuja džamija		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Beksuja		
Mesto	Zvornik	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 23 27.2 E 19° 06 15.7	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVIII vek (1776)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, ruševine su poravnate, ostali su samo tragovi temelja i stablo lipe koje se tradicionalno sadi desno od ulaza u džamiju.

To zemljište se koristi kao deponija i parking.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – mesto gde se nalazila potpuno srušena džamija.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – kontejner za smeće na mestu gde se nalazio ulaz u potpuno srušenu džamiju.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Dojave građana

Prva dojava

Džamiju i turbe u Beksuji uništile su srpske snage u aprilu 1992. godine; ruševine su poravnate buldožerima.

Druga dojava

Ime prvog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Bibliografija

Hudović, Mehmed, 2000, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 2. izdanje (Sarajevo: Udruženje građana opštine Zvornik): 98-99 [predratna fotografija spoljašnjosti]

Sulejmanović, Mustafa, 1985, "Četiri zvorničke džamije", *Islamska misao* br. 81: str. 33-35 [predratna fotografija spoljašnjosti]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Laura Silber, "Serb mayor confident in Bosnian town where mosques are rubble: Voters go to polls in referendum on peace plan" /Srpski gradonačelnik siguran u grad u kojem su džamije pretvorene u ruševine: Glasači idu na referendum o mirovnom planu/, *Financial Times* (London), 17. maj 1993. godine:

ZVORNIK – Branko Grujić, srpski gradonačelnik Zvornika, samo se nasmejavao. Postavljeno mu je pitanje u vezi s **džamijama** u ovom mestu u istočnoj Bosni, na granici sa Srbijom, gde su nekada Muslimani činili većinu.

Carol. J. Williams, "Serbs Stay Their Ground on Muslim Lands: Conquering Warlords Bend History and Reality in an Attempt to Justify Their Spoils" /Srbi ne puštaju ni pedalj muslimanske teritorije: Kako ratni osvajači iskrivljuju istoriju i stvarnost u nastojanju da opravdaju svoj plen/, *Los Angeles Times*, 28. mart 1993. godine:

[...]Zvornik i druge vekovne muslimanske trgovačke postaje duž reke Drine sada su pod strogom kontrolom srpskih ratnika koji slave svoj trijumf i podsmevaju se svakom

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamije su sada ruševine, potpuno su ih uništile srpske snage koje su pre trinaest meseci zauzele grad, kada je g. Grujić došao na mesto svog prethodnika Muslimana. Danas u Zvorniku nema potrebe ni za tragovima takvog muslimanskog nasleđa. Većina Muslimana je pobjegla iz Zvornika. On je među prvima pao u ruke srpskih snaga koje su prošlog proleća iz istočne Bosne prognale stotine hiljada Muslimana i tokom tog procesa ubile još na desetine hiljada. Gradonačelnik Grujić je to nazvao "normalnom razmenom stanovništva". [...]

pomenu da bi svoje dobitke mogli da izgube diplomatskim putem. "Budućnost Zvornika je u srpskoj državi. Narod je sam odredio granice", tvrdi srpski gradonačelnik Branko Grujić. U gradu i okolnim naseljima sada žive isključivo Srbi, a u kuće u kojima su živeli Muslimani koji su pobjegli pred puškama smeštene su srpske izbeglice iz drugih ratom zahvaćenih područja. [...]

"U Zvorniku nikada nije bilo džamija", kaže Grujić posetiocima, mada zna da su videli da to nije tačno.

Podatke s popisa stanovnika vršenih proteklih četvrt veka, prema kojima u Zvorniku ima više od 60% Muslimana, nove vlasti odbacuju kao "lažirane", kaže gradonačelnik, koji bosanske Muslimane i Hrvate optužuje da već decenijama kuju zaveru protiv Srba.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Riječanska džamija
Čaršijska džamija
Hadži Mahmudova džamija

Ime ulice

Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Rijeka		
Mesto	Zvornik	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 23 12.4 E 19° 06 10.5	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX/XX vek (1858; obnovljena 1985. godine)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski/moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta

Oštećenje

Džamija je potpuno uništena, ruševine su srušene sa zemljom, teren je poravnat i nasut šljunkom. Ostalo je samo staro stablo lipe koje se tradicionalno sadi s desne strane ulaza u džamiju.

Prazna parcela gde se nalazila džamija trenutno je ograđena, a u uglu se nalazi veliki kontejner za smeće.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – ograđena parcela gde se nalazila potpuno srušena džamija, vidi se kontejner za smeće.

Shodno odluci lokalnih srpskih opštinskih vlasti, parcela je do nedavno korišćena kao parking i buvlja pijaca, a sada je uzurpirana i odobrena je gradnja nove zgrade, uprkos protestima Islamske zajednice.

Islamska zajednica se za odštetu obratila Komisiji za ljudska prava Bosne i Hercegovine.

Komisija za ljudska prava je odlukom od 9. novembra 2000. godine (predmet br. CH/98/1062) pozitivno rešila žalbu Islamske zajednice.

Činjenice vezane za uništavanje džamije

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

navedene su u tom predmetu (vidi primerak rešenja Komisije u prilogu ovom izveštaju).

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija Evropskog saveta (1998) – parcela gde se nalazila potpuno srušena džamija koristi se kao parking.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija (1990) dobijena od Izeta Karaosmanovića.

Predratna fotografija (1990) dobijena od Izeta Karaosmanovića.

Dojave građana**Prva dojava**

Riječansku džamiju i kancelariju i arhivu Islamske zajednice Zvornika koje se nalaze pored nje uništili su srpski ekstremisti početkom rata 1992. godine. Ruševine su poravnali buldožerima, a građevinski materijal odneli na nepoznatu lokaciju izvan grada.

Pre nego što su srušili džamiju, Srbi su na minaretu istakli svoju zastavu i sa ozvučenja na minaretu puštali srpske nacionalističke pesme.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku, s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jula 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Ayverdi, Ekrem Hakki, 1981, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri, III. cild 3. kitap: Yugoslavya*. (Istanbul: Istanbul Fetih Cemiyeti): ilustracija 295 [fotografija spoljašnjosti stare Hadži Mahmudove džamije iz XIX veka, na čijem mestu je 1985. sazidana nova džamija s kupolom]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Hudović, Mehmed, 2000, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 2. izdanje (Sarajevo: udruženje građana opštine Zvornik): 91-94 [istorijat i fotografija stare Riječanske/Hadži Mahmudove džamije]

“Novosagrađena džamija u Zvorniku – svečano otvorena 13. oktobra 1985.” *Islamska misao*, god. 7, br. 84 (decembar 1985): 13 [fotografija spoljašnjosti nove džamije, sazidane 1985. godine]

Sulejmanović, Mustafa, 1985, “Tri zvorničke džamije”, *Islamska misao*, god 7, br. 78-79: str. 28-30 [istorijat i fotografije spoljašnjosti stare džamije]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Carol. J. Williams, “Serbs Stay Their Ground on Muslim Lands: Conquering Warlords Bend History and Reality in an Attempt to Justify Their Spoils” /Srbi ne puštaju ni pedalj muslimanske teritorije: Kako ratni osvajači iskrivljuju istoriju i stvarnost u nastojanju da opravdaju svoj plen/, *Los Angeles Times*, 28. mart 1993. godine:

[...] Zvornik i druge vekovne muslimanske trgovačke postaje duž reke Drine sada su pod strogom kontrolom srpskih ratnika koji slave svoj trijumf i podsmevaju se svakom pomenu da bi svoje dobitke mogli da izgube diplomatskim putem. “Budućnost Zvornika je u srpskoj državi. Narod je sam odredio granice”, tvrdi srpski gradonačelnik Branko Grujić. U gradu i okolnim naseljima sada žive isključivo Srbi, a u kuće u kojima su živeli Muslimani koji su pobjegli pred puškama smeštene su srpske izbeglice iz drugih ratom zahvaćenih područja. [...]

“U Zvorniku nikada nije bilo džamija”, kaže Grujić posetiocima, mada zna da su videli da to nije tačno.

Podatke s popisa stanovnika vršenih proteklih četvrt veka, prema kojima u Zvorniku ima više od 60% Muslimana, nove vlasti odbacuju kao “lažirane”, kaže gradonačelnik, koji bosanske Muslimane i Hrvate optužuje da već decenijama

Laura Silber, “Serb mayor confident in Bosnian town where mosques are rubble: Voters go to polls in referendum on peace plan” /Srpski gradonačelnik siguran u gradu u kojem su džamije pretvorene u ruševine: Glasači idu na referendum o mirovnom planu/, *Financial Times* (London), 17. maj 1993. godine:

ZVORNIK – Branko Grujić, srpski gradonačelnik Zvornika, samo se nasmejao. Postavljeno mu je pitanje u vezi s **džamijama** u ovom mestu u istočnoj Bosni, na granici sa Srbijom, gde su nekada Muslimani činili većinu.

Džamije su sada ruševine, potpuno su ih uništile srpske snage koje su pre trinaest meseci zauzele grad, kada je g. Grujić došao na mesto svog prethodnika Muslimana. Danas u Zvorniku nema potrebe ni za tragovima takvog muslimanskog nasleđa. Većina Muslimana je pobjegla iz Zvornika. On je među prvima pao u ruke srpskih snaga koje su prošlog proleća iz istočne Bosne prognale stotine hiljada Muslimana i tokom tog procesa ubile još na desetine hiljada.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

kuju zaveru protiv Srba.

Gradonačelnik Grujić je to nazvao
“normalnom razmenom stanovništva”. [...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija u Zamlazu		
Ime ulice	Filipa Kljajića		
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Zamlaz		
Mesto	Zvornik	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 22 54.8 E 19° 06 08.8	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek (1803)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, ruševine su poravnate, svi tragovi su uklonjeni.

Na mestu potpuno srušene džamije sada se nalazi nova zgrada, ali su okolne zgrade iste kao one koje se vide oko džamije na predratnim fotografijama.

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1975) – snimak Zamlaz džamije, obrati pažnju na zgradu desno od džamije.

Srpske vlasti su 1998. godine odobrile da se na mestu gde se nalazila uništena Zamlaz džamija sazida nova višespratna stambeno-poslovna zgrada, a da o tome nisu obavestile Islamsku zajednicu. Islamska zajednica se radi odštete obratila Komisiji za ljudska prava Bosne i Hercegovine.

Komisija za ljudska prava je odlukom od 9. novembra 2000. godine (predmet br. CH/98/1062) pozitivno rešila žalbu Islamske zajednice.

Činjenice vezane za uništavanje džamije navedene su u tom predmetu (vidi primerak rešenja Komisije u prilogu ovom izveštaju).

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

sredstava javnog informisanja dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Fotografija dobijena od Evropskog saveta (avgust 1998) – na mestu gde se nalazila uništena džamija zida se stambena zgrada, obratiti pažnju na zgradu s desne strane.

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – nova stambeno-poslovna zgrada na mestu gde se nalazila potpuno srušena Zamlaz džamija.

Dojave građana**Prva dojava**

Zamlaz džamija bila je najstarija džamija u Zvorniku. Srušena je u aprilu 1992. godine, a njene ruševine su buldožerima poravnate zajedno s obližnjim muslimanskim grobljem.

Srpske opštinske vlasti su posle rata odobrile da se na mestu gde se nalazila srušena džamija sazida velika četvorospratna stambeno-poslovna zgrada.

Nova zgrada je završena i sada protivpravno zauzima zemljište gde se nalazila džamija, uprkos tužbama Islamske zajednice i rešenju Komisije za ljudska prava Bosne i Hercegovine koja je pozitivno rešila zahtev Islamske zajednice za povrat tog zemljišta.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Ayverdi, Ekrem Hakki, 1981, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri, III. cild 3. kitap: Yugoslavya*. (Istanbul: Istanbul Fetih Cemiyeti): 185, ilustracija 296 [predratna fotografija]

Hudović, Mehmed, 2000, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 2. izdanje (Sarajevo: udruženje građana opštine Zvornik): 71-75 [predratna fotografija]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Sulejmanović, Mustafa, 1985, "Četiri zvorničke džamije", *Islamska misao* br. 81: str. 33-35
[fotografija spoljašnjosti]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Carol. J. Williams, "Serbs Stay Their Ground on Muslim Lands: Conquering Warlords Bend History and Reality in an Attempt to Justify Their Spoils" /Srbi ne puštaju ni pedalj muslimanske teritorije: Kako ratni osvajači iskrivljuju istoriju i stvarnost u nastojanju da opravdaju svoj plen/, *Los Angeles Times*, 28. mart 1993. godine:

[...] Zvornik i druge vekovne muslimanske trgovačke postaje duž reke Drine sada je pod strogom kontrolom srpskih ratnika koji slave svoju pobjedu i podsmevaju se svakom pomenu da bi svoj dobitak mogli da izgube diplomatskim putem. "Budućnost Zvornika je u srpskoj državi. Narod je sam odredio granice", tvrdi srpski gradonačelnik Branko Grujić. U gradu i okolnim naseljima sada žive isključivo Srbi, a u kuće u kojima su živeli Muslimani koji su pobjegli pred puškama smeštene su srpske izbeglice iz drugih ratom zahvaćenih područja. [...]

"U Zvorniku nikada nije bilo džamija", kaže Grujić posetiocima, mada zna da su videli da to nije tačno.

Podatke s popisa stanovnika vršenih proteklih četvrt veka, prema kojima u Zvorniku ima više od 60% Muslimana, nove vlasti odbacuju kao "lažirane", kaže gradonačelnik, koji bosanske Muslimane i Hrvate optužuje da već decenijama kuju zaveru protiv Srba.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Mehmed-Čelebijina džamija Kozlučka džamija		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Kozluk	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 29 48.7 E 19° 06 39.5	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVI/XIX vek (1560, obnovljena 1862. godine)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, ruševine su poravnate i sav građevinski materijal uklonjen.

Prazna parcela u centru grada gde se nalazila džamija donedavno je korišćena kao deponija i parking za autobuse.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Zvornika (2001) – mesto gde se nalazila potpuno uništena Kozlučka džamija s kontejnerima za smeće i parkiranim autobusima.

Izvor informacija

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – mesto gde se nalazila potpuno srušena Kozlučka džamija, kante za smeće su sklonjene, a parcela je ograđena.

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Zvornika (oko 1990. godine) – Kozlučka džamija pre rata.

Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice Zvornika (otprilike 1980-ih godina) – Kozlučka džamija pre rata.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Kozlučku džamiju srušili su srpski ekstremisti u aprilu 1992. godine, ruševine su poravnate buldožerima a parcela je pretvorena u parking i deponiju.

Druga dojava

Uništena je Mehmed-Čelebijina džamija u Kozluku blizu Zvornika, koja datira iz XVII veka i ima kosi krov na četiri vode i kameni minaret.

Ime prvog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jula 2002).

Ime drugog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Fourth Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc.6999), 19. januar 1994.

Bibliografija

Ayverdi, Ekrem Hakki, 1981, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri, III. cild 3. kitap: Yugoslavya*. (Istanbul: Istanbul Fetih Cemiyeti): 215.

Mujezinović, Mehmed, 1977, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, II: Istočna i centralna Bosna* (Sarajevo: Veselin Masleša): 133

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija na Kušlatu Ebulfethova džamija Džamija sultana Mehmeda Osvajača		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Kušlat	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 16 34 E 19° 07 05	Lokacija objekta	ruralna sredina
Period izgradnje	XV vek (1478; restaurirana u XVIII veku)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Kušlat džamija, koja je važila za najstariju u Bosni, nalazila se na vrhu strme litice iznad doline Drine. Džamija je potpuno uništena, čak su i ruševine uklonjene i to mesto je sada prazno.

Predratna ilustracija iz časopisa *Islamska misao* br. 61 (1984) – Kušlat džamija gledana sa zapadne strane (crtež)

Posmatrana odozdo, pošto joj je teško prići.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

Predratna fotografija dobijena od Instituta za zaštitu kulturne baštine BiH – Kušlat džamija, snimak odozgo.

András Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija dobijena od Instituta za zaštitu Fotografija MKSJ (maj 2002) – snimak

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

kulturne baštine BiH – snimak Kušlat džamije na vrhu litice. praznog mesta između dva vrha litica gde se nekad nalazila džamija.

Dojave građana**Prva dojava**

Čuvenu staru džamiju u Kušlatu, smeštena na vrhu litice, koju su koristili stanovnici sela Pahljevići, a u nju se išlo i na hodočašće, uništile su srpske snage u februaru 1993. godine. Nakon Dejtona su uklonjene čak i njene ruševine. Sada su ostali samo temelji.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jula 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Ayverdi, Ekrem Hakki, 1981, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri, III. cild 3. kitap: Yugoslavya*. (Istanbul: Istanbul Fetih Cemiyeti): 218

Bećirbegović, Madžida, 1990, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša): 112-14 [plan, presek, elevacija]

Ibni Hasan Šhifzija Suljkić, 1984, "Džamija u Kušlatu", *Islamska misao*, br. 61: 42-46 [spoljašnji izgled]

Mujezinović, Mehmed, 1977, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, II: Istočna i centralna Bosna* (Sarajevo: Veselin Masleša): 138

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Turbe-tekija u Diviču Musafirhana i turbe Ahmeda i Emira Alije u Diviču		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Vakuf		
Mesto	Divič	Vrsta objekta	tekija turbe
GPS koordinate	N 44° 21 47.1 E 19° 06 48.0	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XVII vek (1618, obnovljen 1989. godine)	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Tekija (musafirhana) i turbe su potpuno srušeni sa zemljom do samih temelja. Na grobove svetaca stavljena je olupina jednog automobila.

Okolne kuće su netaknute.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – temelji turbeta-tekije, u pozadini automobil na grobovima svetaca.

Turbe-tekija, staro nekoliko vekova, iz otomanskog perioda, obnovljeno je uoči rata, 1989. godine, i dodate su mu dve bakarne kupole i bogata unutrašnja dekoracija.

Fotografija iz časopisa *Islamska misao* (jul 1989) – svečano otvaranje turbeta-tekije u Diviču 1989. godine.

Izvor informacija
Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija iz: Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri* (1981) – unutrašnjost turbeta s grobovima svetaca.

Fotografija iz: Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri* (1981) – turbe-tekija pre obnove 1989. godine.

Dojave građana**Prva dojava**

Kad su meštani mulimanske veroispovesti 26. maja 1992. godine isterani, turbe i tekija su još postojali. Kad su se vratili nakon završetka rata, turbe je bilo potpuno uništeno.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Meštanka koja se nedavno vratila, starija Muslimanka s kojom je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Ayverdi, Ekrem Hakki, 1981, *Avrupa'da Osmanli mimârî eserleri, III. cild 3. kitap: Yugoslavya*. (Istanbul: Istanbul Fetih Cemiyeti): ilustracije br. 299-300 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti]

Hudović, Mehmed, 2000, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 2. izdanje (Sarajevo: udruženje građana opštine Zvornik): 111-112 [fotografija spoljašnjosti]

Ibni Hasan [Hifzija Suljkić], 1981, "Džamija u Diviču", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ* 44/br. 5-6: 544-554 [fotografija spoljašnjosti]

Suljkić, Hifzija, 1990, "Turbeta (mauzoleji) i tekije u Zvorniku", *Islamska misao*, br. 134 (02/90), str. 38-40 [fotografija spoljašnjosti]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Turbe šejha Hasana Kaimije
Turbe Kaimi babe

Ime ulice

Oblast Zvornik

Namena objekta verski objekat

Naselje

Mesto Kula Grad

Vrsta objekta turbe

GPS koordinate N 44° 22 27.2 E 19° 05 10.8

Lokacija objekta selo

Period izgradnje XVII vek (1691)

Stanje objekta teško oštećen,
rekonstrukcija u toku

Istorijski period otomanski

Obližnji objekti teško oštećeni

Zvanični status zaštićeni spomenik

Stanje objekta**Oštećenje**

Turbe je spaljeno, prednja fasada oštećena, reklo bi se projektilima. Krov i unutrašnjost turbeta su potpuno uništeni.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1998) – snimak uništenog turbeta Hasana Kaimije nakon završetka rata

Turbe je uništeno 1992. godine, zajedno s jedinstvenom zbirkom islamskih verskih rukopisa i kaligrafskih slika na zidovima, koji su vezani za bosanskog muslimanskog pesnika i mistika iz XVII veka, Hasana Kaimiju iz Zvornika.

Turbe je obnovljeno nakon završetka rata.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija, snimio H. Drljević (predratna fotografija trenutno je izložena u nedavno obnovljenom turbetu Hasana Kaimije)

Izvor informacija
András Riedlmayer (jul 2002)

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) – nedavno Predratna fotografija iz: M. Mujezinović,

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

obnovljeno turbe Hasana Kaimije

Islamska epigrafika BiH (1977) – mistička zidna slika u turbetu Hasana Kaimije.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Hadžijahić, Muhamed, 1966, "Hasan Kaimi i njegovo turbe na Kuli u Zvorniku", *Zvornik*: str. 8.

Hudović, Mehmed, 2000, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 2. izdanje (Sarajevo: Udruženje građana opštine Zvornik): 120, 200-203 [predratne fotografije]

Mujezinović, Mehmed, 1977. "Turbe Šejha Hasana Kaimije", *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, II: Istočna i centralna Bosna* (Sarajevo: Veselin Masleša): 128-132 [fotografije kaligrafskih natpisa i islamskih rukopisa u turbetu]

Suljkić, Hifzija, 1990, "Turbeta (mauzoleji) i tekije u Zvorniku", *Islamska misao*, br. 134: str. 38-40

Suljkić, Hifzija, 1984, "Islamski spomenici u Zvorniku", *Islamska misao*, br. 69: 44-66.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Turbe u Beksuži**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Beksuža**Mesto** Zvornik**Vrsta objekta** turbe**GPS koordinate** N 44° 23 27.2 E 19° 06 15.7**Lokacija objekta** grad**Period izgradnje** XVIII vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Turbe, koje se nalazi pored džamije Beksuža, potpuno je srušeno, teren je raščišćen i prazna parcela se trenutno koristi kao parking i deponija.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Fotografija MKSJ (maj 2002) – temelji potpuno srušenog turbeta u pozadini, u prednjem planu se vidi parcela na kojoj se nalazila uništena džamija Beksuža.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava**

Džamiju i turbe u Beksuži srušili su srpski ekstremisti u aprilu 1992. godine; ruševine su poravnate buldožerima.

Druga dojava**Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Hudović, Mehmed, 2000, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 2. izdanje (Sarajevo: udruženje građana opštine Zvornik): 98-99 [predratna fotografija]

Sulejmanović, Mustafa, 1985, "Četiri zvorničke džamije", *Islamska misao*, br. 81: str. 33-35

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Jošanici**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Samari / Jošanica**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 20 45 E 19° 04 36**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena eksplozivom, ostao je samo šut; minaret je oboren, kula minareta leži na zemlji pored šuta od džamije.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (2001) – šut džamije i oboreni minaret levo, iza drveća.

Izvor informacija

Fotografija MKSJ (maj 2002) – rekonstrukcija džamije, oboreni minaret u prednjem planu.

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamiju u Jošanici potpuno su uništile srpske snage u februaru 1993. godine.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija u Novom Selu		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Novo Selo	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 20 01 E 19° 07 06	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	gotovo uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je eksplozivom srušena sa zemljom, ostali su samo šut i donji deo minareta.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Zvornika (2001) – donji deo srušenog minareta, šut od džamije.

Izvor informacija

Fotografija MKSJ (maj 2002) – donji deo srušenog minareta, šut od džamije.

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava**

Džamiju u Novom Selu su miniranjem uništile

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

srpske snage u oktobru 1992. godine.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam
Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je
razgovarao Andràs Riedlmayer (jula 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Kancelarija i arhiva Islamske zajednice u Zvorniku		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Zvornik	Vrsta objekta	islamska arhiva
GPS koordinate	N 44° 23 12.4 E 19° 06 10.5	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Arhiva se nalazila u zgradi vakufa u kojem je bila smeštena i kancelarija Islamske zajednice opštine Zvornik, pored Riječanske džamije u centru grada.

I zgrada i građa koja se u njoj nalazila potpuno su uništene, zemljište je poravnato, a sav građevinski materijal uklonjen.

Pre uništavanja, u arhivi su čuvane dokumentacija i tapije Islamske zajednice za ovo područje koje su datirale još iz otomanskog perioda.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – mesto gde su se nalazile potpuno srušene kancelarija i arhiva islamske zajednice, pored mesta gde se nalazila potpuno srušena Riječanska džamija.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava**

Riječansku džamiju i kancelariju i arhivu Islamske

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

zajednice Zvornika koje se nalaze pored nje uništili su srpski ekstremisti početkom rata 1992. godine. Ruševine su poravnali buldožerima i građevinski materijal odvezli na nepoznatu lokaciju izvan grada.

Pre uništavanja, u arhivi su čuvane dokumentacija i tapije Islamske zajednice za ovo područje, koje su datirale još iz otomanskog perioda.

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Kovačevićima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Kovačevići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 31 00 E 19° 02 23**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen, rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** teško oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je spaljena, unutrašnjost opustošena, krov uništen, srušen gornji deo minareta iznad balkona, na donjoj polovini minareta veliko oštećenje prouzrokovano projektilom, fasada izrešetana mecima.

Džamija je nedavno obnovljena.

Fotografija iz: M. Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida* (1999).

Izvor informacija

Fotografija sa internet stranice povratak.com (2002) – snimak obnovljenog sela s minaretom obnovljene džamije levo.

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): 153-154 [posleratna fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Selimovićima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Selimovići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate****Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Minaret oboren, veći deo krova uništen udarima projektila, unutrašnjost opustošena, na fasadi ima rupa od projektila.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je oštećena granatiranjem 1991. godine.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Fotografija iz publikacije *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama* (1995)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i MKSJ.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

(pojedivosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Tokača, Mirsad (ur.), 1995, *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama: Sarajevo, april 1995.* (Sarajevo: Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine): ilustracija br. 30 [fotografija spoljašnjosti oštećene džamije]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Velika džamija u Kula Gradu**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Kula Grad**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 22 21.1 E 19° 05 22.0**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek (1980)**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** teško oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, minaret je oboren, ostali su samo temelji, šut raznet eksplozijom i donji deo minareta.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – donji deo minareta

Izvor informacija
Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Hudović, Mehmed, 2000, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 2. izdanje (Sarajevo: udruženje građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

opštine Zvornik):

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Diviču**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Divič**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 21 58.4 E 19° 06 45.7**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XVI/XX vek (1550; obnovljena 1936. godine)**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** otomanski/moderni**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, građevinski materija je uklonjen i zemljište poravnato, kao i staro muslimansko groblje koje se nalazilo pored džamije.

Ime sela Divič (u kojem je, prema predratnom popisu stanovništva od 1991. godine živelo 1.388 Muslimana i četvoro Srba) promenjeno je u Sveti Stefan, nakon što je muslimansko stanovništvo proterano i srušena tamošnja džamija.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – nova srpska pravoslavna crkva sazidana na mestu gde se nalazila uništena džamija u Diviču

Na mestu uništene džamije 1997. godine je sazidana nova srpska pravoslavna crkva, uprkos protestima Islamske zajednice.

Islamska zajednica se za odštetu obratila Komisiji za ljudska prava Bosne i Hercegovine.

Komisija za ljudska prava je odlukom od 9. novembra 2000. godine (predmet br. CH/98/1062) pozitivno rešila žalbu Islamske zajednice.

Činjenice vezane za uništavanje džamije navedene su u tom predmetu (vidi primerak rešenja Komisije u prilogu ovom

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

izveštaju).

(vidi fotografije i dojavu dole)

Stara predratna fotografija iz knjige M. Hudovića
Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti – snimak
džamije u Diviču pre nego što je renovirana 1975.
godine.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002)

Predratna fotografija iz: H. Sulkića, 1981,
“Džamija u Diviču” – džamija u Diviču nakon
renoviranja 1975. godine, dodate su kupole.

Snimio András Riedlmayer (jul 2002) –
srpska pravoslavna crkva sazidana na
mestu gde se nalazila uništena džamija u
Diviču.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojednosti navedene gore u okviru opisa
oštećenja)

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam
Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je
razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Hudović, Mehmed, 2000, *Zvornik: slike i bilješke iz
prošlosti*, 2. izdanje (Sarajevo: udruženje građana
opštine Zvornik): 106-111 [predratne fotografije]

Ibni Hasan ŠHifzija Suljkić, 1981, “Džamija u

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Diviču”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*
u *SFRJ* 44/br. 5-6: 544-554 [fotografija
spoljašnjosti]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Hadžijina džamija – Avdina džamija
Džamija na Kula Gradu s pet munara
Džamija hadži Avde Tucića

Ime ulice

Oblast Zvornik **Namena objekta** verski objekat

Naselje Zukić brdo

Mesto Kula Grad **Vrsta objekta** džamija

GPS koordinate N 44° 22 25.0 E 19° 05 14.0 **Lokacija objekta** selo

Period izgradnje XX vek (1989) **Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku

Istorijski period moderni **Obližnji objekti**

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija sa pet minareta, koji predstavljaju pet stubova islamske vere, sazidana je 1989. godine, kao zadužbina Hadži Avde Tucića.

Prema izjava meštana, džamija je do temelja uništena u maju 1992. godine.

U vreme posete u okviru ispitivanja 2002. godine, bila je u toku obnova džamije, po novom projektu i novih dimenzija.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – **Izvor informacija**
rekonstrukcija džamije Avde Tucića. Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice (2001) – rekonstrukcija džamije Avde Tucića, po drugačijem projektu i drugačijih dimenzija. Predratna fotografija dobijena od Islamske zajednice (1990) – džamija Avde Tucića pre nego što je uništena.

Dojave građana**Prva dojava**

Ovu džamiju, sazidanu donacijama hadži Avde Tucića, otvorenu 1989. godine, do temelja su uništili srpsku ekstremisti u maju 1992. godine.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Musliman koji se vratio u Kulu Grad, s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Hudović, Mehmed, 2000, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 2. izdanje (Sarajevo: Udruženje građana opštine Zvornik): 117-118 [predratna fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u džematu Ravne**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Ravne**Mesto** Donja Kamenica – Ravne**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 19 33.6 E 19° 04 25.3**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je uništena eksplozivom, građa koja rasula u svim pravcima u odnosu na donji deo oborenog minareta ukazuje na to da je eksplozija bila u stepeništu minareta.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – šut džamije, desno se vidi balkon oborenog minareta.

Izvor informacija

Fotografija MKSJ (maj 2002) – donji deo minareta, s građom koja s njega visi u svim pravcima.

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija je uništena eksplozivom i srušena sa zemljom u februaru 1993. godine.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija u Redžićima		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Redžići		
Mesto	Donja Kamenica – Redžići	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 19 39.9 E 19° 02 48.4	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XIX vek	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je spaljena, krova i minareta nema, unutrašnjost je opustošena, tri od četiri spoljna zida neoštećeni do visine krova, četvrti je oštećen eksplozijom kojom je uništen minaret.

Kamena osnova balkona minareta upala je u šupljinu donjeg dela minareta koji je dignut u vazduh.

Prema dojavu, džamija je oštećena granatiranjem u junu 1992. i uništena u oktobru 1992. godine, kad su srpske snage pregazile selo. Istovremeno je srušen i mekteb (škola za izučavanje Korana) koji se nalazio preko puta džamije u Redžićima, ali je on obnovljen nakon završetka rata.

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – ruševine džamije, donji deo minareta desno, obnovljeni mekteb levo u pozadini.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Damija u Redžićima oštećena je granatiranjem u junu 1992. i uništena u oktobru 1992. godine, kad su Srbi pregazili selo. Istovremeno je srušen i mekteb (škola za izučavanje Korana) koji se nalazio preko puta džamije u Redžićima, ali je on obnovljen nakon završetka rata.

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina**Bibliografija****Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija u Drinjači		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Drinjača	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 16 53.5 E 19° 08 59.1	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je teško oštećena eksplozivom, krova i minareta nema, unutrašnjost je opustošena, spoljni zidovi su oštećeni eksplozivom ali su delovi neoštećeni do visine krova. Unutrašnjost džamije je puna šuta i zarasla u rastinje.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – prednja fasada (severna strana) srušene džamije u Drinjači.

Izvor informacija
Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – opustošena unutrašnjost džamije u Drinjači, s mihrabom.

Predratna fotografija iz časopisa *Islamska misao* br. 61 (januar 1984) – džamija u Drinjači, gledano sa zapada.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Dojave građana

Prva dojava

Džamija u Drinjači uništena je eksplozivom u maju 1992. godine.

Druga dojava

Ime prvog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Džamija u džematu Šepak
Džamija u Gornjem Šepku

Ime ulice

Oblast Zvornik **Namena objekta** verski objekat

Naselje

Mesto Gornji Šepak **Vrsta objekta** džamija

GPS koordinate N 44° 32 56.5 E 19° 09 28.0 **Lokacija objekta** selo

Period izgradnje XX vek **Stanje objekta** potpuno uništen

Istorijski period moderni **Obližnji objekti** teško oštećeni

Zvanični status

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, teren je poravnat, ostali su samo tragovi temelja.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Snimio Andràs Riedlmayer (jul 2002) – prazna parcela na kojoj se nalazila potpuno srušena džamija u Gornjem Šepku.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava**

Džamiju u Gornjem Šepku uništili su srpski

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

eksrtemisti u aprilu 1992. godine. Ruševine su uklonili teškim oruđem.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Gornjoj Sapni**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gornja Sapna**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 30 16 E 18° 59 56**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je teško oštećena udarima projektila, minaret je bez vrha, krov je uništen, unutrašnjost opustošena.

Džamija je rekonstruisana nakon završetka rata.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija MKSJ (maj 2002) – džamija u G. Sapni nakon rekonstrukcije.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija Islamske zajednice i MKSJ.

Fotografija: Kemal Zukić, *Islamska arhitektura na Balkanu i u Bosni i Hercegovini* (2000) – unutrašnjost džamije.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

Džamija u Gornjoj Sapni je tokom rata u više navrata granatirana i teško oštećena. Nakon završetka rata je obnovljena.

Druga dojava

Ime prvog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Vitinici**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Vitinica**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 30 37 E 19° 01 40**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** lakše oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Usled višestrukih udara projektila minaretu je odrubljen vrh, a krov je uništen.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je oštećena granatiranjem. Nakon rata šteta je sanirana i minaret je ponovo sazidan.

(vidi fotografije dole)

Fotografija MKSJ (maj 2002) – džamija nakon rekonstrukcije.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija i fotografija Islamske zajednice i MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava**

Fotografija: Izložba dokumentarne fotografije o

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

porušenim i oštećenim džamijama (1995) –
oštećenje minareta i krova.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Ime drugog građanina

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Stara džamija u Gornjoj Kamenici**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gornja Kamenica**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate****Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Od stare džamije ostala je samo hrpa šuta.

U toku je izgradnja nove džamije pored mesta gde se nalazila stara džamija.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija MKSJ (maj 2002) – šut uništene džamije

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamiju u Gornjoj Kamenici su u februaru 1993. godine uništili srpski ekstremisti i sravnili je sa zemljom.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao András Riedlmayer (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta**

Mesdžid u džematu Brdo
Džamija u Donjoj Kamenici - Brdu

Ime ulice**Oblast**

Zvornik

Namena objekta

verski objekat

Naselje

Brdo

Mesto

Donja Kamenica

Vrsta objekta

džamija

GPS koordinate

N 44° 19 42 E 19° 03 56

Lokacija objekta

selo

Period izgradnje

XX vek

Stanje objekta

gotovo uništen

Istorijski period

moderni

Obližnji objekti**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je gotovo uništena, ostala su samo dva spoljna zida.

Fotografija MKSJ (maj 2002)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Nur-begova džamija Nova džamija u Skočiću		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Skočić	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 30 56 E 19° 05 47	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XIX vek (obnovljena u XX veku)	Stanje objekta	gotovo uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je uništena eksplozivom, zgrada je srušena, minaret je pao, ostali su samo donji deo minareta i oštećeni delovi spoljnih zidova.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija MKSJ (maj 2002) – šut od srušene džamije, donji deo minarta u sredini levo.

Izvor informacija

Fotografija MKSJ (maj 2002) – šut od minareta na tlu pored džamije.

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija u Skočiću dignuta je u vazduh 6. maja 1992. godine i tada potpuno uništena.

Ime prvog građanina

Mustafa Muharemović, bivši glavni imam Riječanske džamije u Zvorniku s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer (jul 2002).

Ime drugog građanina

Bibliografija

Handžić, Adem, 1996, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the End of the Nineteenth Century in Bosnia* (Istanbul: OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture): 18

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Mesdžid u Mahmutovićima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Mahmutovići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 30 32 E 19° 01 45**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek (1930)**Stanje objekta** teško oštećen, rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema podacima navedenim na spomen-ploči na odvaljenom delu minareta stare džamije, koji leži u dvorištu nove džamije, džamija je teško oštećena granatiranjem krajem 1993. godine, a minaret je uništen.

Džamija je obnovljena nakon završetka rata.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnovljena džamija, s odvaljenim delom minareta i spomen-pločom u zadnjem delu ograđenog prostora.

Izvor informacija

Fotografija MKSJ (maj 2002) – deo minareta stare džamije u dvorištu obnovljene džamije s memorijalnom pločom.

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u džematu Klisa**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Klisa**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 28 06 E 19° 03 05**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je teško oštećena u maju 1992. godine, krov i minaret su uništeni, a zidovi su teško oštećeni.

U maju 2002. u toku je bila rekonstrukcija.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – rekonstrukcija džamije u toku.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – rekonstrukcija džamije u toku.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

Druga dojava

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Stara džamija u džematu Snagovo**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Snagovo**Mesto** Gornja Glumina**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 23 40 E 19° 02 40**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX vek**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** lakše oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Krov, unutrašnjost i delovi spoljnih zidova uništeni su eksplozivom.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je uništena u aprilu 1992. godine.

Fotografija MKSJ (maj 2002).

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Mekteb u Gornjoj Glumini**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gornja Glumina**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanje Korana**GPS koordinate** N 44° 23 40 E 19° 02 40**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Mekteb je potpuno uništen eksplozivom, ostali su samo temelji i šut.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – šut i temelji potpuno srušenog mekteba desno.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u džematu Donja Glumina**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Donja Glumina**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 23 26 E 19° 03 34**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Stara džamija (mesdžid) je potpuno uništena, ostali su samo betonski temelji.

Pored mesta gde se nalazio srušeni mesdžid sazidana je nova, veća džamija.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnovljeni mesdžid u D. Glumini.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – ostaci srušenog starog mesdžida.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija u Đulićima		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Đulići	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 27 19 E 19° 04 02	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, zemljište je poravnato, ostali su samo tragovi temelja.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice i izveštajima sredstava javnog informisanja, srpski ekstremisti su, pre nego što su je 1992. godine srušili, koristili ovu džamiju kao logor u kojem su silovali Muslimanke.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – prazno zemljište gde se nalazila potpuno srušena džamija.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mekteb u džematu Čiraci**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Čiraci**Mesto** Grbavci - Čiraci**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanje Korana**GPS koordinate** N 44° 25 44 E 19° 03 00**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Mekteb je potpuno srušen, ostali su samo temelji.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – temelji potpuno srušenog mekteba u sredini, iza zarđalih kanti za naftu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mekteb u džematu Gušteri**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gušteri**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanje Korana**GPS koordinate** N 44° 24 40 E 19° 03 00**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** lakše oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Unutrašnjost spaljena, krov oštećen, spoljni zidovi neoštećeni.

Fotografija MKSJ (maj 2002).

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u džematu Gušteri**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Mehdići**Mesto** Gušteri**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 24 41 E 19° 03 03**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** lakše oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** lakše oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prozori (i unutrašnjost?) deluju oštećeni, krov je nov, nema znakova oštećenja konstrukcije zgrade. Međutim, obim moguće štete nanete tokom rata teško je proceniti, pošto je u maju 2002. godine rekonstrukcija već bila u odmakloj fazi.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – mesdžid s desne strane.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Hasićima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Hasići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate****Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena eksplozivom, ostali su samo šut i donji deo minareta.

Prema informacijama Islamske zajednice, džamija je uništena u februaru 1993. godine.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – džamija u Hasićima, u pozadini levo donji deo minareta, desno šut od džamije.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Glumini**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Dile**Mesto** Donja Glumina**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 23 26 E 19° 03 34**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, teren je raščišćen, mesto gde se nalazila džamija prepoznaje se samo po izbočini obrasloj rastinjem.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je uništena u maju 1992. godine.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – prazna parcela gde se nalazila džamija.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u Grbavcima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Grbavci**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 26 02 E 19° 03 17**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je oštećena višestrukim udarima projektila. U maju 2002, u vreme posete u okviru ispitivanja, rekonstrukcija je bila u toku. Zgrada ima nov krov, izvršene su opsežne popravke delova spoljnih zidova na kojima su bile rupe.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – rekonstrukcija mesdžida u toku, novi krov i opsežne popravke fasade.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Nova džamija u Donjim Križevićima		
Ime ulice			
Oblast	Zvornik	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Donji Križevići	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 25 41 E 19° 01 16	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1991)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Kad je izbio rat džamija se još gradila, minaret još nije bio sazidan. Zgrada je demolirana, instalacije i građevinski materijal su pokradeni, ali nema znakova oštećenja konstrukcije.

Fotografija MKSJ (maj 2002)

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, kad je u aprilu 1992. godine izbio rat džamija još nije bila otvorena; to je jedina džamija u opštini koja je preživela rat bez značajnijih oštećenja.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Mekteb u džematu Kobilići**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Kobilići**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanje Korana**GPS koordinate** N 44° 28 57 E 18° 59 33**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen, rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Krov i spoljni zidovi mekteba tokom rata su pretrpeli teža oštećenja; tokom nedavne popravke zamenjen je krov i zazidane velike rupe na fasadi.

Fotografija MKSJ (maj 2002)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Džamija u džematu Goduš

Ime ulice

Oblast Zvornik

Namena objekta verski objekat

Naselje

Mesto Goduš

Vrsta objekta džamija

GPS koordinate N 44° 31 18 E 18° 57 39

Lokacija objekta selo

Period izgradnje XX vek

Stanje objekta teško oštećen,
rekonstrukcija u toku

Istorijski period moderni

Obližnji objekti

Zvanični status

Stanje objekta

Oštećenje

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamija je teško oštećena granatiranjem.

Nakon završetka rata zamenjen je krov i sazidan sasvim nov minaret.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – nedavno sazidan minaret i obnovljen krov džamije u Godušu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Sultanovićima**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Sultanovići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 21 23 E 19° 04 47**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, minaret je dignut u vazduh, a džamija do temelja srušena u maju 1992. godine.

Nedavno je obnovljena iz temelja.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnovljena džamija u Sultanovićima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u džematu Glodi (Kamenica)**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Glodi**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 18 53 E 19° 03 08**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, u novembru 1992. godine džamija je teško oštećena, a minaret i krov su potpuno uništeni.

Rekonstrukcija započeta u maju 2002. godine.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnova džamije u Glodima, s novim minaretom, novim krovom i betonskim zidovima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mekteb u džematu Glodi**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Glodi**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanja Korana**GPS koordinate** N 44° 18 53 E 19° 03 08**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** gotovo uništen, rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mekteb je gotovo sasvim uništen u novembru 1992. godine.

Nedavno je obnovljen.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – u prednjem planu obnovljeni mekteb, u pozadini novi minaret i džamija čija je rekonstrukcija u toku.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u džematu Seferovići**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Seferovići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 26 05 E 19° 01 11**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** gotovo uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mesdžid je gotovo potpuno uništen tokom rata.

Nedavno je iz temelja obnovljen.

Fotografija MKSJ (maj 2002) – obnovljeni mesdžid u Seferovićima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002), na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice i fotografija MKSJ.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Svrakama kod Sapne**Ime ulice****Oblast** Zvornik**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Svrake**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 29 45 E 18° 59 44**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** lakše oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Vrh minareta odrubljen udarom projektila, prozori su izbijeni.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su 5. maja 1992. godine granatirale srpske snage i teško je oštetile.

(vidi fotografiju dole)

Fotografija iz publikacije *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama* (1995).

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Provincijalna kuća / samostan časnih sestara Služavki malog Isusa		
Ime ulice	Ljubljanska 30		
Oblast	Sarajevo – Novo Sarajevo	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Grbavica		
Mesto	Sarajevo	Vrsta objekta	katolički samostan, katolička arhiva i biblioteka
GPS koordinate	N 43° 49 12 E 18° 24 18	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	teško oštećen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Fotografija iz knjige *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini* (1997) – izgoreli samostan.

Samostan je spaljen, krov se srušio, unutrašnjost je opustošena. Takođe su demolirane i uništene verska biblioteka i arhiva reda Služavki malog Isusa, jedinog ženskog rimokatoličkog reda osnovanog u Bosni.

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličkog ordinarijata, u aprilu 1992. godine samostan su zaposele srpske snage, koje su isterale časne sestre, opljačkale i demolirale prostorije. Samostan je navodno spaljen oko Božića 1994. godine.

Fotografija iz knjige *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini* (1997) – uništene biblioteka i arhiva katoličkog reda.

Izvor informacija
András Riedlmayer (jul 2002)

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Župna crkva Uzvišenja sv. Križa		
Ime ulice			
Oblast	Bosanski Šamac	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Prud	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 45° 04 18 E 18° 27 07	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta

Fotografija (1996), dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije – srušena crkva (u prednjem planu) i župni dvor (u pozadini) u Prudu.

Oštećenje

Crkva je potpuno uništena eksplozivom, ostao je samo šut; župni dvor (u pozadini) je teško oštećen, krov mu je srušen, unutrašnjost opustošena, a spoljni zidovi i dalje stoje.

Prema izjavi župnika iz Bosanskog Šamca, crkva u Prudu, sazidana uoči rata, dignuta je u vazduh nakon što su srpske snage u julu 1992. godine zauzele selo.

Župna crkva je obnovljena u avgustu 2000. godine.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata.

Fotografija (2000) dobijena od Vrhbosanske nadbiskupije – novoizgrađena rimokatolička crkva u Prudu

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Prva dojava**

(uključena u opis oštećenja gore)

Druga dojava

(Iz svjedočenja svedoka M o uništavanju verskih spomenika i ustanova: kompletan transkript vidi dole)

PITANJE: Hvala. Pre nego što Vas zamolim da nastavite izlaganje, molim Vas, recite Veću koliko je u Bosanskom Šamcu i Odžaku bilo katoličkih crkava i džamija.

ODGOVOR: U Bosanskom Šamcu je bila jedna džamija. A u opštini Bosanski Šamac bila je jedna katolička crkva u Šamcu, jedna u Hrvatskoj Tišini, jedna u Hasićima, u Kornici i u Prudu. Isto i u opštini Odžak, mada se ona ne pominje, ali je postojala jedna u Gornjoj Dubici, u Baliću. Sve te crkve su srušene.

Ime prvog građanina

Don Josip Janjić, rimokatolički župnik u Bosanskom Šamcu (jul 2002).

Ime drugog građanina

Svjedočenje svedoka M (14. januar 2002. godine), predmet br. IT-95-9-T, str. 5295: 14 – 5298: 12
<http://www.un.org/icty/transe9/020114ED.htm>

Bibliografija

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 287 [fotografija i opis oštećenja].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Džamija u Svrakama
Džamija u Semizovcu

Ime ulice

Oblast Sarejevo – Vogošća

Namena objekta verski objekat

Naselje Svrake

Mesto Semizovac – Svrake

Vrsta objekta džamija

GPS koordinate N 43° 55 15 E 18° 18 18

Lokacija objekta selo

Period izgradnje početak XX veka

Stanje objekta teško oštećen

Istorijski period moderni

Obližnji objekti u dobrom stanju

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Minaret je srušen eksplozivom, šut se vidi pored donjeg dela minareta koji i dalje stoji; unutrašnjost džamije je opustošena, krova nema, spoljni zidovi stoje do visine krova.

Fotografija: E. Muračević, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992-1995.* – snimak džamije s jugoistoka, minaret s leve strane.

Džamija je navodno srušena prve nedelje maja 1992. godine, kada su srpske snage zauzele selo.

(vidi fotografije i dojave dole)

Fotografija: M. Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida* (1999) – snimak srušene džamije u Svrakama sa severoistočne strane.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice Semizovca (2003): džamija u Svrakama nakon obnove posle rata, snimak sa severoistoka.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

<http://www.un.org/icty/transe39/050527ED.htm>

IT-00-39-T, *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, svedočenje svedoka tužilaštva prof. Bilala Hasanovića, 27. maj 2005. godine.

str. 13458: 6-9

[...] Dana 2. maja 1992. godine, Semizovac i Svrake su opkoljeni i granatirani. Dana 4. maja 1992. godine, izvršen je vazdušni napad na Semizovac i Svrake. Meštani su predali oružje i zarobljeno je 472 ljudi, uključujući žene i decu.

str. 13456: 21 – 13457: 1

PITANJE: Kad već govorite o izjavi iz 2001. godine, molim Vas da obratite pažnju na spiskove – spiskove džamija iz te izjave iz 2001. godine. Da li je u Vogošći bilo još srušenih džamija osim ovih koje su tu navedene?

ODGOVOR: Da. Ovde nije navedena **džamija u Svrakama**, u selu Svrake, koje spada u Semizovac.

1.

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije za prikupljanje podataka o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, džamiju u Svrakama srušile su srpske snage 2. maja 1992. godine. Tada su ubijeni i imam te džamije Hasib-efendija Ramić, njegova žena i četvoro dece.

2.

Rušenje džamije u Svrakama pominje se i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education* /Izveštaj o ratnom stradanju kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, koji je podneo Odbor za kulturu i obrazovanje/, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Profesor Bilal Hasanović, predsednik opštine Vogošća od 1990. do početka maja 1992. godine (svedočenje pod zakletvom, maj 2005. godine)

Ime drugog građanina

1. Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

2. Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Muračević, Eset, 2001, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992.-1995.* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Udruženje građana "Porodice nestalih općine Vogošća"), str. 341 [fotografija]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 124 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Ugorskom**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Vogošća**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Ugorsko**Mesto** Hotonj – Ugorsko**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 53 29 E 18° 21 29**Lokacija objekta** prigradsko naselje**Period izgradnje** XX vek (1967)**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** teško oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Krov i trem džamije su razoreni, vrh minareta odrubljen projektilom, osnov minareta i donji deo kule imaju više rupa, balkon minareta leži na tlu ispred džamije, unutrašnjost je opustošena, spoljni zidovi oštećeni, ali još uvek stoje do visine krova.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice (Rijaseta), džamija je uništena srpskim granatiranjem 1. septembra 1992. godine.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice (1999) – ruševine džamije, gledano iz pravca severa-severozapada.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija: Zukić, *Slike zločina* (1999) – ruševine džamije, gledano sa zapada.

Dojave građana**Druga dojava****Prva dojava**

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Uništavanje džamije u Ugorskom pominje

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

se i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Muračević, Eset, 2001, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992.-1995.* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Udruženje građana "Porodice nestalih općine Vogošća"), str. 342 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 124-125, ilustracija br. 56 [fotografija]

Tokača, Mirsad (ur.), 1995, *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama: Sarajevo, april 1995.* (Sarajevo: Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine): ilustracija br. 36 [fotografija]

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku) /dalji tekst nedostaje/

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Katolička filijalna crkva u Semizovcu		
Ime ulice			
Oblast	Sarajevo – Vogošća	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Semizovac	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 55 12 E 18° 19 10	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Crkva je potpuno srušena sa zemljom, ostali su samo temelji, šut i mali deo spoljnog zida (otprilike 2 x 3 metra), pored nekoliko katoličkih nadgrobnih spomenika u crkvenoj porti.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije.

Prema informacijama dobijenim od rimokatoličke nadbiskupije, crkvu su uništile sprske snage nakon što su početkom maja 1992. godine pregazile selo.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od katoličke crkve i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 311 [fotografija i opis oštećenja].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija na Kobiljoj Glavi		
Ime ulice			
Oblast	Sarajevo – Vogošća	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Kobilja Glava	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 52 55 E 18° 23 21	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Krov je razoren, minaret oboren, zidovi oštećeni udarima projektila, unutrašnjost opustošena, spoljni zidovi oštećeni, ali još uvek stoje do linije krova.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice (Rijaseta), tokom prvih meseci opsade Sarajeva džamija je u više navrata granatirana i naposljetku uništena 2. septembra 1992. godine, nakon što je pogođena većim brojem projektila ispaljenih iz srpskog tenka.

Fotografija: M. Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida* (1999) – desno se vidi donja polovina oborenog minareta.

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Izvor informacija

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1996) – levo se vidi oboreni minaret, a desno donji deo minareta (s lukovima).

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija: M. Prstojević, *Sarajevo the Wounded City* /Sarajevo, ranjeni grad/ (1994) – razorena gornja polovina minareta džamije u Kobiljoj Glavi.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Uništavanje džamije u Kobiljoj Glavi takođe se pominje u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Muračević, Eset, 2001, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992.-1995.* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Udruženje građana "Porodice nestalih općine Vogošća"), str. 341 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 123 [fotografija]

Prstojević, Miroslav, *Sarajevo: the Wounded City* (Ljubljana: Ljudska pravica): str 34 [fotografija]

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu): str. 133, ilustracija br. 13 [fotografija]

Tokača, Mirsad (ur.), 1995, *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama: Sarajevo, april 1995.* (Sarajevo: Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine): ilustracija br. 42 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

"Granatiranje Sarajeva se nastavlja nakon kraćeg jutarnjeg zatišja" *Agence France-Presse* (5. jun 1992):

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

[...] Tokom napada na stari grad i severne delove grada kod groblja Bare, srpske paravojne snage koje su zauzele brda iznad Sarajeva, koristile su tenkove, minobacače i višecevne raketne bacače, čime je zapaljeno nekoliko zgrada.

Gadana je i mala džamija u naselju Kobilja Glava, rekli su meštani s kojima je telefonom uspostavljen kontakt iz Beograda.

Bombardovanje je počelo u četvrtak, krajem popodneva, a intenziviralo se posle ponoći, pre nego što je ujutro nakratko došlo do zatišja. [...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Džamija u Starom Ilijašu
Stara gradska džamija

Ime ulice

Oblast Sarajevo – Ilijaš

Naselje Stari Ilijaš

Mesto Ilijaš

GPS koordinate N 43° 56 55 E 18° 15 53

Period izgradnje XVIII vek

Istorijski period otomanski

Zvanični status zaštićeni spomenik

Namena objekta verski objekat

Vrsta objekta džamija

Lokacija objekta prigradsko naselje

Stanje objekta potpuno uništen

Obližnji objekti u dobrom stanju

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je srušena eksplozivom, teren je pokriven hrpom šuta, jedini prepoznatljivi deo jeste masivni donji deo osnove srušenog minareta s leve strane.

Okolne zgrade su u dobrom stanju, neke su pokrivene starim (dotrajanim) crepom.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su u junu 1992. godine digle u vazduh srpske snage.

Fotografija (1966) dobijena od islamske zajednice BiH – ostaci džamije u Starom Ilijašu krajem rata.

Na tom mestu je 2001. godine sazidana nova džamija.

(vidi fotografije, dojave i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Snimio András Riedlmayer (2002) – nova džamija sazidana nakon završetka rata na mestu stare džamije.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe39/050707ED.htm>

Tužilac protiv Momčila Krajišnika

Svedočenje svedoka KRAJ 031 – 7. jula 2005.

str. 15960: 10-11, 16-25; str. 15961: 1-2

Druga dojava

ODGOVOR: Od 21 muslimanskog objekta u opštini Ilijaš, tri su bile džamije. Postojale su tri džamije; **jedna je bila u gradu**; jedna u naselju Srednje i još jedna u Crnoj Rijeci. Drugi verski objekti, gde se vršilo bogoslužjenje bili su manji, i bila su dva objekta u kojima nije bilo bogoslužjenja, ali su ih Muslimani koristili. Muslimani su pridavali veliki značaj tim objektima.

PITANJE: Od 21 objekta koji ste pomenuli u svojoj izjavi, koliko ih je uništeno 1992. godine?

ODGOVOR: Od 21 objekta, 1992. godine ih je uništeno 20. Samo jedan, onaj u Crnoj Rijeci, uništen je 1993. godine, jer je na to selo kasnije izvršen napad.

Ime prvog građanina

Svedočenje zaštićenog svedoka KRAJ 031 u predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 7. jula 2005. godine.

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 70

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu): str. 22; str. 135, ilustracija br. 19 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

“Sarajevski Srbi predviđaju sumornu budućnost prema mirovnom planu”

Autor Andrew Roche, dopisnik iz Ilijaša (*Reuters*,

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

3. decembar 1995)

[...] Kao još nekoliko sarajevskih prigradskih naselja, **Ilijaš** je nakon Drugog svetskog rata od slabo naseljenog ruralnog srpskog naselja industrijalizacijom pretvoren u mešovito naselje od oko 25.000 ljudi. **Džamija u ovom mestu je potpuno srušena**, kao i većina drugih u područjima u Bosni koja su pod srpskom kontrolom. [...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Misoči Gornjoj**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gornja Misoča**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 57 17 E 18° 18 06**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je gotovo sasvim uništena eksplozivom, levo se vidi donji deo minareta koji je dignut u vazduh, delovi srušene zgrade koji su se videli krajem rata su potom uklonjeni, ostali su samo temelji.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su u junu 1992. godine digle u vazduh srpske snage.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1997) – ruševine džamije u Misoči Gornjoj.

Izvor informacija

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – temelji džamije u Misoči Gornjoj, levo se vidi donji deo minareta.

Andràs Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

(pojednosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Ime prvog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Ime drugog građanina

Bibliografija

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu): str. 22; str. 137, ilustracija br. 22 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija u Misoči Donjoj		
Ime ulice			
Oblast	Sarajevo – Ilijaš	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Donja Misoča	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 57 32 E 18° 17 23	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena eksplozivom, ostao je samo deo jednog spoljnog zida; delovi temelja minareta raznetog eksplozijom rasuti su po putu ispred srušene džamije.

Snimio Danilo Krstanović (1996) – čovek se moli pored ruševina džamije u Misoči Donjoj.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su u junu 1992. godine digle u vazduh srpske snage.

(vidi fotografije i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1996) – ruševine Misoče Donje u pozadini, u prednjem planu srušeni minaret.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1996) – ruševine Misoče Donje, u prednjem planu srušeni minaret.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Fratkin, L. (ur.), 2000, *Sarajevo Self-Portrait: The View from Inside: Images and Words by Nine Photographers from Bosnia* /Autoportret Sarajeva: pogled iznutra: slike i reči devet bosanskih fotografa/ (New York: Umbrage editions): str. 76-77 [fotografija srušene džamije u Misoči Donjoj, 1996. godine, snimio Danilo Krstanović]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 70 [posleratna fotografija]

Zukić, Kemal, 1999, *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu): str. 22; str. 136, ilustracija br. 21 [posleratna fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

<http://www.hri.org/cgi-bin/brief?/news/usa/voa/1996/96-02-29.voa.html>
Voice of America (radio)
29. februar 1996.

Izveštaj dopisnika:
David Foley, Sarajevo

[...] Još jedan čovek se uputio u **Misoču**, nekada muslimanski deo Ilijaša. Misoča je blizu, i potpuno je razorena. Desetine kuća sada su hrpa šuta. Svaka zgrada je minirana, zidovi su razneti. **Džamija je srušena sa zemljom, delovi minareta rasuli su se po putu.** [...]

Opis objekta

Ime objekta   Mekteb u Misoči Donjoj

Ime ulice

Oblast   Sarajevo – Ilijaš

Namena objekta   verski objekat

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Naselje**

Mesto	Donja Misoča	Vrsta objekta	mekteb – škola za izučavanje Korana
GPS koordinate	N 43° 57 26 E 18° 17 20	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Mekteb je potpuno uništen, ruševine su srušene sa zemljom i zemljište poravnato; među rastinjem se još razaznaju temelji; u zadnjem delu još uvek stoje ostaci izgorele garaže pored objekta, koja je ostala bez krova.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mekteb su sredinom juna 1992. godine, nakon pada sela, srušile srpske snage i ruševine srušile sa zemljom.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – u prednjem planu mesto gde se nalazio srušeni mekteb, u pozadini izgorela garaža.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojedivosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava**Ime prvog građanina****Ime drugog građanina**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Džamija u Srednjem**Ime ulice****Oblast** Sarajevo - Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Srednje**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 00 40 E 18° 26 07**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** austrougarski**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Na fotografiji snimljenoj na završetku rata vidi se potpuno spaljena džamija, opustošena unutrašnjost i samo spoljni zidovi koji i dalje stoje do visine krova. Deo prednje fasade razoren iznad vrata, na zidovima ima čađi.

Fotografija: M. Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida* (1999) – spaljena džamija u Srednjem.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, staru džamiju su u junu 1992. godine spalile srpske snage.

Na tom mestu se od oktobra 2001. zida nova džamija.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – rekonstrukcija džamije u Srednjem (levo), obnovljena imanova kuća desno.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Prva dojava

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Ime prvog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Ime drugog građanina

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Crnoj Rijeci**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Crna Rijeka**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 05 39 E 18° 28 08**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XVI vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status** zaštićeni spomenik**Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice i drugih izvora, srpske snage su nakon pada sela 1993. godine digle u vazduh i sravnile sa zemljom staru džamiju.

Nakon završetka rata na tom mestu je sazidana nova džamija.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) - novoizgrađena džamija u Crnoj Rijeci.

Dojave građana**Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe39/050707ED.htm>

Druga dojava

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Tužilac protiv Momčila Krajišnika
 Svedočenje svedoka KRAJ 031 – 7. jul 2005
 Stranica 15983: 15-21; str. 15961:6-14

oštećenja)

SVEDOK: [prevod] Da, naravno. Jedna od džamija bila je u Starom Ilijašu. Zvala se “gradska džamija” jer u samom centru Ilijaša nije bilo džamija. To je bila glavna, centralna džamija u Ilijašu, i nalazila se u Starom Ilijašu. Druga džamija nalazila se u Srednjem, u jednom malom mestu. To mesto je manje nego Ilijaš. Dakle, kao što sam rekao, ona se nalazila u Srednjem. A treća džamija nalazila se u Crnoj Rijeci.

[...]

ODGOVOR: Tokom 1992. godine rušeni su verski objekti kako su zauzimana izvesna naselja u opštini Ilijaš. [...]

PITANJE: Hteo bih da Vas prekinem. Od 21, koliko ih pominjete u svojoj izjavi, koliko ih je srušeno 1992. godine?

ODGOVOR: Od 21 objekta 1992. godine srušeno je 20. Ostao je samo jedan u Crnoj Rijeci, koji je srušen 1993. godine, pošto je to selo napadnuto kasnije.

Ime prvog građanina

Svedočenje zaštićenog svedoka KRAJ 031 u predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 7. jul 2005. godine.

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 70

Izveštaji sredstava javnog informisanja**Opis objekta**

Ime objekta Turbe Alikadića

Ime ulice

Oblast Sarajevo – Ilijaš

Namena objekta verski objekat

Naselje

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Mesto	Crna Rijeka	Vrsta objekta	turbe
GPS koordinate	N 44° 05 12 E 18° 28 34	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XIX/XX vek	Stanje objekta	teško oštećen (?) rekonstrukcija u toku
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Turbe s nedovršenim, golim betonskim zidovima i novim krovom deluje kao da je nedavno obnovljeno.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, staro turbe je spaljeno nakon što su srpske snage 1993. godine zauzele Crnu Rijeku.

Međutim, istražitelj Tužilaštva Don King (koji je 2001. snimio ovu fotografiju) izjavio je da "nema dokaza o oštećenju i da lokalno stanovništvo ne tvrdi da je bilo oštećenja". To neslaganje u informacijama možda potiče od razlika u stavovima dostavljača informacija, budući da neki Muslimani ne odobravaju pridavanje pažnje takvim svetilištima.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – turbe Alikadića u Crnoj Rijeci.

Svedočenje u predmetu *Krajišnik* (vidi dole) ukazuje na to da se radi o jednom od dva muslimanska turbeta u opštini Ilijaš uništena tokom rata. Drugo turbe u toj opštini koje je navodno uništeno nalazilo se u selu Vlaškovo.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe39/050707ED.htm>

Tužilac protiv Momčila Krajišnika

Svedočenje svedoka KRAJ 031 – 7. jul 2005

Druga dojava

(pojednosti vidi gore, u opisu oštećenja)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Stranica 1561: 21 - 15962:10

PITANJE: Svedoče, rekli ste da su od 21 objekta tri bile džamije. Možete li u opštim crtama da opišete šta su bili ostalih 18? Koje vrste su bili ti objekti?

ODGOVOR: Drugi verski objekti su bili niski, to su bile manje zgrade. Nije se radilo o džamijama već objektima u kojima su vršeni verski obredi. Bili su podjednako važni kao džamije, ali kad je reč o arhitekturi i veličini oni nisu ličili na džamije.

PITANJE: Možete li samo da mi kažete koji je naziv za njih na vašem maternjem jeziku?

ODGOVOR: Mesdžid, što je otprilike mala džamija.

PITANJE: A, da li je tačno da su neki bili turbeta?

ODGOVOR: Da, bila su **dva turbeta**, koja su uništena. Turbe nije verski objekat, već objekat od važnosti za Muslimane. /dalji tekst nedostaje/

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Svedočenje zaštićenog svedoka KRAJ 031 u Islamska zajednica Bosne i Hercegovine
predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 7. jul (jul 2002)
2005. godine.

Bibliografija**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Turbe Derviševića**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Vlaškovo**Vrsta objekta** turbe**GPS koordinate** N 43° 56 47 E 18° 17 17**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX/XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Objekat ima nov krov i oluke, nedavno završene zidove, što govori o nedavnoj rekonstrukciji. Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice i lokalnog stanovništva, turbe su spalile srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – turbe Derviševića u Vlaškovu.

Svedočenje u predmetu *Krajišnik* ukazuje na to da je ovo jedno od dva groba muslimanskih svetaca (turbeta) srušenih tokom rata u opštini Ilijaš. Drugo turbe u toj opštini koje je navodno uništeno nalazilo se u selu Crna Rijeka.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe39/050707ED.htm>
Tužilac protiv Momčila Krajišnika

Druga dojava

(pojednosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Svedočenje svedoka KRAJ 031 – 7. jul 2005
Stranica 1561: 21 - 15962:10

PITANJE: Svedoče, rekli ste da su od 21 objekta tri bile džamije. Možete li u opštim crtama da opišete šta su bili ostalih 18? Koje vrste su bili ti objekti?

ODGOVOR: Drugi verski objekti su bili niski, to su bile manje zgrade. Nije se radilo o džamijama već objektima u kojima su vršeni verski obredi. Bili su podjednako važni kao džamije, ali kad je reč o arhitekturi i veličini oni nisu ličili na džamije.

PITANJE: Možete li samo da mi kažete koji je naziv za njih na vašem maternjem jeziku?

ODGOVOR: Mesdžid, što je otprilike mala džamija.

PITANJE: A, da li je tačno da su neki bili turbeta?

ODGOVOR: Da, bila su **dva turbeta**, koja su uništena. Turbe nije verski objekat, već objekat od važnosti za Muslimane. /dalji tekst nedostaje/

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Svedočenje zaštićenog svedoka KRAJ 031 u predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 7. jul 2005. godine.

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002).

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u Vlaškovu**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto****Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 56 38 E 18° 17 05**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Mesdžid ima nov krov, na zidovima se vide oštećenja naneta vodom (zbog toga što tokom rata nije bilo krova?), blizu vrata su rupe od metaka.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mesdžid su spalile srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – mesdžid u Vlaškovu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u Kadarićima**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Kadarići**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 57 07 E 18° 15 07**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su digle u vazduh srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

U oktobru 2001. na istom mestu zidala se nova džamija.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – mesdžid u Kadarićima.

(vidi fotografiju dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Mesdžid u Luci**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Luka**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 56 39 E 18° 15 18**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su digle u vazduh srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

Nakon završetka rata na istom mestu je izgrađena nova džamija.

(vidi fotografiju dole)

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) - mesdžid u Luci.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Mesdžid u selu Rakova Noga**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Rakova Noga**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 01 02 E 18° 34 06**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** gotovo uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Na džamiji se vide tragovi paljevine i oštećena prouzrokovanih eksplozivom; krova nema, unutrašnjost je opustošena, još uvek stoje teško oštećeni delovi jednog od četiri spoljna zida, 2001. godine se lokaciji još nije moglo prići zbog opasnosti od mina.

Fotografija Tužilaštvo MKSJ (oktobar 2001) – ruševine mesdžida u Rakovoj Nozi.

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije BiH za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, džamiju u Rakovoj Nozi su 1992. godine spalile i digle u vazduh sprske snage.

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Tužilaštva i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim
zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mesdžid u selu Vrutci**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Vrutci**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 01 44 E 18° 31 54**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Džamija je potpuno uništena, teren je izravnat, ostao je samo niz velikih kamenova duž jedne strane temelja.

Prema izjavama meštana, džamiju su digle u vazduh srpske snage nakon pada sela u leto 1992. godine.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – ostaci mesdžida u Vrutcima

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Tužilaštva i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojednosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Mesdžid u Donjim Ivančičima**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Donji Ivančiči**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 44° 02 41 E 18° 28 27**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX/XX vek**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** austrougarski**Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Tradicionalna drvena džamija koja je, prema izveštajima, potpuno uništena; teren je raščišćen, položeni su novi temelji (oktobra 2001) kao priprema za rekonstrukciju.

Prema informacijama dobijenim od meštana i Islamske zajednice, džamiju su spalile srpske snage nakon pada sela leta 1992. godine

(vidi fotografiju dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – mesto na kojem se nalazila džamija u Donjim Ivančičima desno, ispod muslimanskog groblja.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojedini vodi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine (jul 2002)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Mesdžid u Gornjim Ivančićima		
Ime ulice			
Oblast	Sarajevo – Ilijaš	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Gornji Ivančići	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 44° 03 06 E 18° 28 37	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta

Oštećenje

Mesdžid je potpuno uništen, na mestu gde se nekad nalazio mogu se videti još samo kameni temelji.

Prema informacijama dobijenim od lokalnog stanovništva i Islamske zajednice BiH, džamija je dignuta u vazduh nakon što su srpske snage u leto 1992. zauzele to selo.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – ostaci mesdžida u Gornjim Ivančićima

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Župna crkva sv. Ilije Proroka
 Župna crkva u Taračin-Dolu
 Župna crkva u Čemernom

Ime ulice

Oblast Sarajevo – Ilijaš

Namena objekta verski objekat

Naselje Taračin Do

Mesto Čemerno

Vrsta objekta katolička crkva

GPS koordinate N 43° 59 26 E 18° 21 43

Lokacija objekta selo

Period izgradnje XIX vek (1883)

Stanje objekta potpuno uništen

Istorijski period austrougarski

Obližnji objekti rekonstrukcija u toku

Zvanični status zaštićeni spomenik

Stanje objekta

Oštećenje

Crkva od istorijskog značaja potpuno je uništena, ruševine su srušene sa zemljom. Ostali su samo temelji. Obližnji stari župni dvor takođe je uništen.

Prema informacijama dobijenim od lokalnog stanovništva i Rimokatoličke nadbiskupije, stara crkva i župni dvor digle su u vazduh srpske snage nakon što su u leto 1992. godine zauzele selo.

U zadnjem delu parcele nakon rata je sazidan novi župni dvor koji se trenutno koristi za službu.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – uništena crkva desno, uništeni stari župni dvor levo u prednjem planu, novosazidani župni dvor levo u pozadini.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 311

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Rimokatolička crkvice u Podlugovima		
Ime ulice			
Oblast	Sarajevo – Ilijaš	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Podlugovi	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 59 00 E 18° 15 10	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek	Stanje objekta	potpuno uništen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema izveštajima, crkvice je tokom rata potpuno uništena; na istom mestu je 2001. sazidana nova (vidi fotografiju) koja je osvećena u oktobru 2002. godine.

Prema informacijama dobijenim od lokalnog stanovništva i Rimokatoličke nadbiskupije, staru crkvicu su srpske snage digle u vazduh nakon što su u leto 1992. zauzele Podlugove.

Fotografija Tužilaštva MKSJ (oktobar 2001) – nedavno obnovljena katolička crkvice u Podlugovima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Bibliografija

Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, 1997, *Izveštaj o devastaciji kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine (1992.-1995.)* (Sarajevo: Centar za naslijeđe BiH): 63 [Filijalna u Podlugovima]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Katolička tiskovna agencija KTA (13. oktobar 2002): "Blagoslov crkvice i zvona u Podlugovima"

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Mekteb u Gornjoj Bioči**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilijaš**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Gornja Bioča**Vrsta objekta** mekteb – škola za izučavanje Korana**GPS koordinate** N 43° 55 01 E 18° 15 26**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XX vek**Stanje objekta** teško oštećen, rekonstrukcija u toku**Istorijski period** moderni**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, mekteb su spalile srpske snage nakon što su zauzele selo u maju 1992. godine. Posle završetka rata su ga obnovili meštani koji su se vratili.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (2002)

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

<http://www.un.org/icty/transe39/050322IT.htm> IT-

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

00-39-T, *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*,
22. mart 2005.
Svedočenje svedoka tužilaštva Bege Selimovića,
str. 10907: 20 – str. 10908: 1

Tokom noći 28. maja 1992. godine na Gornju Bioču je otvorena pešadijska vatra, a zatim je granatirana. Pucnjava je trajala par dana. Svedok je 30. maja ostao bez hrane i vode na svom stražarskom mestu. Otišao je svojoj kući da se snabde. Tamo nije zatekao nikog od članova svoje porodice. Dok je bio u selu u blizini su eksplodirale granate. Vratio se na svoje stražarsko mesto gde su mu se pridružili ostali stražari koji su mu rekli da su videli srpske snage kako ulaze u Gornju Bioču. [...]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Svedočenje svedoka Bege Selimovića u predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, 22. mart 2005. godine.

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo. El-Kalem): str. 71

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Hadži Idrizova džamija u Hrasnom		
Ime ulice	Azize Šaćirbegović br. 5		
Oblast	Sarajevo – Novo Sarajevo	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Hrasno		
Mesto	Sarajevo	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 50 38 E 18° 22 56	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XX vek (1939)	Stanje objekta	lakše oštećen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema izveštajima, džamija je granatirana sve vreme opsade, počev od aprila 1992. godine, usled čega je zadobila oštećenja krova, minareta i spoljnih zidova.

Nakon završetka rata šteta je otklonjena. Džamija ima novi krov, a spoljni zidovi su nedavno omalterisani.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Fotografija:

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (novembar 1998), na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija: Andràs Riedlmayer (novembar 1998)

Dojave građana**Prva dojava**

(pojedivosti vidi gore, u okviru opisa štete)

Druga dojava

Šteta naneta džamiji u Hrasnom pominje se

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu
(novembar 1998)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo. El-Kalem): str. 123

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Župna crkva Presvetog Trojstva		
Ime ulice	Zmaja od Bosne bb		
Oblast	Sarajevo – Novo Sarajevo	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Sarajevo	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 51 12 E 18° 22 33	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek (1906)	Stanje objekta	lakše oštećen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Tokom posete objektu u okviru ovog istraživanja u junu 1997. godine, još uvek su se videla oštećenja zvonika, krova i glavne fasade crkve, nastala udarima projektila (vidi fotografije).

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora, crkva je tokom opsade Sarajeva, počev od aprila 1992. godine, u više navrata pogođena granatama i mitraljeskim zrnima.

Oštećenu crkvu posle rata je obnovio Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajeva (1998-2000)

(vidi fotografije dole)

Fotografija dobijena od Rimokatoličke nadbiskupije (1997) - oštećenja prednje fasade crkve naneta udarima projektila i rupe od metaka.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 1997) na osnovu informacija dobijenih od Islamske zajednice

Fotografija dobijena od Rimokatoličke

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

nadbiskupije (1997) – rupe od projektila na zvoniku
crkve, nedavno obnovljeni krov

Snimio Milomir Kovačević (1992) – rupe
od projektila na zvoniku

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Čemerđžić, Valida, 2002, *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo 1996-2000*. (Sarajevo: Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo): str. 94 [fotografije]

Prstojević, Miroslav, *Sarajevo: the Wounded City* (Ljubljana: Ljudska pravica): 180-181 [fotografija oštećenog zvonika crkve, snimio Milomir Kovačević]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 308-309 [fotografije].

Izveštaji sredstava javnog informisanja**Opis objekta****Ime objekta**

Džamija u Ahatovićima

Ime ulice

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Oblast	Sarajevo – Novi Grad (Rajlovac)	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Ahatovići	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 53 14 E 18° 16 35	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1969)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema izjavama očevidaca, džamija je zapaljena, a potom uništena eksplozivom. Ostao je samo donji deo minareta. Prema izjavama preživelih (vidi dole) džamija je uništena 30. maja 1992. godine, nakon što su srpske snage pregazile selo.

Džamiju su 2003. godine obnovili meštani koji su se vratili u selo.

(vidi dojavu i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (2002) – grobovi žrtava ubistava u Ahatovićima pored prazne parcele gde se nalazila džamija.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2005) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

[http://www.un.org/icty/transe39\(041103IT.htm](http://www.un.org/icty/transe39(041103IT.htm)

Tužilac protiv Momčila Krajišnika – 3. novembar 2004.

Svedočenje svedoka Ramiza Mujkića, stanovnika Ahatovića – str. 7947:16 – str. 7950:10

PITANJE: Da li je u selu Ahatovići postojala

Druga dojava**(nastavak levog stupca)**

ranjen u petu. Nije mogao da se kreće. Jaukao je. Bolelo ga je. Nisam imao da mu dam nikakve lekove, samo sam mu na ranu stavio neke trave. I napravio sam taj priručni šator. Ali negde tokom popodneva

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

džamija?

ODGOVOR: Jeste. U selu Ahatovići džamija je podignuta 1969. godine, u Titovo vreme, pribavljeni su svi papiri za njenu izgradnju. Ona je bila naš simbol i naša uzdanica. Kako god da se okrenete išli ste ka toj džamiji i bili okrenuti k njoj.

PITANJE: U kakvom stanju je ta džamija bila kad ste se 3. juna 1992. vratili u selo?

ODGOVOR: Bila je tamo. Tad nije bila dignuta u vazduh. Tokom noći 3. juna, u stvari 3. juna ujutro naišao sam na jednog ranjenog mladića i s njim proveo ceo dan u grmlju, iza jednog grma. Kad je pala noć odveo sam ga u šumu. U stvari, to je moja šuma, koja je pripadala i mojim precima. Često sam tamo odlazio, pa sam znao put. Nije mi bilo potrebno svetlo ili nešto slično. Odveo sam ga u šumu, a džamija je tada još stajala.

PITANJE: U odgovoru na moje ranije pitanje rekli ste da tada nije bila dignuta u vazduh. A kada je dignuta u vazduh?

čuli smo jaku eksploziju i znali smo da je rat već počeo, ali nismo mogli da saznamo o čemu se zapravo radi. Nije mi ni palo na pamet da je možda džamija dignuta u vazduh. E, sad, 6. juna sam otišao oko podne. Popeo sam se na brdo zvano Vis. Tamo ima jedna čistina po imenu Strahoč. [...] Bila je na uzvisini i odatle je bio dobar pogled. Kad sam 6. juna stigao na to mesto najpre sam pogledao unaokolo i zapazio da nema džamije. Protrljao sam oči da vidim da li me varaju. I dalje je nije bilo. U Butmiru – pogledao sam ka Butmiru i tamo video džamiju, a Butmir je najmanje 15-20 kilometara vazdušnom linijom. Dan je bio vedar, vidljivost dobra. Video sam Butmir. U njemu sam video džamiju. A, s druge strane, nisam mogao da vidim džamiju koja nam je blizu, blizu mene. Onda sam shvatio da džamija mora da je dignuta u vazduh. U sumrak sam sišao da bolje pogledam i imao sam šta da vidim. Stajali su samo jedan komad betona i minaret, a sve ostalo je bilo uništeno.

Ime prvog građanina

[vidi desni stubac]

Ime drugog građanina

Tužilac protiv Momčila Krajišnika – svedočenje svedoka Ramiza Mujkića, stanovnika Ahatovića – 3. novembar 2004. godine – str. 7947:16 – str. 7950:10

Bibliografija**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Agence France-Presse

14. jun 1992.

Preživeli se prisećaju užasa u selu

David Botbol

SARAJEVO, 14. jun (AFP) – Na licima im je prazan pogled ljudi u šoku, a svud oko njih žalosna

Agence France-Presse

17. oktobar 1996.

Muslimanske žrtve ponovo sahranjene u hladu njihove srušene džamije

Adrian Brown

AHATOVIĆI, Bosna i Hercegovina, 17.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

slika predmeta ponetih u izbeglištvo: oni su preživeli iz Ahatovića, muslimanskog sela u Bosni i Hercegovini koje su "očistili" srpski napadači.

Selo od 2.000 stanovnika nalazi se na šest kilometara (tri milje) od glavnog grada i okruženo je srpskim selima. Pre dve nedelje snašli su ga užas i razaranje.

"Prvog dana napada Srbi su počeli da pucaju na kuće iz automatskog naoružanja", priseća se osamnaestogodišnja Elvira Gačanović.

"Sutradan je počelo besomučno granatiranje. Ta provala vatre trajala je cela tri dana. Četvrtog dana smo se predali."

Bez izrazitijih emocija, nastavila je priču: "Tada su ekstremisti ušli u selo. Koristeći megafone rekli su nam da se okupimo i odmah su muškarce odvojili od ostalih. **Džamija i mnoštvo kuća bili su u plamenu.**" [...]

oktobar (AFP) – Muslimani su u četvrtak ponovo sahranili svoje pokojnike u hladu **srušene džamije koju su u vazduh digli bosanski Srbi** koji su ovo selo na brdu zauzeli tokom prvih meseci rata.

Dok je na mahom muške ožalošćene padala slaba kiša, zamenik bosanskog reis-i-uleme Ismet Spahić držao je molitvu za 22 žrtve ubilačkog naleta koji je usledio nakon što su Srbi u maju 1992. godine zauzeli Ahatoviće.

Pre četiri godine žrtve su bez ikakvog obreda ubačene u tri grobnice u okolini sela, nekada naprednog poljoprivrednog naselja, koje je sada skup bombardovanih kuća iz kojeg se u daljini vidi Sarajevo.

Tokom priprema za kratak obred uz zjapeće sveže iskopane rake nanizana su dva reda jednostavnih drvenih kovčega umotanih u zelenu tkaninu, pre nego što ih okupljeni polože u drugo počivalište.

Nakon što su grobovi zasuti vlažnom zemljom, u zemlju su pobodeni zeleni drveni "nišani", nadgrobne ploče s imenima pokojnika. Oni za muškarce su zaravnjenih vrhova, a tri /dalji tekst nedostaje/

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta**

Džamija na Sokolju
Džamija na Briješće brdu

Ime ulice**Oblast**

Sarajevo – Novi Grad
(Rajlovac)

Namena objekta

verski objekat

Naselje

Sokolje – Briješće

Mesto

Rajlovac

Vrsta objekta

džamija

GPS koordinate

N 43° 51 22 E 18° 20 01

Lokacija objekta

prigradsko naselje

Period izgradnje

XX vek

Stanje objekta

teško oštećen

Istorijski period

moderni

Obližnji objekti

rekonstrukcija u toku

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Minaret je uništen eksplozivom, krova nema, unutrašnjost džamije opustošena, spoljni zidovi još uvek stoje do visine krova.

Sa ostatka minareta vise trake armiranog betona, što ukazuje na to da su posledice eksplozije.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, džamiju su početkom opsade, u proleće 1992. godine, granatiranjem uništile srpske snage.

(vidi fotografije i dojave dole)

Fotografija: M. Tokača, *Izložba* (1995) – džamija u Sokolju, gledano sa zapada.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2005) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija: M. Tokača, *Izložba* (1995) – donji deo uništenog minareta s kojeg vise trake armiranog betona.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojedini vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Uništavanje džamije u Sokolju pominje se i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112

Ime prvog građanina

Kemal Zukić, Cenatar za islamsku arhitekturu (novembar 1998)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 124

Tokača, Mirsad (ur.), 1995, *Izložba dokumentarne fotografije o porušenim i oštećenim džamijama: Sarajevo, april 1995.* (Sarajevo: Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine): ilustracije br. 34 i 46 [fotografije]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta**

Franjevački samostan sv. Pavla i franjevački teološki fakultet
 Franjevački samostan i franjevačka bogoslovija

Ime ulice**Oblast**

Sarajevo – Novi Grad
 (Rajlovac)

Namena objekta

verski objekat

Naselje**Mesto**

Nedžarići

Vrsta objekta

katolički samostan i
 sjemenište
 katolička biblioteka i
 arhiva

GPS koordinate

N 43° 49 58 E 18° 20 15

Lokacija objekta

prigradsko naselje

Period izgradnje

XX vek (1968)

Stanje objekta

zgrada – lakše
 oštećena
 biblioteka i arhiva –
 teško oštećene
 lakše oštećeni

Istorijski period

moderni

Obližnji objekti**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Unutrašnjost sjemeništa i samostana su
 demolirani, delimično spaljeni,
 unutrašnjost je opustošena, ali su na
 završetku rata spoljni zidovi i dalje stajali.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke
 nadbiskupije (1996) – zgrada sjemeništa na
 završetku rata

Građa iz sjemeništa – koja je uključivala
 stare i vredne knjige i rukopise iz teološke
 biblioteke, arhivu i umetnička dela verskog
 sadržaja – navodno je opljačkana ili
 uništena nakon što su srpske snage 8. juna
 1992. godine. zaposele sjemenište.

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje
 sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke
 nadbiskupije (2002) – rekonstruisano sjemenište i
 franjevački samostan

Izvor informacija

András Riedlmayer (februar 2006) na
 osnovu informacija i fotografija dobijenih
 od Vrhbosanske rimokatoličke
 nadbiskupije i drugih izvora

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Pre rata imali smo biblioteku od 50.000 naslova i istorijsku arhivu franjevačkog sjemeništa s građom koja je obuhvatala period od osnivanja krajem XIX veka. Biblioteka je uključivala i vrednu zbirku starih knjiga (*Bosnensia* i *Turcica* iz XVII-XIX veka).

Sjemenište i samostan imali su i veliku zbirku od oko 400 dela moderne umetnosti (a ja sam posedovao i ličnu zbirku od oko 130 dela savremenih umetnika).

Dana 8. juna 1992. morali smo sve da ostavimo; nije nam bilo dopušteno da ponesemo ništa osim ličnih potrepština u jednoj ili dve manje torbe. Sve ostalo je izgubljeno. Sobe su nam opljačkali srpski vojnici, koji su nam oteli i novac i lične isprave. Svi ti vojnici imali su na sebi maskirne uniforme i beretke s četničkim oznakama. Uveče je jedan vojnik tražio da razgovara sa mnom. Rekao mi je da se njegova jedinica zove Samostalna četnička formacija. Rekao je da su njeni pripadnici iz Srbije, Vojvodine i Bosne i da su veoma ponosni na jedinicu i njeno ime. Rekao je i da su on i mnogi njegovi saborci učestvovali u osvajanju i uništavanju Vukovara u Hrvatskoj.

Biblioteka i zbirka umetničkih dela sjemeništa /dalji tekst nedostaje/

Ime prvog građanina

[vidi desni stubac]

Bibliografija

Karamatić, M, 2000, "Kako su zaposjeli zgradu Teologije u Sarajevu 1992." *Bilten franjevačke teologije*, br. 2/2000. [iskaz iz prve ruke]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih*

Šnastavak teksta iz levog stupca

Deo zbirke retkih knjiga i umetničkih dela iz sjemeništa tokom rata se pojavio na tržištu antikviteta u Beogradu. Svedok tome je gvardijan našeg samostanskog reda iz Beograda, fra Leopold Rochmes. On mi je rekao da je jedan čovek ponudio da mu proda zbirku retkih knjiga i umetničkih dela za sumu od 100.000 nemačkih marata. Zanimljivo je da su sva umetnička dela koja su mu ponuđena poticala iz mojih prostorija (sva su bila označena mojim imenom).

Nakon što su se srpske snage povukle u februaru 1996. godine, zgrade samostana i sjemeništa zatekli smo sasvim opustošene. Opljčkano je sve što se u njima nalazilo, kao i instalacije. Skinute su električne i vodovodne instalacije, prozori, vrata i parket. Neke prostorije su izgorele. Nestale su sve knjige i umetnička dela. Srećom, deo dokumentacije iz arhive pronašao sam na hrpi smeća u ulazu.

Nakon završetka rata vraćeno je oko 50% knjiga iz naše biblioteke. Te knjige bile su pohranjene u srpskoj biblioteci u Ilidži (javna biblioteka, udaljena 3 kilometra), a potom u Lukavici (udaljenoj 7-8 kilometara). Nisu pronađene stare i retke knjige iz naše zbirke, od kojih je neke imala samo naša biblioteka, kao ni nestala umetnička dela. Neki /dalji tekst nedostaje/

Ime drugog građanina

Razgovor sa fra Markom Karamatićem, profesorom istorije i bivšim bibliotekarom franjevačko teološkog sjemeništa u Nedžarićima (10. februar 2006)

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)
(Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 307 [fotografije].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Ivan Lovrenović, "The Hatred of Memory: In Sarajevo, Burned Books and Murdered Pictures" /Mržnja prema pamćenju: spaljene knjige i ubijene slike u Sarajevu/, *The New York Times* (28. maj 1994):

[...] Samostan, crkva i škola franjevačkog sjemeništa u Nedžarićima, prigradskom naselju u zapadnom delu Sarajeva, takođe su posedovali nezamenljivu zbirku naučnog i umetničkog blaga: na hiljade knjiga iz zajedničkih i privatnih biblioteka profesora, skulpture, vitraži, mozaici, slike najpoznatijih savremenih bosanskih i hrvatskih slikara – sve sakupljano sa žarom i radošću, izrađeno po narudžbini ili izgrađeno s predanošću koju Franjevci pokazuju već sedam vekova.

Franjevačka zbirka bila je javno vlasništvo: svako je mogao da je koristi i svi posetioci smatrani su dobrodošlim gostima i prijateljima. Ono što niko nije znao jeste da se u Nedžarićima godinama događalo nešto sasvim drugačije.

Pripremajući se za zločine koje sada čini, vojska bivše Jugoslavije je izradila fantastičan podzemni sistem bunkera, prolaza i skladišta municije i teškog naoružanja, smeštenih na brižljivo kamufliranim hidrauličnim liftovima.

Primenom tog sistema Srbi su u junu 1992. zauzeli Nedžariće. U roku od 24 časa iz franjevačkog sjemeništa odneta su dela od neprocenjive vrednosti, a profesori i osoblje su na brutalan način isterani. Čuo sam da se na beogradskom tržištu sada po povoljnim cenama mogu kupiti dragocene knjige s pečatom franjevačkog samostana iz Sarajeva. [...]

Zdravko Ljubaš, "*Franciscans return to Sarajevo despite spite of attacks*" /Franjevci se vraćaju u Sarajevo uprkos talasu napada/, *Agence France-Presse* (26. maj 1997)

[...] Franjevci, pripadnici reda sv. Franje ostavili su dubok trag u Bosni, gde su došli u XIII veku i osnovali pokrajinu "Bosna Srebrena". [...]

Oni se smatraju i čuvarima bosanske istorije, pošto su u njihovim bogatim bibliotekama čuvani mnogi važni dokumenti vezani za prošlost.

Zaposleni i studenti **Franjevačkog teološkog fakulteta u Sarajevu** bili su primorani da odu 8. juna 1992. godine, kad su **Nedžariće** zauzeli pobunjeni bosanski Srbi koji su glavni grad Bosne skoro četiri godine držali pod opsadom.

Odmah nakon reintegracije Sarajeva prošlog proleća Franjevci su otpočeli obnovu zgrade fakulteta, koja je potpuno uništena. Kao sumorno podsećanje na užase koji su svakodnevno pogađali glavni grad, zatekli su tragove koje su za sobom ostavili srpski vojnici dok su koristili zgradu kao snajpersko gnezdo.

Međutim, tamo nisu zatekli svoju **biblioteku** i dragocene **slike** koje su ostavili za sobom, a umesto njih dočekali su ih srpski grafiti "Dobro došli u pakao".

"Nikada nećemo zaboraviti, ali ćemo oprostiti onima koji su uništili ne samo naš teološki fakultet, već i mnoštvo kuća i

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

škola oko njega”, kaže fra Petar Anđelović,
poglavar franjevačkog reda u Bosni.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Butmiru**Ime ulice** ulica Izeta Čomora**Oblast** Sarajevo – Ilidža**Naselje****Mesto** Butmir**GPS koordinate** N 43° 49 09 E 18° 19 34**Period izgradnje** XX vek**Istorijski period** moderni**Zvanični status****Stanje objekta****Namena objekta** verski objekat**Vrsta objekta** džamija**Lokacija objekta** prigradsko naselje**Stanje objekta** teško oštećen**Obliznji objekti** rekonstrukcija u toku**Oštećenje**

Rupe na kubetu nastale udarima projektila zakrpljene su ter-papirom, unutrašnjost opustošena, gornji deo minareta oboren projektilom, okrnjeni donji deo minareta još uvek stoji.

Prema informacijama dobijenim od Islamske zajednice, Saveta Evrope i iz izveštaja sredstava javnog informisanja, džamija u Butmiru je tokom prvih nedelja rata (u aprilu i maju 1992. godine) u više navrata pogođena granatama i projektilima; minaret je navodno odrubljen baražnom vatrom iz srpskih tenkova 25. juna 1995. godine.

Džamija je rekonstruisana nakon rata (1996-1998).

(vidi fotografije, dojavu i izveštaje sredstava javnog informisanja dole)

Fotografija dobijena od Islamske zajednice BiH (1996) – oštećenja džamije u Butmiru naneta tokom rata.

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2005) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija: Mahmutović, *Ilidža* (2000) – džamija u

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Butmiru nakon rekonstrukcije posle rata

Dojave građana**Prva dojava**

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Oštećenja džamije u Butmiru pominju se i u prvom informativnom izveštaju specijalnog izvestioca Jacquesa Baumela, koji je naručila Parlamentarna skupština Saveta Evrope, *The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education*, dokument Saveta br. 6756 (prihvaćen 2. februara 1993), Dodatak C, par. 112.

Ime prvog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu (novembar 1998)

Ime drugog građanina

Savet Evrope (februar 1993)

Bibliografija

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo: Općina Ilidža): 225 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): 125-126 [fotografija]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Andrej Gustinčić, "Lull in Bosnian fighting raises people's hopes" /Zatišje borbi u Bosni daje podstreka nadama ljudi/, *Reuters News* (24. april 1992)

SARAJEVO, 24. april (*Reuters*) – Sarajevo, glavni grad Bosne i Hercegovine, uživao je u mirnom jutru nakon noći ispunjene žestokim borbama između zaraćenih etničkih grupa. [...] Lokalno stanovništvo kaže da je to noć najtežih sukoba otkako su u Bosni pre sedam nedelja izbile borbe zbog otcepljenja od Jugoslavije.

"Granatirali su nas cele noći. Krio sam se u podrumu sa svojim prijateljima Srbima", rekla je Zekija Močević, iz muslimanskog naselja Butmir,

Kurt Schork, "Bad weather dampens fighting across Bosnia" /Borbe u Bosni smanjene usled lošeg vremena/, *Reuters News* (25. jun 1995)

SARAJEVO, 25. jun (*Reuters*) –Jaka kiša dovela je do smirivanja situacije na ratištu širom Bosne i Hercegovine, ali je, kako smo u nedelju saznali od predstavnika UN i svedoka, bilo sporadičnih intenzivnih borbi usmerenih protiv mirovnih snaga, tokom kojih su ginuli civili i **srušena jedna džamija.** [...]

Učestalom artiljerijskom vatrom bosanskih Srba u subotu je oboren

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

plačući histerično i grleći svoje dvoje male dece. Kad joj je saopšteno da je **tokom granatiranja pogođena tamošnja džamija**, jecajući je rekla: “Koga je briga da li su pogodili džamiju? To je najmanje važno – važni su ljudi.” [...]

Richard Meares, “Serbs launch an attack under the eyes of EC monitors” /Napad Srba naočigled posmatrača EZ/, *Reuters News* (11. maj 1992):

SARAJEVO, 11. maj (*Reuters*) – **Srpske snage su teškim minobacačima, poljskim topovima i bacačima raketa u ponedjeljak napali opkoljeno mulimansko selo** s položaja u okviru kompleksa hotela u kojem borave posmatrači Evropske zajednice. [...] Hotel se tresao od minobacačkog hica ispaljenog 200 metara od zgrade u naselju Ilidža. Rakete su ispaljivane s udaljenosti od samo 100 metara.

Meta raketnog napada u ponedjeljak bila je džamija u muslimanskom selu Butmir, koje je odsečeno već tri nedelje. EZ je izjavila da planira da dostavi hranu u Butmir i obližnje mesto Sokolović i /dalji tekst nedostaje/

minaret džamije u Butmiru, u podnožju Igmana. Dopisnici koji su u nedelju otišli na lice mesta razgledali su **vitki toranj koji je razoren ležao na travnjaku ispred džamije**, kad su morali da se povuku zbog srpske minobacačke vatre otvorene na to područje.

Predstavnici UN javili su da su **srpske snage iz zaplenjenog francuskog lakog tenka tipa Sagaie u nedelju, nešto pre podneva, ispalile dvanaest granata od 90 mm u blizini sarajevskog aerodroma**.

Nakon vazdušnih napada NATO u maju [1995] **bosanski Srbi su tokom obračuna sa snagama UN zaplenili šest tenkova Sagaie**.

[...]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Džamija u Rakovici**Ime ulice****Oblast** Sarajevo – Ilidža**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Rakovica**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 52 40 E 18° 12 23**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX vek (1870)**Stanje objekta** potpuno uništen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije BiH za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima i Islamske zajednice BiH, stara džamija u Rakovici je spaljena, a ruševine srušene sa zemljom nakon što su srpske snage zauzele selo u junu 1992. godine. Šut od džamije je navodno usitnjen, te su ga srpske vlasti tokom rata upotrebljavale za popravke puteva.

Džamiju su obnovili meštani koji su se nakon rata vratili u selo (1998-1999).

(vidi fotografije i dojavu)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2006) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora.

Fotografija: Mahmutović, *Ilidža* (2000) – džamija u Rakovici, obnovljena nakon rata.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Dojave građana

Prva dojava

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava

Ime prvog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu
(novembar 1998)

Ime drugog građanina

Bibliografija

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo: Općina Ilidža): 221 [fotografija obnovljene džamije]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo: El-Kalem): 126

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija u Hrasnici		
Ime ulice	ul. Bunički potok		
Oblast	Sarajevo – Ilidža	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Hrasnica	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 47' 40" E 18° 19' 00"	Lokacija objekta	selo
Period izgradnje	XX vek (1904)	Stanje objekta	teško oštećen, rekonstrukcija u toku
Istorijski period	austroугарски	Obližnji objekti	rekonstrukcija u toku
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije BiH za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima i Islamske zajednice BiH, stara džamija u Hrasnici je počev od aprila-maja 1992. bila više puta pogođena projektilima i pretrpela je teška oštećenja krova, zidova i minareta.

Procenjeno je da džamija nije bezbedna i nakon rata (1998) je morala da se obnovi od temelja.

(vidi fotografije i dojavu)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2002) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora

Fotografija: Mahmutović, *Ilidža* (2000) – džamija u Hrasnici, obnovljena posle rata.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu
(novembar 1998)

Bibliografija

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo:
Općina Ilidža): 217-218 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju
genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo:
El-Kalem): 125

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta**Ime objekta** Stara džamija u Kovačima**Ime ulice** ul. Jablanice**Oblast** Sarajevo – Ilidža**Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Kovači**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 47 56 E 18° 18 19**Lokacija objekta** selo**Period izgradnje** XIX vek**Stanje objekta** teško oštećen,
rekonstrukcija u toku**Istorijski period** austrougarski**Obližnji objekti** rekonstrukcija u toku**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije BiH za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima i Islamske zajednice BiH, stara džamija u Kovačima je 22. aprila 1992. više puta pogođena projektilima ispaljenim sa srpskih položaja na Gavrića brdu i pretrpela je teška oštećenja krova, zidova i minareta.

Procenjeno je da džamija nije bezbedna i nakon rata (1998) je morala da se obnovi.

(vidi fotografije i dojavu)

Izvor informacija

András Riedlmayer (maj 2005) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Islamske zajednice i drugih izvora

Fotografija: Mahmutović, *Ilidža* (2000) – džamija u Kovačima obnovljena posle rata.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina

Ime drugog građanina

Kemal Zukić, Centar za islamsku arhitekturu
(novembar 1998)

Bibliografija

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo:
Općina Ilidža): 216-217 [fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju
genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)* (Sarajevo:
El-Kalem): 126

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Katolička crkva Uznesenja Marijina Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije		
Ime ulice			
Oblast	Sarajevo – Ilidža	Namena objekta	verski objekat
Naselje			
Mesto	Stup	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 50 08 E 18° 19 06	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XIX vek (1890-1892)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Crkva je spaljena, krov se srušio, unutrašnjost je opustošena, zvonik je odrubljen i oštećen višestrukim udarima projektila, spoljni zidovi još stoje do visine krova.

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora, crkva je u maju 1992. granatirana zapaljivom municijom i spaljena.

(vidi fotografije dole)

Crkva je obnovljena nakon rata (1997-1998)

Fotografija: Damir Šagolj (1996) – nedeljna misa u ruševinama župne katoličke crkve u Stupu

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jun 1997) tokom posete lokaciji i na osnovu informacija i fotografija dobijenih od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija: Kemal Hadžić (1992) – unutrašnjost spaljene katoličke župne crkve u Stupu.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije (1996) – spoljni izgled spaljene crkve u Stupu.

Dojave građana**Prva dojava**

(pojediniosti vidi gore, u okviru opisa oštećenja)

Druga dojava**Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Fratkin, L. (ur.), 2000, *Sarajevo Self-Portrait: The View from Inside: Images and Words by Nine Photographers from Bosnia / Autoportret Sarajeva: pogled iznutra: slike i reči devet bosanskih fotografa* (New York: Umbrage editions): str. 60-61 [fotografija nedeljne mise u ruševinama katoličke crkve u Stupu, snimio Damir Šagolj]

Mahmutović, Husein, 2000, *Ilidža* (Sarajevo: Općina Ilidža): 358 [fotografija]

Prstojević, Miroslav, *Sarajevo: the Wounded City* (Ljubljana: Ljudska pravica): 180-181 [fotografija uništene unutrašnjosti crkve, snimio Kemal Hadžić]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 310 [fotografija].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Samostan sestara Karmelićanki Samostan Karmel bezgrešne kraljice Karmela		
Ime ulice	ul. Barska		
Oblast	Sarajevo – Ilidža	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Azići		
Mesto	Stup	Vrsta objekta	katolički samostan
GPS koordinate	N 43° 50 48 E 18° 18 58	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XX vek (1991)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Samostan je opustošen, krov je uništen, zidovi puni rupa, a neki delovi su srušeni višestrukim udarima projektila.

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora, samostan je uništen granatiranjem u maju 1992. godine.

(vidi fotografije)

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije (1996) – sestre Karmelićanke ispred srušenog samostana u Azićima.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije (1996) – ruševine karmelićanskog samostana i kapele u Azićima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 1997) na osnovu informacija i fotografija dobijenih od od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije i drugih izvora.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Fotografija dobijena od Vrhbosanske rimokatoličke nadbiskupije – izgradnja karmelićanskog samostana u Azićima uoči rata.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava****Ime prvog građanina****Ime drugog građanina****Bibliografija**

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 303 [fotografija].

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Džamija Koski Mehmed-paše Koski Mehmed-pašina džamija		
Ime ulice	Mala Tepa		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Stari grad		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 46 E 17° 48 14	Lokacija objekta	istorijsko gradsko jezgro
Period izgradnje	XVII vek (1618)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Minaret je uništen udarima projektila, ostao je samo donji deo; na kubetu su velike rupe od višestrukih udara projektila; unutrašnjost oštećena eksplozivom; ulazni trem džamije razoren delovima minareta koji su pali na njega.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – snimak spoljašnjosti s donjim delom uništenog minareta i razorenim ulaznim tremom.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – snimak unutrašnjosti koji prikazuje rupe na kubetu i zidovima nastale usled višestrukih udara projektila.

Snimio: Paul Harris (avgust 1992) – *Cry Bosnia* /Plači, Bosno/ - oštećenja Koski Mehmed-pašine džamije nanete granatiranjem

Izvor informacija

Andràs Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Predratna fotografija (1980) dobijena od Fondacije za kulturu Aga Khan

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Koski Mehmed-pašina džamija (1618-19): stepen oštećenja 5: minaret je odrubljen u visini krova, severozapadni deo trema uništen je delovima minareta koji su pali preko njega; obnovljeni betonski toranj pao je pored zapadnog zida; na kubetu su četiri grupe rupa nastale udarima; u džamiji su se nalazile stare zidne slike, lep mimber [predikaonica] i galerija za žene.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Druga dojava

Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru pretrpela je teška oštećenja tokom granatiranja 23. aprila 1992. godine.

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report* /Uništavanje kulturnog nasleđa u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini tokom rata – Informativni izveštaj/, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 19-21 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Harris, Paul, 1996, *Cry Bosnia* /Plači, Bosno/ (New York: Interlink Books), str. 101 [fotografija Koski Mehmed-pašine džamije snimljena u avgustu 1992. godine]

Izveštaji sredstava javnog informisanja**Ime drugog građanina**

Informacije iz baze podataka o incidentima, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997).

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Župna crkva sv. Petra i Pavla Franjevačka crkva		
Ime ulice	Franjevačka bb		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Podhum		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek (1866)	Stanje objekta	gotovo uništen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Krov i unutrašnjost crkve su sasvim uništeni eksplozivom i požarom; unutrašnji zidovi su srušeni, nagoreli spoljni zidovi su oštećeni ali delovi još uvek stoje do visine krova; vrh zvonika je delimično oštećen direktnim udarom ali zvonik i dalje stoji.

(vidi dole dojave i fotografije)

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – snimak razorene unutrašnjosti crkve, gledano ka ulazu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija (1992) dobijena od Zavoda za zaštitu spomenika

Predratna fotografija, snimio Ćiril Raić – snimak crkve s brda Hum (gde je u aprilu i maju 1992. godine bila stacionirana artiljerija JNA)

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Franjevačka crkva (sv. Petra i Pavla) (1866): stepen oštećenja 5/6: krov je uništen a crkva spaljena nakon celog dana granatiranja (9. maj [1992]); gornji deo zidova crkvenog broda većim delom srušen, zapadni zid ima pukotinu od vrha do dna; diskutabilna je stabilnost ovog zida i zvonika; objekat nije zatvoren za javnost; biblioteka i arhiva, u kojima su čuvani i turski i franjevački dokumenti, su sačuvane, kao i zbirka slika čuvana u obližnjem samostanu; crkva je 500 metara udaljena od reke, okolne stambene zgrade i sam samostan pretrpeli su neznatna oštećenja; često se čuje, i to čak i u Zagrebu, da su na crkvu bačene fosforne bombe, ali je jedan oficir hercegovačkih snaga koji je bio očevidac celog bombardovanja rekao da je to besmislica.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Derviskadić, Dževad (ur.), 1982, *Mostar* (Mostar: IKRO Prva književna komuna), str. 80 i 81 [predratne fotografije]

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 29-33 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Rajić, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): 299 [predratna fotografija]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih*

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)

(Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 183-84 [fotografije i opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Franjevački samostan u Mostaru		
Ime ulice	Franjevačka bb		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Podhum		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	katolički samostan, katolička arhiva i biblioteka
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek (1892)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Rupe na krovu samostana nanete višestrukim udarima projektila, unutrašnjost je pretpela izvesna oštećenja naneta eksplozivom i požarom (vidi fotografije); bogatu samostansku biblioteku i arhivu spasili su monasi; obližnja franjevačka župna crkva uništena je granatiranjem.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – samostan u pozadini, u predmnjem planu razorena samostanska crkva.

Fotografija dobijena od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara (1992) – oštećenje unutrašnjosti samostana.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Predratna fotografija: *Mostar* (1982) – samostanska biblioteka.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Franjevačka crkva (sv. Petra i Pavla) (1866): stepen oštećenja 5/6: krov je oštećen i crkva izgorela nakon celog dana granatiranja (9. maj [1992]); gornji deo zidova crkvenog broda većim delom srušen, zapadni zid ima pukotinu od vrha do dna; diskutabilna je stabilnost ovog zida i zvonika; objekat nije zatvoren za javnost; biblioteka i arhiva [franjevačkog samostana], u kojima su čuvani i turski i franjevački dokumenti, su sačuvane, kao i zbirka slika čuvana u obližnjem samostanu; crkva je 500 metara udaljena od reke, okolne stambene zgrade i sam samostan pretrpeli su neznatna oštećenja; često se čuje, i to čak i u Zagrebu, da su na crkvu bačene fosforne bombe, ali je jedan oficir hercegovačkih snaga koji je bio očevidac celog bombardovanja rekao da je to besmislica.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Derviškadić, Dževad (ur.), 1982, *Mostar* (Mostar: IKRO Prva književna komuna), str. 80 i 81 [predratne fotografije]

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 29-33 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Rajić, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): str. 214 [predratna fotografija]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 183-84 [fotografije i opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Biskupski ordinarijat
Biskupski dvor

Ime ulice

Oblast Mostar

Naselje Balinovac

Mesto Mostar

Namena objekta verski objekat

Vrsta objekta biskupski dvor,
katolička biblioteka i
arhiva
Lokacija objekta grad

GPS koordinate N 43° 20 18 E 17° 47 38

Period izgradnje XX vek (1906)

Istorijski period austrougarski

Zvanični status zaštićeni spomenik

Stanje objekta teško oštećen

Obližnji objekti u dobrom stanju

Stanje objekta**Oštećenje**

Biskupski dvor – u kojem se nalazila i crkvena arhiva Mostarsko-duvanjske biskupije, biblioteka biskupije sa 50.000 knjiga i rukopisa i privatna biskupova biblioteka sa oko 10.000 naslova – potpuno je izgoreo; krov je uništen udarima projektila, unutrašnjost je opustošena.

Fotografija dobijena od Mostarskog rimokatoličkog ordinarijata (1992) – spaljen biskupski dvor bez krova.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Mostarskog rimokatoličkog ordinarijata (1992) – unutrašnjost spaljenog biskupskog dvora bez krova.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – izgorela unutrašnjost Biskupskog dvora puna šuta.

Fotografija dobijena od Mostarskog rimokatoličkog ordinarijata (1992) – spaljene knjige izvučene iz ruševina Biskupskog dvora.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Biskupski dvor (1906, renoviran 1986): stepen oštećenja 5: dvor je ceo dan bombardovan, krov je uništen, a pod drugog sprata progoreo (6. maja); biblioteka biskupije koja je sadržala 50.000 naslova i privatna biskupova biblioteka sa 10.000 naslova uništene su u požaru; zgrada je raščišćena; dvor se nalazi na oko 1,5 kilometar od reke, a obližnji objekti, koji se nalaze samo nekoliko metara zapadnije, pretrpeli su samo lakša oštećenja krova.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 35-37 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Rajić, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): str. 213 [predratna fotografija]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 186-87 [fotografije i opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Katedralna crkva Marije Majke Crkve		
Ime ulice			
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Balinovac		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 20 18 E 17° 47 38	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XX vek (1980)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	moderni	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status			

Stanje objekta

Oštećenje

Krovna konstrukcija više puta pogođena projektilima, odvojila se od nosećih elemenata i delimično se srušila; unutrašnjost crkve je pokrivena delovima krova; desno od oltara na krovu se nalazi velika rupa; betonski elementi konstrukcije koji nose krov oštećeni su udarima projektila.

Predratna fotografija (1980), snimio Ćiril Raič

Fotografija dobijena od Mostarskog rimokatoličkog ordinarijata (1992) – katedralna crkva s nosećim elementima odlomljenim udarima projektila.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Fotografija (1992): Mijo Gabrić, *Sacral Institutions on Target /Verske ustanove na meti/*, oštećena unutrašnjost katedralne crkve.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Mada je u izvesnoj meri gađan ceo grad i njegovi industrijski kapaciteti praktično uništeni, najteža oštećenja pretpela je zona oko reke, gde je bilo koncentrisano muslimansko stanovništvo, uključujući istorijski centar iz otomanskog perioda i Stari most, kao i šira zona mešovitog (otomansko-austrijskog) nasleđa koja se prostirala ka severu i jugu. To područje zahvata pojas dužine nešto više od dva kilometra duž obe obale i maksimalne širine od 600 metara. Izvan te zone, dalje od reke – pojedine zgrade i spomenici bili su odabrani za razaranje ili su, kao što je slučaj sa novom katedralnom crkvom, bile izložene sporadičnom iritirajućem pucanju.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije 38-39 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Gavrić, Mijo [i drugi], 1993, *Croatia and Bosnia-Herzegovina: Sacral Institutions on Target* /Hrvatska i Bosna i Hercegovina: Verske ustanove na meti/ (Zagreb: Hrvatski informativni centar, u saradnji s "Glasom koncila"): str. 94-95 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti snimljene u avgustu 1992]

Rajić, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Rajić i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): str. 216 [predratna fotografija]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih*

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)

(Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 181-82 [fotografije i opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Džamija hadži Mehmed-bega Karadoza Karadoz-begova džamija		
Ime ulice	ul. Braće Fejića		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	centralna zona grada		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVI vek (1557)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	u dobrom stanju
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Minaret je odrubljen udarom projektila; gornja trećina minareta pri padu je srušila trem i ulaz u džamiju; velika rupa od projektila u delu minareta koji još stoji, manje rupe od projektila na glavnom kubetu džamije.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – džamija nakon opsade Mostara od strane JNA.

Dojave građana**Prva dojava**

Predratna fotografija dobijena od Zavoda za zaštitu spomenika.

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija hadži Mehmed-bega Karadoza (1557):
stepen oštećenja 4: minaret je odrubljen odmah
iznad šerefe [balkona] (uključujući jedan njen deo),
cementni toranj propao je kroz trem; uz to, ispod
šerefe na minaretu postoji velika rupa; moguće je
da na kubetu ima manjih rupa (objekat nije bilo
moguće posetiti); galerija škole za izučavanje
Korana i šedrvan takođe su oštećeni hicem.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope
Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi
utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope
(*The Destruction by war of the cultural heritage in
Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information
Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 –
2. februar 1993).

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92:
Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar:
Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar),
ilustracije 16-17 [fotografije spoljašnjosti i
unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju
genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo:
El-Kalem): str. 98

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Džamija Nesuh-age Vučjakovića		
Ime ulice	ul. Maršala Tita		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Stari grad		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 46 E 17° 48 14	Lokacija objekta	istorijsko gradsko jezgro
Period izgradnje	XVI vek (pre 1564)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	lakše oštećen
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta

Oštećenje

Vrh minareta ima dve velike rupe od projektila, zbog čega bi toranj mogao da se sruši (što se i desilo kasnije tokom rata)

Vidi fotografije i dojavu dole.

Fotografija: Martin Sugarman (1992) – *God be with you* /Neka ti je bog na pomoći/ – snimak oštećenog minareta gledano s juga, duž ulice Maršala Tita.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Predratna fotografija (1980) dobijena od Fondacije za arhitekturu Aga Khan.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – džamija nakon opsade Mostara od strane JNA, gledano sa severa.

Dojave građana

Prva dojava

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija Nesuh-age Vučjakovića (pre 1564, ali su prozori dodati tokom austrijskog perioda): stepen oštećenja 4: ova džamija s kubetom, na kojoj se vide tragovi gotičkog uticaja dubrovačkih graditelja [...]; sama zgrada nije pogođena, ali je minaret ispod tornja (i na cementnom delu) probijen teškom artiljerijskom granatom, usled čega je na tornju nastala rupa prečnika jedan metar, a gvozdeni potporni stubić se pomerio; mada od maja nije bilo promena na konstrukciji, udar velikokalibarske granate bi srušio toranj (težak oko 1,5 tonu) i gornji deo minareta, zbog čega bi se verovatno srušio i deo šerefe [balkon minareta] i pali bi na trem na ulici Maršala Tita.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Derviškadić, Dževad (ur.), 1982, *Mostar* (Mostar: IKRO Prva književna komuna), str. 60, ilustracija br. 50 [predratna fotografija]

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 18 [fotografija koja prikazuje oštećenja]

Sugarman, Martin, 1993, *God be with you: War in Croatia and Bosnia-Herzegovina: Photographs* /Neka ti je bog u pomoći: Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: Fotografije/ (Malibu: M. Sugarman), str. [32] [fotografija oštećenog minareta, snimljena u drugoj polovini 1992]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Džamija Ibrahim-age Šarića
Šarića džamija

Ime ulice

Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Luka		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 46 E 17° 48 14	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVII vek (1623)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Gornja polovina minareta i šerefe su odrubljeni udarima projektila, minaret je pri padu probio krov i naneo obimnu štetu unutrašnjosti džamije. Preostali deo minareta je nestabilan.

Vidi fotografije i dojave dole.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – oštećenje unutrašnjosti Šarića džamije.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija (1992) dobijena od Fondacije za kulturu Aga Khan

Predratna fotografija dobijena od Zavoda za zaštitu spomenika.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Prva dojava**

Džamija Ibrahim-age Šarića (1623): stepen oštećenja 5: minaret je oboren zajedno sa šerefom, zbog čega je konstrukcija gornjeg dela minareta postala opasna; severozapadni deo kamenog trema i krov uništeni su delovima minareta koji su pali; galerija za žene je oštećena.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Druga dojava

Džamiju Ibrahim-age Šarića u Mostaru granatirale su srpske snage 23. aprila 1992. i nanele obimna oštećenja.

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije br. 23 i 24 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja naneta 1992]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1996.)* (Sarajevo: El-Kalem): str. 98-99

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Sevri hadži-Hasanova džamija**Ime ulice****Oblast** Mostar**Namena objekta** verski objekat**Naselje** Donja Mahala**Mesto** Mostar**Vrsta objekta** džamija**GPS koordinate** N 43° 19 46 E 17° 47 44**Lokacija objekta** istorijsko gradsko jezgro**Period izgradnje** XVII vek (pre 1620)**Stanje objekta** gotovo uništen**Istorijski period** otomanski**Obližnji objekti** u dobrom stanju**Zvanični status** zaštićeni spomenik**Stanje objekta****Oštećenje**

Minaret je u donjem delu odrubljen udarima projektila, kojima su uništeni i delovi spoljnih zidova, naročito na južnoj strani zgrade. Unutrašnjost je potpuno opustošena, krov je uništen granatiranjem i materijalom od minareta koji je pao na njega.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostar (1992) – ruševine Šarića džamije

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Predratna fotografija dobijena od Zavoda za zaštitu spomenika.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Džamija Sevri hadži-Hasana (pre 1620) u južnom delu Donje mahale; stepen oštećenja 6: krov je uništen artiljerijskom vatrom, a na južnoj fasadi vidi se veliki broj posledica jakih artiljerijskih udara, naročito na zapadnom delu, koji je veoma teško oštećen; minaret je odrubljen ispod visine krova; čistina s južne strane džamije činila ju je veoma vidljivom; jedine kuće u okolini, zapadno i severozapadno od džamije, praktično su netaknute.

Džamiju Sevri hadži-Hasana u Mostaru granatirale su srpske snage 30. aprila 1992. i gotovo je potpuno uništile.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 22 [fotografija spoljašnjosti koja prikazuje oštećenja]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 98-99

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta Džamija Derviš-paše Bajezidagića
Derviš-pašina džamija

Ime ulice

Oblast Mostar **Namena objekta** verski objekat

Naselje Podhum

Mesto Mostar **Vrsta objekta** džamija

GPS koordinate N 43° 20 45 E 17° 47 23 **Lokacija objekta** grad

Period izgradnje XVI vek (1592) **Stanje objekta** teško oštećen

Istorijski period otomanski **Obližnji objekti** u dobrom stanju

Zvanični status zaštićeni spomenik

Stanje objekta

Oštećenje

Minaret i krov džamije su teško oštećeni višestrukim udarima projektila. Unutrašnjost je oštećena. Spoljni zidovi džamije i dalje stoje do visine krova.

Vidi fotografije i dojave dole.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – snimak spoljašnjosti oštećene džamije Bajezidagića.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – snimak unutrašnjosti oštećene džamije Bajezidagića.

Dojave građana

Prva dojava

Džamija Derviš-paše Bajezidagića (1592) nalazi se

Druga dojava

Derviš-pašinu džamiju u Mostaru

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

u podnožju brda Hum, 600 metara zapadno od Starog mosta: stepen oštećenja 5: veliko oštećenje na minaretu ispod šerefte, oko mesta oštećenja i ispod šerefte došlo je do pomeranja dobrog dela kamene građe minareta; Islamska zajednica za zaštitu spomenika je u septembru [1992] uklonila teško oštećeni krov (zajedno s mimberom i galerijom za žene) – nakon toga je bio izložen vremenskim uslovima; okolne kuće (osim dve u Medreskoj ulici) praktično su netaknute.

granatirale su srpske snage u maju 1992. godine usled čega je pretrpela opsežna oštećenja.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije br. 25 i 26 [fotografije spoljašnjosti i unutrašnjosti koje prikazuju oštećenja]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 96

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Ćose Jahja-hodžina džamija Hadži Jahjina džamija		
Ime ulice	Trg Musala		
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Musala		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	džamija
GPS koordinate	N 43° 20 46 E 17° 48 14	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XVII/XX vek (1620, renovirana 1935)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Minaret je udarom projektila odrubljen blizu visine krova; na krovu i kubetu više rupa od projektila. Unutrašnjost oštećena.

Vidi fotografiju i dojavu dole.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – Ćose Jahja džamija.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

Ćose Jahja-hodžina džamija Š...Ć: stepen oštećenja 5: minaret je odrubljen u visini krova i propao je kroz trem; kube je probijeno udarima dva minobacača.

Druga dojava

Jahjinu džamiju u Mostaru granatirale su srpske snage u maju 1992. godine, usled čega je pretrpela velika oštećenja.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Ime prvog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 28 [fotografija spoljašnjosti koja prikazuje oštećenja]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 97

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Tabačića džamiju u Mostaru granatirale su

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

istorijskom centru) (pre 1600); stepen oštećenja 4: krov je probijen višestrukim udarima, parapet šerefe je delimično uništen, a toranj je probijen...

srpske snage 6. maja 1992. godine čime su oštećeni minaret i unutrašnjost.

[Izveštaj dr Kaisera i fotografa Saveta Evrope Jeana-Claudea Hatterera s odlaska u Mostar radi utvrđivanje činjenica, decembar 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina

Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini (jul 1997)

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 27 [fotografija koja prikazuje oštećenja krova i minareta]

Njavro, Mato, 1988, *Mostar i okolina: povijest, kultura, umjetnost, prirodne znamenitosti, turizam* (Zagreb: Privredni vjesnik), str. 23 [predratna fotografija]

Omerdić, Muharem, 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, (Sarajevo: El-Kalem): str. 97 [opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Stari most		
Ime ulice			
Oblast	Mostar	Namena objekta	javni objekat
Naselje	Stari grad		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	most
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	istorijsko gradsko jezgro
Period izgradnje	XVI vek (1566)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	otomanski	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta

Oštećenje

Parapet Starog mosta od istorijskog značaja pogođen je projektilima i na dva mesta oštećen. Sama konstrukcija mosta nije pretrpela vidljiva oštećenja ali je moguće da je oslabljena stalnim bombardovanjem.

Srednjovekovne kule na oba kraja mosta pretrpele su više udara projektila. Kula Tara na levoj (istočnoj) obali zapaljena je zapaljivim projektilima i izgorela je. Kula Halebinovka (Ćelovina) i kula Čardak na desnoj (zapadnoj) obali takođe su više puta pogođene projektilima, kapija i drugi objekti su izgoreli, drevne kamene strukture su izrešetane eksplozijama projektila.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – oštećenje parapeta mosta i kule Tara na istočnoj obali.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – oštećenje kule Halebinovke i kapije Čardak na zapadnoj obali.

Predratna fotografija dobijena od Fondacije za kulturu Aga Khan (1981) – most i kula

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Halebinovka na zapadnoj obali.

Dojave građana**Prva dojava**

Stari most (1566): parapet je pogođen na dva različita mesta; šteta je površinska, ali postoji bojazan da su nebrojene detonacije u istorijskom centru oslabile konstrukciju mosta.

Druga dojava

Delimično je sproveden projekat zaštite: preko mosta je postavljena skela s drvenim zaklonom čija je svrha da projektili eksplodiraju pre nego što dopru do površine mosta (na kojoj bi takva eksplozija prouzrokovala veću štetu) i da se pešački saobraćaj i površina mosta zaštite od gelera; međutim, nisu dodati vertikalni drveni i gumeni zakloni na južnoj strani čiji je cilj da se izazove detonacija dalje od centra mosta čija je konstrukcija slabija. [...]

Kule na oba kraja mosta: (1) kula Tara (1566) na levoj obali: nekoliko oštećenja, gornji spratovi su izgoreli iznutra; (2) kula Čelovina (1566, u nekim izvorima pominje se XVIII vek) na desnoj obali: pretrpela je oko dvanaest udara projektila koji su prouzrokovali oštećenja konstrukcije, ali nisu ugrozili stabilnost kule, velika oštećenja na jugoistočnom uglu mogla bi ozbiljno da ugroze konstrukciju objekta; (3) kula Čardak na desnoj obali (u jednom izvoru pogrešno navedeno da je uništena): prostorija na vrhu kapije je izgorela /dalji tekst nedostaje/

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije br. 1-5

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Vakufski dvor (danas PE "Prostor")		
Ime ulice	ul. Braće Fejića		
Oblast	Mostar	Namena objekta	javni objekat
Naselje	centralna zona grada		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	arhiva i biblioteka
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	grad
Period izgradnje	XIX vek (1894)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	teško oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Prostorije PE "Prostor" koje je rukovodilo obnavljanjem arhitektonskih spomenika u Hercegovini i evidentiralo ga, i koje je posedovalo obimnu arhitektonsku arhivu i biblioteku u kojima je bilo dokumentovano nasleđe tog regiona, potpuno su izgorele početkom juna 1992. godine. Unutrašnjost je opustošena požarom, u prostorijama gde su se nekad nalazile biblioteka i arhiva preduzeća "Prostor" sada u neredu stoje nagoreli ormari za čuvanje dokumenata i hrpe pepela.

Prema dojavu, uništavanje arhive u junu 1992. godine očito je bilo vandalski čin srpskih vojnika.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – izgorele prostorije JP "Prostor" – obrati pažnju na ormare za čuvanje dokumenata.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – izgorele prostorije JP "Prostor".

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Dojave građana****Prva dojava**

Vakufski dvor (gde se prvobitno nalazio sud, ali se koristio kao kancelarijski prostor) (1894): stepen oštećenja 5: krov je uništen, a zgrada izgorela (u prvoj polovini juna [1992]), što je, po svemu sudeći, bio vandalski čin srpskih vojnika; kamena fasada i dekorativni elementi od terakote pretrpeli su izuzetno teška oštećenja; veoma je opasno ulaziti u zgradu, kao i na severni balkon; treba onemogućiti pristup objektu i preusmeriti pešački saobraćaj; uništena je sva dokumentacija o arhitektonskom nasleđu Hercegovine i arhitektonska biblioteka. Drugi objekti s južne i severne strane su izgoreli.

[Izveštaj na osnovu odlaska izveštača na lice mesta u decembru 1992]

Druga dojava**Ime prvog građanina**

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracije br. 58 i 107

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Arhiv Hercegovine**Ime ulice****Oblast** Mostar**Namena objekta** javni objekat**Naselje** Mejdan**Mesto** Mostar**Vrsta objekta** istorijski arhiv**GPS koordinate** N 43° 20 45 E 17° 47 23**Lokacija objekta** grad**Period izgradnje** XIX vek (1884)**Stanje objekta** lakše oštećen**Istorijski period** austrougarski**Obližnji objekti** lakše oštećeni**Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Krov i zidovi objekta oštećeni su višestrukim udarima projektila, zbog čega se srušio deo fasade koji gleda na ulicu, na zapadnoj strani objekta. Građa iz arhive je evakuisana u podrum i oštećena jer je bila izložena vremenskim uslovima zbog rupa na zidovima i zato što su svi prozori izbijeni ili polomljeni.

(vidi fotografiju i dojavu dole)

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – rupa na fasadi Arhiva Hercegovine prouzrokovana udarom granate.

Dojave građana**Prva dojava****Druga dojava**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Zgrada Arhiva Hercegovine (1884): stepen oštećenja 3: pogodeni su krov i zapadna fasada: u zgradi se čuva nešto turskih dokumenata, veći deo arhiva iz austrijskog perioda i administracija sve do kraja Drugog svetskog rata; građa se čuva se na "bezbednom", nije u kutijama već na policama u podrumu, ali su svi podrumski prozori polomljeni, te su dokumenti bili izloženi vlazi.

[Izveštaj na osnovu odlaska izveštača na lice mesta u decembru 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 105 [fotografija oštećenja spoljašnjosti]

MacKenzie, George, 1995, *Archives of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo and Mostar* /Arhive Bosne i Hercegovine, Sarajevo i Mostar/ (Pariz: UNESCO) Restricted Technical Report FMR/CII/PGI/95/103

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta	Čejvan-ćehajin mekteb (danas Muzej Hercegovine)		
Ime ulice	ul. Maršala Tita		
Oblast	Mostar	Namena objekta	javni objekat
Naselje	Stari grad		
Mesto	Mostar	Vrsta objekta	regionalni muzej i biblioteka
GPS koordinate	N 43° 20 45 E 17° 47 23	Lokacija objekta	istorijsko gradsko jezgro
Period izgradnje	XIX vek (1899)	Stanje objekta	lakše oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status	zaštićeni spomenik		

Stanje objekta**Oštećenje**

Jugozapadni ugao zgrade muzeja uništen je projektilima iz velikokalibarskog naoružanja. Javljeno je da su oštećeni i pojedini eksponati, ali su čuvenu biblioteku retkih knjiga, istorijskih dokumenata i rukopisa spasili kustosi.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija: D. Derviškadić, *Mostar* (1982) – Muzej Hercegovine.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jun 2001) na osnovu posete licu mesta i fotografija dobijenih od Zavoda za zaštitu spomenika i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – Muzej Hercegovine, jugozapadni ugao je razoren.

Dojave građana**Prva dojava**

Škola za izučavanje Korana (trenutno zgrada

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Muzeja Hercegovine) (zgrada iz austrijskog perioda zidana u turskom stilu, 1899): gornja polovina zidova na jugozapadnom uglu je razorena; daljim pogocima bi konstrukcija ove dvospratnice mogla dodatno da se oslabi; u njoj se nalazila muzejska biblioteka, koja je spasena, i stalna muzejska postavka [...] koja je oštećena.

[Izveštaj na osnovu odlaska izveštača na lice mesta u decembru 1992]

Ime prvog građanina

Dr Colin Kaiser, specijalni izveštač Saveta Evrope (*The Destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina – Information Report*, CoE Parliamentary Assembly Doc. 6756 – 2. februar 1993).

Ime drugog građanina**Bibliografija**

Derviškić, Dževad (ur.), 1982, *Mostar* (Mostar: IKRO Prva književna komuna), str. 44, ilustracija br. 28 [predratna fotografija]

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 62 [fotografija oštećenja spoljašnjosti]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

Opis objekta

Ime objekta	Katolička župna crkva Presvetog srca Isusova		
Ime ulice			
Oblast	Mostar	Namena objekta	verski objekat
Naselje	Bijelo Polje		
Mesto	Potoci	Vrsta objekta	katolička crkva
GPS koordinate	N 43° 50 11 E 18° 33 21	Lokacija objekta	prigradsko naselje
Period izgradnje	XX vek (1912)	Stanje objekta	teško oštećen
Istorijski period	austrougarski	Obližnji objekti	lakše oštećeni
Zvanični status			

Stanje objekta**Oštećenje**

Crkva je izgorela, uništeni su ceo krov i vrh zvonika, unutrašnjost crkve je opustošena, bez ikakvog krovnog pokrivača. Statua sveca iznad ulaza u crkvu je razorena.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija (1992) dobijena od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu posete licu mesta, fotografija i informacija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Fotografija (1992): Martin Sugarman, *God Be with You* – katolička crkva u Potocima: statua sveca iznad ulaza u crkvu.

Dojave građana**Prva dojava**

U aprilu 1992. godine župnu crkvu u Potocima su u

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

više navrata granatirale srpske snage, a 3. maja 1992. je zapaljena i izgorela.

Ime prvog građanina

Don Luka Pavlović, generalni vikar Mostarsko-duvanjske katoličke biskupije (jul 2002), s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer.

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 40 [fotografija izgorele crkve]

Sugarman, Martin, 1993, *God be with you: War in Croatia and Bosnia-Herzegovina: Photographs* (Malibu: M. Sugarman), str. [48] [fotografija oštećenja spoljašnjosti]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 189-90 [fotografije i opis oštećenja]

Ime drugog građanina**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta**

Ime objekta Samostan školskih sestara u Potocima
Samostan franjevačkih sestara u Potocima

Ime ulice

Oblast Mostar **Namena objekta** verski objekat

Naselje Bijelo Polje

Mesto Potoci **Vrsta objekta** katolički samostan

GPS koordinate N 43° 50 11 E 18° 33 21 **Lokacija objekta** prigradsko naselje

Period izgradnje XX vek (1909) **Stanje objekta** teško oštećen

Istorijski period austrougarski **Obližnji objekti**

Zvanični status**Stanje objekta****Oštećenje**

Samostan je potpuno izgoreo, krov je uništen, unutrašnjost opustošena.

Prema informacijama dobijenim od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara, samostan su napale i zapalile srpske snage početkom maja 1992.godine.

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – izgoreli samostan franjevačkih sestara u Potocima.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Predratna fotografija, snimio Ćiril Ćiro Raič (1980-ih) – samostan franjevačkih sestara u Potocima.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu posete licu mesta, fotografija i informacija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Fotografija dobijena od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara (1992) – spaljeni samostan franjevačkih sestara u Potocima.

Dojave građana

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Prva dojava****Druga dojava**

(podaci navedeni gore, u okviru opisa oštećenja)

Ime prvog građanina**Ime drugog građanina**

Don Luka Pavlović, generalni vikar Mostarsko-duvanjske katoličke biskupije (jul 2002), s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer.

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 41 [fotografija spoljašnjosti koja prikazuje oštećenja]

Raič, Ćiril, 1998, *Ćiril Ćiro Raič i Hercegovina: 45 godina fotografije* (Mostar: Hercegovačko-neretvanska županija): str. 236 [predratna fotografija]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 192-93 [fotografije i opis oštećenja]

Izveštaji sredstava javnog informisanja

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.**Opis objekta****Ime objekta** Filijalna crkva sv. Mateja apostola i evangelista u naselju Orlac**Ime ulice****Oblast** Mostar **Namena objekta** verski objekat**Naselje****Mesto** Orlac **Vrsta objekta** katolička crkva**GPS koordinate** N 43° 22 11 E 17° 48 29 **Lokacija objekta** prigradsko naselje**Period izgradnje** XX vek **Stanje objekta** teško oštećen**Istorijski period** moderni **Obližnji objekti****Zvanični status****Stanje objekta****Oštećenje**

Krov se sasvim urušio, zvonik crkve je oštećen višestrukim udarima projektila, unutrašnjost bez krovnog pokrivača, puna šuta.

(vidi fotografije i dojavu dole)

Fotografija dobijena od Rimokatoličkog ordinarijata Mostara (1992) – snimak spoljašnjosti katoličke crkve u Orlacu

Fotografija dobijena od Društva arhitekata Mostara (1992) – snimak unutrašnjosti oštećene katoličke crkve u Orlacu.

Izvor informacija

András Riedlmayer (jul 2002) na osnovu posete licu mesta, fotografija i informacija dobijenih od Rimokatoličkog ordinarijata i drugih izvora.

Dojave građana**Prva dojava**

Srpske snage su u aprilu i maju 1992. godine,

Druga dojava

Uništavanje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, 1992-1996.

počev od 3. aprila 1992, neprestano granatirale katoličku crkvu u mostarskom predgrađu Orlac. Usled oštećenja koja je tada pretrpela proglašena je potpuno neupotrebljivom.

Ime prvog građanina

Don Luka Pavlović, generalni vikar Mostarsko-duvanjske katoličke biskupije (jul 2002), s kojim je razgovarao Andràs Riedlmayer.

Bibliografija

Društvo arhitekata Mostar, 1992, *Mostar '92: Urbicid*, ur. I. Ribarević-Nikolić, Z. Jurić (Mostar: Društvo arhitekata Mostar; HVO općine Mostar), ilustracija br. 42 [fotografija spoljašnjosti koja prikazuje oštećenja]

Živković, Ilija (ur.), 1997, *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)* (Banja Luka, Mostar, Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski informativni centar): 188 [fotografije i opis oštećenja]

Ime drugog građanina**Izveštaji sredstava javnog informisanja**

[78.] **A.2.2 Članak:** András Riedlmayer, "From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural heritage" /Iz pepela: Prošlost i budućnost kulturnog nasleđa Bosne/, *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States* /Islam i Bosna: Rešenje sukoba i inostrana politika u višenacionalnim državama/, ur. Maya Shatzmiller (Montreal: McGill-Queens University Press, 2002), str. 98-135

Iz pepela: prošlost i budućnost kulturnog nasleđa Bosne

ANDRÁS RIEDLMAYER

Pre nepunih deset godina, u martu 1992, narod u Bosni, drevnoj državici u srcu Evrope, glasao je za nezavisnost. Na opštem referendumu, na kojem je učestvovalo više od 63,4 odsto glasača, oni su se gotovo jednoglasno opredelili za nezavisnu, demokratsku i pluralističku Bosnu. Dok je bosanska Skupština zasedala u glavnom gradu Sarajevu, više od 100.000 stanovnika - muslimana, hrišćana i drugih - okupilo se pred zgradom Skupštine noseći transparente i vičući uglasi: "Mi smo za mir!"

Povike za mir ugušili su pucnji kad su srpski nacionalisti, prikriveni na gornjim spratovima hotela Holiday Inn s druge strane ulice, otvorili vatru na gomilu i ubili i ranili desetine ljudi koji su trčali pokušavajući da nađu zaklon.

Datum je bio 6. april 1992. godine. U danima i mesecima koji su usledili, Jugoslovenska narodna armija, predvođena Srbima, sistematski je granatirala Sarajevo sa unapred pripremljenih položaja na planinama oko grada. Snajperisti s teleskopskim nišanima gađali su civile koji su trčali ulicama grada u potrazi za hranom, vodom i zaklonom.¹

Tako je počeo napad na Bosnu i Hercegovinu. Od samog početka odlikovale su ga dve karakteristike koje su imale vrlo malo veze sa vojnim ciljevima:

- Masovno proterivanje civila izgnanih iz svojih domova, opljačkanih, silovanih i ubijanih zato što pripadaju "pogrešnoj" naciji i veri, i
- Smišljeno uzimanje na metu i razaranje kulturnih, verskih i istorijskih spomenika koje su vršili nacionalistički ekstremisti.

Njihovi ciljevi uključivali su: Nacionalnu biblioteku u Sarajevu, Regionalni arhiv u Mostaru, lokalne i zemaljske muzeje, Muzičku akademiju, Nacionalnu galeriju, cele istorijske lokalitete, muslimanska i jevrejska groblja i, pre svega, bogomolje etničkih i verskih grupa odabranih za metu onoga što se eufemistički nazivalo "etničkim čišćenjem".

Tri i po godine rata i "etničkog čišćenja" u Bosni, koliko je međunarodna zajednica dozvolila da prođe bez pokušaja da ih zaustavi, pretvorilo je u izbeglice više od polovine od četiri miliona stanovnika ove zemlje, i koštalo je živote 200.000 muškaraca, žena i dece. Gubici koje je pretrpela kulturna baština bili su podjednako stravični. Više od hiljadu bosanskih džamija, stotine katoličkih crkava i desetine pravoslavnih crkava, manastira, privatnih i javnih biblioteka, arhiva i muzeja uništeno je granatiranjem, spaljivanjem i dizanjem u vazduh dinamitom, a u brojnim slučajevima nacionalistički ekstremisti su uklonili i same ruševine ne bi li dovršili kulturno i versko "čišćenje" zemlje koju su osvojili.²

Tabela 1

Uništavanje islamskih verskih objekata u Bosni 1992-1995.

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

<i>Vrsta objekta</i>	<i>Ukupan broj pre rata</i>	<i>Ukupan broj uništenih ili oštećenih</i>	<i>Procenat uništenih ili oštećenih</i>
Džamije	1.149	927	80,68
Mesdžidi	557	259	46,50
Ukupno džamija	1.706	1.186	69,52
Mektebi	954	87	9,12
Tekije	15	9	60,00
Turbeta	90	44	48,89
Vakufi	1.425	554	38,88

Na osnovu podataka Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine. *Izveštaj o devastaciji kulturnog, historijskog i prirodnog naslijeđa Republike/Federacije Bosne i Hercegovine od 5. aprila 1992. do 5. septembra 1995.* (Sarajevo, 1995), dopunjeno informacijom iz baze podataka Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine, Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i drugih izvora.

Tabela 2

Uništavanje islamskih verskih objekata u Bosni 1992-1995.

<i>Vrsta objekta</i>	<i>Ukupan broj pre rata</i>	<i>Broj koji su uništili ili oštetili srpski ekstremisti</i>		<i>Broj koji su uništili ili oštetili hrvatski ekstremisti</i>	
		<i>oštećeno/ uništeno</i>	<i>ukupno</i>	<i>oštećeno/ uništeno</i>	<i>ukupno</i>
Džamije	1.149	540/249	789	80/58	138
Mesdžidi	557	175/21	196	43/20	63
Ukupno džamija	1.706	715/270	985	123/78	201
Mektebi	954	55/14	69	14/4	18
Tekije	15	3/4	7	1/1	2
Turbeta	90	34/6	40	3/1	4
Vakufi	1.425	345/125	470	60/24	84

Premda nam je rečeno da su ta razaranja podstakle “drevne mržnje”, to nije istina. Istorija koja je uništena, građevine, knjige i istorijski dokumenti, sve to rečito govori o vekovima pluralizma i trpeljivosti u Bosni. Isključivi nacionalisti su pokušali da izbrišu upravo to svedočanstvo o uspešno deljenoj prošlosti.

Bosna je od srednjeg veka bila složeno društvo sa više lica, u kojoj su se kulturni i verski uticaji sa Istoka i Zapada sretali i delovali kako jedan na drugi, tako i na bogatu lokalnu tradiciju.

U srednjovekovnoj Evropi Bosansko Kraljevstvo bilo je jedino mesto gde je postojala ne jedna već tri crkve, jedna uz drugu: katolička, pravoslavna i šizmatična bosanska crkva. Mada su srednjovekovni bosanski vladari pozivali vođe sve tri crkve da svojim potpisima overe državne ukaze, država nije favorizovala nijednu crkvu. Verska trpeljivost, ili možda nešto što bismo mogli nazvati relativnom odvojenošću od crkvenih poslova, bila je karakteristična za Bosnu tokom najvećeg dela srednjeg veka. Posledica toga bila je da se nijedna od te tri crkve nije mogla oslanjati na postojano i isključivo pokroviteljstvo bilo vladajuće dinastije bilo plemstva. Tako su sve tri crkve ostale organizaciono slabe, a njihovo sveštenstvo u najvećoj meri neobrazovano (ti faktori su kasnije doprineli odluci većeg dela bosanskog stanovništva da se odrekne hrišćanstva u korist islama). Zbog bednih subvencija, crkve u srednjovekovnoj Bosni nisu bile u položaju da grade velike katedrale ni impresivna manastirska zdanja.

(fotografija stećaka)

András Riedlmayer

/Tekst ispod fotografije/ Srednjovekovni nadgrobni kamenovi (stećci) kod Radimlje, nedaleko od Stoca u Hercegovini. Fotografija: András Riedlmayer

S druge strane, bosanski kraljevi i moćna lokalna vlastela podigli su ništa manje nego 300 zamkova kako bi štitili svoje planinske posede i bogatili se prihodima od trgovačkih karavana i plemenitih metala koji su se vadili po bosanskim rudnicima. Međutim, osim nekoliko dragocenih rukopisa i umetničkih predmeta, malo je toga ostalo od bogate materijalne kulture srednjeg veka. Preživeli su relativno brojni primerci specifično bosanske umetničke forme, stećci, veliki srednjovekovni nadgrobni kamenovi, neki u obliku čvrstih kamenih sarkofaga, a drugi vertikalno postavljeni. Mnogi stećci prekrasno su dekorisani uklesanim likovima i geometrijskim figurama, a neretko su grupisani na spektakularnim lokacijama odakle se pruža pogled na okolinu.³

(fotografija nišana)

/Tekst ispod fotografije/ Tradicionalni nadgrobni kamenovi bosanskih Muslimana kod Jakira, nedaleko od Glamoča u zapadnoj Bosni. Veliki nadgrobni kamen u sredini obeležava grob Omer-age Bašića, lokalnog velikaša iz osamnaestog veka. Fotografija: András Riedlmayer

Islam je stigao u Bosnu pre više od 500 godina, kada su vojske otomanskih sultana preplavile Balkan i zaputile se ka Mađarskoj. Izgledalo je da se njihovo napredovanje ne može zaustaviti i mnogi su u to doba osećali da njime upravlja božja ruka. U celoj Evropi to je bilo vreme verskog previranja, a propovednici posvuda, među njima i Martin Luter, videli su u dolasku Turaka znak božanskog providenja. U Bosni, brojni ljudi svih društvenih slojeva i verskih opredeljenja - više od polovine stanovništva do XVIII veka - prihvatilo je pobedničku veru islamskih osvajača. Oblikovala se specifična kultura bosanskih muslimana sa sopstvenom arhitekturom, književnošću, društvenim običajima i folklorom.⁴

Premda su preobraćenici na islam pretežno bili i ostali siromašni zemljoradnici, mnogobrojni Bosanci su se uzdigli iznad svog statusa i pridružili se redovima otomanske vladajuće elite kao vojnici, državnici, šerijatski pravnici i naučnici. Među najčuvenije od tih bosanskih preobraćenika spada Mehmed-paša Sokolović (1505-1579), koji je služio kao veliki vezir (premijer) kod tri otomanska sultana, od kojih je jedan bio najveći vladar tog doba, Sulejman Veličanstveni.

Mehmed-paša je upravljao carstvom koje se protezalo na tri kontinenta, od Jemena do Alžira i od Bagdada do kapija Beča, i oženio se princezom Ismihanom, unukom sultana Sulejmana. Osim uspeha koje je postigao kao vojnik i državnik, Mehmed-paša je bio i velikodušan pokrovitelj arhitektonskih dela. Među njegove brojne zadužbine spadaju dve velike džamije u Istanbulu, prestonici carstva, koje je projektovao dvorski neimar Sinan, i čuvena ćuprija na Drini, koju je naručio kao dobročinstvo svom rodnom gradu Višegradu.

Zauzvrat, otomanski sultani i njihovi lokalni guverneri takođe su ukrašavali bosanske gradove veličanstvenim džamijama i osnivali su zadužbine za izgradnju i održavanje biblioteka, škola, narodnih kuhinja i drugih verskih institucija oko kojih su rasle tržnice, gradske četvrti, pa i celi novi gradovi.⁵

U te nove otomanske gradove u Bosni spadaju Sarajevo, Banja Luka i Mostar. Smešteni na strateškim prelazima preko reka i raskršćima trgovačkih puteva, prerasli su u kulturne i trgovačke centre zahvaljujući novoizgrađenim mostovima, bazarima, hanovima za trgovce i putnike, kao i drugim institucijama od opšte koristi.

Istorija se ovde odražava u građevinama; u gradovima su muslimani, hrišćani i Jevreji živeli, radili i molili se jedni pored drugih. U centru stare sarajevske čaršije stoji Gazi Husrev-begova džamija, čije je temelje 1531. godine udario prvi bosanski valija (guverner) poreklom od lokalnih Muslimana. U vidokrugu te velike džamije stoji stara pravoslavna crkva, sagrađena u isto doba (pre 1539) kako bi privukla trgovce te veroispovesti u novosagrađene gradske bazare.⁶ Drugi otomanski valija, Sijavuš-paša, osnovao je 1580-1581. jednu islamsku versku zadužbinu (vakuf) kako bi podigao veliki han za siromašne pripadnike sarajevske jevrejske zajednice i dao dozvolu za izgradnju prve gradske sinagoge tik do hana.⁷ Nešto zapadnije nalazi se sarajevska katolička katedrala, sagrađena 1889. godine na mestu jedne starije crkve u delu starog grada koji je u otomanska vremena bio poznat pod nazivom Latinluk, to jest latinska (katolička) četvrt.⁸ Džamija, sinagoga i pravoslavna i katolička crkva nalaze se nedaleko jedna od druge, u centru grada, unutar prostora manjeg od pola kvadratnog kilometra.

Južno od Sarajeva leži grad Mostar, koji svoje ime ("čuvar mosta") i prosperitet duguje gracioznom otomanskom mostu koji povezuje obale reke Neretve. Kada su krajem XV veka Turci osvojili to područje, Mostar je bio skromno naselje od dvadesetak domaćinstava okupljenih oko srednjovekovne kule koja je čuvala nesiguran most od dasaka koji je visio na lancima. Kada je 1552. godine administrativni centar Hercegovine preseljen u Mostar, otomanske valije, od kojih su većina bili bosanski Muslimani, kao i druge istaknute lokalne muslimanske porodice osnovale su verske zadužbine koje su izgradile više od desetina džamija, kao i škole, pijace i hanove, oko kojih su se razvile nove gradske četvrti. Kada se uz njih 1566. godine vinuo kameni luk turskog mosta, to je gradu podarilo obeležje koje ga je definisalo. Do kraja XVI veka Mostar je izrastao u treći po veličini grad u Bosni, živahan centar trgovine i kulture. Na vrhuncu prosperiteta, krajem XVII veka, grad je imao 30 džamija i sedam medresa; zanatlije u gradskim bazarima bili su organizovani u trideset različitih esnafa, prema prirodi posla. Kao i u Sarajevu, pogled na Mostar takođe govori o dugoj istoriji zajedničkog javnog života, gde se islamski minaret, katolički toranj i zvonik pravoslavne saborne crkve uzdižu iznad istog horizonta.⁹

Raspored arhitekture je nameran, smišljen, politički čin. Ljudi koji ne mogu da izdrže pogled jedni na druge neće zidati kuće i najznačajnije spomenike svog verskog i zajedničkog življenja u senkama spomenika koje su podigli drugi. Oni koji su naručili te zgrade i umetnička dela, kao i oni koji su ih pravili, predstavljali su raznolike verske tradicije i umetničke uticaje. Spomenici, rukopisi i umetnička dela koji su nastali kao posledica svega ovoga predstavljaju stepen do kog su se kulture u Bosni preobražavale i delovale jedna na drugu.

Tako brojne džamije u Bosni, među njima i jedna koju je u XVI veku podigla porodica Predojevića u selu Plana, nedaleko od Mostara, imaju izgled srednjovekovnih crkava, s minaretima koji podsećaju na rustične romaničke crkvene tornjeve. Još jedan primer ukrštanja kulturnih uticaja vidimo u veličanstvenoj mantiji iz XVI veka, katoličkoj liturgijskoj haljini koja se čuva u riznici jednog manastira bosanskih franjevac. Mantija je satkana od svilenog brokata koji se odmah prepoznaje kao raskošna tkanina skrojena po otomanskom dvorskom kroju. Jedan rukopis crkvenoslovenskog jevanđelja, nastao u pisarnici nekog pravoslavnog manastira početkom XVII veka, sadrži ćirilski tekst Biblije uokviren iluminacijskim trakama koje su van sumnje turske i islamske po nadahnuću. Iluminator tog rukopisa, po svoj prilici neki hrišćanski monah, bio je upoznat sa islamskim knjigama i imao je pristup do njih, jer su mu one poslužile kao uzor.

András Riedlmayer

/Tekst ispod fotografije/ Konture Mostara pre rata, vide se sahat-kula, koju je u XVII veku darivala jedna muslimanska dobrotvorka, zatim minaret (iz XVIII veka), srpska saborna crkva (iz XIX veka) na litici koja se nadvija nad starim gradom. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

/fotografija džamije u Plani/

/Tekst ispod fotografije/ Džamija Hasan-paše Predojevića (XVI vek) u Plani, nedaleko od Bileće, u Hercegovini. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Naposletku, imamo primer dve crkvice u selu Ljubinju, u Hercegovini, od kojih je jedna katolička, a druga pravoslavna, ali obe izgledaju skoro potpuno isto. Moglo bi se reći da njihova naizgled neprirodna sličnost potiče od činjenice da je na tom području verovatno bio jedan jedini majstor klesar, koji je po svoj prilici znao samo jedan način na koji se grade crkve. Međutim, mnogo je značajnija činjenica da su te dve crkve stotinu i više godina stajale jedna nadomak druge u istom malom naselju i da to očigledno nije smetalo ni pravoslavnim ni katoličkim parohijanima.

/fotografija mantije/

/Tekst ispod fotografije/ Katolička liturgijska mantija satkana od turskog svilenog brokata, koja se čuva u riznici Zaostroga, manastira bosanskih franjevaca. Prema legendi, mantija je skrojena od plašta koji je manastiru podario poslednji bosanski kralj Stjepan Tomašević (umro 1463), ali tkanina potiče najmanje stotinu godina posle njegove smrti. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University

/fotografija stranice iz jevanđelja/

/Tekst ispod fotografije/ Rukopis crkvenoslovenskog jevanđelja s iluminacijama u islamskom stilu, nastao u pisarnici nekog pravoslavnog manastira početkom XVII veka. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

/dve fotografije crkava/

/Tekst ispod fotografija/ Dve parohijske crkve, katolička (levo) i pravoslavna (desno), u selu Ljubinju, u Hercegovini. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Kod svih navedenih primera valja istaći činjenicu da se radi o predmetima napravljenim u verske svrhe, predmetima kod kojih simbolički sadržaj znači više nego da je reč o predmetima namenjenim svakodnevnoj upotrebi. A ipak, oni koji su te predmete naručivali, oni koji su ih izrađivali i oni koji su se njima koristili smišljeno su odlučili da prevaziđu verske i kulturne granice i očigledno takvu vrstu izbora nisu smatrali problematičnom.

Naravno, to što su različite vere i kulturne tradicije u Bosni uspele da postoje jedna pored druge i uzajamno se plodno prožimaju ne treba tumačiti kao pokazatelj da nisu postojale hijerarhije u statusu ili povremena trvenja i suparništvo između pojedinaca i grupa. Kao i u ostalim krajevima Evrope na početku modernog doba, i u otomanskoj Bosni je bilo korumpiranih zvaničnika, tiranskih zemljoposjednika, buntovnih seljaka, razbojnika, krvnih osveta i drugih izvora društvenog razdora. Međutim, sâm pluralizam uzimao se zdravo za

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

gotovo. Tokom dužeg perioda, Bosanci različitih verskih tradicija nalazili su načina da zajedno žive, rade i stvaraju.

Prema tome, “drevne mržnje” su najvećim delom novijeg datuma - ne neizbežni ishod istorije obeležene beskonačnim sukobima, već smišljenim stvaranjem esencijalističkih ideologija naših sopstvenih nemirnih vremena. Pre nego što je 1992. godine artiljerija bosanskih Srba smišljeno odabrala za cilj svojih granata Gazi Husrev-begovu džamiju u Sarajevu, ona je stajala nedirnuta punu 461 godinu.

Otomanski vekovi u Bosni naglo su se okončali 1878. godine, kada su se evropske sile sastale na konferenciji u Berlinu i predale tu pokrajinu austrougarskoj upravi. Novi vladari spojili su bečki ukus za eklektično sa svojim naporima da modernizuju bosanske gradove. Podižući nove škole, muzeje i gradske institucije, pokušavali su da svoju novostečenu teritoriju uvedu u moderno doba. Građevine i obrisi gradova koji predstavljaju najtrajnije nasleđe četiri decenije habzburške uprave u Bosni i Hercegovini predstavljaju karakteristično bosansku mešavinu kulturnih uticaja.¹⁰

Među najlepše spomenike tog eklektičnog doba spada voljena sarajevska Vijećnica, mavarsko neoklasicističko zadnje podignuto na obali reke Miljacke u centru starog grada devedesetih godina XIX veka. Osim što je u Vijećnici bila smeštena opštinska uprava, u njoj je isto tako prva bosanska narodna skupština održala zasedanje uoči Prvog svetskog rata. Posle 1918. godine, kada je Bosna uključena u novostvorenu jugoslovensku državu, ta zgrada je i dalje služila kao sarajevska većnica do kraja Drugog svetskog rata. Kada je 1945. godine kancelarija gradonačelnika iseljena iz istorijske Vijećnice, zgrada je za narednih pedeset godina pretvorena u dom bosanske Nacionalne biblioteke.

/fotografija unutrašnjosti Vijećnice/

/Tekst ispod fotografije/ Prva bosanska skupština zaseda u sarajevskoj Vijećnici 1910. godine. Istorijska razglednica iz zbirke Dokumentacionog centra, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Uveče 25. avgusta 1992. godine, jedan sat nakon zalaska sunca, sa položaja srpskih nacionalista na visovima koji gledaju na to zdanje, na Nacionalnu biblioteku je otvorena precizno ciljana baražna vatra zapaljivih granata, koje su je zapalile. Biblioteka je smeštena u centru sarajevskog starog grada, na dnu duboke doline. Prema rečima očevidaca, fosforne granate - koje počnu da gore čim izlete iz cevi i ostavljaju za sobom specifičan trag belog dima - stizale su sa sedam različitih vatrenih položaja vojske bosanskih Srba na planinama koje sa istočne i južne strane doline gledaju na stari grad. Samo je biblioteka pogođena - okolne zgrade do današnjeg dana stoje netaknute. Kada je požar zahvatio celu zgradu, granatiranje je prestalo. Međutim, jedinice vojske bosanskih Srba zasule su okolinu vatrom iz teških mitraljeza i protivavionskih topova usmerenih na ulice kako bi onemogućili sarajevske vatrogasce i dobrovoljce koji su pokušavali da spase knjige iz zgrade koja je gorela. Kako je požar pred zoru počeo da jenjava, granatiranje zapaljivom municijom se obnovilo i zgrada je nastavila da gori još petnaestak časova. Dimila se danima posle toga. Procenjeno je da je plamen progutao 1,5 milion tomova, tako da se radi o najvećem pojedinačnom incidentu sračunatog paljenja knjiga u savremenoj istoriji.

/fotografija unutrašnjosti Vijećnice/

/Tekst ispod fotografije/ Ista prostorija u Vijećnici koristila se osamdesetih godina kao glavna čitaonica Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Jedan bibliotekar koji je bio prisutan opisao je taj prizor: "Požar je trajao danima. Dim od knjiga zaklonio je sunce, a po celom gradu listovi spaljene hartije, krhke stranice od sivog pepela, sletali su na ulice poput prljavog crnog snega. Kad biste ulovili neku od tih stranica, mogli ste da osetite njenu toplotu i da za trenutak pročitate neki odlomak teksta u neobičnom crnom i sivom negativu, sve dok vam se stranica, kako je ta toplota čilela, ne bi u ruci pretvorila u prah."¹¹

Taj pakao je biblioteku pretvorio u razvaljenu ljušturu, čija je unutrašnjost bila ispunjena šutom i ugljenisanim ostacima više od milion knjiga. Pre nego što je spaljena, Nacionalna biblioteka posedovala je 155.000 retkih knjiga, unikatne specijalne zbirke i arhive, 478 rukopisnih kodeksa, više od 600 serija periodike, nacionalnu zbirku registara svih knjiga, novina i časopisa objavljenih u Bosni od sredine XIX veka, kao i glavne istraživačke zbirke Sarajevskog univerziteta. U knjige i arhive uništene u požaru spada i veliki deo toga što nigde drugde nije zabeleženo - nezamenjivi dokumenti o vekovima bosanskog društvenog, kulturnog i političkog života. Jedan od Sarajlija koji su rizikovali život ne bi li izvukli knjige iz zapaljene zgrade biblioteke rekao je televizijskoj ekipi koja je snimala ruševine koje su se dimile: "Uspeli smo da spasemo tek nekoliko veoma dragocenih knjiga. Sve ostalo je izgorelo. A ogroman deo našeg nasleđa, naše nacionalne istorije, leži dole, u pepelu."¹²

Tri meseca pre toga cilj srpskih tobdžija bio je sarajevski Orijentalni institut, u kom je bila pohranjena najveća zbirka islamskih rukopisa, kao i bivše otomanske pokrajinske arhive. Institut je granatiran 17. maja 1992. godine i spaljen je zajedno sa svim što je bilo u njemu. I kao što je bio slučaj sa Vijećnicom, Institut je gađan zapaljivom municijom, dok su okolne građevine ostale netaknute. Osim više od 5.200 rukopisnih kodeksa na arapskom, persijskom, otomanskom turskom i *alhamijadu* (bosanski slovenski jezik pisan arapskim pismom), u uništenu zbirku Orijentalnog instituta spadaju i pokrajinske arhive iz otomanskog perioda, kao i niz katastarskih knjiga is XIX veka u kojima je zavedeno vlasništvo nad zemljom u Bosni pred kraj otomanske vladavine. U to vreme naveliko se spekulisalo da je Orijentalni institut uzet za metu kako bi se uništili podaci o vlasništvu zemlje.

Postoje dokazi da ti napadi nisu bili izdvojeni slučajevi "kolateralne štete", uzgredni događaji uz sveopšta ratna razaranja, već deo smišljenog i sistematskog napora čija je meta bilo kulturno nasleđe. U septembru 1992, Kate Adie, reporter *BBC*, razgovarala je sa srpskim tobdžijama na brdima oko Sarajeva i pitala ih zašto granatiraju "Holiday Inn", hotel za koji se znalo da u njemu borave svi strani dopisnici. Srpski oficir koji je komandovao topovima izvinio se gospođi Adie i objasnio joj da njegovi ljudi nisu namerno pogodili hotel, već su nišaniili na krov Zemaljskog muzeja iza njega.

/fotografija unutrašnjosti Vijećnice/

/Tekst ispod fotografije/ Pogled na spaljenu unutrašnjost Nacionalne i univerzitetske biblioteke (Vijećnice) krajem rata. Fotografija: Matej Vipotnik (1996). Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Muzej je tokom troipogodišnje opsade teško oštećen. Granate su probijale kroz krov i svetlarnike na krovu, a svih 300 prozora na zgradi izvaljeno je iz okvira; rupe od granata probile su zidove u nekoliko galerija. Delovi zbirke Zemaljskog muzeja koji se nisu mogli preneti u bezbedno skladište ostali su u zgradi, izloženi oštećenjima od artiljerijskih napada i propadanju zbog izloženosti vremenskim uslovima. Dr Rizo Sijarić, direktor Muzeja, poginuo je od eksplozije granate tokom druge sarajevske zime pod opsadom (10. decembra 1993) dok

je pokušavao da od agencija Ujedinjenih nacija za distribuciju humanitarne pomoći dobije plastične zastirače za pokrivanje nekih od rupa u zgradi.¹³

Tu se ne završava spisak gubitaka. Mogli bismo da pomenemo razoren i opljačkan manastir, crkvu i biblioteku franjevačkog semeništa u sarajevskom predgrađu Nedžarićima; granatiranje i delimično razaranje Regionalnog arhiva Hercegovine u Mostaru; 50.000 tomova izgubljenih nakon što je Jugoslovenska armija, predvođena Srbima, zapalila biblioteku katoličke biskupije u Mostaru; spaljivanje srpskog pravoslavnog manastira Žitomislić iz XVI veka, južno od Mostara, koje su izvršili hrvatski ekstremisti, a zatim ga buldožerima sravnili sa zemljom; i slične postupke uništavanja u stotinama drugih bosanskih zajednica u kojima su srpske i hrvatske nacionalističke snage izvršile "etničko čišćenje".

Taj sistematski nasrtaj na kulturu može se objasniti kao pokušaj da se uklone materijalni dokazi - knjige, dokumenti i umetnička dela - koji bi mogli da podsećaju buduća pokoljenja na to da su ljudi različitih etničkih i verskih tradicija nekada u Bosni delili jedno zajedničko nasleđe i zajednički prostor. Cilj nacionalističkih ekstremista jeste stvaranje verski i etnički "čiste" budućnosti zasnovane na pretpostavci da je koegzistencija nemoguća i da nikad i nije bila moguća. Toj pretpostavci protivreći neprekinuto postojanje nasleđa koje govori o istoriji obeleženoj pluralizmom i tolerancijom i upravo zbog toga je, usred oružanog sukoba koji se razmahivao, toliko napora ulagano u uništavanje poslednjih ostataka bosanske "nečiste" prošlosti.

Osim što je pejzaž preobražen kako bi bolje odgovarao zahtevima ideologije, rat protiv kulture imao je i praktični aspekt. Mada je uništavanje kulturnih i verskih institucija i dokumenata jedne zajednice prevashodno deo strategije zastrašivanja usmerene na proterivanje članova ciljane grupe, ono služi i dugoročnijoj svrsi. Ti dokumenti bili su dokaz da su i drugi nekad živeli na određenom mestu, da i oni iz njega vuku istorijske korene. Spaljujući dokumente, sravnjujući sa zemljom bogomolje i prelazeći buldožerima preko grobalja, nacionalisti koji su pregazili i "očistili" stotine gradova i sela u Bosni pokušavali su da se obezbede od bilo kakve mogućnosti da se ljudi koje su proterali i lišili imovine jednog dana vrate i polažu pravo na svoje domove i imovinu.

U kontekstu u kom se etnički identitet određuje na osnovu veroispovesti za koju su se opredelili naši preci, verski objekti - džamije, crkve, manastiri - su ti koji služe kao najmoćnija svedočanstva o prisustvu neke zajednice. Stoga ne treba da nas čudi što je uništavanje bogomolja postalo jedna od ključnih odlika "etničkog čišćenja" u Bosni.¹⁴

Na kraju sukoba, koncem 1995. godine, na teritoriji koju su tokom rata zauzele snage bosanskih Srba, više od 95% svih nesrpskih stanovnika bilo je pobijeno ili proterano, a od više stotina džamija samo je jedna izbegla uništenje. Prema zvaničnicima Ujedinjenih nacija, jedina preživela džamija u onome što je danas Republika Srpska (entitet bosanskih Srba) jeste ona "u selu Baljvina nedaleko od Mrkonjić Grada. Premda su bosanski Srbi na samom početku rata proterali Muslimane iz sela, kada je kasnije jedna srpska banda došla da uništi džamiju, lokalni srpski stanovnici ubedili su ih da je ostave rekavši da je džamija deo 'lokalnog kolorita'".¹⁵

Tipičnije je ono što se dogodilo u Trebinju, u istočnoj Hercegovini, u noći 27. januara 1993. godine, kada su srpski nacionalisti pripadnici paravojnih organizacija proslavili praznik Svetog Save, srednjovekovnog osnivača Srpske pravoslavne crkve, tako što su spalili najstariju džamiju u gradu i proterali hiljade bosanskih Muslimana, stanovnika Trebinja:

András Riedlmayer

Gorela je celu noć dok su pijani muškarci u uniformama paravojnih snaga pucali u vazduh iz automata. Do jutra se 500 godina stara trebinjska džamija pretvorila u pepeo, a tamnooki mladić Kemal Bubić, star 29 godina, pridružio se hiljadama otupelih ljudi koji su se kretali prema istoku. "U tom trenutku spaljeno je sve što sam imao", rekao je on. "Ne radi se o tome da je moja porodica bila spaljena, goreli su moji temelji. Bio sam uništen."¹⁶

Jedan drugi gradić u Bosni je Foča na Drini, istočno od Sarajeva. U aprilu 1992. godine Foču su pregazili srpski nacionalisti, pripadnici paravojnih jedinica, koji su poubijali ili proterali većinu stanovništva koje su činili bosanski Muslimani, osnovali logor za silovanja Muslimanki u lokalnom sportskom centru i bacili se na posao dizanja u vazduh šesnaest drevnih fočanskih džamija. Jedna od njih je bila Aladža džamija, sagrađena 1557. godine, nekad jedan od najboljih primera islamske verske arhitekture na Balkanu. Od nje danas jedva da je ostalo traga; buldožeri su raznesene zidove sravnili sa zemljom i bacili u obližnju reku. Tek jedva primetni obrisi temelja džamije, mali krug polomljenog mramornog kamenja i smrskani ostaci česme za ritualno pranje vire kroz korov. "Očišćena" od svojih džamija i Muslimana, Foča je preimenovana u Srbinje kako bi proslavila svoj novi etnički čist identitet.¹⁷

/fotografija fočanske džamije/

/Tekst ispod fotografije/ Predratni pogled na džamiju Aladža u Foči, sagrađenu u XVI veku.
Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Na dan 13. marta 1993. godine, u jednoj jedinoj noći šest džamija odletelo je u vazduh u gradu Bijeljini, u istočnoj Bosni, koji su zauzele srpske snage. Sledećeg dana buldožeri su raščišćavali šut dok je dugi niz kamiona i autobusa čekao da odveze zastrašene muslimanske stanovnike grada. Dva meseca kasnije, u maju 1993. godine, zapadni novinari koji su posetili Bijeljinu, zatekli su travu i drveće posađeno na izravnatim mestima - kao da u tom gradu nikad nije bilo ni džamije ni 30.000 Muslimana.¹⁸

/fotografija mesta na kom je stajala fočanska džamija/

/Tekst ispod fotografije/ Posleratna slika poravnatog mesta na kom je stajala džamija Aladža u Foči, podignuta u XVI veku. Krug od kamenja u prednjem planu je jedini ostatak česme za ritualno pranje. Obrisi temelja džamije još uvek mogu da se vide u travi koja raste na tom mestu. Fotografija: Lucas Kello (1996). Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

U Banjoj Luci, gradu na severu Bosne, koji je još pre početka rata bio pod kontrolom srpskih nacionalista i u kome nije bilo borbi, svih šesnaest gradskih džamija dignuto je u vazduh između aprila i septembra 1993. godine. U centru grada stajala je džamija Ferhadija, koju je 1583. godine sagradio Ferhad-paša Sokolović, banjalučki valija i rođak čuvenog velikog vezira sultana Sulejmana. Upravo kao što je Sarajevo procvetalo zahvaljujući Gazi Husrev-begovim dobročinstvima, tako su i zadužbine Ferhad-paše i onih koju su došli posle njega doprinele da od uspavanog sela Banja Luka preraste u drugi grad u Bosni.

Uveče 6. maja 1993. godine, dok su tamošnji Srbi proslavljali Đurđevdan, preostali muslimanski stanovnici Banje Luke pritajili su se po svojim kućama strepeći da će se, kao i u drugim sličnim prilikama od početka rata, ta proslava pretvoriti u pogrom. Otprilike u 23:00 sati, svedoci koji su gledali kroz prozore videli su kako jedinice vojske bosanskih Srba blokiraju ulice oko dve stare džamije nedaleko od centra grada, 410 godina staru Ferhadiju i Arnaudiju, džamiju iz XVII veka. Ubrzo posle toga čuli su kako vojni kamioni stižu pred džamije. Posle ponoći čule su se snažne eksplozije i do jutra su obe džamije nestale. Od prekrasne Arnaudije nije ostalo ništa do gomile šuta. Pored praznog mesta na kom je stajala

Ferhadija još uvek je stajao okrnjeni minaret, ali ne zadugo. Uprkos molbama muslimanske zajednice da se ostaci poštede, srpski gradonačelnik Banje Luke Predrag Radić izjavio je da minaret predstavlja "opasnost po prolaznike" i naložio opštinskoj komunalnoj službi da ga ukloni. Uz korišćenje dodatnog eksploziva i pneumatskih bušilica, preostali delovi drevnog kamenog zida usitnjeni su u šljunak, koji je kamionima odvezen na neko tajno smetlište izvan grada kako bi se sprečilo da se ikad više koristi za ponovno građenje džamije.¹⁹

/fotografija srušene Ferhadije/

/Tekst ispod fotografije/ Džamija Ferhadija iz XVI veka u Banjoj Luci, dan nakon što su je u maju 1993. godine inženjerci bosanskih Srba pretvorili u gomilu šuta. Ubrzo posle toga okrnjeni minaret u prednjem planu i mauzolej Ferhad-paše Sokolovića s desne strane takođe su dignuti u vazduh, a krš su uklonile srpske opštinske vlasti. Kancelarija muftije u pozadini je jedina zgrada Islamske zajednice u Banjoj Luci koja još uvek stoji. Fotografija: Aleksandar Aco Ravlić (1993). Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Do kraja te godine, uništene su sve gradske džamije i jedanaest katoličkih crkava na području Banje Luke. Kao i drugde, razaranje spomenika je, između ostalog, bilo signal za proterivanje ljudi kojima su oni mnogo značili - procenjuje se da je 550.000 bosanskih Muslimana, katolika Hrvata, Cigana i ostalih nesrba koji su pre rata živeli na tom području pobijeno ili primorano da ode u izgnanstvo.

U Višegradu, mestu u kom se nalazi čuveni stari otomanski most na Drini, po Muslimane su došli u avgustu 1992. godine. Jedna britanska reporterka prošla je krajem meseca kroz grad i razgovarala s izbeglicama koje su se posakrivale po kolibama izvan grada. "Spremni smo da bežimo ako ponovo dođu po nas", rekao je jedan od izbeglica opisujući kako su pijani pripadnici srpskih paravojnih jedinica iz noći u noć koristili veliki most kao gubilište. "Buldožerima su sravnili dve džamije u glavnoj višegradskoj ulici kako mi ne bismo mogli da se vratimo," rekao je.²⁰

Ohrabreni odobrenjem zapadnih sila da se izvrši etnička podela, hrvatski nacionalisti su 1993. godine pokrenuli opšti rat kako bi isklesali etnički čistu "domovinu" od Hercegovine i delova centralne Bosne. Zloslutni predznaci javili su se prethodne godine, tokom prvih ratnih meseci, nakon opsade u kojoj je Jugoslovenska narodna armija (JNA) predvođena Srbima od aprila do juna 1992. razorila Mostar i u kojoj je većina istorijskih spomenika u gradu - uključujući i sedamnaest od ukupno devetnaest džamija i sve tri katoličke crkve - oštećena ili uništena granatiranjem od strane JNA.²¹

Na visokom grebenu iznad mostarskog starog grada uzdiže se velika srpska Saborna crkva. Sagrađena je 1863-73, tokom poslednjih godina otomanske uprave; sultan Abdul Aziz lično je izabrao mesto za crkvu i poklonio 100.000 srebrnjaka za njenu izgradnju, dok je ruski car poslao novac za unutrašnje dekorisanje. Više od jednog veka visoki zvonik Saborne crkve, podignut u stilu srpskog baroka, bio je deo horizonta iznad Mostara - preživeo je čak i strahote Drugog svetskog rata, kada su se hrvatski fašisti prvi put okrenuli protiv svojih srpskih suseda.

Početak juna 1992. godine, srpske snage koje su opedale Mostar proterane su izvan dometa artiljerijske vatre. U roku od nekoliko dana Saborna crkva je uništena jednom jedinom snažnom eksplozijom usred noći 15. juna 1992. godine. Oni koji su bili odgovorni za to delo očigledno nisu želeli da ostave ni kamen na kamenu: više od stotinu obližnjih kuća takođe je oštećeno u eksploziji. Premda nijedna grupa nije otvoreno preuzela odgovornost za napad, bila je javna tajna da se radilo o osveti hrvatskih ekstremista za uništenje katoličkih crkava u gradu.

András Riedlmayer

U istom mesecu, hrvatske paravojne jedinice sakupile su i proterale ili bacile u tamnicu brojne civile bosanske Srbe koji su živeli na području pod njihovom kontrolom. Do kraja leta, snage hrvatskih nacionalista otpočele su proces proterivanja svih nehrvata iz njihove samoproglašene Hrvatske Republike Herceg-Bosne. Prvi je očišćen gradić Prozor, u kome su u oktobru 1992. godine hrvatski nacionalisti granatirali džamiju i četvrt oko nje, opljačkali i terorisali 5.000 muslimanskih stanovnika grada, a kad je pala noć, poterali ih u bekstvo u planine.²²

/fotografija Saborne crkve u Mostaru/

/Tekst ispod slike/ Raznesene ruševine Saborne crkve u Mostaru, koju su u junu 1992. godine digli u vazduh hrvatski nacionalistički ekstremisti.

Fotografija: András Riedlmayer

Do proleća i leta 1993. godine "etničko čišćenje" bilo je u punom zamahu po svim regijama koje je, prema Vance-Owenovom planu o podeli Bosne, trebalo da potpadnu pod kontrolu hrvatskih nacionalista, tako da je mostarski stari grad ponovo došao pod udar granata, tog puta hrvatskih snaga.

Sledi odlomak iz jednog izveštaja koji je 23. avgusta 1993. godine objavila Kancelarija Visokog komesara Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR):

Prema nekim vestima, početkom jula 1993. godine, stotine vojno sposobnih muškaraca iz Stoca, pretežno muslimanskog grada, Šjugoistočno od Mostara sakupile su i zatočile Švlasti bosanskih Hrvata najverovatnije u Škoncentracione logore Dretelj i Gabela. Pretpostavlja se da ukupan broj zatočenih civila iz Stoca iznosi oko 1.350. ... Na dan 1. avgusta, četiri džamije u Stocu dignute su u vazduh. Te noći, prema rečima svedoka, vojni kamioni, puni vojnika koji su iz oružja pucali u vazduh, prošli su kroz grad terorišući i sakupljajući sve muslimanske žene, decu i starije. Krici i jauči žena i dece čuli su se po celom gradu dok su vojnici pljačkali i uništavali muslimanske domove. Vojnici, koji su se maskirali pokrivši lica maramama, čarapama ili bojom, odvezli su te civile u Blagaj, područje žestokih borbi severoistočno od Stoca.²³

Četiri džamije koje se pominju u izveštaju su (ili su bile) lepi primeri regionalne arhitekture i jedna od njih je izgrađena u XVII veku, a ostale tri tridesetih godina XVIII veka; izgradile su ih lokalne zanatlije prema ukusu svojih pokrovitelja, bogatih porodica Muslimana Slovena iz obližnjeg Mostara. Njih istoričari umetnosti ne bi svrstali u velika umetnička dela. Međutim, za muslimanske stanovnike Stoca one su ovaploćivale islamsku prošlost njihovog rodnog grada. Ekstremisti koji su uništili te spomenike potpuno su svesni vitalne veze između neke zajednice i njenog kulturnog nasleđa.

Više od godinu dana posle okončanja rata, u januaru 1997. godine, policijski posmatrači Ujedinjenih nacija ispratili su dva autobusa puna izbeglica bosanskih muslimana koji su pokušavali da se vrate u svoje domove u Stocu. Vratili su se sa periferije grada zbog kamenja koje je na njih bacala rulja koju je organizovao hrvatski nacionalistički gradonačelnik Stoca. Dok su izbeglice i njihova pratnja službenika Ujedinjenih nacija odstupali pod kišom jaja i kamenja, rulja je pevala: "Nema više muslimana, nema više džamija, nema više klanjanja."²⁴

Jedan hrvatski nacionalista, pripadnik paravojnih formacija, u intervjuu datom u Mostaru, u septembru 1993. godine, objasnio je jednom britanskom reporteru zašto pokušava da uništi 427 godina star turski most: "Nije dovoljno očistiti Mostar od Muslimana", rekao je, "moraju se ukloniti i njihove svetinje."²⁵

Jedan Musliman iz Mostara, intervjuisan tokom tog leta, na pitanje zašto je ostao uprkos granatiranju, gladi i ostalim opasnostima života pod opsadom, rekao je: "Borim se za most," i kao da je time sve objasnio. Manje od dva meseca kasnije, 9. novembra 1993. godine, nakon što ga je jedan hrvatski tenk satima gađao koncentrisanom topovskom vatrom iz neposredne blizine, mostarski most se konačno srušio u reku. Jezovita podudarnost htela je da most bude srušen na pedeset petu godišnjicu "kristalne noći", u kojoj su jevrejske sinagoge i druge institucije rušene i spaljivane širom Hitlerovog velikog nemačkog Rajha - i to je bio nedeljivi deo onoga što se danas eufemistički naziva "etničkim čišćenjem".

Poput nemačkih Jevreja iz tridesetih godina XX veka, većina današnjih bosanskih Muslimana u stvari su ogromnim delom sekularizovani. Međutim, identitet jednog naroda neodvojivo je vezan za vidljive simbole njegove kulture. Kad jednom nestane tih uporišta, pobednici mogu da iznova stvore prošlost, jednako kao i budućnost.

U gradu Zvorniku na reci Drini nekada je bilo desetak džamija; u popisu stanovništva 1991. godine 60% stanovnika Zvornika izjasnili su se kao Sloveni muslimanske veroispovesti. Već krajem 1992. godine grad je bio 100% srpski, a Branko Grujić, novi gradonačelnik kojeg su imenovali Srbi, govorio je posetiocima iz inostranstva: "U Zvorniku nikad nije bilo džamija."²⁶

Istoričar Eric Hobsbawm je zapisao: "Istorija predstavlja sirovinu za nacionalističke ili etničke ili fundamentalističke ideologije, baš kao što je mak sirovina za zavisnost od heroína. ... Ako nema odgovarajuće prošlosti, ona se uvek može izmisliti. Prošlost opravdava. Prošlost obezbeđuje veličanstveniju pozadinu za jednu sadašnjost koja sama nema baš čime da se pohvali."²⁷ Ovome bi još trebalo dodati: pre nego što se izmisli nova prošlost, prvo se mora izbrisati stara.

U Bosni je to brisanje poprimilo prilično doslovnu formu. Uzmimo za primer grad Banju Luku, gde su početkom 1994. godine, samo nekoliko meseci pošto su poslednje od šesnaest džamija i jedanaest katoličkih crkava dignute u vazduh, gradski oci predvodili svečanost otvaranja izložbe kojom je obeležena šezdeset peta godišnjica proglašenja Banje Luke glavnim gradom regije. Izložbu je organizovao regionalni muzej, preimenovan u "Muzej Republike Srpske", a ona je sadržavala istorijske fotografije Banje Luke i dokumente iz dvadesetih i tridesetih godina XX veka. Ni na jednoj od nekoliko desetina starih fotografija na izložbi nije bilo ni traga nijedne džamije niti minareta. Poput "nestalih komesara" retuširanih na fotografijama iz Staljinove Rusije, ti bitni simboli banjalučkog urbanog pejzaža nestale su sa izloženih fotografija. U novoj, "etnički čistoj" konstrukciji prošlosti one nikad nisu ni postojale. U stvari, nisu ni mogle da postoje - pošto je, prema novoobjavljenoj verziji lokalne istorije, Banja Luka bila čisto srpski grad.²⁸

U svetonazoru onih koji su organizovali tu izložbu pluralizam je anatemisan, a koegzistencija proglašena nemogućom. Prošlost, sa svojim dokazima kulturnog mešanja i sinteze, mora da se preinači kako bi se prilagodila nacionalističkoj paradigmi jedne budućnosti u kojoj caruje aparthejd. Sve što protivreči toj paradigmi - ljudi, građevine, umetnička dela ili pisana reč - mora biti uklonjeno zajedno sa sećanjem da je nekada postojalo.

/fotografija banjalučke ulice/

András Riedlmayer

/Tekst ispod fotografije/ Razglednica sa početka dvadesetog veka na kojoj se vidi glavna trgovačka ulica u Banjoj Luci, sa džamijom Ferhadijom koja se uzdiže u pozadini. Razglednica je iz zbirke Dokumentacionog centra, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

U pokušaju da se odupru ovom nasrtaju na sećanje i obnove izgubljene zbirke originalnih rukopisa i dokumenata iz pepela, grupa naučnika iz Bosne, Kanade i Sjedinjenih Država, uključujući i autora, pokrenula je Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa. Na to nas je podstaklo shvatanje da, premda su Orijentalni institut i brojne druge zbirke rukopisa u Bosni pretvorene u pepeo, izvestan broj uništenih originala po svoj prilici postoji u obliku mikrofilmova, fotokopija ili drugih faksimila koje su napravili strani naučnici u okviru istraživačkih projekata ili poslali u inostranstvo u okviru razmene između bosanskih biblioteka i stranih institucija. Nadamo se da ćemo, sakupljajući kopije tih kopija izgubljenih originala, pomoći našim bosanskim kolegama da u faksimilima obnove bar deo svojih spaljenih zbirki.

Podatke prikupljamo na raznovrsne načine, uključujući jednu interaktivnu internet stranicu, oglase na naučnim konferencijama i u časopisima, i neposrednim obraćanjem pojedincima. Naš prvi uspešan doprinos tom obnavljanju, otprilike 700 stranica kopija rukopisa, ostvaren je zahvaljujući jednom penzionisanom profesoru s Univerziteta u Torontu, koji je te kopije doneo sa istraživačkog putovanja u Sarajevo pre gotovo dvadeset godina. Te kopije, kao i druge dobijene fotokopije, skenirali smo na jedan CD-ROM, koji smo u novembru 1998. godine uručili Orijentalnom institutu u Sarajevu. Premda je to tek mali deo onoga što je izgubljeno, mi smo čvrsto rešeni da nastavimo. Svaki predmet koji otkrijemo predstavlja dodatni zračak svetlosti spasene iz mraka zaborava i dodatni način da se osujete ciljevi onih koji su pokušali da unište Bosnu, njen narod i njegovo kulturno nasleđe.²⁹

Nažalost, kulturno nasleđe i kulturne institucije obično zauzimaju nisko mesto na spiskovima prioriteta međunarodne zajednice kad je reč o posleratnoj rekonstrukciji. Za Ujedinjene nacije i većinu nevladinih organizacija (NVO), kao i međuvladine agencije koje operišu unutar uobičajenog modusa reakcije na krize, posledice genocida na Balkanu predstavljaju samo još jednu "humanitarnu krizu", što, paradoksalno, one najneposrednije pogođene svodi sa ljudskih bića na "žrtve". Lišeni svih lokalnih svojstava (lične ili kolektivne prošlosti, kulturnih karakteristika - da ne govorimo o kulturnim vrednostima ili potrebama), oni prestaju da se razlikuju od svih ostalih bezimenih žrtava poplava, ratova i drugih nesreća širom sveta. Međunarodne agencije se, sasvim ispravno, prevashodno usredsređuju na elementarne ljudske potrebe: krov nad glavom, hranu i brigu o zdravlju. Tokom tog procesa obično se malo pažnje poklanja pitanjima kao što su: ko su (konkretno) ti ljudi kao pojedinci ili kao zajednica, šta im se u stvari dogodilo ili šta su njihove (konkretno) moguće želje ili potrebe.

Ono što u svemu tome posebno zapanjuje jeste izokretanje perspektive - "etnički čistači" pokazuju da duboko shvataju kulturne i verske faktore: to su glavna merila prema kojima oni biraju svoj cilj (kako ljudski tako i materijalni) za napad i uništavanje. Ljudi koji su bili podvrgnuti "čišćenju" zbog svog kulturnog ili verskog identiteta takođe više nego dobro to shvataju i zbog toga, usred pustošenja, oni ispoljavaju toliku brigu za ponovnu izgradnju bogomolja i objekata namenjenih kulturi i obrazovanju. Paradoksalno je to što ljudi koji učestvuju u tim "humanitarnim reakcijama" radije odlažu takva pitanja kao "neprikladna za prvu fazu rekonstrukcije".

Dugo vremena nakon što je rat završen, međunarodni zvaničnici nastavili su da se uglavnom služe pukim frazama o potrebi za rekonstrukcijom i zaštitom bosanskog ratom opustošenog kulturnog i verskog nasleđa. Jedna od karakteristika Dejtonskog mirovnog

sporazuma iz 1995. godine jeste odredba (Aneks 8) kojom se uspostavlja Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, koja, zajedno s Komisijom za ljudska prava (koja se sastoji od Kancelarije ombudsmana i Doma za ljudska prava), spada u ono malo vladinih tela koja su dobila nadležnost kako u Federaciji tako i u Republici Srpskoj, dva entiteta koji zajedno čine posleratnu Bosnu i Hercegovinu. Međutim, više od pet godina posle Daytona, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika i dalje tavori u raspravama o proceduralnim pitanjima i tek treba da preduzme bilo kakve razumne mere za zaštitu kulturnog nasleđa Bosne.

Među dosadašnja oskudna dostignuća Komisije spada načelni sporazum o spisku građevina i mesta koja treba proglasiti "nacionalnim spomenicima" (premda ne postoji saglasnost o tome kakve obaveze takav naziv može da nametne lokalnim vlastima). Jedan od tih "nacionalnih spomenika" je i džamija Ferhadija u Banjoj Luci, istorijsko zdanje koje više ne postoji i čiju rekonstrukciju neprekidno ometaju srpski nacionalisti koji i dalje kontrolišu Republiku Srpsku. Opštinske vlasti u Banjoj Luci ne samo da su uklonile šut koji je ostao od Ferhadije i drugih srušenih džamija, već su te džamije izbrisale i sa glavnog plana grada. Mesta na kojima su te džamije nekada stajale rezervisana su za javne parkinge i druge namene u skladu s rešenjima Zavoda za urbanizam, koji je izjavio da rekonstrukcija džamija ne dolazi u obzir.

U očajanju, Islamska zajednica Bosne i Hercegovine, postupajući u ime nekoliko hiljada muslimana koji još uvek žive u Banjoj Luci i desetine hiljada prognanih banjalučkih Muslimana koji žele da se vrate, obratili su se Komisiji za ljudska prava tražeći pomoć. U julu 1999. godine, Komisija za ljudska prava zaključila je da je odbijanjem da dopusti rekonstrukciju džamija uništenih tokom rata Vlada Republike Srpske uskratila Islamskoj zajednici pravo na slobodu veroispovesti. Komisija je konkretno utvrdila da Islamska zajednica ima pravo vlasništva nad petnaest lokacija na kojima su uništene džamije, kao i pravo da te parcele ogradi. Prema toj odluci, Vlada Republike Srpske ne sme da dozvoli izgradnju drugih objekata na tim lokacijama već mora da izda sve dozvole za gradnju neophodne za izgradnju džamija na tih sedam lokacija.³⁰

Nakon još godinu i po dana prepreka koje su postavljale vlasti bosanskih Srba, nakon što su im predstavnici međunarodne zajednice pretili pokretanjem pravnog postupka i u velikoj meri ih usrdno nagovarali i umiljavali im se, Zavod za prostorno planiranje opštine Banja Luka je 19. marta 2001. godine konačno izdao neophodnu dozvolu za gradnju, kojom je dozvolio ponovnu izgradnju džamije Ferhadije.

Premda fondovi i planovi za rekonstrukciju još uvek nisu bili završeni, određeno je da se ceremonija polaganja kamena temeljca održi 7. maja 2001. godine, na osmu godišnjicu uništenja džamije. Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske i načelnik banjolučke policije obećali su da će osigurati obezbeđenje za taj događaj, a načelnik policije je razuverio novinare izjavivši da ne očekuje nikakve probleme. Međutim, ta ceremonija, koja je trebalo da obeleži početak pomirenja u Banjoj Luci, pretvorila se u pogrom. Evo kako je događaj opisan u izveštaju jedne agencije,

Otprilike 2.000 srpskih nacionalista pobunilo se u ponedeljak kako bi sprečili održavanje ceremonije od prelomnog značaja, posvećene rekonstrukciji džamije iz XVI veka u Banjoj Luci kojom upravljaju Srbi. Rulja je probila policijski kordon koji je štitio međunarodne diplomate i otprilike 1.000 Muslimana nekadašnjih stanovnika Banje Luke, koji su došli da prisustvuju ceremoniji. Posetioци su gađani kamenjem i batinani, serdžade za klanjanje su im otimane i spaljivane, a muslimanska zastava je otrgnuta sa zgrade Islamske zajednice, spaljena i zamenjena srpskom zastavom.

András Riedlmayer

Da bi dodatno uvredila Muslimane, rulja je naterala jednu svinju u park u kom je nekad stajala džamija i zaklala je, a glavu joj obesila ispred zgrade Islamske zajednice, u koju se otprilike 250 ljudi, uključujući i predstavnike diplomatskog kora i bivše muslimanske stanovnike /Banje Luke/ sakrilo od gomile.³¹

Gomila je držala zgradu u opsadi punih šest časova, porazbijala sve prozore i urlala, "Pobijte Turke Štj. MuslimaneĆ" Među onima koji su se našli zatvoreni u zgradi kao u klopci bili su američki, kanadski, britanski i švedski ambasadori u Bosni, i Jacques-Paul Klein, šef misije Ujedinjenih nacija u Bosni. Diplomata služi na čast što su odbili ponude bezbednog izlaska sve dok svi bosanski Muslimani u zgradi ne budu evakuisani na bezbedno. U banjalučkom pogromu povređeno je više od trideset ljudi; Murat Badić, šezdesetogodišnji bosanski Musliman koji je došao da se pomoli na toj ceremoniji, pretučen je toliko da je izgubio svest i kasnije je umro od zadobijenih povreda.

U danima posle tog incidenta postalo je jasno da je pobuna u Banjoj Luci, kao i slična antimuslimanska akcija rulje koja je dva dana pre toga zaustavila rekonstrukciju jedne džamije u Trebinju, bila brižljivo pripremana. Priča se da je u noći uoči tog događaja Zavod za javne radove opštine Banja Luka istovarilo nekoliko kamiona s kamenjem nedaleko od mesta gradnje džamije kao municiju za bundžije. U pokušaju da posle pobune primiri međunarodne zvaničnike, ministar obrazovanja Republike Srpske otpustio je direktore šest srednjih škola u Banjoj Luci koji su svoje učenike pustili s nastave i omogućili im da učestvuju u "protestu".³²

Nakon prvog talasa iskaljivanja besa, neki zvaničnici su sugerisali da projekti o ponovnoj izgradnji džamija i crkava uništenih tokom rata treba da budu odloženi - možda unedogled - budući da takvi objekti mogu da se dožive kao "provokativni" (valjda ih tako doživljavaju pre svega oni koji su ih uništili).

Međutim, nakon mnogo godina podilaženja takvim raspoloženjima, došlo je vreme da se međunarodna zajednica suoči sa stvarnošću. Među kreatorima politike mora postojati shvatanje da su kulturna prava, verske slobode, kao i prava izbeglica na povratak u svoje predratne domove neraskidivo vezani jedni za druge. Zaštita i rekonstrukcija verskog i kulturnog nasleđa oštećenog ili uništenog u "etničkom čišćenju" Bosne od 1992. do 1995. godine nisu tek ukras kog se možemo rešiti, niti "osetljivo pitanje" koje je bolje ne dirati. To je ključno pitanje ponovnog uspostavljanja multikulturalnosti i građanskog društva u posleratnoj Bosni. Bez jemstava o bezbednosti kulturnog nasleđa, uključujući i ponovnu izgradnju uništenih bogomolja i kulturnih institucija, stotine hiljada Bosanaca nikad neće imati poverenje da se vrate u zajednice iz kojih su prognani.

Kako možemo i kako treba da odgovorimo na te nasrtaje na kulturu? Kao prvo, moramo da nanovo potvrdimo postojanje načela čestitosti i međunarodne zakonitosti koje vredi braniti i da delujemo na osnovu sopstvenog ubeđenja u tu činjenicu. To znači da učinimo sve što je u našoj moći kako bismo obezbedili da oni koji su prekršili međunarodne zakone kojima se štite kulturna dobra budu stvarno kažnjeni, a ne nagrađeni za svoja zlodela. Osim podrške krivičnom gonjenju odgovornih, međunarodna zajednica bi trebalo da uloži združeni napor kako bi obezbedila neke mere restitucije. U Bosni, na Kosovu i u drugim situacijama posle sukoba nužno je da se preduzmu delotvorne mere kako bi se obezbedilo da projekti rekonstrukcije ne zavise od birokratskih prepreka ili nasilja rulje.

Obnova oštećenog ili uništenog kulturnog nasleđa nije problem koji se može tek tako ignorisati, ostaviti žrtvama da ga reše ili se nadati da će ga na sebe preuzeti zainteresovane nevladine organizacije. Kao što je pokazalo posleratno iskustvo na Balkanu, većina NVO

aktivnih posle rata i “etničkog čišćenja” nisu ni zainteresovane ni dovoljno kvalifikovane da se prihvate takvih projekata. Nedostatak iskustva kod NVO u vezi s kulturnim nasleđem, spojen u nekim slučajevima s agresivnim sektaškim programima, može doneti više štete nego koristi, prihvatanjem i dovršavanjem uništenja koje su smislili “etnički čistači”, uzrokujući tako dalje podele unutar zajednice.³³

Nažalost, većina međunarodnih agencija koje se bave dodelom pomoći, kao i druge neselektaške organizacije zainteresovane za obnovu, sklone su da izbegavaju projekte koji uključuju verske spomenike, pogrešno verujući da je ponovna izgradnja bogomolja osetljivo pitanje koje je najbolje izbeći da bi se ostvarilo posleratno pomirenje. Pri svemu tome, one ignorišu ključnu ulogu koju takvi projekti mogu da odigraju u promovisanju povratka izbeglica koje su manjina na određenom području, što je jedan od prvenstvenih ciljeva međunarodne zajednice u postdejtonskoj Bosni. Izbegavajući takve projekte, sekularne organizacije ostavljaju otvoreno polje sektaškim sponzorima, kao što su islamske fundamentalističke agencije za pomoć iz arapskog sveta koje imaju sopstvene programe i malo su zainteresovane za promociju harmonije između verskih i nacionalnih zajednica u Bosni.

Delimična politička rešenja u postdejtonskoj Bosni ne podržavaju institucije koje su imale podršku na državnom nivou, uključujući i one koje su pre 1992. godine bile uključene u zaštitu kulturnog nasleđa. Na lokalnom nivou, gde je sada koncentrisano najviše vlasti, u ozbiljnoj meri nedostaje stručnih kadrova i sredstava za hvatanje u koštac sa kulturnim katastrofama izazvanih ratom. Osim finansiranja konkretnih projekata, postoji hitna potreba za obukom po pitanju valjanih metoda procene i savremenih tehnika i pristupa koji se koriste pri konzervaciji istorijskih objekata i lokaliteta. Možda je još bitnija izrada i primena standarda i propisa kako bi se zaustavilo sadašnje uništavanje značajnih objekata i lokacija kulturnog nasleđa koji su preživeli rat samo da bi postali žrtva nekontrolisanog posleratnog razvoja.

Jedan od najznačajnijih načina na koji vladine i međunarodne agencije mogu da podrže rad na kulturnoj obnovi jeste sponzorisanje programa za obuku i tehničku i materijalnu pomoć koji će omogućiti uspešnije delovanje lokalnih institucija u Bosni. Još neko vreme biće potrebno prisustvo međunarodne zajednice i međunarodna pomoć. No naposljetku će te institucije i nova pokoljenja bosanskih stručnjaka za kulturno nasleđe biti odgovorni da obezbede da bogata multikulturna prošlost njihove zemlje ostane kao baština i lekcija za buduća pokoljenja Bosanaca.

FUSNOTE

¹ U vezi sa glasanjem za nezavisnost, videti: Kofman, 2001. Kad je reč o svakodnevnim izveštavanjima i analizi opsade Sarajeva zaključno sa 29. februarom 1994. godine, videti: *Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex VI, Part I: Study of the Battle and Siege of Sarajevo*, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija, dokument S/1994/674/Add. 2 (tom II), od 27. maja 1994; može se pogledati i na internetu, adresa: <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm> i dalje. Što se tiče posledica po kulturno nasleđe i institucije bosanskog glavnog grada do 1994. godine, videti Čengić i Duraković, 1994. i katalog sa izložbe koju je 1993-94. organizovalo Udruženje sarajevskih arhitekata kako bi dokumentovalo razaranje svoga grada, *Urbicide-Sarajevo = Sarajevo, une ville blessée*, Bordeaux: Arc en rêve, Centre d'architecture; Paris: Centre Georges Pompidou, [1994].

² Savet Evrope, Komitet za kulturu i obrazovanje, *Information Reports on the Destruction by War of the Cultural Heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Strassbourg: Savet Evrope, Parlamentarna skupština, 1993-97, br. 1-10 = Dokumenti Skupštine br. 6756, 6869, 6904, 6989

- + dodatak, 6999, 7070, 7133, 7308, 7341, 7674, 7740; Riedlmayer, 1995; Blažina, 1996; i Lefèvre, 1996.
- ³ O srednjovekovnoj bosanskoj umetnosti i njenom korišćenju za potporu savremenim diskusijama o bosanskom identitetu videti Wenzel, 1965, 1993. Složena istorija bosanskog kulturnog nasleđa predstavljena je u nedavnoj fascinantnoj studiji u Lovrenović, 1998; Lovrenovićeve argumente sažima Miljenko Jergović u prikazu te studije u časopisu *Bosnia Report* (London), nova serija br. 4 (juni-juli 1998), koji se može naći na internetu, adresa: <http://www.bosnia.org.uk/bosrep/junjul98/survival.htm>: "Kulturni i civilizacijski identitet Bosne čine jedinstvo u svom značenju, ali je njena slika izrazito mozaička. Nijedan element tog mozaika nije se uobličio sam za sebe niti danas može predstavljati cjelinu." Engleski prevod Lovrenovićeve knjige treba da se pojavi u izdanju *New York University Press* pod naslovom *Bosnia: A Cultural History / Bosna: Kulturna istorija*.
- ⁴ Najbolji pregled bosanskog društva i kulture u otomansko doba objavljen na engleskom jeziku je Malcolm, 1996, poglavlja 4-10. Bogatstvo i složenost umetničkog nasleđa nastalog u tom razdoblju dobro ilustruje Filipović, 1987.
- ⁵ O velikim islamskim zadužbinama koje su izgradile Sarajevo, videti Kostović, 1995, i Pašić, 1994.
- ⁶ Boris Nilević, "O postanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu", *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa Znanstvenog simpozija "Pola milenija Sarajeva", održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, priredio Dževad Juzbašić, Sarajevo, Institut za istoriju, Orijentalni institut, 1997, 61-65. Što se tiče pravoslavne umetnosti za vreme otomanskog perioda u Bosni, videti takođe Rakić, 2000.
- ⁷ Što se tiče rane istorije sarajevske zajednice španskih Jevreja i prve gradske sinagoge, videti Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien: Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, Sarajevo, 1911; reprint, Graz: Wieser Verlag, 1966, 11-22, 134. Sijavuš-pašino davanje dozvole da se sinagoga gradi neposredno do hana bilo je u suštini kršenje islamskog zakona - koji dozvoljava popravku i rekonstrukciju nemuslimanskih bogomolja koje su postojale pre osvajanja, ali ne i podizanje novih onde gde ih ranije nije bilo. Ono što to zaobilazaenje zakona čini još značajnijim jeste činjenica da je taj posed bio vezan ne za jednu već za dve islamske verske zadužbine: za Sijavuš-pašin vakuf, kao i za vakuf Gazi Husrev-bega, koji je posedovao zemlju ispod građevine. Što se tiče istorije Sijavuš-pašine zadužbine i velikog hana koji je on podigao za sarajevske Jevreje (koji su oni zvali El Cortijo, "Veliko dvorište", na judeo-španskom), videti Alija Bejtić, "Sijavuš-pašina दौरا", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 2 (1996), 61-102.
- ⁸ Što se tiče istorije katoličke zajednice u Sarajevu u XVI veku, videti Fra Ljubo Lučić, "Franjevačka prisutnost u Sarajevu", *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa Znanstvenog simpozija "Pola milenija Sarajeva", održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, priredio Dževad Juzbašić, Sarajevo, Institut za istoriju, Orijentalni institut, 1997, 239-260. Što se tiče katoličke umetnosti i kulture u Bosni pod otomanskom upravom, videti Sorić, Avdagić, i dr., 1988.
- ⁹ Pašić, 1995.
- ¹⁰ Krzović, 1987, i Spasojević, 1999.
- ¹¹ Svedočenje očevidca Kemala Bakaršića, glavnog bibliotekara Zemaljskog muzeja u Sarajevu, u tekstu "The Libraries of Sarajevo and the Book That Saved Our Lives" / "Sarajevske biblioteke i knjiga koja je spasla naše živote", *The New Combat: A Journal of Reason and Resistance*, 3 (jesen 1994): 13-15. Što se tiče spaljivanja Nacionalne biblioteke, Orijentalnog instituta i drugih biblioteka i arhiva, kao i uloge koju su ti napadi odigrali u procesu "etničkog čišćenja", videti takođe Riedlmayer, 2001.
- ¹² Deo teksta o napadu na biblioteku i požaru koji je usledio zasnovan je na: izveštajima koje su sa lica mesta poslali Kurt Schork, "Sarajevo's Much-loved Old Town Hall Ablaze" / "Sarajevska voljena Vijećnica u plamenu", Reuters Library Report, od 26. avgusta 1992, i John Pomfret, "Battles for Sarajevo Intensify as Bosnian Peace Conference Opens" / "S otvaranjem Mirovne konferencije o Bosni, rasplamsavaju se borbe za Sarajevo", Associated Press, od 26. avgusta 1992; ličnim razgovorima s radnicima biblioteke, vatrogascima i drugim očevidcima; nemontiranim filmskim materijalima TV BiH; navođenju reči dobrovoljca koji je radio na spasavanju, emitovano na ABC News, 13. januara 1993.
- ¹³ Intervju Kate Adie naveden je u tekstu "Bosnia's Written History in Flames? The Major Libraries and Archives Reported Destroyed" / "Pisana istorija Bosne u plamenu? Izveštaji o uništenim glavnim bibliotekama i arhivama", *The Art Newspaper* (London), 3, br. 21 (oktobar 1992): 1; što se tiče štete nanесene Zemaljskom muzeju, videti Rizo Sijarić, "Update on the Zemaljski Muzej, Sarajevo" / "Ažurirani podaci o Zemaljskom muzeju u Sarajevu", *Museum Management and Curatorship*, 12 (1993): 195-199; Marian Wenzel, "Obituary: Dr. Rizo Sijarić, Director of the Zemaljski Muzej, Sarajevo. Killed in Sarajevo, 10. december 1993"

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

- /"Čitulja: Dr Rizo Sijarić, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Poginuo u Sarajevu 10. decembra 1993"/, *Museum Management and Curatorship*, 13 (1994): 79-80.
- ¹⁴ Što se tiče veze između etničke pripadnosti, vere i genocida, videti Sells, 1998.
- ¹⁵ Joylon Naegele, "Banja Luka's Mufti Tells of 'Four Years Of Horror'" /"Banjolučki muftija priča o 'četiri godine užasa'"/, *RFE/RL Weekday Magazine*, 6. septembra 1996. Može se naći na internetu, adresa: <http://www.rferl.org/nca/features/1996/09/F.R.U.96090616572638.html>.
- ¹⁶ Duško Doder, "On Serb Holy Day, Hellfire for Foes" /"Na srpski verski praznik, vatre iz pakla za neprijatelje"/, *The Boston Globe*, 10. februara 1993.
- ¹⁷ Što se tiče uništenja fočanske muslimanske zajednice i spomenika koji su svedočili o više od 600 godina muslimanske kulture u Foči, videti Faruk Mutić, *Foča: 1470-1996*, Sarajevo: Šahinpašić, 1997; Šemso Tucaković, *Aladža džamija: ubijeni monument*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998; "History, Culture and Destruction of Foča" /"Istorija, kultura i uništenje Foče"/, na internetu, <http://www.haverford.edu/relg/sells/reports.html#Foca>.
- ¹⁸ US Department of State. *Supplemental United States Submission of Information to the United Nations Security Council In accordance with Paragraph 5 of Resolution 771 (1992) and Paragraph 1 of Resolution 780 (1992): [Eighth Report] June 16, 1993* /Ministarstvo inostranih poslova Sjedinjenih Država. *Dodatni podnesak obaveštenja Sjedinjenih Država Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija u skladu s paragrafom 5 Rezolucije 771 (1992) i paragrafom 1 Rezolucije 780 (1992): [Osmi izveštaj] 16. juni 1993*/, na internetu, <http://www.haverford.edu/relg/sells/reports/8thC.html>. Proterivanje civila bosanskih Muslimana iz Bijeljine tokom rata i neprekidna maltretiranja s kojima se izbeglice suočavaju od Daytona opisani su u izveštaju organizacije Human Rights Watch od maja 2000. godine, *Unfinished Business: The Return of Refugees and Displaced Persons to Bijeljina* /Nedovršeni posao: Povratak izbeglica i raseljenih lica u Bijeljinu/, <http://www.hrw.org/reports/2000/bosnia/>.
- ¹⁹ Zasnovano na izjavama očevidaca uništenja, među kojima je i Bedrudin Gušić, koji je dobio nezahvalan zadatak da služi kao izabrani predsedavajući Odbora Islamske zajednice u Banjoj Luci od maja 1992. do novembra 1994. godine. Izjava g. Gušića objavljena je na bosanskom jeziku u sarajevskom dnevnom listu *Oslobođenje* od 16. do 23. marta 1995; engleski prevod postoji na internetu, na sledećim adresama: <http://www.haverford.edu/relg/sells/banjaluka/gusic1.html> i <http://www.haverford.edu/relg/sells/banjaluka/gusic1.html>. Svedok uklanjanja ostataka džamija bio je Frank Westerman, koji je o ratu u Bosni izveštavao za amsterdamski dnevni list *NRC Handelsblad*; njegov iskaz o uništenju džamije i intervju koji je uradio sa Predragom Radićem, srpskim nacionalistom i gradonačelnikom Banje Luke, objavljeni su u njegovoj knjizi *De Brug over de Tara* /Most na Tari/, Amsterdam: Uitgeverij Atlas, 1994, 7-13; moj prevod na engleski postavljen je na internet, na adresi: <http://www.haverford.edu/relg/sells/banjaluka/banjaluka.html>.
- ²⁰ Maggie O'Kane, "Onda su podmetnuli požar u kuću, a svi u njoj su vrištali... Ja sam bio jedini koji se izvukao", *The Guardian* (London), 20. avgusta 1992; Alec Russell, "Srbi progone preživele u 'etničkom čišćenju'", *The Daily Telegraph* (London), 20. avgusta 1992.
- ²¹ Uništavanje Mostara i njegovih arhitektonskih spomenika u opsadi koju je držala JNA od aprila do juna 1992. godine dokumentovalo je Društvo arhitekata Mostar jednim ilustrovanim katalogom za izložbu, *Mostar '92: urbicid*, priređivač Ivanka Ribarević-Nikolić i Željko Jurić, Mostar: Hrvatsko vijeće obrane općine Mostar, 1992.
- ²² Vulliamy, 1994, 221-234; John Burns, "Croats Wield the Guns in 'Cleansed' Town" /"Hrvati uz pomoć oružja drže vlast u 'očišćenom' gradu"/, *New York Times*, 30. oktobra 1993.
- ²³ UNHCR, saopštenje za štampu REF/1034. Što se tiče uništavanja kulturnog nasleđa u Stocu, videti takođe Matej Vipotnik, "Searching for Bosnia's Lost Cultural Treasures" /"Traganje za izgubljenim bosanskim blagom"/, *Berserkistan* (novine objavljivane na internetu), 30. jula 1996, postavljeno na internet, na adresi: <http://www.haverford.edu/relg/sells/stolac/stolac.html>, kao i dokumentaciju koju je sakupilo predsedništvo Opštine Stolac u egzilu, *Crimes in Stolac Municipality, 1992-1994* /Zločini u opštini Stolac, 1992-1994. godine/, Mostar: Zid, 1996, 45-54; ovaj tekst se takođe može naći na internetu, na adresi: <http://www.haverford.edu/relg/sells/Stolac/StolacCrimes.html>.
- ²⁴ "Bosnian Croats Block Return of Muslims" /"Bosanski Hrvati blokiraju povratak Muslimana"/, Reuters, 2. februara 1997; četiri godine kasnije, jedno istraživanje otkrilo je da se malo toga promenilo u Stocu: Nick Thorpe, "Croat Town Now a Criminal Haven: SAS Investigator Asks Why Gangsters And Ethnic Warriors Live Freely in Stolac, Bosnia" /"Hrvatski grad pretvoren u utočište za kriminalce: Istražitelj SAS-a postavlja pitanje zašto gangsteri i nacionalistički bojovnici žive na slobodi u Stocu, u Bosni"/, *The Guardian* (London), 2. maja 2001,

- postavljeno na internet, na adresi:
<http://www.guardian.co.uk/international/story/0,3604,481599,00.html>.
- ²⁵ Robert Block, "Croatian Death Squad Talks Tough around the Pooltable" / "Pripadnici Hrvatskog odreda smrti - razgovaraju oko bilijskog stola", *The Independent* (London), 6. septembra 1993. Od završetka rata, kamenje istorijskog mosta vadi se sa dna reke - on će biti nanovo izgrađen; Jerrilynn Dodds, "Bridge over the Neretva" / "Most na Neretvi", *Archaeology*, 51 i (januar-februar 1998): 48-53.
- ²⁶ Branko Grujić u intervjuu s Carol J. Williams, "Serbs Stay Their Ground on Muslim Lands: Conquering Warlords Bend History and Reality in an Attempt to Justify Their Spoils" / "Srbi zadržavaju svoje tlo na muslimanskoj zemlji: osvajačke vojskovođe iskrivljuju istoriju i stvarnost u pokušaju da opravdaju svoj plen", *Los Angeles Times*, 28. marta 1993; Laura Silber, "Serbian Mayor Confident in Bosnian Town Where Mosques Are Rubble: Voters Go to Polls in Referendum on Peace Plan" / "Srpski gradonačelnik siguran u sebe u bosanskom gradu u kom su džamije pretvorene u šut: glasači izlaze na referendum o mirovnom planu", *Financial Times* (London), 17. maja 1993; Roger Cohen, "In a Town Cleansed of Muslims, Serb Church Will Crown the Deed" / "U gradu očišćenom od Muslimana, srpska crkva će krunisati to zlodelo", *New York Times*, 7. marta 1994.
- ²⁷ Eric Hobsbawm, "Debunking Ethnic Myths" / "Razbijanje nacionalnih mitova", *Open Society News* (zima 1994): 1, 10-11, str. 10, sažetak predavanja održanog na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti prilikom otvaranja akademske godine 1993/94; duža verzija objavljena je pod naslovom "Outside and Inside History" / "Izvan i unutar istorije", u Hobsbawmovoј zbirci ogleđa *On History / O istoriji*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1997.
- ²⁸ Izložbu iz 1994. godine opisao je banjalučki istoričar Aleksandar Aco Ravlić, i sam bosanski Srbin, zgrožen onim što se radilo njegovom gradu, u svojoj knjizi *Banjalučka Ferhadija: ljepotica koju su ubili*, Rijeka: AARiS, 1996, 57, engleski rezime na 172. stranici. Što se tiče korišćenja retuširanih fotografija za "ispravljanje" ideološki neprihvatljive prošlosti, videti David King, *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, New York: Metropolitan Books, 1997.
- ²⁹ Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa pokrenuli su 1994. godine Amila Buturović (Univerzitet u Yorku), András Riedlmayer (Univerzitet Harvard), i Irvin Cemil Schick (Tehnološki institut u Massachusettsu i Univerzitet Harvard); za daljnje informacije, videti adresu projekta na internetu: <http://www.applicom.com/manu/ingather.htm>.
- ³⁰ Odluka Komisije za ljudska prava u predmetu Banja Luka, donesena 11. juna 1999. godine, može se naći na internetu, na adresi: <http://www.gwdg.de/čujvr/hrch/0000-0999/0029admmmer.htm>. Mesta uništenih džamija u gradovima širom srpskog entiteta u Bosni i Hercegovini isto tako su administrativnim merama dodeljena drugim zonama u druge svrhe kako bi se sprečila njihova obnova. U Bijeljini, mesta na kojima su gradske džamije srušene sa zemljom koriste se kao buvlje pijace, parkirišta i prostori za prodavnice i kioske. U pismu od 7. jula 1999. godine Opština pod kontrolom Srba odbila je da izda dozvolu za ponovnu gradnju Atik džamije u starom gradskom centru. Kao razlog je navedeno da je urbanistički plan za taj deo grada promenjen i da se na mestu nekadašnje džamije planira izgradnja pozorišta. François Perez iz Kancelarije Specijalnog izaslanika Visokog predstavnika u Bijeljini, podržao je opštinske vlasti i zahtev za ponovnu izgradnju džamije nazvao "preterano ekstremnim" nagoveštavajući da bi se "možda, nakon što prođe neko vreme, mogla izgraditi neka džamija na periferiji grada". (Razgovor *Human Rights Watch* sa Françoisom Perezom, Bijeljina, 28. septembra 1999. godine, navedeno na internetu, na adresi: http://www.hrw.org/reports/2000/bosnia/Bosn005-06.htm#P649_138143).
- ³¹ Aida Čerkez-Robinson, "Muslim leader urges restraint following attack" / "Posle napada, muslimanski vođa preporučuje suzdržanost", *Associated Press*, 8. maja 2001.
- ³² Što se tiče izveštaja o napadu rulje u Trebinju, u kom je jedan međunarodni zvaničnik bio toliko isprebijan da mu je bilo potrebno bolničko lečenje, videti "Serbs Block Bosnia Mosque Ceremony" / "Srbi omeli ceremoniju u vezi sa bosanskom džamijom", *BBC News*, 6. maja 2001, na internetu na adresi: http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/world/europe/newsid_1315000/1315262.stm. Što se tiče prethodnih priprema za antimuslimansku pobunu u Banjoj Luci, videti "Erupcija ubilačkog šovinizma u BiH", *Feral Tribune* (Split), br. 817, 14. maja 2001, članak na internetu, na adresi: <http://search.feral.hr/arhiva/tmp/2001/817/erup.html>, sažetak na engleskom jeziku na adresi: http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/bh-media-rep/round-ups/default.asp?content_id=498#6. Hrvatski ekstremisti koji upravljaju Stocem takođe su stali na put naporima muslimanskih povratnika da ponovo izgrade makar jednu od četiri uništene džamije u tom gradu i navodno su rekli mostarskom muftiji, "Ako počnete zidati džamiju, mi ćemo podići [katoličku] crkvu na njenom kamenu temeljcu"; objavljeno u časopisu *Ljiljan*

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

(Sarajevo), 27. maja 2001, engleski prevod na internetu, na adresi:

http://www.tfeagle.army.mil/tfeno/Feature_Story.asp?Article-12638

- ³³ Od 156 džamija koje su popravljene, obnovljene ili iznova sazidane u Bosni od početka rata samo mali deo nisu sponzorisale islamske agencije za pomoć iz Saudijske Arabije, koje su se poslužile svojim snažnim finansijskim uticajem kako bi promovisale netolerantni islamski fundamentalistički misionarski program zasnovan na učenju vehabijske sekte iz Saudijske Arabije. Stephen Schwartz, "Islamic Fundamentalism in the Balkans", /"Islamski fundamentalizam na Balkanu" *Partisan Review* (juli, 2000): 421-6; Saïd Zulficar, "Alerte aux iconoclastes!" /"Upozorenje ikonoklastima"/, *Al-ahram hebdo*, 28. februara 2001, na internetu na adresi: <http://www.ahram.org.cg/Hebdo>; Jolyon Naegele, "Saudi Wahhabi Aid Workers Bulldoze Balkan Monuments" / "Saudijski vehabijski humanitarci buldožerima ruše balkanske spomenike"/, *RFE/RL Weekday Magazine*, 4. avgusta 2000. Može se naći na internetu, adresa: <http://www.rferl.org/nca/features/2000/08.F.RU.000804130919.html>.

[79.] **A.2.3 Članak** Andrása Riedlmayera, “*Convivencia* Under Fire: Genocide and Book-burning in Bosnia”, *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation /Convivencia pod paljbom: Genocid i knjige na lomači u Bosni*”, *Holokaust i knjige: Uništavanje i čuvanje*/, prir. Jonathan Rose. Studies in Print Culture and the History of the Book (Amherst: University of Massachusetts Press, 2001), str. 266-291.

HOLOKAUST I KNJIGE

UNIŠTAVANJE I ČUVANJE

Priredio Jonathan Rose

University of
Massachusetts Press
Amherst

/kopija stranice knjige na kojoj je naveden impresum/

XIV CONVIVENCIA POD PALJBOM GENOCID I KNJIGE NA LOMAČI U BOSNI

András Riedlmayer

Požar je trajao danima. Sunce je zatamnio dim knjiga, i po gradu su listovi nagorelih papira, nežne stranice sivog pepela, padali kao crni sneg. Uhvativši stranicu mogla se osetiti njena vrelina, i na trenutak pročitati fragment teksta kao neki neobični crno-sivi negativ, sve dok se, kako je temperatura padala, stranica u prstima nije pretvarala u pepeo.

Kemal Bakaršić, o paljenju bosanske Nacionalne i univerzitetske biblioteke, 25-27. avgust 1992. ("The Libraries of Sarajevo")

Sve što je napisano traje, sve što je sećanje nestaje.

Mula Mustafa Bašeskija (1731-1809),
hroničar života u Sarajevu u 18. veku

Najčuvenija knjiga u Bosni je rukopis sa divnim iluminacijama poznat pod nazivom Sarajevska Hagada. Iako je u Bosni našla dom još na početku 17. veka, Hagada je nastala na drugom mestu i u drugom vremenu. Ona je svedočanstvo o umetničkoj i kulturnoj kreativnosti onih koji su je stvarali, cenili i čuvali tokom stoleća. Ona je opstala. Najmanje četiri puta tokom svoje duge istorije Sarajevska Hagada je preživela pokušaje uništenja multikulturnih zajednica. Svaki od tih pokušaja da se iskoreni pluralizam bio je propraćen paljenjem knjiga. Ovaj mali kodeks, koji sadrži šezdeset devet minijatura i tekstove koji se čitaju za vreme jevrejskog praznika Pesaha, kao i izbor religioznih pesama i molitvi, nastao je oko 1350. godine u kraljevstvu Aragon.¹ To je redak i posebno lep primerak rukopisne delatnosti na hebrejskom koja je cvetala u *convivencia* srednjovekovne Španije - u pluralističkom društvu gde je uprkos zavistima i tenzijama među pojedincima i zajednicama, postojao saživot i interakcija među religijama (hrišćanstvo, judaizam i islam), kulturama i jezicima (romanski, hebrejski i arapski).

Sve tri velike monoteističke religije - judaizam, hrišćanstvo i islam – knjizi pridaju specijalan status, smatrajući da su u njoj pohranjeni božje otkrovenje i zakon, da je ona sredstvo

učvršćivanja zajednice i prenošenja i razvijanja tradicije. U epohi *convivencia* knjiga je takođe igrala glavnu ulogu u vezama nastalim preko kulturnih i religijskih granica, vezama koje su, nadrastajući čuvene prevodilačke projekte i filozofske rasprave, interakcijom dovele do novih umetničkih i književnih oblika. Pod tim mislimo na pojave kao što je rađanje sekularne poezije na hebrejskom pod uticajem arapskih poetskih formi, i cvetanje umetnosti vezanih za knjigu u sve tri tradicije. Čak i religijski rukopisi, poput Biblijâ i Hagadâ ili hrišćanskih biblijskih komentara Beatusa iz Liebane, jasan su izraz prožimanja islamskih, jevrejskih i hrišćanskih umetničkih tradicija. Jevrejin Profiat Duran, lekar, filozof i astrolog na dvoru kralja Jovana I Aragonskog, pisao je u XIV veku o značaju lepih knjiga:

Učiti bi uvek trebalo iz lepih i ugodnih knjiga, napisanih skladnim rukopisom na finom pergamentu i raskošno uvezanih, i to treba raditi u lepim građevinama; jer posmatranje i proučavanje skladnih oblika sa delikatnim crtežima i ljupkim ornamentima jedna je od onih stvari koje prijaju duši, koje je podstiču i krepe. I zato je na čast našoj zemlji što su u svakom pokoljenju imućni i istaknuti ljudi podsticali stvaranje lepih rukopisa.²

Mnogi “lepi rukopisi” koji su oduševljavali Profiata Durana i njegove pobožne i učene savremenike nisu preživeli drugu polovinu petnaestog veka, kada je, sa masovnim izgonom Jevreja i muslimana sa Iberijskog poluostrva, došlo do tragičnog kraja epohe *convivencia*. “Čišćenje” svih nehrišćana bilo je praćeno ceremonijalnim paljenjem jevrejskih i islamskih knjiga. Masovno paljenje jevrejskih knjiga u Valladolidu (1461) i Salamanki (1490) prethodilo je progonima iz 1492. godine, a trijumf katoličanstva nad islamom i nasilna hristijanizacija muslimana ili njihovo isterivanje iz Španije proslavljeni su 1499. godine javnim i svečanim spaljivanjem islamskih knjiga u Granadi, po nalogu nadbiskupa Toleda, Francisca Jiménez de Cisnerosa.³

Jedna od knjiga koje su umakle vatri jeste i kodeks poznat pod nazivom Sarajevska Hagada, koju su kao dragoceno porodično blago u egzil odneli njeni jevrejski vlasnici kad su izgnani iz Španije. Od nekoliko rukopisa koji su ostali iz zlatnog doba književnog stvaralaštva na hebrejskom u Španiji, nijedan nije ostao u zemlji u kojoj je nastao. Posle boravka u severnoj Italiji, ova Hagada je početkom 17. veka dospela u Bosnu gde je zajednica španskih Jevreja našla utočište i novi oblik *convivencia* u gradu Sarajevu.

Tokom šesnaestog veka Sarajevo je iz sela u podnožju srednjovekovne tvrđave preraslo u trgovački i administrativni centar otomanske provincije Bosne. Bio je to grad u kome su

András Riedlmayer

muslimanski, jevrejski i hrišćanski trgovci, zanatlije, učenjaci, sveštenici i težaci živeli jedni pored drugih; tamo se religiozna i kulturna raznovrsnost doživljavala kao normalno tkivo zajedničkog života. Kao i u srednjovekovnoj Španiji, *convivencia* u Sarajevu nije značila odsustvo statusne hijerarhije ili nepostojanje povremenih trvenja među pojedincima i grupama, nego to da je pluralizam doživljavao kao datost.

Među dobročinstvima Gazi Husrev-bega, prvog muslimana iz Bosne na položaju upravitelja u Sarajevu, bila je i prva gradska biblioteka, osnovana 1537. godine. U blizini glavne džamije koju je takođe podigao Gazi Husrev-beg, stajala je i prva gradska pravoslavna crkva, sagrađena da bi trgovce te vere privukla na tada novootvorene bazare. Drugi osmanski upravitelj Sijavuš-paša 1580-81. godine dao je jednoj islamskoj verskoj zadužbini (*vakuf*) sredstva za izgradnju velikog stambenog kompleksa (*han*) za siromašnije članove sarajevske jevrejske zajednice i odobrio podizanje prve sinagoge u gradu.⁴

Grad je rastao i razvijao se pretvorivši se u centar književnog i intelektualnog života i produkcije knjiga. Kolofoni postojećih rukopisa i dokumenata pružaju informacije o imenima nekoliko stotina bosanskih autora i prepisivača koji su stvorili na hiljade rukopisa na raznim jezicima i pismima: na arapskom, osmanskome turskom, persijskom, hebrejskom, latinu (judeo-španskom), na bosanskom slovenskom pisanom arapskim pismom (*alhamijado*), bosančicom (bosanska varijanta ćirilice) ili latinicom, kao i na crkvenom staroslovenskom ili crkvenom latinskom. Iz interakcije raznih kultura u Bosni, kao i u *convivencia* srednjovekovne Španije, nastale su neobične kompleksne poetske forme slovenskih muslimana, u kojima je uz klasični arapski i persijski stih jasan uticaj petrarkijanskih soneta koji je tu dospeo preko dalmatinske obale.⁵

U svom novom sarajevskom domu, čarobna malena Hagada iz Aragona i dalje je igrala centralnu ulogu u porodičnim obredima vezanim za Pesah. Na nekim stranicama su tragovi vina i hrane; na jednom mestu se pak vidi dečije škrabanje. Pre kraja stoleća Hagada je opet bila izložena opasnosti. Sarajevo i sarajevska verzija *convivencia* našli su se na udaru 1697. godine kad je grad opljačkala i spalila vojska habzburškog cara, koju je predvodio princ Evgenije Savojski. Samo jedanaest godina pre toga vojska Habzburgovaca i njihovih saveznika iz Svete Alijanse na juriš je osvojila Budim, glavni grad osmanlijske Ugarske. Grad je pao 2. septembra 1686. godine nakon tromesečne opsade i teških borbi. Kad je pobednička hrišćanska vojska prodrla u grad nije poštedela ni stanovnike niti njihove domove i dobra. U

poslednjoj deceniji osmanlijske vladavine, jevrejska zajednica Budima brojala je oko 1.000 ljudi. Jedva polovina njih preživela je prelazak grada u ruke hrišćana.

U kratkoj knjizi sećanja pod naslovom *Megilat Ofen* (Knjiga o Budimu) i u beleškama na margini biblijskog komentara, Isaac Schulhof, učeni i imućni član budimske jevrejske zajednice, svedoči o ovim događajima u kojima je izgubio ženu i sina, kuću i sve što je posedovao. Schulhof je bio svedok pljačkanja i ubistava na ulicama, kao i masakra koji su habzburški vojnici počinili nad sedamdeset dvoje Jevreja koji su potražili utočište u sinagogi. Na stotine zatvorenika ubili su pijani plaćenici na obalama Dunava. Ljude koji su preživeli opsadu i period koji je usledio, među kojima je bilo nekoliko stotina Jevreja i 6.000 muslimana, hrišćanski vojnici su prodali u roblje ili za njih tražili otkupninu. Za mnoge preživle Jevreje, uključujući i samog Schulhafa, otkupninu je platio Samuel Oppenheimer, bankar habzburškog cara; ostali su otkupljeni novcem koji su prikupile jevrejske zajednice širom Evrope.

“Čišćenje” nehrišćanskih zajednica Budima nije bio izolovan događaj. Pre toga je 1670. godine izdat carski edikt kojim se naređuje proterivanje svih Jevreja iz Beča i Donje Austrije. Samo Oppenheimeru i nekolicini Jevreja koji su smatrani neophodnim na dvoru dozvoljeno je da ostanu, ali su za tu privilegiju morali da plate veliku godišnju taksu (*Toleranzgeld*).

U Budimu i Pešti džamije i minareti su srušeni a tri gradske sinagoge su spaljene. Da su tom prilikom uništene i knjige može se zaključiti iz jedne od beležaka Isaaca Schulhafa na margini komentara svetih knjiga, gde se evociraju dani pre opsade:

Pre otprilike tri godine (to jest pre 1686. godine) tridesetak glava porodica [u Budimu] okupili su se i izabrali mene da s njima proučavam svete tekstove. Svake srede bih po celu noć do zore studirao pet Mojsijevih knjiga, Proroke i hagiografije, Mišnu, Hagadu i midraška dela. Na kraju bismo svi ustali i glasno pevali neku lepu melodiju kao što je “Moje duše voljeni” iz *Kapija Ciona* a onda bismo recitovali molitvu koja obično sledi nakon proučavanja svetih knjiga. Pošto se znanje obogaćuje nadmetanjem ljudi željnih znanja, i ostali bi se sakupili, neženje i mladi ljudi koji su se nedavno oženili; bilo ih je dvadesetak, koji su takođe angažovali jednog učenog čoveka

da s njima studira... Da nije došlo do razaranja grada, ova institucija bi
večno trajala.⁶

Među preživelim nakon pada Budima nalazio se i učeni mladi čovek po imenu Zevi Hirsch Ashkenazi, koji će steći slavu kao jedan od vodećih verskih učenjaka svoga vremena. Njegova žena i mala ćerka ubijene su tokom opsade 1686. godine a roditelje su u zatočeništvo odveli pruski vojnici; on je pak našao bezbedno utočište u Sarajevu, gde ga je jevrejska zajednica uposlila kao *chachama* (rabina). Četiri godine kasnije rabin je otišao da potraži svoje roditelje u Berlinu tako da je bio pošteđen opetovanog prizora razaranja Budima, ovaj put u Sarajevu.⁷

Paljenje Sarajeva je opisano na jednom mestu u ratnom dnevniku princa Evgenija Savojskog:

23. oktobra [1697. godine] rasporedio sam vojsku na širokom frontu na brdu ispod kojeg se prostire grad. Odatle sam poslao odrede u pljačku. Turci su već bili odneli na sigurno najbolje stvari, ali je još bilo velikih količina raznovrsnih dobara. Predveče je grad zahvatila vatra. Grad je veoma velik i u dobroj meri otvoren; u njemu je 120 lepih džamija. Ostao sam u Sarajevu i 24. Zapalili smo grad i celu okolinu. Naša izvidnica koja je išla za neprijateljem donela je plen i dovela mnogo žena i dece, nakon što je pobila veliki broj Turaka.⁸

Opisujući Sarajevo, princ ne pominje knjige kao takve, no jedan anonimni muslimanski autor u stihu lamentira nad srušenim gradom izražavajući bol izazvan prizorom spaljivanja knjiga:

Došli su i spalili prelepi grad Sarajevo
Kao stoku su odvodili nevine ljude
Došli su i spalili prelepi grad Sarajevo
Spalili su na hiljade Korana i nebrojene ŠdrugeĆ knjige
Koliko li su džamija spalili, svetišta srušili
Celi grad, s kraja na kraj, srušili su i opustošili
Došli su i spalili prelepi grad Sarajevo. /prevod s engleskog/⁹

Pre nego što su se princ Evgenije i njegova ekspedicija povukli s plenom i zarobljenicima, centar grada, sa sinagogom i kućama i radnjama prvog jevrejskog kvarta u Sarajevu oko El

Kortiha, velikog stambenog kompleksa koju je dao sagraditi Sijavuš-paša, bio je potpuno spaljen i opustošen. Mnogo je knjiga tad nestalo ali, iako drugog dokaza osim njenog opstanka nema, Sarajevska Hagada je i ovog puta spašena.¹⁰

Sarajevo sa svojom starom jevrejskom četvrti, ponovo je izgrađeno i osmanlijska vladavina je trajala još tri veka, sve dok grad nije preuzela jedna druga habzburška vojska 1878. godine. Na sreću, vremena su se promenila, i Habzburška imperija je po formi bila pluralistička zajednica koju više nije zanimalo nametanje jedinstvene vere svim podanicima. Umesto toga, novi gospodari u Bosni i Hercegovini hteli su da svoje tek stečene teritorije uvedu u moderno doba. Među doprinosima habzburške epohe na građanskom planu je Zemaljski muzej (Landesmuseum, sad Narodni muzej), osnovan u Sarajevu 1888. godine kao prva naučna institucija i istraživačka biblioteka organizovana prema zapadnom modelu. Kodeks koji se danas naziva Sarajevska Hagada kupljen je od privatnog lica 1894. godine postavši jedan od najdragocenijih predmeta u posedu novog muzeja. U Beču su je pregledali vodeći stručnjaci, a zatim je vraćena u sarajevski muzej, gde se nalazi i danas.

Iako je Sarajevo poznato po tome što se u njemu 1914. godine dogodilo političko ubistvo koje je bilo povod za Prvi svetski rat, grad je prošao kroz rat ne pretrpevši fizička oštećenja. Potkraj rata, u novembru 1918. godine, poslednji habzburški guverner Bosne baron Sarkotić predao je upravu Sarajeva lokalnim bosanskim vlastima. Nekoliko dana kasnije, srpsko-crnogorska vojska ušla je u grad i Bosna je postala deo novonastale Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je nedugo posle preimenovana u Jugoslaviju.

Od samog nastanka nova kraljevina bila je razdirana sukobima između pobornika centralizma s jedne i autonomaša s druge strane, kao i nacionalističkim ambicijama Srba i Hrvata. Od 1929. godine do početka Drugog svetskog rata, u zemlji je putem ukaza vladala kraljeva diktatura koja je produbila podele umesto da ih razreši. Uprkos političkim tenzijama i ekonomskoj depresiji 1930-ih godina, kulturni i književni život i dalje je cvetao među raznim nacionalnim i verskim zajednicama. U međuratnom periodu, otprilike polovinu svih Sarajlija činili su Bošnjaci (slovensko stanovništvo islamske veroispovesti), jednu sedminu Jevreji, a ostalo su bili pravoslavni Srbi, katolički Hrvati i drugi. Kulturna i književna društva, klubovi, verska udruženja, kao i radne i profesionalne grupe objavljivale su knjige, almanahe i novine i održavale na desetine biblioteka i čitaonica. Među njima je bila La Benevolencija (osnovana 1892. godine), najznačajnije jevrejsko kulturno-prosvetno i dobrotvorno društvo u Sarajevu, koje je 1933. godine otvorilo i svoju istraživačku biblioteku.¹¹

Nacistička Nemačka osvojila je Jugoslaviju u aprilu 1941. godine podelivši zemlju među svojim saveznicima i domaćim kolaboracionistima. Bosna i Hercegovina, podeljena na nemačku i italijansku okupacionu zonu, bila je priključena takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, na čijem je čelu bio brutalan fašistički režim koji su Nemci uspostavili u Zagrebu. Kao i u Prvom svetskom ratu i ovaj put je Sarajevo nakon četiri godine rata izašlo fizički gotovo neoštećeno, ali su Bosna i njeni narodi prošli kroz jezive patnje. Više od 300.000 Bosanaca svih nacija umrlo je u koncentracionim logorima, prilikom odmazdi, u masakrima, u borbama protiv nacista ili međusobnim sukobima. Najviše gubitaka su kao zajednica pretrpeli bosanski Jevreji: od otprilike 12.000-14.000 Jevreja u Bosni i Hercegovini samo je 2.000 preživelo holokaust.

U prvim danima nemačke okupacije uvedeni su antijevrejski zakoni i sve sarajevske sinagoge i ostale jevrejske institucije bile su opljačkane i demolirane.

Blaga koja nisu popljačkana bila su spaljena. Stolećima vođeni registri, vredno srebro, stare biblioteke i rukopisi sa iluminacijama gotovo sve što je činilo sarajevsko jevrejsko nasleđe bilo je odneto ili spaljeno.¹²

Među institucijama koje su se našle na udaru nacista i njihovih domaćih pristaša bila je i biblioteka La Benevolencije, jevrejske čitaonice i druge javne i privatne zbirke knjiga. Mnogo toga je izgubljeno u prvoj orgiji pljačkanja i razaranja, ali su se Nemci pobrinuli da spakuju neke od najvrednijih predmeta iz biblioteke La Benevolencije i istorijske dokumente o sarajevskoj jevrejskoj zajednici i da ih pošalju u Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, centralnoj ustanovi koja je osnovana da prikupi kulturno blago opljačkano širom Evrope. U jednom izveštaju sačinjenom u toku rata koji je sačuvan u bosanskoj državnoj arhivi, pomije se jedna takva pošiljka od dvanaest sanduka knjiga iz La Benevolencije, koja je poslana u Berlin 29. oktobra 1941. godine. Nakon oslobođenja Sarajeva, predstavnik La Benevolencije obavestio je Ministarstvo obrazovanja nove komunističke vlasti u Bosni da je biblioteka društva pre rata imala “oko 2.000 knjiga”, među kojima je bilo dokumenata “veoma starih i istorijski dragocenih... koje su ustaše [hrvatski kvislinški režim] odnele 1941. i do danas nismo uspeli da ustanovimo gde se te knjige nalaze”.¹³

Među malobrojnim preživelim iz tog mračnog vremena je i čuvena Sarajevska Hagada, koju je tokom okupacije od nacista sakrio jedan hrabri bosanski kustos. Više od pola veka kasnije,

još uvek ne znamo kako je Hagada spašena, ali neverovatna činjenica da ta knjiga - najčuvenije delo jevrejske kulture Sarajeva – ipak nije pala nacistima u ruke, inspirisala je niz anegdota i legendi. Prema jednom izvoru,

1941. godine odmah nakon što su okupacione snage ušle u Sarajevo, jedan nemački oficir je ušao u Zemaljski muzej i naredio direktoru [Dr Jozi Petroviću] da od cele bogate muzejske zbirke preda samo rukopis Hagade. Direktor je navodio razne razloge ne bi li odložio predaju dragocenog kodeksa u kožnom povezu, a u međuvremenu je uspeo da ga prokrijumčari iz velike muzejske zgrade do planinskog sela u blizini Sarajeva. Posle oslobođenja grada ovo pravo blago vraćeno je u sef muzeja.

Nedavne studije, koje se baziraju na dokumentima iz arhive Zemaljskog muzeja, dovele su u pitanje ključne elemente legendi o spasavanju Hagade, poput dramatične priče o rukopisu koji je tajanstveno izvučen iz zgrade pred nosom nacista i sakriven u planinskom selu (zakopan ispod praga seljačke kuće, u džamiji, ili ispod jednog stabla jabuke, prema nekim verzijama). Iako je dokumentacija izazovno nepotpuna, u njoj se ističe uloga muzejskog kustosa Derviša Korkuta u očuvanju rukopisa tokom rata. Njegov udeo u tome predstavlja primer veza među zajednicama i pojedincima koje su se učvrstile tokom viševjekovne bosanske *convivencia*.

Korkut, bosanski Musliman, bio je zadužen za biblioteku Zemaljskog muzeja. On je takođe imao bliske i duboke veze za sarajevskom jevrejskom zajednicom. 1920-ih godina njegov prevod jednog dokumenta iz osmanlijskog perioda u kojem je reč o uvažanim jevrejskim porodicama na početku devetnaestog veka u Sarajevu, izlazio je u nastavcima u lokalnim novinama *Jevrejski glas*. Uoči rata, kad je “jevrejsko pitanje” postalo u Jugoslaviji gorući politički problem (u oktobru 1940. godine vlada Kraljevine Jugoslavije donela je prve antijevrejske zakone), Derviš Korkut je reagovao tako što je u Beogradu objavio članak pod naslovom “Antisemitizam je stran bosansko-hercegovačkim Muslimanima”. /prevod naslova sa engleskog/

Nakon nacističke invazije postoje dokazi da je Korkut iskoristio svoje pravo pristupa muzejskim fondovima da bi promenio etikete i jedinice u katalogu i tako sakrio i zaštitio rukopise, između ostalog i nekoliko rukopisa koje je njemu lično u amanet ostavio u oktobru 1941. godine jedan sarajevski Jevrej, Vito Kajon. Kajonovi jevrejski rukopisi preživeli su

rat u muzejskoj biblioteci u kutiji sa etiketom "Archiv der Familie Kapetanović - Türkische Urkunden (Arhiv porodice Kapetanović - turski dokumenti). A što se čuvenog muzejskog kodeksa Hagada tiče, dokazi upućuju na to da je Korkut poslednja osoba koja ga je konsultovala pre rata. Zatim Hagada nestaje iz inventara u kojem se opet pominje tek krajem 1943. godine, kada je muzej zatvoren zbog rata, a njegove najdragocenije zbirke evakuisane iz zgrade i pohranjene u podrumu Državne banke. Sarajevska Hagada se nalazi u inventaru eksponata koji su po nalogu novog direktora muzeja Vejsila Ćurčića evakuisani 9. decembra 1943. g. Šest nedelja ranije, 29. oktobra, u katalogu muzejske biblioteke je nakon dugog ćutanja zabeleženo da je Ćurčić od Derviša Korkuta primio Hagadu. Svi detalji o tome kako je Hagada sačuvana od nacista i dalje su nepoznati. No neosporna je činjenica da je ovaj jedinstveni rukopis hotimično skrivan za vreme nemačke okupacije i da se posle oslobođenja Sarajeva pojavio u netaknutom obliku.¹⁴

Pola stoleća nakon nacističke invazije ideja *convivencia* u Bosni se opet našla na udaru ideologa čiste rase i nacije. Za mete su odabrani ne samo ljudi "pogrešnog" nacionalnog i verskog nasleđa nego i knjige, biblioteke i arhive, muzeji, umetnička dela, bogomolje i istorijska zdanja. Što se tiče hotimičnog rušenja kulturnog nasleđa, tokom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine nadmašena je materijalna šteta naneta zemlji za vreme Drugog svetskog rata.¹⁵

U leto 1992. godine Sarajevo je bilo svedok možda najvećeg slučaja paljenja knjiga u savremenoj istoriji.¹⁶ Na meti su bile Nacionalna i univerzitetska biblioteka, smeštene u lepom neoklasicističkom zdanju sa mavarskim elementima koje je sazdano 1890. godine i služilo kao gradska Vijećnica. Pre nego što će biti spaljena, u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci je bilo pohranjeno oko 1,5 milion knjiga, među kojima 155.000 retkih izdanja, jedinstvenih arhiva i specijalnih zbirki, 478 rukopisa, 600 serija periodike, sve knjige, novine i časopisi objavljeni u Bosni od polovine 19. veka, kao i glavne naučne zbirke Sarajevskog univerziteta.¹⁷

Tokom trodnevnog pakla (25-27. avgust) zgrada biblioteke je izgorela a veći deo (po procenama oko 90%) njene nezamenjive sadržine pretvoren je u pepeo. Ubrzo nakon što je pala noć 25. avgusta, zapaljivi projektili ispaljeni sa položaja srpskih nacionalista na kotama koje nadvisuju biblioteku probile su krov i staklo na svodu i zapalile skladište knjiga. Požar je održavan neprestanim granatiranjem, dok su snajperi, minobacačke granate i protivavionski

topovi gađali ljude na trotoaru, vatrogasce i dobrovoljce koji su pokušavali da spasu knjige. Očevici ovako opisuju scenu:

[Nacionalnu biblioteku] zahvatila je nekontrolisana vatra u sredu, nakon što je preko noći bosanski glavni grad bio meta žestokog bombardovanja. Vatrogasci suočeni sa malim pritiskom vode uspeli su da ugase vatru nekoliko puta tokom noći ali je zgrada opet bila napadnuta. U jutarnjim satima severni i središnji deo četvorospratnog zdanja sa zupčastim ukrasima na fasadi potpuno je zahvatio plamen. Prozori su eksplodirali sručivši se u uske ulice a severni kameni zid je pucao i obrušavao se usled paklene vreline. ... Požar je počeo malo nakon 22:00 sata u utorak uveče i uprkos naporima gradskih vatrogasaca, vatra je stalno oživljavana i bivala je sve jača. Tanani mavarski stubovi u glavnoj čitaonici biblioteke eksplodirali su od visoke temperature i delovi krova su propadali kroz plafon.¹⁸

Srpski borci koju su sa brda držali grad u obruču, zasipali su zonu oko biblioteke mitraljeskom vatrom nastojeći da spreče vatrogasce da sa obala Miljacke u starom gradu ugase vatru. Mitraljeski meci su otkidali delove zdanja teravši tako vatrogasce da potraže sklonište. Granate su padale oko zgrade uz zaglušujuće detonacije, dižući u vazduh cigle i malter i rasprskavajući gelere. Kad su ga upitali zašto rizikuje svoj život, šef vatrogasaca Kenan Slinić, obliven znojem, sav čađav, na dva metra od vatre, odgovorio je: "Zato što sam rođen ovdje i što su zapalili deo mene."/prevod sa engleskog/¹⁹

Dok su pljuštali snajperski meci, bibliotekari i građani-dobrovoljci stajali su u nizu kako bi jedni drugima dodavali knjige izvučene iz plamena i ubacivali ih u kamione koji su stajali napolju. U razgovoru pred kamerama jedne televizijske ekipe, jedan od njih je rekao: "Spasili smo samo nekoliko veoma dragocenih knjiga. Sve ostalo je izgorelo. Ogroman deo našeg nasleđa, nacionalnog nasleđa, leži tu u pepelu." Među ljudskim žrtvama je bila Aida Buturović, tridesetdvogodišnja bibliotekarka zadužena za međunarodnu razmenu u Nacionalnoj biblioteci. Ubila ju je granata dok je nastojala da se od biblioteke probije do kuće. U opštem masakru koji je prouzrokovalo bombardovanje srpskih nacionalista njena

pogibija je prošla nezapaženo, izuzev za njenu porodicu i kolege. Bosansko ministarstvo zdravlja je objavilo 26. avgusta da je u prethodnih 24 sata ubijeno 14 a ranjeno 126 ljudi.²⁰

Tri meseca ranije srpske tobdžije su gađale sarajevski Orijentalni institut (osnovan 1950. godine), gde je bila pohranjena najveća zbirka islamskih rukopisa i osmanlijskih dokumenata u regionu. Naime, 17. maja su Orijentalni institut pogodile fosforne granate i zgradu sa gotovo svim što se u njoj nalazilo progutala je vatra. Tako je izgubljeno 5.263 rukopisa na arapskom, persijskom, otomanskom turskom i bosanskom slovenskom jeziku pisanom arapskim pismom; arhiva sa 200.000 otomanskih dokumenata, primarni izvor za 500 godina istorije zemlje; zbirka od preko 100 katastarskih knjiga iz otomanskog perioda u kojima su bili zapisani podaci o vlasništvu zemlje i strukturi stanovništva u Bosni od šesnaestog do potkraj devetnaestog veka; 300 mikrofilmova sa kopijama bosanskih rukopisa u vlasništvu privatnih lica ili stranih institucija. Referentna zbirka Instituta sa 10.000 štampanih knjiga i 300 serija periodike, najkompletnija specijalizovana biblioteka u tom domenu u regionu takođe je uništena, kao i katalog i svi tekući radovi.²¹

U oba slučaja, samo biblioteka je bila na meti; zgrade do njih su do danas ostale netaknute. Srpski nacionalistički vođa Radovan Karadžić poricao je da su njegove snage odgovorne za napade, tvrdeći da su Nacionalnu biblioteku zapalili sami Muslimani “jer im se nije dopadala ... arhitektura.” /prevod s engleskog/²²

/fotografija/

Slika 1. *Convivencia*: jevrejske i islamske knjige spašene iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, avgust 1992. godine (Snimio: *Andrea Markov*).

Dvesta hiljada knjiga iz Biblioteke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine evakuisano je pod granatama i snajperskom vatrom tokom leta 1992. godine Među knjigama koje su spašene bilo je i jedno od najvećih kulturnih blaga ove zemlje, Sarajevska Hagada.²³ Iz usta za to odgovornog oficira bosanskih Srba saznali smo da je granatiranje Muzeja bilo namerno. Kada je novinarka *BBC* Kate Adie u septembru 1992. godine otišla na liniju opsade da intervjuiše komandira baterije, upitala ga je zašto njegovi vojnici granatiraju hotel “Holiday Inn”, kad se zna da tamo odsedaju svi strani dopisnici. Oficir se izvinio, navodeći da su oni zapravo ciljali krov Zemaljskog muzeja, preko puta hotela, ali da su promašili.

Zemaljski muzej je pretrpeo znatne štete tokom troipogodišnje opsade. Granate su probile krov i staklene svodove a svih 300 prozora je razbijeno. Na zidovima nekoliko galerija primetne su rupe od granata. Neki eksponati koji nisu mogli biti premešteni na sigurno ostali su u prostorijama Muzeja, izloženi artiljerijskoj vatri i propadanju usled vremenskih nepogoda. Direktor Muzeja dr Rizo Sijarić ubijen je prilikom eksplozije granate za vreme druge zime opsade Sarajeva (10. decembra 1993. godine) dok je nastojao da nabavi plastične folije od humanitarnih agencija UN kako bi pokrio neke od rupa u zgradi.²⁴

Biblioteke deset od šesnaest postojećih fakulteta Univerziteta u Sarajevu bile su potpuno ili delimično uništene usled srpskog granatiranja, u kojem je nestalo 400.000 knjiga i 500 naslova periodike. Od preostalih fakultetskih biblioteka i istraživačkih instituta pri Univerzitetu, svi su u nekoj meri pretrpeli štetu bilo na zgradama, u opremi ili zbirkama; sve biblioteke su izgubile neke od svojih zaposlenih. Osam ogranaka sarajevske Gradske biblioteke takođe se našlo na udaru granata i izgorelo je.²⁵

Tu nije kraj spisku gubitaka. Moglo bi se spomenuti i rušenje i pljačkanje samostana, crkve i biblioteke franjevačkog Teološkog fakulteta u sarajevskom kvartu Nedžarići; granatiranje i delimično uništenje regionalnog arhiva Hercegovine u Mostaru; 50.000 knjiga nestalih kad je Jugoslovenska armija predvođena Srbima zapalila biblioteku rimokatoličke biskupije u Mostaru; paljenje i sravnjivanje sa zemljom srpskog pravoslavnog manastira u Žitomisliću južno od Mostara od strane hrvatskih ekstremista; i slična dela razaranja u stotinama drugih bosanskih mesta gde su srpski i hrvatski nacionalisti sprovodili “etničko čišćenje”.²⁶

Sudbine dve takve zajednice, Janje u istočnoj Bosni i Stoca u Hercegovini, na jugu zemlje, ilustruju široko rasprostranjeni obrazac razaranja. Pre rata 1992-95. godine Janja, gradić u Podrinju desetak kilometara južno od Bijeljine, imala je 10.000 stanovnika, od kojih su 95% bili Bošnjaci (slovensko muslimansko stanovništvo). Janja se 1993-94. godine pojavila u novinama kao mesto odigravanja brutalnog “etničkog čišćenja” koje su sproveli nacionalistički razbojnici predvođeni nekadašnjim fudbalerom Vojkanom Đurkovićem, inače pripadnici srpske paravojne jedinice pod komandom Željka Ražnatovića (poznatog pod svojim *nom de guerre* “Arkan”).

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije za prikupljanje podataka o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, stara džamija u centru Janje dignuta je u vazduh 20. aprila

1993. godine u 04:00 sata ujutro; istoga dana malo kasnije srušena je i druga džamija. Drugo kulturno blago u Janji predstavljala je privatna biblioteka Alije Sadikovića, potomka jedne od najstarijih gradskih porodica. U katalogu islamskih rukopisnih zbirki u Bosni, objavljenom 1992. godine navodi se da se u Sadikovićevoj zbirci nalazilo oko 100 rukopisa na otomanskom turskom, bosanskom, arapskom i persijskom. Cela biblioteka je zapaljena u proleće 1993. godine zajedno sa istorijskim zdanjem u kojem je čuvana. Porodično groblje gde poživaju Alija Sadiković i njegovi preci takođe je uništeno.²⁷

U mesecima koji su sledili, počiniooci “etničkog čišćenja” su se takođe otarasili bosanskog muslimanskog stanovništva, slali su muškarce u koncentracione logore a od žena, dece i staraca tražili su novac da bi im dozvolili da budu proterani s druge strane linije fronta. Osim šačice, svih 30.000 Bošnjaka nastanjenih u zoni oko Janje i Bijeljine “očistili” su Đurković i njegovi ljudi, sprovodeći navodno naređenja koja su direktno dolazila iz Karadžićevog štaba na Palama. Većina preživelih iz Janje su sada izbeglice i žive u privremenim domovima na području Tuzle. Vojkan Đurković je živ i zdrav, istaknuti je građanin obližnjeg grada Bijeljine, koja je i dalje pod kontrolom Karadžićevih tvrdolinijaša, što je slučaj i sa Janjom. Otkad se rat završio, istražitelji Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju otkrili su tri masovne grobnice u blizini Janje, za koje se veruje da sadrže posmrtno ostatke nekoliko stotina masakriranih muslimanskih civila.²⁸

Gubici naneseni Stocu, istorijskom gradiću u Hercegovini, ilustruju vezu između uništenja zajednice kroz ubijanje i progon njenih pripadnika s jedne, i zatiranja pamćenja zajednice od strane počinioaca “etničkog čišćenja” s druge strane. Uoči nedavnog rata Stolac je imao oko 19.000 stanovnika, od kojih su otprilike polovinu činili bosanski Muslimani, trećinu bosanski Hrvati, a petinu bosanski Srbi. Bosanska vlada je tokom 1980-ih godina nameravala da predloži da se Stolac uvrsti na UNESCO-ov spisak svetske baštine, jer je taj grad bio poznat po dobro očuvanoj tradicionalnoj stambenoj arhitekturi, pijaci iz 17. veka, četiri stare džamije i baroknoj pravoslavnoj crkvi sagrađenoj poslednjih godina turske vladavine, sve to spektakularno raspoređeno ispod impozantne tvrđave iz turskog doba.

U leto 1993. godine Stolac su “etnički očistili” pripadnici milicije hrvatskih nacionalista iz Bosne (HVO). U jednom izveštaju UNHCR stoji opis onoga što se dogodilo:

Na početku jula [1993] okupljeno je [na inicijativu vlasti bosanskih Hrvata] nekoliko stotina muškaraca iz Stoca, u kojem su većinu

stanovništva činili Muslimani, i zatočeno verovatno u [koncentracionim logorima] Dretelju i Gabeli. Veruje se da ukupan broj zatočenih civila iz Stoca iznosi oko 1.350... Dana 1. avgusta četiri stolačke džamije su dignute u vazduh. Te noći su, prema iskazima svedoka, gradom prolazili vojni kamioni sa vojnicima koji su pucali u vazduh, zastrašujući i izvodeći sve žene, decu i starce muslimanske nacionalnosti. Po celom gradu su odzvanjali jauci i kuknjava žena i dece, dok su vojnici pljačkali i uništavali muslimanske kuće. Vojnici čija su lica bila ili ofarbana ili pokrivena maramama i čarapama, odvodili su civile u Blagaj, područje na severozapadu Stoca gde su se vodile žestoke borbe.²⁹

U spomen-knjizi koju je 1996. godine objavilo predsedništvo u egzilu opštine Stolac naveden je spisak originalnih rukopisa, dokumenata i registara koje je spalio HVO:

Biblioteka Veća muslimanske zajednice Stoca – sa desetinima rukopisa na bosanskom, arapskom, turskom i persijskom, koji datiraju iz perioda od XVII do XIX veka, dragocene štampane knjige i registri zajednice iz XIX veka (koje su spalili pripadnici HVO polovinom jula 1993)

Biblioteka Careve džamije u Stocu – sa desetinama rukopisa na bosanskom, arapskom, turskom i persijskom, koji datiraju iz perioda od XVII do XIX veka, sa 8 uramljenih *lawhi* (primerci arapske kaligrafske umetnosti na jednoj strani sa iluminacijama) iz XVIII i XIX veka. Spaljena od strane HVO početkom avgusta 1993. godine zajedno sa Carevom džamijom, odnosno džamijom Sultana Selima I iz 1519. godine)

Biblioteka Podgradske džamije (džamija Ali-paše Rizvanbegovića) u Stocu – sa desetinama rukopisa i istorijskih dokumenata iz XVIII-XIX veka i 5 *lawhi* (delo lokalnog kaligrafa iz XIX veka). Biblioteku džamije su 28. jula 1993. u 11:00 sati spalili pripadnici HVO u nastojanju da unište Podgradsku džamiju (sagrađenu 1732-33.

András Riedlmayer

godine); spaljena džamija je minirana 8. avgusta. Šut je odnet kamionima i teren je izravnat.

Nekoliko značajnih privatnih zbirki, rukopisa i retkih knjiga koji su pripadali bošnjačkim (slovenskim muslimanima) stolačkim porodicama spalili su pripadnici HVOa kada su u julu i avgustu 1993. Muslimani okupljeni i proterani a njihove kuće srušene. Raspolažemo sa organičenim podacima o sadržini tih zbirki. Postoji štampani opis 50 uvezanih rukopisa (39 arapskih, 2 persijska, 9 otomanskih) iz zbirke Habibe Mehmedbašić; rukopisi su spaljeni kad su kuću Mehmedbašića opljačkali i spalili hrvatski ekstremisti. Istorijska zdanja, biblioteke i porodični dokumenti ostalih starih stolačkih porodica – Rizvanbegovića, Behmena i Mahmutćehajića – takođe su spaljeni i uništeni.³⁰

Privatne i javne biblioteke, arhivi, muzeji i ostale kulturne institucije bile su meta uništavanja u celoj Bosni, u nastojanju da se eliminišu materijalni dokazi - knjige, dokumenti i umetnička dela - koji bi mogli podsetiti buduća pokolenja da su nekad baštinici različitih nacionalnih i verskih tradicija imali zajedničko nasleđe i da su živeli zajedno. U stotinama gradova i sela, ekstremni nacionalisti su u okviru kampanje “etničkog čišćenja” u pepeo pretvorili registre (katastarske knjige, parohijske knjige, zadužbinske akte) koji su svedočili o prisustvu manjinskih zajednica. Procenjuje se da je 481.100 dužnih metara polica dokumentacije uništeno u napadima na istorijske arhive i lokalne matične urede za vreme rata od 1992. do 1995. godine. Izgorelo je na stotine hiljada dokumenata u kojima su stajali podaci o rođenju, smrti, venčanjima, imanjima i radnjama, o kulturnom i verskom životu, političkim aktivnostima i udruženjima.³¹

Dok je uništavanje institucija i knjiga zajednice prvenstveno deo strategije zastrašivanja kojom se nastoje proterati članovi ciljne grupe, ono ima takođe i dugoročnu namenu: te knjige su dokaz da su tu drugi nekad živeli i da tu imaju svoje istorijske korene. Spaljivanjem dokumenata, rušenjem džamija i crkvi i sravnjivanjem grobalja buldožerima, nacionalisti koji su preuzeli ove gradove i sela pokušali su da se obezbede za slučaj da ubuduće neko od prognanih i opljačkanih zatraži ono što im pripada.³²

Iza ovih “praktičnih” motiva stoji struktura ideološkog opravdanja. Javna podrška “etničkom čišćenju” promovisana je u nacionalističkim publikacijama i elektronskim medijima, koji su predstavljali istoriju kao večnu borbu čistih Srba (ili čistih Hrvata) protiv nacionalnog i verskog neprijatelja koji ugrožava njihov opstanak. Počevši od 1986. godine srpska javnost je bila preplavljena televizijskim dokumentarnim filmovima, istorijskim romanima, esejima i govorima u kojima su Muslimani oslikavani kao izdajice svog roda i ubice Hrista.³³

Akademici – rodoljubi pozivani su da objasne lakovernoj javnosti u kojoj meri su izopačeni Muslimani, koji su navodno koristili knjige kao instrument kovanja genocidne zavere uperene protiv Srba. Tako je u aprilu 1993. godine, kada je “etničko čišćenje” koje su sprovodile srpske snage u Bosni dostiglo vrhunac, srpski naučnik Nada Todorov čitaocima jednog vojnog lista objašnjavala sledeće:

Posebno treba osuditi tradicionalne priče iz *Hiljadu i jedne noći* koje su za Muslimane obavezna lektira u detinjstvu, jer one predstavljaju “sublimisane” direktive za Muslimane da muče i ubijaju hrišćane. Kao što Todorova objašnjava: “Pošto su ove priče pune erotičnosti, sasvim je sigurno da ih oni (Muslimani) pažljivo čitaju u pubertetu, tako da je njihov uticaj na ličnost očigledan. Prilikom činjenja zločina u Bosni i Hercegovini, na delu su bili razni nivoi njihove ličnosti - svesni, podsvesni i nesvesni.”/prevod s engleskog/³⁴

Tu temu je takođe promovisao psihijatar Dr Jovan Rašković, mentor Radovana Karadžića i jedan od osnivača Srpske demokratske stranke (SDS), u svojoj knjizi *Luda zemlja*, objavljenoj uoči rata. U toj knjizi Dr Rašković predstavlja svoje psihoanalitičke teorije o nacionalnim grupama Jugoslavije, koje je navodno otkrio tokom svoje lekarske prakse. On je tvrdio da Muslimane karakteriše “analno-erotska fiksacija” (što potvrđuje njihov običaj čestog ritualnog pranja) i kompulsivna potreba za sticanjem dobara i novca. Hrvati navodno pate od “kastacionog straha”, slabi su i nesposobni za istinsko rukovođenje, ali imaju “genocidni instinkt” zbog čega predstavljaju posebnu opasnost za Srbe. Srbi pak predstavljaju jedinu psihološki zdravu, snažnu grupu koja je u stanju da vlada te su samim tim predodređeni da dominiraju nad ostalim jugoslovenskim narodima.³⁵

Dr Biljana Plavšić, profesor biologije i bivši dekan Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, doprinela je napretku “rasne teorije” dok je bila potpredsednik

Ratnog predsedništva bosanskih Srba. Ona je ubeđivala srpsku javnost da je “etničko čišćenje” u stvari “prirodna pojava”, neizbežna zbog “genetske deformacije” bosanskih Muslimana. Preci Muslimana, tvrdila je ona, bili su poreklom Srbi,

ali je to bio genetski deformisan materijal koji je prigrlio Islam. A sada, naravno, iz pokoljenja u pokoljenje, taj gen prosto je sve više koncentrisan. Sve je gori i jednostavno se ispoljava i diktira im način mišljenja i ponašanja, koji vuče korene u njihovim genima.” /prevod s engleskog/³⁶

Iza ove i sličnih izjava stoji ideja da su prihvativši jednu “orijentalnu” religiju preci slovenskih Muslimana iz Bosne prešli ne samo verske nego i rasne granice. Takve ideje mogu imati fatalne posledice. Dana 11. jula 1995. godine, Srebrenicu, enklavu pod zaštitom UN u istočnoj Bosni, zauzele su srpske nacionalističke snage pod vođstvom generala Ratka Mladića. Radio bosanskih Srba, koji se nalazio u štabu Karadžića i Plavšićeve u zimovalištu Pale, objavio je da je ponovo uspostavljen normalan život u “slobodnoj Srebrenici”. Posle ove vesti puštena je pesma: “Neka umre šljam. Srbi su šampioni. Izađite na balkone i pozdravite belu srpsku rasu.”/prevod s engleskog/³⁷

U aprilu 1996. godine, posle potpisivanja Dejtonskog sporazuma, bosanske srpske vlasti su dozvolile prvim zapadnim novinarima da posete “oslobođenu” Srebrenicu. Elizabeth Neuffer iz *Boston Globe* opisala je stanje koje je zatekla:

Osam meseci je prošlo otkad je vojska bosanskih Srba preuzela ovu “bezbednu zonu” Ujedinjenih Nacija. Nestalo je osam i po hiljada Muslimana - muškaraca i dečaka - i veruje se da ih je mnogo pobijeno i bačeno u obližnje masovne grobnice.

Ruševine dveju srebreničkih džamija i dalje stoje na glavnoj ulici. Na hrpama smeća vide se izgorele knjige sa muslimanskim imenima na koricama.³⁸

Uprkos svemu što se dogodilo, još uvek ima ljudi u Bosni i drugde koji rade na očuvanju sećanja na pluralističko društvo u ovoj zemlji, njenu dugu istoriju i multikulturno nasleđe. Tu bitku predvode bibliotekari Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine (NUBBIH) koji su čvrsto odlučili da obnove svoju instituciju. Oni imaju dugoročni plan

obnavljanja bibliotečkog fonda *Bosniaca*. Prema Dr Enesu Kujundžiću, direktoru NUBBIH, termin *Bosniaca* označava bosanska izdanja (knjige iz svih oblasti objavljene u Bosni) i knjige čija je tema Bosna (ma gde da su objavljene). Sakupljanje i čuvanje ove vrste nacionalne "evidencije" je prva od dve glavne funkcije bilo koje nacionalne biblioteke. Druga je, naravno, uloga glavne naučne biblioteke u zemlji.

Od 1995. godine *OCLC Inc.*, konzorcijum za katalogizaciju sa bazom u Dublinu, Ohio, i biblioteka Univerziteta u Michiganu objavile su kompilaciju "on-line" bibliografija sa naslovima *Bosniaca* koje su u posedu glavnih američkih biblioteka. Bliže licu mesta, nacionalne biblioteke u Sloveniji i Hrvatskoj dele svoje stručno znanje i podatke sa kolegama u Bosni. To će pomoći dr Kujundžiću i zaposlenima u NUBBIH da elaboriraju prvu fazu projekta obnove osnovne zbirke značajnih bosanskih izdanja i knjiga o Bosni i Hercegovini. Podaci iz ovih baza podataka biće deo glavne bibliografije, iz koje će Bosanci odabrati knjige koje žele da imaju u formi mikrofilma, faksimila ili na CD-ROM-u, kao i one koje smatraju toliko značajnim da bi ih trebalo uključiti u spisak originalnih dela koja bi sarajevska Biblioteka htela da poseduje u originalu (putem kupovine, donacije ili razmene).

Projekt OCLC kao i podaci sa mičigenskog Univerziteta doprineće naporima da se sakupe informacije o *Bosniaci*, tako što će se identifikovati biblioteke na severnoameričkom kontinentu koje sada imaju ona izdanja koja više ne postoje u zbirkama u BiH. Tim delima bi se mogao dati prioritet u tekućim programima očuvanja u okviru kojih se bibliotečki materijal snima ili skenira. Kad to bude obavljeno, može se preći na dogovore kojima bi se obezbedila povoljna nabavka dodatnih kopija namenjenih bosanskoj Biblioteci.³⁹

Ponovno štampanje je jedan od načina da bosanska izdanja izniknu iz pepela. Od kraja rata, bosanske izdavačke kuće štampaju stotine reprint- izdanja klasičnih dela nekada štampanih u Bosni ili napisanih o Bosni, kao i antologije bosanske književnosti i nove studije o bosanskoj kulturi i istoriji. Tim novim izdanjima će se nadoknaditi mnoge izgorele knjige i one pokradene iz javnih i privatnih biblioteka za vreme rata 1992-1995. godine⁴⁰

Projekat bosanskih biblioteka (The Bosnian Libraries Project), program donacija knjiga koji je organizovao Jeffrey Spurr, bibliotekar na Univerzitetu Harvard, pomaže da Nacionalna i univerzitetska biblioteka ispuni svoju drugu važnu ulogu, a to je da opet bude glavna istraživačka biblioteka sa nastavnom i akademskom funkcijom u Bosni i Hercegovini. Više od 30.000 knjiga i časopisa koje su donirale američke univerzitetske izdavačke kuće, drugi

izdavači i naučna društva u sklopu ovog projekta se već sad nalaze u Sarajevu ili su na putu za Sarajevo. Ostale donacije u knjigama stigle su iz Evrope i sa Bliskog Istoka. Jasno je zašto se sada najviše napora ulaže u što skorije obnavljanje akademskih radnih biblioteka za potrebe Univerziteta u Sarajevu i ostalih obrazovnih institucija u Bosni.

Vraćanje *Bosniace* - objavljenih dela i kopija rukopisa – dugoročan je posao koji tek sad donosi plodove. Nastojeći da vaskrsne iz pepela neke od izgubljenih bosanskih rukopisa i dokumenata, ekipa bosanskih i američkih naučnika je započela Projekat skupljanja bosanskih rukopisa. Podstaklo nas je saznanje da, uprkos činjenici da su fondovi Orijentalnog instituta i mnogih drugih rukopisnih biblioteka nestali za vreme rata, određeni broj uništenih originala možda još uvek postoji u obliku mikrofilma, fotokopija ili drugih faksimila koje su napravili strani naučnici u okviru svojih istraživačkih projekata ili koji su poslani u inostranstvo kao deo programa razmene između bosanskih biblioteka i stranih institucija. Lokalizacijom tih kopija nadamo se da ćemo pomoći našim bosanskim kolegama da obnove makar deo svojih knjiških fondova.

Nedavno je Projekat skupljanja dobio paket od oko 360 strana arhivskih fotokopija od Eleazara Birnbauma, profesora u penziji Univerziteta u Torontu. Birnbaum je 1981. godine bio u Sarajevu radi naučnog rada u bosanskim bibliotekama rukopisa i tom prilikom je napravio nekoliko stotina fotokopija knjiških jedinica koje su ga zanimale. Među tim fotokopijama su i one koje reprodukuju rukopise - u delovima ili u celosti - zbirke sarajevskog Orijentalnog instituta. Jedanest godina nakon njegove posete, Institut je granatiran i spaljen. Svi originalni rukopisi su izgoreli, ali kanadski naučnik još uvek ima dosta fotokopija sa svog putovanja u Sarajevo. Kad je iz jednog stručnog časopisa saznao za Projekt sakupljanja, napisao nam je pismo., predloživši nam da napravimo fotokopije njegovih kopija, kako bi se na taj način doprinelo makar delimičnom obnavljanju izgubljene zbirke Orijentalnog instituta. On nam je poslao cele ili delimične kopije četrnaest dela na otomanskom turskom, dva na persijskom i jedno na arapskom. Neka od tih dela su jedinstvena (kopije dela neevidentiranih u drugim zbirkama); među njima su i tekstovi velikog filološkog, književnog, istorijskog i umetničkog značaja. Sva ona po nekom od kriterijuma spadaju u *Bosniacu*.

Među oživelim slikama izgubljenih originala našli smo kopiju jednog fascinantnog dela, Orijentalni institut u Sarajevu MS 4811/II (84 str. - kopija u celini), zbirka anegdota (*hikayat*) koju je na otomanskom turskom 1585. godine sačinio anonimni autor (kopija iz 1640.

godine). Neke od anegdota se odnose na bosanske teme i ličnosti bosanskog porekla. Od posebnog je interesa priča u kojoj je reč o prelasku bosanskih Muslimana u Islam, iza koje sledi satira navika i običaja nešto rustičnijih bosanskih konvertita, *poturica*. Ovaj jedinstveni tekst je značajan kao kulturno-istorijski dokument, koji pokazuje kakvu su predstavu Bosanci imali o samima sebi, o svojim susedima i o društvu koje je u to vreme doživljavalo društveni i verski preobražaj. Nalaženje ovog rukopisa je od posebnog značaja pošto on nije zabeležen u katalogu izgubljenih književnih rukopisa sarajevskog Orijentalnog instituta koji su sačinili Salih Trako i Lejla Gazić.⁴¹

/fotografija/

Slika 2. Pronađeni tekst: Fotokopija stranice iz *Ibtida'-i Zuhur-i 'Alem-i Cedid* (Prvo pojavljivanje Novog Sveta), ranog otomansko-turskog teksta o otkriću Amerike. Original je bio jedan od 5.263 rukopisa koji su izgoreli kada su srpski nacionalisti granatirali sarajevski Orijentalni institut 17. maja 1992. godine Fotokopije ovog teksta i ostalih uništenih rukopisa prikupio je Projekt sakupljanja bosanskih rukopisa.

Drugi primerak pronadenog rukopisa spada u korpus "Bosnian Americana" – radi se o odlomku iz otomanskog dela iz šesnaestog veka koje se bavi otkrićem Novog sveta; Orijentalni institut u Sarajevu MS 115 (str. 1b-13a), koji je deo kompilacije rukopisa kopiranog u Sarajevu na početku XVIII veka. Rukopis počinje delom pod naslovom *Ibtida'-i Zuhur-i Alem-i Cedid* (prvo pojavljivanje Novog Sveta), tekst na otomanskom turskom o otkriću Amerike i čudima Novog Sveta (na osnovu tekstova prevedenih sa latinskog i španskog). Iako postoje i drugi primerci ovog teksta, ovaj rukopis svedoči o tome da su u Sarajevu oko 1700. godine postojali ljudi čija je intelektualna radoznalost nadilazila Balkan i Otomansko carstvo, koji su naručivali ovakve rukopise i najverovatnije ih čitali i o njima raspravljali sa prijateljima (zabeleženo u Katalogu Saliha Trake i Lejle Gazić, 1997. godine, str. 308, br. 525).

Ovaj rukopis je do nas došao iz dva izvora: jedna fotokopija je bila deo zbirke koju smo dobili od profesora Birnbauma; drugu nešto jasniju kopiju istog rukopisa je Projektu sakupljanja donirao Thomas Goodrich, stručnjak za istoriju kartografije i za otomanske dokumente o Novom Svetu. Goodrich koji je odnedavno u penziji nakon što je predavao na Indiana

András Riedlmayer

University u Pensilvaniji takođe je poklonio vrednu leksikografsku zbirku iz svoje lične biblioteke Orijentalnom institutu u Sarajevu.

Nedavno nas je kontaktirala i studentkinja postdiplomskih studija Univerziteta u Chicagu i pružila nam neke podatke od krucijalnog značaja; ona je naime radila u Orijentalnom institutu u Sarajevu pre nedavnog rata i setila se imena nekolicine naučnika iz Nemačke, Italije, Makedonije i Turske koji su tokom 1980-ih bili na Institutu i napravili veliki broj fotokopija. Sada nastojimo da pronađemo gde su ti ljudi (ili, u slučaju dvojice koji su preminuli, gde su njihovi naslednici) da bismo pokušali da od njih dobijemo kopije njihovih fotokopija izgubljenih bosanskih rukopisa.

Traganje se nastavlja i nadamo se da će potrajati u godinama koje dolaze. Svako delo koje otkrijemo predstavlja tračak svetlosti u mraku i doprinosi osujećenju namera onih koji su pokušali da unište Bosnu, njen narod i njegovo kulturno nasleđe.⁴²

Pored prikupljanja dokumenata, donacija u knjigama, opremi i fondovima za obrazovanje i obnovu, šta još možemo i treba da učinimo kako bismo uzvratili na napade usmerene na kulturu? Prvo, moramo da potvrdimo i delujemo u skladu sa verovanjem da postoje principi uljudnog ophođenja i norme međunarodnog prava u čiju odbrani vredi ustati. To znači da treba da učinimo sve što je u našoj moći da oni koji krše međunarodne zakone budu kažnjeni a ne nagrađeni za svoja zlodela. Dakle, treba izvršiti pritisak na naše vlade da pruže ne samo političku nego i ozbiljnu finansijsku pomoć za krivično gonjenje vinovnika takvih zločina pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), kao što treba zahtevati da se optuženi za ratne zločine koji se još uvek nalaze na slobodi uhapse i izruče.

Gađanje biblioteka, arhiva i kulturnih spomenika ne može da bude protumačeno kao izraz mišljenja jedne od strana u političkom sukobu. Niti se radi o jednom od neizbežnih zala koje donosi rat. To je ratni zločin i ozbiljno kršenje međunarodnih zakona i konvencija. Među ove potonje spadaju Ženevske konvencije iz 1949. godine, Haška konvencija iz 1954. godine za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba i Dodatni protokoli I i II Ženevskim konvencijama iz 1977. godine, kojima su odredbe Haških konvencija iz 1954. godine dopunjene krivičnim sankcijama.

Sve ove konvencije je ratifikovala vlada bivše Jugoslavije a njene države-naslednice su ih prihvatile kao pravno obavezujuće. Čvrsto smo rešili ne samo da pomognemo da se šteta

popravi nego smo i prikupili izjave očevidaca i drugi dokazni materijal koji će koristiti Tužilaštvu MKSJ u Hagu u pripremi podizanja optužnica protiv osoba odgovornih za granatiranje Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu u avgustu 1992. godine. Uspešno krivično gonjenje osoba odgovornih za zločine protiv kulture pred jednim međunarodnim sudom predstavljaće značajan presedan, koji će, nadamo se, biti upozorenje svima onima koji bi želeli da se bave “kulturnim čišćenjem”, ma gde oni bili.

Naša pomoć je potrebna Bosancima svih nacionalnosti. U gorčini posleratnog perioda, suočeni sa nesavršenim mirom, mnogi od njih i dalje veruju u obnovu i povratak multikulturnog nasleđa i negovanje *convivencia* ne u sećanju nego u praksi. U nastojanju da podržimo njihova stremljenja pomoći ćemo im da oblikuju buduće društvo, kako njihovo, tako i naše.

BELEŠKE

1. O poreklu, značaju, istoriji vlasništva nad ovim rukopisom v. Eugen Verber, *The Sarajevo Hagadah* (Sarajevo, Svjetlost, 1988), 19-22, i Bezalel Narkiss, “Manuscritos iluminados hispanohebreos” u *La Vida judia en Sefarad*, ur. Elena Romero (Madrid: Ministerio de la Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, 1991), 170-96.

2. Odlomak iz traktata o gramatici *Ma'aseh Efod*, prev. i citirala Gabrielle Sed-Rajna u “Hebrew Illuminated Manuscripts from Iberian Peninsula”, u *Convivencia: Jews, Muslims and Christians in Medieval Spain*, ur. Viviana Mann, Thomas F. Glick, i Jerrilynn Dodds (New York: Braziller, u saradnji sa Jewish Museum, 1992), 134; moj iskaz o posebnoj ulozi knjige u monoteističkim kulturama je adaptacija onog što stoji u Sed-Rajninom delu. Za historiografiju i razne interpretacije termina *convivencia* vidi uvodni esej Thomasa F. Glicka u istoj knjizi (1-9).

3. O spaljivanju jevrejskih knjiga u Valladolidu, v. Taddäus Zaderecki, *Der Talmud im Feuer der Jahrhunderte*, prev. M. Safier (Beč; Victoria, 1937), 20; o spaljivanju knjiga u Salamanci vidi Anne Lyon Haight, *Banned Books*, treće izdanje. (New York: Bowker, 1970), 7; gorepomenuto kao i veliki autodafe muslimanskih knjiga u Granadi iz 1499. godine opisani su u H. Rafetseder, *Bücherverbrennungen: Die öffentliche Hinrichtung von Schiften im historischen Wandel* (Beč; Böhlau, 1988), 142. Nasilna hristijanizacija i proterivanje nekonvertiranih muslimana završeno je tek 1502. godine; potomci nasilno preobraćenih, koji se nazivaju Moriscos, takođe su prognani iz Španije 1609-14. godine. Istorijska reminiscencija spaljivanja muslimanskih knjiga u Granadi inspirisala je sada već čuvenu repliku iz pozorišnog komada Heinricha Heinea *Almansor*, onu koju izriče andaluzijski musliman Hasan: “Ovo je bio tek uvod; tamo gde pale knjige, na kraju će paliti i ljude” (Rafetseder, *Bücherverbrennungen*, 101).

4. O bosanskom društvu i kulturi u otomanskom periodu, v. Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, izmenjeno i dopunjeno izdanje (New York: New York University Press, 1996), poglavlja 4-10; o vakufu Sijavuš-paše i ranoj istoriji hispano-judejske zajednice u Sarajevu, v. Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien: Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel* (Sarajevo, 1911; obnovljeno izdanje Graz: Wieser, 1996), 11-12, 134. To što je Sijavuš-paša dao dozvolu za izgradnju sinagoge pored hana predstavlja s tehničkog aspekta kršenje islamskog prava, koje dozvoljava popravak i obnovu postojećih nemuslimanskih bogomolja, ali ne i izgradnju novih objekata tamo gde ih pre nije bilo. Ovo zaobilazanje zakona je tim značajnije što su u vlasnici bile dve islamske verske zadužbine: Gazi Husrev-begov vakuf, kome je pripadalo zemljište na kojem su podignute te građevine, i Sujavuš-pašin vakuf. O istoriji Sijavuš-pašinog vakufa i velikog hana koji je on sagradio za sarajevske jevreje (koji su oni zvali “El Cortijo” odn. “Veliko dvorište” na judeo-španskom), v. Alija Bejtić, “Sijavuš-pašina दौरا”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* 2 (1966): 61-102.

5. O arapskim rukopisima u Bosni od XVI do XIX veka v. Muhamed Ždralović, *Bosanskohercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, 2 toma. (Sarajevo, Svjetlost, 1988); o Bosancima –autorima dela na arpskom; otomanskom turskom i persijskom, v. Amir Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na orijentalnim jezicima* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996); Lamija Hadžiosmanović i Minka Memija, *Poezija Bošnjaka na*

orijentalnim jezicima (Sarajevo: Preporod, 1995); Amir Ljubović i Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1995); o radovima na latinu i na hebrejskom vidi Muhamed Nezirović, *Špansko-jevrejska književnost Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Svjetlost, 1992). Jedan od mnogih primera intertekstualnosti u bosanskoj književnosti je pesma o neuspehu ustanka istaknutih bosanskih muslimana napisana na bosanskom (slavenskom) jeziku hebrejskim alfabetom, pronađena u jednom rukopisu o *materia medica* iz devetnaestog veka koji se čuva u Jevrejskoj opštini u Sarajevu; slične pesme su pronađene u *alhamijado* rukopisima (bosanski pisan arapskim alfabetom) i u ranim zbirkama bosanskog usmenog folklora: Jasna Šamić, "Qu'est-ce que 'notre héritage': plus particulièrement sur un manuscrit conservé au siège de la communauté juive de Sarajevo" /Šta je 'naše nasleđe': primer rukopisa čuvanog u Jevrejskoj opštini u Sarajevu/, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 17-18 (1996): 91-96.

6. Isaac Schulhof (1650.- oko 1733.) [*Megilat Ofen*] *Budai kronika 1686*, prevod Laszlo Jolesz, komentar Ferenc Szakaly (Budimpešta: *Magyar Helikon*, 1979), citat na str. 71-72. Sve tri sinagoge u Budimu opstošene su i spaljene a jedanaest od dvanaest džamija srušeno je posle opsade; jedina preostala džamija na obali Dunava pretvorena je u fabriku šalitre, Jozsef Molnar, "Az utolso budai dzsami" (Poslednja džamija u Budimu), *Muekmelveelem* 12/2 (1968): 104-5.

7. Levy, *Die Sephardim*, 28-29, po biografiji Chacham Zevija Ashkenazija čiji je autor njegov sin Jacob Emden (1697-1776), *Megilat sefer*. O datumima boravka Chachama Zevija u Sarajevu i okolnostima njegovog odlaska u Berlin, vidi predgovor francuskom prevodu dela, *Mémoires de Jacob Emden; ou l'anti-Sabbatai Zewi*, prev. Maurice-Ruben Hayoun (Paris: Editions du Cerf, 1992), 13-14, 74-75.

8. Isečak iz ratnog dnevnika Princa Evgenija, citat i prevod Noela Malcolma u *Bosnia*, 84-85.

9. Anonimni stihovi iz 1697, engleski prevod u Miroslav Prstojević, *Sarajevo, ranjeni grad* (Sarajevo: Ideja, 1994), 20; za tekst u celini ove pesme na bosanskom vidi Amina Šiljak-Jesenković, "Motivi u pjesmama o Sarajevu na turskom jeziku", u *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva, održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, ur. Dževad Juzbašić (Sarajevo: Institut za istoriju, Orijentalni institut, 1997), 157-64, posebno 163-64.

10. Levy, *Die Sephardim*, 28, 109-15.

11. O nacionalnoj politici koja je razorila prvu Jugoslaviju vidi Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1984); o ulozi biblioteka u kulturnom životu Bosne između dva rata vidi Ljubinka Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini, 1918-1945* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1986); Samija Sarić, *Jevrejska kulturna i druga društva u Bosni i Hercegovini, 1885-945* (Sarajevo: Državni arhiv Bosne i Hercegovine, 1995).

12. Edwards Serotta, *Survival in Sarajevo: How a Jewish Community Came to the Aid of its City* (Beč: Brandstätter, 1994), 22.

13. O dokumentu iz oktobra 1941. godine i izveštaju iz jula 1945. godine vidi Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo* 181-82, 370-72; o sakupljačkim aktivnostima Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg vidi Peter M. Manasse, *Verschleppte Archive und Bibliotheken: Die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges* (St. Ingbert: Rohrig, 1997).

14. Ova verzija spasavanja navedena je u Verber, *Sarajevo Hagadah*, 20; nešto opširnije videti Serotta, *Survival in Sarajevo*, 22-24. Ove legende je Kemal Bakaršić uporedio sa dokumentovanim dokazima u: "The story of the Sarajevo Hagada", *Judaica Librarianship* 9 (1994-95): 135-43, i "Gdje se nalazila Sarajevska Hagada u toku drugog svjetskog rata?", u *Sefarad '92: Sarajevo, 11.09-14.09: zbornik radova*, ur. M. Nezirović, Boris Nilević, i Muhsin Rizvić (Sarajevo: Institut za istoriju; Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 285-303. O folklornom aspektu priča vezanih za spasavanje Hagade vidi Vljako Palavestra, "Pričanja o sudbini Sarajevske Hagade", u *Sefarad '92*, 305-12.

15. Veće Evrope, Komisija za kulturu i obrazovanje, *Information Reports on Destruction by War of the Cultural Heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina* (Strasbourg: Savet Evrope, Parlamentarna skupština, 1993-97), tom. 1-10 = Assembly Documents 6756, 6869, 6904, 6989 + dodaci, 6999, 7070, 7133, 7308, 7341, 7674, 7740; Vesna Blažina, "Mémoicide ou la purification culturelle: la guerre et les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine," (Memoricid ili kulturno čišćenje: rat i biblioteke u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), *Documentation et bibliothèques* 42 (1996): 149-64; Alain-Charles Lefèvre, "Bosnie et Croatie: un désastre culturel sans précédent" /Bosna i Hrvatska: kulturna katastrofa bez presedana/, *Archéologia* 328 (Nov. 1996): 26-35.

16. Prema nekim procenama, ukupan broj knjiga koje su nacisti uništili organizujući oko 45 velikih lomača i nebrojeno malih, pre i za vreme Drugog svetskog rata veći je od 20 miliona. Međutim, ni u jednom slučaju uništavanje nije dostiglo takve rezme. Još jedan slučaj paljenja biblioteke zabeležen je na početku Prvog svetskog rata, kad je nemačka vojska u znak odmazde zapalila biblioteku Katoličkog univerziteta u Louvainu, čime je izazvala šok u civilizovanom svetu. Oko 600.000 knjiga je nestalo u vatri koja je zahvatila biblioteku u noći između 25. i 26. avgusta 1914. godine, tačno 789 godina pre napada u kojem je uništena sarajevska Biblioteka; o paljenju biblioteke u Louvainu vidi Wolfgang Schivelbusch, *Eine Ruine im Krieg der Geister: Die Bibliothek von Löwen*, avgust 1914. – maj 1940. godine, izmenjeno i dopunjeno izdanje (Frankfurt: Fischer Taschenbuch, 1993).

17. Gubitke je opisao direktor Biblioteke Enes Kujundžić u "Memoria Bosniaca – Memoria Mundi," *Bosniaca: časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine* I (1996): 5-12, i "From Ashes: The Fate of the National and University Library of Bosnia and Herzegovina" (Iz pepela: Sudbina Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Bosni i Hercegovini) (Internet stranica: <http://www.geocities.com/CapitolHill/6777/library.htm>).

18. Kurt Schork, "Sarajevo's Much-Loved Old Town Hall Ablaze," /Omiljena sarajevska biblioteka u plamenu/, Reuter Library Report, 26. avgust 1992. godine

19. John Pomfret, "Battles for Sarajevo Intensify as Bosnian Peace Conference Opens" /Borbe za Sarajevo sve intenzivnije dok se otvara mirovna konferencija za Bosnu/, *Associated Press*, 26. avgust 1992. godine.

20. Rukopisi i knjige evakuisane iz zapaljene zgrade i ostali materijal izvučen iz podruma biblioteke nakon što su se temelji ohladili prebačeni su u nekadašnju aškenasku sinagogu, koju je jevrejska zajednica Sarajeva 1945. godine donirala za kulturne svrhe: Tatjana Praštalo, "Death of a Library" /Smrt jedne biblioteke/, *Logos* 8/2 (1997): 96-99; Fahrudin Kalender, "In memoriam: Aida (Fadila) Buturović (1959-1992)" *Bibliotekarstvo: godišnjak Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine* 37-41. (1992.-96.): 37; broj žrtava za 25.-26. avgust citiran prema Phil Davison, "Ancient Treasures Destroyed," /Uništena drevno blago/, *Independent* (London), 27. avgust 1992. godine, 8.

21. Lejla Gazić, "Stradanje Orijentalnog instituta u Sarajevu", *Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 32 (1992.-93.):23-25.

22. Karadžićeva izjava citirana u *Newsday*, 30. novembra 1992. godine.

23. I ovaj put je spasavanje čuvene Hagade od propasti pokrenulo legende i nagađanja; posebno dramatična mada po svemu sudeći neverodostojna verzija pojavljuje se u Marian Wenzel, "Eye Witness in Sarajevo: Our Sister and Brother Curators and Art Historians," /Očevici u Sarajevu: naša sabraća kustosi i istoričari umetnosti/, *Art Newspaper* (London) 4/32 (novembar 1993):7. Evakuaciju zbirki Zemaljskog muzeja, uključujući i Hagadu, opisao je bibliotekar Muzeja Kemal Bakaršić u "The Libraries of Sarajevo and the Book that Saved Our Lives," /Sarajevske biblioteke i knjiga koja nam je spasila život/, *New Combat: A Journal of Reason and Resistance* 3 (jesen 1994): 14-15, i "Story of Sarajevo Hagada", /Priča o sarajevskoj Hagadi/, 135, 141-42. Dok se opsada Sarajeva nastavljala, špekulacije u vezi sa čuvenim rukopisom doživjele su vrhunac u članku Thoma Shankera, "Missing Pages: Sarajevo Postcard" /Stranice koje nedostaju: sarajevska razglednica/, *New Republic* 212/7 (13. februar 1995. godine): 14-15, u kojem stoji gnusna optužba da je "muslimanska vlada" u Sarajevu – navodno ravnodušna prema sudbini jevrejskog kulturnog blaga – već prodala rukopis kako bi za gotovinu mogla da kupi oružje. Bosanske vlasti su uzvratile tako što su, uz rizik koji to nosi, javnosti pokazale rukopis Hagade za vreme Pesaha tog proleća; v. Roger Cohen, "Bosnia's Jews Glimpse Book and Hope" /Na tren viđena knjiga bosanskih Jevreja i nada/, *New York Times*, 16. april 1995.

24. Citat iz intervjuja Kate Adie navdene u "Bosnia's Written History in Flames? The Major Libraries band Archives Reported Destroyed," /Pisana istorija Bosne u plamenu? Uništenje glavnih biblioteka i arhiva/, *Art Newspaper* (London) 3/21 (okt. 1992.): I; o šteti koju je pretrpeo Zemaljski muzej v. Rizo Sijarić, "Update on the Zemaljski Muzej, Sarajevo", *Museum Management and Curatorship* 12 (1993): 195-99; Marian Wenzel, "Obituary: Dr Rizo Sijarić, Director of the Zemaljski Muzej, Sarajevo, Killed in Sarajevo, 10. decembar 1993. godine", /In memoriam: dr Rizo Sijarić, direktor Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, ubijen u Sarajevu 10. dec. 1993. godine/ *Museum Management and Curatorship* 13 (1994): 79-80.

25. Emir Žuljević, "Die Lage des Bibliothekswesens in Bosnien-Herzegowina: Bücherteilen das Schicksal der Menschen," *Gutenberg-Jahrbuch*, 1996, 315-21; Kevin Myers, „Blasting Holes in Bosnia's History," /Rupe od eksploziva u istoriji Bosne/*Irish Times*, 14. avgust 1993. godine

26. Uništenje biblioteke u Nedžarićima i ostalih privatnih i javnih biblioteka i umetničkih zbirki u Sarajevu, uključujući i njegovu vlastitu, opisao je pisac Ivan Lovrenović, «The Hatred of Memory» /Mržnja sećanja/, *New York Times*, 28. maj 1994. godine; v. isto *Cultural Institutions and Monuments in Sarajevo*, ur. Aida Čengić i Ferida Duraković (Budimpešta: Institut Otvoreno Društvo, Projekat Otvoreno Društvo, Sarajevo, mart 1995. godine); Andras Riedlmayer, "Erasing the Past: The Destruction of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina", /Zatiranje prošlosti: uništenje biblioteka i arhiva Bosne i Hercegovine/ *Middle East Studies Association Bulletin* 29/1 (juli 1995): 7-11.

27. Muhamed Ždralović daje veoma sažet opis zbirke Alije Sadikovića u "Bosnia-Herzegovina", *World Survey of Islamic Manuscripts*, ur. G.J.Roper (London: Al-Furqan Foundation, 1992); 1: 95; podaci o zbirci dobijeni su u razgovoru (21. maj 1998.) koji je sa unukom g-dina Sadikovića, Fahrudinom Sadikovićem trenutno nastanjenim u Tuzli, u moje ime vodila prof. Aiša Sendijarević. Podatke o rušenju džamija u Janji pružila je Državna komisija sa prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine u Sarajevu; reporter Robert Block, koji je posetio Janju u maju 1993. godine pisao je o srušenim džamijama u gradu i terorisanim stanovnicima – Muslimanima u "Referendum Haunted by Fear" /Referendum u strahu/, *Independent* (London), 16. maj 1993.

28. O "etničkom čišćenju" Janje, v. Charlotte Eager, "Muslims Pay for Own Ethnic Cleansing", *Observer* (London) /Muslimani plaćaju za sopstveno etničko čišćenje/, 4. septembar 19954; Robert Block, "Town Moves from 'Limbo to Living Hell': 'Ethnic cleansing' in Janja Is Being Executed with Businesslike Efficiency", /Grad od čistilišta do gorućeg pakla:"etničko čišćenje u Janji obavljeno sa poslovnom efikasnošću/ *Independent*

(London), 27. sept. 1994; Roger Thurow, "Reporter's Notebook: Return to Janja Finds the 'Cleansing' sadly Complete", /Novinarska beležnica: ponovni dolazak u Janju i tužna konstatacija da je etničko čišćenje obavljeno/ *Wall Street Journal*, 22. novembar 1994; Laura Berman, "The price of Peace," /Cena mira/ *Detroit News*, 18. mart 1996; Roy Gutman, "Albright Team Views Graves: Bones Protrude from Furrows", /Tim Albrightove obilazi grobnice: kosti štrče iz brazdi/ *Newsday*, 23. mart 1996; John Pomfret, "Bosnian Serb Switches from Purges to Politics: Will Elections Legitimize 'Cleansers'?" /Bosanski Srbi ili od čistki do politike: da li će izbori da daju legitimitet počinocima "čišćenja"/ *International Herald Tribune*, 23. avgust 1996.

29. Izjava za štampu UNHCR, REF/1034, 23; avgust 1993.

30. Za opis Mehmedbašića zbirke vidi Fehim Nametak, "Rukopisna zbirka Habiba Mehmedbašića iz Stoca", *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*, 11-12 (1985): 181-82; o uništavanju kulturne baštine Stoca vidi Matej Vipotnik, "U potrazi za bosanskim izgubljenim 'kulturnim blagom', Berserkistan (Internet novine), 30. jul 1996, <http://www.linder.com/berserk/culture.html>, i kompilaciju dokumenata koju je izdalo Predsedništvo u egzilu opštine Stolac, *Crimes in Stolac Municipality*, /Zločini u opštini Stolac/ 1992-1994. (Mostar: Zid, 1996), 45-54; odlomci ovog potonjeg se takođe mogu naći na internetu, <http://haverford.edu/relg/sells/Stolac/Stolacrimes.html>.

31. Pre rata 1992-1995. Državni arhiv Bosne i Hercegovine na državnom i regionalnom nivou imao je arhivski materijal čija smešten na policama dužine 25.054 metara. Iz ovog korpusa materijala, 1.625 metara (6,5 procenata od ukupne dužine) je uništeno, izgubljeno ili ozbiljno oštećeno za vreme rata. No, 155.961 metara arhivskog materijala (ili šest puta više nego u Državnom arhivu) nalazilo se u 11.997 mesnih matičnih ureda; 85 posto tog materijala bilo je starije od dvadeset godina, neki su poticali čak iz austrougarskog perioda (1878-1918) ili iz vremena otomanske vladavine (kraj XV veka do 1878.). Više od polovine ovog materijala, odnovo oko 81.000 metara (52 procenta) uništeno je tokom rata. Mesni matični uredi imali su još 767.808 metara aktivnih registara, od kojih je uništeno 398.500 metara (49,8 posto). Orijentalni institut u Sarajevu imao je više od 200.000 istorijskih dokumenata i katastarskih knjiga iz otomanske provincijske arhive kao i iz arhiva kadijskih sudova iz otomanskog perioda; ta zbirka je potpuno uništena u maju 1992. Podaci objavljeni uz dozvolu autora još uvek neobjavljenog članka Azema Kožara, "War Destruction of the Archival Materials in Bosnia and Herzegovina" /Ratna razaranja arhivskog materijala u Bosni i Hercegovini/, predstavljenog na međunarodnom simpozijumu posvećenom obnovi arhivske službe u Bosni i Hercegovini, Public Record Office, London, 7-8. maj 1999.

32. Logiku koje leži u osnovi ovakvog kulturnog "čišćenja" rezimirao je jedan pripadnik hrvatske nacionalističke milicije, koji je jednom zapadnom reporteru u septembru 1993. rekao zašto mu je stalo da 427 godina stari most iz otomanskog perioda bude srušen: "Nije dovoljno očistiti Mostar od Muslimana; i spomenici moraju nestati", Robert Block, "Croatian Death Squad Talks Tough around the Pooltable", /Hrvatski vodovi smrti vode razgovore oko biljarskog stola/ *Independent* (London), 6. septembar 1993. Od kraja rata, iz reke je izvađeno kamenje srušenog Starog Mosta, koji će biti rekonstruisan; Jerrilynn Dodds, "Most na Neretvi", *Archeology* 51/1 (januar/februar 1998): 48-53.

33. Mark Thompson, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*, /Kreiranje rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini/ izmenjeno i dopunjeno izdanje (Luton: University of Luton Press; London: Article 19, 1999); Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, /Izdaja mosta: religija i genocid u Bosni/ izmenjeno i dopunjeno izdanje (Berkeley: University of California Press, 1998); Vesna Pešić, *Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis* /Srpski nacionalizam i koreni jugoslovenske krize/ (Washington, D.C.: US Institute for Peace, 1996); *Radicalisation of the Serbian Society: Collection of Documents*, /Radikalizacije srpskog društva: zbirka dokumenata/ ur. Sonja Biserko i S. Stanojlović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, decembar 1997).

34. Nada Todorov, intervju dat pukovniku Nikoli Ostojiću u članku "Genocidne poruke iz '1001 noći'", *Vojska*, 8. april 1993., 20, citirano u Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of Ethnic Cleansing* /Genocid u Bosni: Politika etničkog čišćenja/ (College Station: Texas A&M University Press, 1995), 70, 221; za ostale izjave ovog tipa vidi N. Cigar, "Serbia's Orientalists and Islam: Making Genocide Intellectually Respectable", /Srpski orijentalisti i islam: kako genocid učiniti respektabilnim/ *Islamic Quarterly* 38/3 (1994): 147-70.

35. Jovan Rašković, *Luda zemlja* (Beograd: Akvarijus, 1990); Dennis L. Breo, "Human Rights II: Cherif Bassiouni Condemns 'Psychology' of Balkan War Crimes", /Ljudska prava II: Cherif Bassiouni osuđuje 'psihologiju' u balkanskim ratnim zločinima/ *Journal Of the American Medical Association* 270 (1993): 643-45.

36. Izjava Plavšićeve objavljena u reviji *Svet* (Novi Sad), citat iz Slobodan Inić u članku "Biljana Plavšić: Geneticist in the Service of a Great Crime", /Biljana Plavšić: Genetičar u službi velikog zločina/ *Bosnia report* (London) 19 (jun-avgust 1997): I; članak profesora Inića je prvi put objavljen na srpskom u *Helsinškoj povelji* od novembra 1996, koju je objavio Helsinški odbor za ljudska prava Srbije.

37. Charlotte Eager, "From Haven to Hell" /Od raja do pakla/. *Observer* (London), 16. juli 1995.

38. Elizabeth Neuffer, "War Crimes Probe Pains Srebrenica: Genocide Charges Stir Range of Emotion in Bosnian City" /Srebrenica povređena zbog istraga o ratnim zločinima: Optužbe za genocid izazvale su burne emocije u bosanskom gradu/, *Boston Globe*, 2. april 1996.

39. Edward T. O'Neill, Jeffrey A. Young, i Robert Bremer, "The Bosnian National Library: Building a Virtual Collection" /Narodna biblioteka Bosne: stvaranje virtuelne zbirke/, *Annual Review of OCLC Research* 1996 (<http://www.oclc.org/oclc/research/publications/review96/bosnia.htm>). Kimberley Sweet, "Volumes of Hope" /Tomovi nade/, *University of Chicago Magazine* (oktobar 1998), College Report, viii-x (<http://www2.uchicago.edu/alumni/alumni.mag/9810/CollegeReport/volumes.htm>).

40. S ponovnim štampanjem je krenulo već po izbijanju rata, kad je izdat faksimil klasičnog dela Mehmed-bega Kapetana Ljubuškaka, *Šta misle muhamedanci u Bosni*, koje je prvi put objavljeno 1886. Štampano 1992. kao Edicija Memoria Bosniaca, ovo izdanje je obeleženo kao "Reprint izdanja građe spašene iz Vijećnice-NUB BiH razorene 25/26. avgusta 1992. Ovo je jedna od nekoliko stotina knjiga i naslova periodike objavljenih u opkoljenom Sarajevu i u drugim bosanskim gradovima za vreme rata; *Bibliografija monografskih publikacija 1992-1994: popis ratnih izdanja* (Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 1995); Enes Kujundžić, *Gutenberg's Legacy in Wartime – Bosnia and Herzegovina: The Publishing of Periodicals, 1992-1994* (Siena: Università degli Studi di Siena, Comitato LI.SA, 1995).

41. *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta: lijepa književnost*, ur. Salih Trako i Lejla Gazić, Posebna izdanja, 20 (Orijentalni institut u Sarajevu, 1997), 410 str., katalog koji sadrži opise 564 arapska, persijska, turska i alhamijado (bosanski slovenski jezik napisan arapskim pismom) rukopisa lepe književnosti u posedu Instituta. Ovo je bio jedan od kataloga koje su za objavljivanje pripremili naučni radnici Orijentalnog instituta uoči rata. Nakon što su zapaljive granate sa srpskih položaja uništile knjiški fond Instituta i tekuće radove, kopija nacrtu ovog kataloga pronađena je u arhivi bosanskog Ministarstva kulture gde je bio arhiviran. Dva iskusna naučnika Orijentalnog instituta, Salih Trako i Lejla Gazić, uspeli su da izađu iz opkoljenog grada ponevši sa sobom rukopis kataloga. Završili su rad na njemu i pripremili ga za štampu dok su boravili kod velikog naučnika stručnjaka za islamske rukopise dr Fuada Sezgina i njegove žene Ursule u njihovom domu u Frankfurtu, Nemačka, gde su im bila dostupna sva referentna dela koja više nisu postojala u Sarajevu.

42. Projekat sakupljanja bosanskih rukopisa pokrenuli su 1994. godine Amila Buturović (York University), András Riedlmayer (Harvard University), i Irvin Cemil Schick (Harvard University i MIT); za dodatne informacije čitaoci se upućuju na internet-adresu projekta: <http://www.applicom.com/manu/ingather.htm>. Na stranici "dodatnih informacija" nalazi se spisak bosanskih biblioteka koje su tražile pomoć, adrese drugih projekata za pomoć bosanskim bibliotekama, informacije o međunarodnom pravu i krivičnom gonjenju počinilaca ratnih zločina, i za to vezani dokumenti i internet-linkovi: <http://www.applicom.com/manu/moreinf.htm>.

[80.] **A.2.4 Mapa Bosne**, s lokacijama srušenih ili oštećenih džamija koje je crvenim označio g. Bekir Bešić

/mapa: Situacija porušenih džamija u gradu Banjaluci s mezarima/

/mapa: Bosna i Hercegovina: pregled porušenih i oštećenih sakralnih objekata Islamske zajednice u BiH u toku rata 1992-1995, numerički i historijski podatci porušenih i oštećenih sakralnih i drugih objekata islamske zajednice BiH u toku rata 1992-1995/

A.2.5 Video snimak vesti televizijske stanice *ITN*, izveštač iz Bijeljine Gaby Rado, na kojem se vidi rušenje džamija u tom gradu (17. mart 1993). **[1 video traka]** ERN V000-4286-V000-4286

MOŽE SE DOBITI NA ZAHTEV – SNIMAK ĆE BITI PRIKAZAN TOKOM SVEDOČENJA SVEDOKA

[82.] **A.2.6 Izveštaj** Jolyona Naegelea o tome kako je pošteđena džamija u Baljvini:
"Bosna: Banjalučki muftija govori o četiri godine užasa.", *RFE/RL. Weekday Magazine*,
6. septembar 1996

<http://www.rferl.org/nca/features/1996/09/F.RU.96090616572638.html>

RFE/RL. /Radio Free Europe; Radio Liberty; Radio slobodna Evropa, Radio Sloboda/
Weekday Magazine

6. septembar 1996.

Bosna: Banjalučki muftija govori o "četiri godine užasa"

Napisao: Jolyon Naegele

Banjalučka, Bosna; 6. septembar 1996. (RFE/RL) Muftija, islamski verski starešina zapadnog dela republike bosanskih Srba, stara se o razorenoj zajednici.

Dopisnik *RFE/RL* u Banjaluci prenosi da komadi unutrašnjeg zida pet stotina godina stare džamije Ferhadije stoje naslagani duž hodnika Centra islamske zajednice u Banjaluci u kojem se nalazi muftijina kancelarija.

Do pre tri godine, džamija se nalazila na prostoru odmah do centra zajednice i, po muftijinim rečima, predstavljala je kulturni bastion Muslimana i svih drugih nacionalnih grupa u Banjaluci.

Ta džamija, zajedno sa još barem 205 drugih koje se nalaze u okrugu muftije Ibrahima Halilovića, uništile su - raznele ili spalile - srpske bande tokom šest meseci 1993. godine. Teren na kome se nalazila ova i većina drugih džamija, potpuno je poravnat i teško da se na osnovu bilo čega može naslutiti da je džamija ikada stajala ispred muftijinog prozora.

"Na ovom mestu u gradu je crna rupa", rekao je.

Zvaničnici Ujedinjenih nacija izjavljuju da je jedina džamija koja je izbegla sudbinu razaranja u zapadnoj Bosni, pod kontrolom Srba, džamija u selu Baljvina kod Mrkonjićgrada. Iako su još na samom početku rata bosanski Srbi prognali Muslimane iz tog sela, meštani Srbi su uspeli da odvrte jednu srpsku bandu koja je kasnije došla da razori džamiju, rekavši im da ona predstavlja deo "lokalnog kolorita".

"Poslednje četiri godine su bile godine užasa", kaže muftija.

Godine 1991, oko 224.000 stanovnika područja koje je danas povereno muftiji, izjasnili su se kao Muslimani, uključujući i oko 30.000 stanovnika Banjaluke.

Muftija izjavljuje da je Muslimana bilo mnogo više, ali da su se na popisu te godine izjasnili kao "ostali". Trenutno ih je, nastavlja on, ostalo svega 13.000 na područjima zapadne Bosne pod srpskom kontrolom, uključujući i oko 4.000 u Banjaluci. Ostali su pobešli, ubijeni ili prognani. Njihovu imovinu Srbi su uništili ili uzeli.

"Zbog užasnih ljudi, poštenom svetu je naneta užasna nepravda. Bošnjačka kultura je beskrupulozno ubijena", kaže on.

On navodi reči visokog bosanskog zvaničnika iz Banjaluke koji mu je, krajem 1993, rekao da je "zaštićeno sve što je od ikakve kulturne vrednosti".

No, pre izbijanja oružanih sukoba u Bosni 1992. godine, muftija Halilović je bio starešina više od 200 imama u svome okrugu. Trenutno su, osim muftije, u službi ostala još svega dva imama. Jedan je u Banjaluci, a drugi u Bosanskoj Gradišci, blizu granice sa Hrvatskom.

Kad se uporedi trenutno stanje stvari sa stanjem od pre pet godina, Muslimani u zapadnoj Bosni su, kaže muftija, pretrpeli "užasan genocid". Međunarodni zvaničnici izjavljuju da je u ratu nastradalo preko 200.000 Bosanaca, među kojima je najviše bilo Muslimana.

Muftija navodi da je nedavno jedan Musliman iz Banjaluke preminuo usled mučenja u policiji, kao i to da se srpske izbeglice protive da se sedam muslimanskih porodica usele u svoje vlastite domove u banjalučkom predgrađu Vrbanja, i ističe da to stvara, kako kaže, "izuzetne poteškoće i osećaj nesigurnosti među preostalim muslimanskim stanovništvom u Banjaluci".

Muftija Halilović izjavljuje da je razočaran onim što on naziva neefikasnošću međunarodne zajednice koja je najavila da će sedam prognanih muslimanskih porodica biti nastanjeno u treću zemlju.

"Međunarodna zajednica je ponižena jer je sramota koliko je malo učinila da spreči isterivanje /iz domova/, kao i to kako se ponela nakon što je do toga došlo," rekao je.

Portparol Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbeglice u Banjaluci, Mans Nyberg, izjavljuje da se etničko šikaniranje, naročito deložiranje, pogoršalo u proteklih šest meseci širom Bosne, ne samo u republici bosanskih Srba, i navodi kao primer da su od početka godine bosanski Hrvati isterali 49 muslimanskih i srpskih porodica iz njihovih domova u zapadnom Mostaru koji je pod kontrolom Hrvata.

Nyberg kaže da se jedva tolerišu malobrojne etničke manjine u raznim, praktično jednoetničkim područjima, i da se tretiraju, kako on kaže, kao "gosti koji će jednog dana morati da odu".

Pretnjama i napadima takođe su izloženi oni koji su pobjegli, a koji žele da se vrate samo nakratko, radi posete, kao što potvrđuje nedavni događaj iz Mahale, kod Zvornika. Međunarodne vlasti u Bosni su naročito zabrinute zbog mogućnosti nasilja na dan izbora u Bosni, 14. septembra, kada će se izbeglice, glasači, autobusima prevoziti preko granica regija kako bi glasali u svom mestu.

Nyberg izjavljuje da je cilj Dejtonskog sporazuma - da Bosna ponovo postane jedinstvena država - kako on kaže: "dobrim delom stvar prošlosti".

Muftija Halilović tvrdi da je odlaganje opštinskih izbora bio veoma dobar potez jer, kako kaže, dozvoliti da se glasa na lokalnom nivou bi jednostavno značilo da se priznaje i prihvata etničko čišćenje. Na primer, kaže on, ako bi se odmah održali opštinski izbori, bosanskim Srbima bi se dozvolilo da u velikom broju glasaju u zajednicama u kojima su se tek naselili, a iz kojih su praktično prognali svo nesrpsko stanovništvo.

Muftija se nada da će ishod regionalnih skupštinskih i predsedničkih izbora biti osnova za povratak izbeglica. No, po njegovim rečima, međunarodna zajednica mora da izvrši veći

pritisak na hrvatske vlasti da pristanu na povratak krajiških izbeglica iz republike bosanskih Srba. Krajiški povratnici bi time napustili domove prognanih Muslimana i Hrvata koji bi zatim mogli da se vrate u svoje domove.

Međutim, sudeći po tom sadašnje izborne kampanje raznih političkih stranaka u republici bosanskih Srba, bosanskim Srbima nije u interesu da se dozvoli povratak nesrpskih izbeglica.

Muftija smatra da je ponovno ujedinjenje Bosne moguće jedino ako se "izbeglice vrate svojim kućama i ognjištima".

06.09.96.

[83.] **A.2.7 Odluke o prihvatljivosti i meritumu koja je donela Komisija za ljudska prava Bosne i Hercegovine (pravosudni organ ustanovljen u skladu sa Aneksom 6 Dejtonskog mirovnog sporazuma, mešanog međunarodnog i domaćeg članstva)** u parnicama koje je pokrenula Islamska zajednica Bosne i Hercegovine protiv Republike Srpske, vezanim za rušenje džamija tokom rata u nekoliko mesta, uključujući Zvornik i Divič (opština Zvornik):

Predmet br. CH/96/29 (11. jun 1999. godine) **[38 stranica];**

Predmet br. CH/98/1062 (9. novembar 2000. godine) **[24 stranice];**

Predmet br. CH/99/2656 (6. decembar 2000. godine) **[25 stranica].**

ODLUKA O PRIHVATLJIVOSTI I MERITUMU
URUČENA 11. JUNA 1999.
PREDMET br. CH/96/29
ISLAMSKA ZAJEDNICA U BOSNI I HERCEGOVINI
protiv
REPUBLIKE SRPSKE

Dom za Ijudska prava za Bosnu i Hercegovinu, na plenarnom zasijedanju 11. maja 1999. sa slijedećim prisutnim članovima:

Gđica Michele PICARD, Predsjednica
Gosp. Giovanni GRASSO, Potpredsjednik
Gosp. Dietrich RAUSCHNING
Gosp. Hasan BALIĆ
Gosp. Rona AYBAY
Gosp. Želimir JUKA
Gosp. Jakob MOLLER
Gosp. Mehmed DEKOVIĆ
Gosp. Manfred NOVVAK
Gosp. Miodrag PAJIĆ
Gosp. Vitomir POPOVIĆ
Gosp. Viktor MASENKO-MAVI
Gosp. Andrejv GROTRIAN
Gosp. Leif BERG, Arhivar
Gđa Olga KAPIĆ, Zamjenik arhivara

Razmotrivši gore pomenutu prijavu podnesenu u skladu sa članom VIII(1) Sporazuma o Ijudskim pravima ("Sporazum") navedenom u Aneksu 6 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Opšti okvirni sporazum");

Usvaja slijedeću odluku u skladu sa članom VI 11(2) i članom XI Sporazuma kao i pravilima 52., 57. i 58., Pravila procedure Doma:

I UVOD

1. Ovaj predmet se tiče uništavanja 15 džamija u Banja Luci 1993. godine, i drugih navodnih povreda prava podnosioca prijave, Islamske zajednice Bosne i Hercegovine ("Islamska zajednica" ili "podnosilac prijave"), u Banja Luci. Islamska zajednica, nadalje ostaje *inter alia*, pri tvrdnji da su općinske vlasti Banja Luke, nakon stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Opšteg okvirnog sporazuma") od 14. decembra 1995., uništile i uklonile ostatke džamija i oskrnavile groblja - ili dozvolile da se takve stvari dese - i propustile da poduzmu određene korake koje je podnosilac prijave zahtijevao u svrhu zaštite prava svoga članstva. Posebno, Opština je odbila da izda Islamskoj zajednici dozvolu za rekonstrukciju uništenih džamija. Podnosilac prijave navodi da je ovakvo djelovanje, pored povrede njegovih

vlasničkih prava i slobode vjeroispovijesti njegovih članova, imalo diskriminatoran karakter sa pozicija vjere i nacionalnog porijekla njegovih članova.

2. Prijava postavlja pitanja prvenstveno po članu 9. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda ("Konvencija"), i po članu 1. Protokola 1 uz Konvenciju. Posebno, prijava postavlja pitanje, da li su podnosilac prijave i njegovi članovi bili diskriminirani u uživanju prava garantovanih gore pomenutim odredbama.

II POSTUPAK PRED DOMOM

3. Prijava je podnesena i registrovana 4. decembra 1996. Podnosioca prijave zastupa Reisu-I- ulema, Dr. Mustafa ef. Cerić. Pravni zastupnik podnosioca prijave je Gosp. Enver Zečević, advokat iz Sarajeva. Prijava je uključivala zahtjev za privremene mjere kojima bi se naredilo tuženoj Strani da odmah omoguće Muslimanima u Banja Luci da slobodno ispoljavaju svoju vjeru na ranijim mjestima, da obezbijede privremene prostore za molitve Muslimana u Banja Lici dok se džamije ponovo ne izgrade, da se uzdrži od daljnjeg uništavanja ostataka džamija, da se uzdrži od bilo kakvog pokušaja promjene namjene lokacija uništenih džamija i da spriječi izgradnju bilo kakvih drugih objekata izuzev džamija na tim lokacijama i da se uzdrži od svih radnji kojima se krše prava Muslimana u području Banja Luke.

4. Dana 12. decembra 1996. Dom je odlučio da zatraži više informacija od podnosioca prijave. Dom je također odlučio da ne izda naredbu o privremenim mjerama. Sekretarijat je tražio informacije od podnosioca prijave 17. februara i 11. aprila 1997. Dana 25. aprila 1997. podnosilac prijave je podnio dodatne informacije. Dom je ponovo razmatrao predmet 6. juna 1997. i odlučio da zatraži još informacija od podnosioca prijave. Dana 26. juna 1997. podnosilac prijave je odgovorio na zahtjev Doma.

5. Dana 8. septembra 1997. Dom je odlučio da proslijedi prijavu tuženoj Strani za zapažanja o njenoj prihvatljivosti i meritumu prema pravilu 49.(3)(b) Pravila procedure. Tužana Strana je podnijela svoja zapažanja 22. septembra 1997. Podnosilac prijave je podnio svoj odgovor na zapažanja 28. septembra 1997. i 26. oktobra 1997. i ostao pri svom zahtjevu za privremene mjere.

6. Dana 10. oktobra 1997. Dom je odlučio da zatraži od Ureda Visokog predstavnika, UNESCO-a, i Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika u Bosni i Hercegovini, uspostavljene po Aneksu 8 Opšteg okvirnog sporazuma, da podnesu sve relevantne informacije kojima raspolažu. Dom je također zatražio od Ombudsmana za ljudska prava da istraži određene navode iz prijave. Dom je također odlučio da ni tada ne izda nikakve privremene mjere.

7. Dana 10. decembra 1997. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika u BiH je dostavila informacije u vezi sa rušenjem džamija u Banja Luci za vrijeme rata. Komisija je 11. decembra 1998. dostavila kopije zapisnika sa svog junskog zasjedanja na kojem je dodala lokaciju džamije Ferhadija u Banja Luci na svoj popis nacionalnih spomenika kao i kopiju pisma entitetskim vlastima u kojem od njih traže da zaštite lokacije uništenih spomenika. U ovom pismu je Komisija preporučila da se zasadi živa ograda oko zaštićenih područja.

8. Dana 18. januara 1998. podnosilac prijave je podnio nova zapažanja i još jedan

zahtjev za privremene mjere. Dana 23. februara 1998. Dom je zatražio dodatne informacije od podnosioca prijave. Ove informacije su podnesene Domu 12. marta 1998.

9. Dana 4. aprila 1998. Dom je odlučio da zatraži više informacija od tužene Strane, da održi javnu raspravu o prihvatljivosti i meritumu predmeta u junu ili julu 1998. i da odbije zahtjev podnosioca prijave za privremene mjere.

10. Dana 28. aprila 1998. Ombudsman za Ijudska prava je odgovorila na zahtjev Doma podnoseći informacije dobijene tokom sastanka između Ureda Ombudsmena i zvaničnika Opštine Banja Luka.

11. Dana 9. maja 1998. tužena Strana je odgovorila na zahtjev Doma za više informacija. Dana 14. maja 1998. Dom je odlučio da održi javnu raspravu u julu 1998.

12. Dana 6. jula 1998. tužena Strana je obavijestila Dom da je njen zastupnik podnio ostavku, pa je stoga zatražila da se postupak odgodi. Dana 9. jula 1998. Predsjednica je odlučila da odgodi održavanje javne rasprave i da izda naredbu za privremene mjere, prema pravilu 36.(2), naređujući tuženoj Strani da poduzme sve neophodne korake da se suzdrži od gradnje zgrada ili objekata bilo koje vrste na lokacijama džamija i grobljima i drugim islamskim lokacijama naznačenim u prijavi, i da ne dozvoli takvu gradnju nijednoj instituciji ili osobi, bilo javnoj ili privatnoj. Tuženoj Strani je dalje naređeno da se suzdrži od uništavanja ili uklanjanja bilo kakvih objekata koji su preostali na lokacijama džamija i na grobljima i drugim islamskim lokacijama naznačenim u prijavi, i da ne dozvoli takvo uništavanje ili uklanjanje nijednoj instituciji ili osobi, bilo javnoj ili privatnoj.

13. Dana 11. augusta 1998. podnosilac prijave je zatražio izuzeće člana Doma, Popovića pozivajući se na njegov položaj Potpredsjednika Vlade Republike Srpske u vrijeme kada su džamije bile srušene, i njegove navodne komentare na televiziji u ljeto 1996. u smislu da se "džamije više nikada neće graditi u Banja Luci". Dana 7. septembra 1998. Dom je odbacio zahtjev podnosioca prijave u dijelu koji se ticao položaja Gosp. Popovića, kao Potpredsjednika Vlade Republike Srpske. Dom je zatražio od podnosioca prijave da podnese dokaze koji bi potkrijepili navodnu izjavu Gosp. Popovića iz 1996. Dana 11. septembra 1998. Dom je odobrio produženje roka do kojeg podnosilac prijave može podnijeti ove informacije. Nikakve informacije nisu dobivene.

14. Dana 8. septembra 1998. Dom je odlučio da održi javnu raspravu u Banja Luci, 9. novembra 1998. Dom je odlučio da pozove slijedeće svjedoke: Gosp. Đorđa Umičevića, Gradonačelnika Banja Luke; Gosp. Slobodana Bućmu, Sekretara Sekretarijata za urbanizam i zaštitu okoline Opštine Banja Luka; Muftiju ili nekog drugog poglavara Islamske zajednice u Banja Luci; i Gosp. Hamzaliju Kapetanovića, tadašnjeg Sekretara Odbora Islamske zajednice u Banja Luci. Gosp. Ahmed Kapidžić, arhitekt i bivši direktor Instituta za urbanizam grada Sarajeva, je pozvan kao vještak.

15. Dana 13. oktobra 1998. Dom je odbacio ostatak zahtjeva podnosioca prijave za izuzeće Gosp. Popovića, primjećujući da je podnosilac prijave propustio da potkrijepi svoj navod.

16. Dana 20. i 21. oktobra 1998. Arhivar je pozvao strane, svjedoke i vještake prema članu X(1) Sporazuma, na javnu raspravu u prostorijama Restorana i Ugostiteljske škole u

Banja Luci.

17. Dana 21. oktobra 1998. Dom je obaviješten da je Gosp. Jovo Vojnović postavljen za Zastupnika tužene Strane.

18. Dana 27. oktobra 1998. Dom je obaviješten od strane direktora Restorana i Ugostiteljske škole, da njihove prostorije neće biti na raspolaganju javnu raspravu. On je tvrdio daje primio poziv iz ureda Gradonačelnika Umičevića, kojim mu je sugerisano da ne iznajmljuje svoj restoran za svrhu rasprave Doma.

19. Dana 4. i 5. novembra 1998. učesnici u postupku su pismeno obaviješteni da će javna rasprava biti održana u Međunarodnom pres centru u Banja Luci. Niko od pozvanih nije imao primjedbi na promjenu mjesta održavanja. Dana 6. novembra 1998. Međunarodni pres centar je obavijestio Dom da se rasprava ne može održati ni na tom mjestu. Njegov upravnik je izjavio da je jedan od svjedoka izvršio pritisak na Centar da ne dozvoli održavanje rasprave u Centru "ili više neće imati posla".

20. Dana 7. novembra 1998. Dom je odlučio da održi javnu raspravu u zgradi Agroprom banke u Banja Luci koja je obezbijedena uz pomoć Organizacije evropske bezbjednosti i saradnje. Svjedoci i strane su obaviješteni o novoj lokaciji istog dana. Istog dana, Dom je usmeno obaviješten od strane zastupnika Republike Srpske, da on trenutno daje ostavku na taj položaj i da se neće pojaviti na raspravi.

21. Neposredno prije početka usmene rasprave, 9. novembra 1998., gradonačelnik Umičević i gosp. Bućma, koji su došli na ranije zakazano mjesto rasprave, su obavijestili zamjenicu Arhivara da neće prisustvovati raspravi u zgradi Agroprom banke u Banja Luci. Nisu naveli nikakav razlog za svoju odluku. Prije početka rasprave, Dom je ustanovio da tužena Strana neće uopšte biti zastupljena. Dom je ustanovio da će, zbog nepostojanja opravdanog razloga, održavanje rasprave biti, u skladu sa propisanim postupkom prema pravilu 38.

22. Na raspravi su se pojavili, u ime podnosioca prijave, advokat Zečević kojem je pomagao Hfz. Ismet ef. Spahić, Zamjenik Reisu-l-uleme Islamske zajednice, Gosp. Muhamed Salkić, Generalni sekretar Rijasetu (upravno tijelo Islamske zajednice) i Gđa Meliha Filipović, savjetnik i stručnjak za upravno i imovinsko pravo u Republici Srpskoj. Dom je takođe uzeo izjave svjedoka i vještaka (vidi tačke 47. - 69. dole).

23. Dom je raspravljao o prihvatljivosti i meritumu predmeta 10. i 11. novembra 1998., 8., 10. i 11., februara 1999., 8. i 11. marta 1999. i 12. aprila 1999, kao i 10. i 11. maja. Posljednjom prilikom Dom glasao o prihvatljivosti i meritumu predmeta. Podnosilac prijave je 19. maja 1999. dostavio dodatne činjenične informacije koje su proslijeđene tuženoj strani za mogući komentar do 31. maja 1999. Zapažanja su primljena 26. maja 1999. Dana 7. i 9. juna 1999. Dom je razmatrao i odobrio neke činjenične promjene u svojoj odluci.

24. Članovi Doma koje je imenovala Republika Srpska shodno članu VII(2) Sporazuma nisu prisustvovali zasjedanju Doma u martu 1999. godine pozivajući se na Rezoluciju Narodne skupštine Republike Srpske od 7. marta 1999. povodom odluke Arbitražnog suda za Brčko. Ovom Rezolucijom je naređeno svim izabranim i na drugi način imenovanim predstavnicima Republike Srpske u zajedničkim institucijama Bosne i Hercegovine da prekinu svoj rad "dok se odluka Arbitražnog suda ne uskladi sa

odredbama Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini..." U toku svog martovskog zasijedanja je Dom podsjetio svoje članove Pajića i Popovića da prema Pravilu 3.(1) Pravila procedure članovi rade u okviru vlastite sposobnosti kao sudije i ne mogu se razriješiti dužnosti u toku mandata koji je definisan u članu VII(3) Sporazuma. Dom je isto tako naglasio da kao članovi ne predstavljaju vlade, te da rezolucija ne važi za gosp. Pajića i gosp. Popovića u svojstvu članova Doma.

III UTVRĐIVANJE ČINJENICA

A. Činjenice kako ih je predočio podnosilac prijave

1. Događaji prije 14. decembra 1995.

25. Podnosilac prijave je dobio vjersku i obrazovnu autonomiju 1909. godine kada je Bosna i Hercegovina bila dio Austro-ugarskog carstva. Od 1919. do 1992. Bosna i Hercegovina je bila dio Jugoslavije I u tom periodu je autonomija Islamske zajednice bila ograničena. Odlukom svoje Obnoviteljske skupštine od 28. aprila 1993. funkcije i autonomija Islamske zajednice Republike Bosne i Hercegovine su ponovo uspostavljene, a imovinu je preuzela sadašnja Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini. Podnosilac prijave je registrovan u sadašnjem svojstvu kao pravni subjekt kod Opštine Centar Sarajevo 5. maja 1993.

26. Prema članovima I i II svog Ustava (izmijenjenog i dopunjenog 26. novembra 1997.) podnosilac prijave je jedina, jedinstvena i autonomna zajednica kojoj pripadaju svi Muslimani u Bosni i Hercegovini, Bošnjaci koji žive u inostranstvu i Muslimani koji prihvataju ovu zajednicu kao svoju. Ona može sticati, štititi i proširivati svoju imovinu nezavisno, uključujući i zadužbine (*vakufe*) (članovi VI i XIII). Ona štiti vjerska prava Muslimana (član X) i ima ovlaštenje da ih predstavlja (član XVIII).

27. Podnosilac prijave je upravljao vakufima od početka svoga postojanja u Bosni i Hercegovini, to jeste od 1882. godine. Ovaj posjed je predstavljao neotuđivu imovinu do 1946. kada je vakufska imovina i druga imovina vjerskih ustanova, uključujući i sve zgrade i druge objekte, bila eksproprisana, i prenesena na Državu (član 7 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji; Sl. list tadašnje Narodne Republike Bosne i Hercegovine, br. 2/46). Određene nekretnine su ostavljene vjerskim institucijama, u zavisnosti od njihove važnosti i istorijskog značaja.

28. Na osnovu Zakona o nacionalizaciji zgrada i građevinskog zemljišta iz 1958. (Sl. list tadašnje Narodne Republike Bosne i Hercegovine, br. 52/58) određene stambene zgrade, stanovi i uredski prostori su nacionalizovani i transformisani u društveno vlasništvo. Nacionalizovano zemljište je uknjiženo u zemljišne knjige kao društveno vlasništvo. Nacionalizacijom nisu obuhvaćene zgrade i prostorije korištene za vjerske aktivnosti i zgrade korištene za smještaj vjerskih dostojanstvenika.

29. Nacionalizacijom iz 1958. podnosiocu prijave je oduzeta sva imovina u Banja Luci, izuzev džamija i zemljišta oko njih. Organ koji je upravljao vakufskom imovinom koja je pripadala podnosiocu prijave, je bio ukinut. Bez obzira na to, upis u zemljišnim knjigama je ostao na ime Vakufa Islamske zajednice. Islamskoj zajednici je nadalje bilo

dozvoljeno da zadrži pravo na korištenje nad određenim brojem stanova. Ti stanovi su bili u blizini džamija i bili su namijenjeni za potrebe stanovanja osoba koje su vršile funkciju imama. Stan u tzv. "žutoj zgradi" u ulici Zdravka Čelara br. 8 pored Ferhadije je podnosilac prijave koristio besplatno do zemljotresa 1969. koji ga je onesposobio za stanovanje. Sama zgrada, uključujući određene poslovne prostorije u prizemlju, je bila nacionalizovana. Druga zgrada u Ul. Mirka Kovačevića, koju je podnosilac prijave koristio za vjersku poduku, je također bila nacionalizovana.

30. Ukoliko na nacionalizovanoj zemlji postojeća zgrada nije bila nacionalizovana, vlasnik zgrade je zadržavao pravo korištenja zemljišta ispod zgrade i oko zgrade koje je služilo za redovnu upotrebu zgrade. To pravo je bilo upisano na ime vlasnika u zemljišnim knjigama, sve dok bi zgrada postojala na tom zemljištu. Navedeno pravo vezano za lokacije džamija u Banja Luci je bilo upisano u korist podnosioca prijave prije njihovog uništavanja.

31. Nacionalizovano građevinsko zemljište koje još nije bilo iskorišteno za izgradnju je ostajalo kod bivšeg vlasnika dok ne bi bilo preneseno u posjed opštine ili drugog lica, *inter alia*, za potrebe izgradnje. Do takvog prenosa posjeda, prethodni vlasnik bi zadržavao trajno pravo na korištenje tog zemljišta, uključujući i pravo na iznajmljivanje istog.

32. Dana 22. aprila 1975. usvojen je generalni urbanistički plan za Banja Luku. Izgleda da je nakon toga usvojen detaljni regulacioni plan za razne dijelove grada.

33. Prije neprijateljstva koja su prethodila Opštem okvirnom sporazumu, oko 30,000 Muslimana živjelo u oblasti Banja Luke. Oni su obavljali vjerske obrede u 15 džamija u Banja Luci: Ferhadija (Ferhatpašina), Arnaudija, Gazanferija, Seferbegova, Osmanija, Hadži-Pervizova, Sofi Mehmedpašina, Hadžibegzadina, Hisečka (Mehdibegova), Behram-efendijina, Hadži-Zulfikarova, Stupnička, Dolačka- Hadžiomerova, Šabanagina i Hadžikurtova. Od ovih džamija, najmanje 12 njih su bile pod posebnom zaštitom, registrovane u Zavodu za zaštitu kuturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Većina ovih džamija je izgrađena u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, najstarija od njih prije oko 420 godina, a najmlađa prije oko 180 godina.

34. U Banja Luci devedesetih nije bilo ratnih aktivnosti, ali svih 15 džamija u Banja Luci je uništeno, od 9. aprila 1993. pa do kraja septembra 1993. Ostaci i ruševine su uklonjeni sa lokacija: Ferhadija, Arnaudija, Gazanferija, Seferbegova i Dolačka-Hadžiomerova. Uništavanje džamija i uklanjanje ostataka se događalo noću tokom perioda kada je grad bio blokiran i na snazi bio policijski sat.

35. Dana 18. februara 1994., Skupština Opštine Banja Luka je odlučila da se izradi novi regulacioni plan za područja "Jug IV-VN", koji bi bio dat na usvajanje između 1994. i 2000. godine (Službeni glasnik RS br. 1/94). Odluka o pravljenju nacrtu novog plana je popraćena zabranom gradnje unutar relevantnih područja tokom perioda od tri godine. Većina lokacija uništenih džamija uključujući i Ferhadiju, Arnaudiju i Gazanferiju, se nalazi unutar ovih područja.

2. Događaji nakon 14. decembra 1995.

36. Nakon stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma 14. decembra 1995., samo je oko 3,000 - 4,000 Muslimana ostalo u Banja Luci. Nakon uništavanja 15 džamija u Banja Luci, najbliža džamija je u Ključu, koji je udaljen 80 kilometara u Federaciji Bosne i Hercegovine. Muslimani sada obavljaju svoje vjerske obrede u navodno, neadekvatnim kancelarijskim prostorima u jedinoj preostaloj zgradi Islamske zajednice na lokaciji Ferhadije.

37. Kopija katastarskog plana od 28. maja 1996. je još uvijek pokazivala džamiju Ferhadija sa pratećim objektima i grobljem.

38. Nakon završetka neprijateljstava, opštinski organi Banja Luke su navodno nastavili uništavanje ostataka džamija u Banja Luci, bacanjem ostataka na otpad, i/ili u rijeku Vrbas. Određenije, podnosilac prijave navodi da su od 16. do 19. oktobra 1996. posječeni jablanovi na lokaciji Ferhadije. Žuta zgrada je srušena, a JKP "Čistoća" je po naredbi Opštine, odvuklo razni materijal sa same lokacije. JKP "Čistoća" pruža građanima usluge čišćenja i druge usluge, i javno je preduzeće.

39. Dana 16. oktobra 1996. Odbor Islamske zajednice u Banja Luci se žalio Opštini tražeći zaštitu svojih imovinskih prava i naknadu štete koju je izazvala JKP "Čistoća". Opština nije donijela nikakvu odluku.

40. U kopiji katastarskog plana k.o. Banja Luka od 6. novembra 1996. džamija Ferhadija i prateći objekti više nisu postojali.

41. Dana 3. marta 1997. podnosilac prijave je podnio sedam zahtjeva Opštini Banja Luka za izdavanje urbanističke saglasnosti za podizanje ograda oko lokacija Ferhadija, Arnaudija, Gazanferija, Seferbegova, Hadži-Pervizova, Stupnica i Hisečka i grobalja uz njih. Podnosilac prijave je izjavio da se lokacije grobalja koriste kao parking prostori i odlagališta otpada. Podnosilac prijave je nadalje podnio sedam zahtjeva za dozvolu namjeravane rekonstrukcije gore pomenutih džamija na istim lokacijama. Nije bilo zvaničnog odgovora ni na jedan od ovih zahtjeva. Navodno je, kako su izvijestili mediji u Federaciji Bosne i Hercegovine, u aprilu 1998., gradonačelnik Umičević bio izričito protiv bilo kakve rekonstrukcije džamije Ferhadija.

42. Dana 27. marta 1997. na osnovu članova 8(2) i 54(1) Zakona o uređenju prostora Republike Srpske, Skupština Opštine je odlučila da dopuni i izmijeni odluku od 18. februara 1994. o izradi regulacionog plana za područja "Jug IV-VN". Do donošenja novog regulacionog plana, ovo područje je trebalo smatrati rezervisanim u smislu članova 8. i 9. navedenog Zakona. Po članu 9. to je podrazumijevalo zabranu gradnje do usvajanja regulacionog plana ili najviše pet godina. Lokacije sedam džamija koje su bile navedene u zahtjevu podnosioca prijave od 3. marta 1997., se nalaze unutar područja koja su označena kao rezervisana.

43. Imajući saznanja da zgrada u ulici Mirka Kovačevića koja je služila za vjersku poduku do nacionalizacije 1958., nije više bila u upotrebi Opštine, podnosilac prijave je zatražio povrat zgrade, ali nikad nije dobio odgovor.

44. Dana 20. jula 1998. tadašnji banjalučki muftija Halilović je preminuo. Podnosilac prijave je zatražio dozvolu od Opštine da se sahrana obavi na lokaciji džamije Ferhadija.

Zahtjev je pismeno odbijen sljedećeg dana, pošto bi sahrana bila obavljena u centru grada, a od 1945. sahrane na toj lokaciji su bile zakonom zabranjene. Upućena je žalba, ali je pravnom zastupniku podnosioca prijave rečeno daje ona bila odbijena. Sahrana je zatim obavljena u Sarajevu.

45. Dana 25. jula 1997. podnosilac prijave je zatražio od Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika da lokacije Fehadije i još četiri druge džamije u Banja Luci, proglasi nacionalnim spomenicima. U junu 1998. Komisijaje proglasila Ferhadiju zaštićenom lokacijom.

B. Činjenice kako ih predočava tužena Strana

46. Tužena Strana nije osporila događaje koji su se desili prije 14. decembra 1995. ograničavajući se na primjedbe da Dom nema nadležnost *ratione temporis*, da ih razmatra (vidi isto tačku 120 dole).

47. Tužena Strana je dalje izjavila (u septembru 1997.) da je nakon 14. decembra 1995. banjalučki Muftija radio slobodno i bio u mogućnosti da predvodi obavljanje vjerskih obreda. Tužena strana je dalje podnijela izjavu (u maju 1998.) da će Skupština Opštine Banja Luka odlučiti, najednoj od narednih sjednica, o pojedinačnim zahtjevima podnosioca prijave za podizanje ograda oko sedam lokacija i izgradnju sedam džamija.

C. Usmeno svjedočenje

1. Gosp. Jusuf Dedić (svjedok)

48. Svjedok Dedić, vjerski službenik (imam) Islamske zajednice u Banja Luci od 1992. je izjavio da je do rata Islamska zajednica imala pravo slobodnog raspolaganja svom svojom imovinom u Banja Luci. Ovo je podrazumijevalo i izvođenje popravki na lokacijama džamija i njihovo ograđivanje. On je potvrdio činjenice navedene u prijavi u pogledu događaja iz maja 1993.

49. Svjedok je potvrdio da sada u Banja Luci i bližoj okolini više nema džamija, i da se najbliža nalazi u Ključu. Muslimanski vjernici sada obavljaju vjerske obrede u neadekvatnom prostoru, u prizemlju Muftijstva u Banja Luci. Ova prostorija može primiti oko 200 vjernika. Mnogo više bi ih prisustvovalo molitvama kada bi prostorije bile adekvatne.

50. Prema svjedoku, vlasti im nisu zabranjivale obavljanje vjerskih obreda u gore pomenutoj prostoriji. Bilo je uznemiravanja 23. jula 1998. tokom redovne molitve povodom smrti rahmetli Muftije Halilovića, kada je tridesetak osoba provalilo unutra u cipelama i rastjeralo vjernike.

51. Prema Islamskim propisima, svaki vjernik se moli u džamiji pet puta dnevno. Tokom rata vjernici nisu mogli biti javno pozivani na molitvu (ezanom) zbog sigurnosnih razloga, usprkos vjerskim pravilima koja to nalažu. Iz istog razloga i nedostatka dozvole za tu svrhu, nije bilo takvih javnih poziva čak i nakon 14. decembra 1995., a organizuje se samo podnevna molitva. Trenutno, u Banja Luci nema islamske vjerske poduke, pošto u gradu ima vrlo malo muslimanske djece.

52. Svjedok je dalje izjavio da je oktobru 1995. srušena "stara zgrada" na lokaciji

Ferhadije, a jablanovi posječeni. Daljnje uništavanje se desilo tokom dana, a ostaci su uklonjeni na nepoznata gradska smetlišta tokom noći. Korištena su teška vozila kao što su kamioni. Policija se nije pojavila na mjestu događaja u vezi sa ovim radovima. Nekako u isto vrijeme, uklonjene su mermerne ploče sa nekih grobova na određenim muslimanskim grobljima, naročito u Stupnici, a neki nišani su uništeni.

53. U julu 1998. banjalučke vlasti su zabranile sahranu rahmetli Muftije Halilovića na lokaciji Ferhadije, pozivajući se na zabranu sahranjivanja na tom groblju koja je na snazi od 1945. godine. Nije bilo zvanične pismene zabrane. Svjedoku i ostalima je dostavljena lista grobalja koja je pokazivala na kojim grobljima se ne smije a na kojima još uvijek smije sahranjivati. Sahrane su se još uvijek mogle obavljati barem na muslimanskom groblju u Stupnici, i na muslimanskim grobljima u Sitarima i Novoseliji (Behram-efendijina), kao i na zajedničkom Novom groblju. Sva ova groblja se nalaze u neposrednoj blizini Banja Luke. Ipak, prema svjedoku, kapacitet ovih grobalja je bio skoro popunjen, a neka od njih nisu ni ograđena. Za rahmetli Muftiju Halilovića nije tražena dozvola za sahranu na nekoj drugoj lokaciji u Banja Luci, osim Ferhadije.

54. Prema svjedoku, na lokacijama Ferhadije, Arnaudije, Hisečke i Novoselije nije ostalo ništa. Svjedok je vidio kako automobili prelaze preko lokacije Ferhadije. U Novoseliji (Behram efendijina) je izgrađena garaža, i parkiraju se teška vozila. Na lokaciji Hisečke džamije se povremeno parkiraju autobusi, U toku radova na vodovodnoj mreži 1998., srušen je preostali zid Arnaudije zajedno sa česmom i kapijom. Neke ruševine su još uvijek preostale na lokacijama džamija u Šheru i Stupnici. Na lokaciji Gazanferije džamije su preostala dva mala turbeta.

55. Svjedok je na kraju izjavio da zahtjevi podnosioca prijave za zaštitu lokacija uništenih džamija i za podizanje ograda oko njih, nisu bili razmatrani od strane vlasti. Vjernici su ogradili neke od grobova u proljeće 1998. Ipak, na nekoliko lokacija ove ograde su srušene i uklonjene, posebno na lokacijama Gazanferije i Stupnice. Podnosilac prijave je obavijestio policiju, koja je došla da ispita nastalu štetu ali nije učinila ništa više od toga, nakon čega su popravljene ograde bile ponovo oštećene. Ulaz u Stupničku džamiju je pretvoren u smetlište.

2. Gosp. Hamzalija Kapetanović (svjedok)

56. Svjedok Kapetanović je ranije bio blagajnik, a od septembra 1995. do 2. novembra 1998. Sekretar Odbora Islamske zajednice u Banja Luci. Njegova kancelarija je bila u zgradi Odbora na lokaciji Ferhadije.

57. Svjedok je izjavio da se uništavanje predmetnih džamija i uklanjanje dijela njihovih ostataka, desilo između 9. aprila i 9. septembra 1993. Džamija Ferhadija, Ferhatpašino turbe, kao i Barjaktarevo i Hafizkadunino turbe, hortikultura i ograda, su bili srušeni i lokacija očišćena prije septembra 1993. Ostatke i štu je uklonilo JKP "Put".

58. Svjedok je dalje izjavio da su, 19. ili 20. decembra 1995. bačene tri eksplozivne naprave u vodovodni i kanizacioni čvor Odbora Islamske zajednice. Prozori na zgradi Odbora su porazbijani, a ograde, nišani i nadgrobne ploče su uklonjene sa lokacija nekoliko grobalja. Vjernici su bili napadani i obeshrabrivani da dolaze na molitve u zgradu Muftijstva. Na sahranama je bilo provokacija tokom ispraćaja umrlih, a neki

vjernici su gađani kamenjem nakon 14. decembra 1995. Ove slučajeve je Islamska zajednica prijavila policijskim stanicama Centar i Majdan (poslije Obilićevo). Nikad nije bilo neke reakcije na ove pritužbe ili na zahtjeve podnosioca prijave za dozvolu da podigne ograde oko lokacija uništenih džamija.

59. U aprilu 1996. su geometri koji su radili na lokaciji Ferhadije obavijestili svjedoka da označavaju lokaciju ulice koja bi trebala biti izgrađena ispred Ekspres restorana, blizu lokacije Ferhadije. Na svom putu na posao, 16. oktobra 1996. oko 7:45 ujutro, svjedok je našao na lokaciji Ferhadije tešku mašineriju (kao buldožer) kako ruše žutu zgradu. Podnosilac prijave nije bio obaviješten da će ona biti srušena. Nakon protesta upućenog poslovođi, radniku JKP Čistoća, svjedoku je rečeno da je rušenje naredio poslovođin nadređeni, i da će zgrada Odbora Islamske zajednice, koja se nalazila petnaestak metara dalje, također biti srušena.

60. Bojeći se za svoju bezbjednost, svjedok je otišao, i nevjerujući opštinskim organima, tražio intervenciju raznih tijela koja predstavljaju međunarodnu zajednicu. Za to vrijeme, nastavilo se rušenje žute zgrade. Cementna staza od kapije također uništena.

61. Pri dolasku na posao 17. oktobra 1996. svjedok je primijetio da su dva jablana na lokaciji bila posječena tokom noći. On je kasnije posmatrao kroz prozor svoje kancelarije, vađenje panja jednog od tih stabala, pored Hafizkaduninog turbeta, i kako su kosti lobanje i femure odrasle osobe uklonjene zajedno sa zemljom. Ovi ostaci su bili spakovani u vreću od cementa, bačeni na kamion i pokriveni šutom. Nakon intervencije Ureda Visokog predstavnika, jedan od zvaničnika OHR je obavijestio svjedoka da zgrada Odbora Islamske zajednice neće biti srušena.

62. 1997. godine podnosilac prijave je zahtijevao od Opštine i JKP Čistoća da izvrše popravke na lokaciji Ferhadije i da podignu novu ogradu. JKP Čistoća je poslije popravila navedenu cementnu stazu.

63. Prema svjedoku, žuta zgrada na lokaciji Ferhadije je bila vakufska imovina Islamske zajednice do 1953. godine. Tokom djelimične nacionalizacije njene imovine, stan na spratu zgrade je ostavljen podnosiocu prijave, a on ga je, prije nego je uništen, izdavao. Poslovne prostorije u prizemlju koje je koristilo preduzeće Vrbas, bile su društveno vlasništvo, tj. njima je upravljala opština. Zgrada je bila oštećena u zemljotresu 1980. ili 1981. godine. Podnosilac prijave nije mogao da je opravi, pošto firma Vrbas nije bila zainteresovana. Kao posljedica toga, žuta zgrada je bila u lošem stanju u vrijeme rušenja.

64. Svjedok je dalje potvrdio, da je prije nacionalizacije podnosilac prijave posjedovao zgradu u Ul. Mirka Kovačevića, koja je korištena za vjersku poduku. Zahtjev podnosioca prijave za povrat zgrade nije naišao na odgovor Opštine.

65. Trenutno, značajan broj vjernika mora da obavlja molitvu u hodnicima pored prostorije u zgradi Odbora Islamske zajednice.

3. Gosp. Ahmed Kapidžić (vještak)

66. Gosp. Kapidžić, arhitekt i bivši direktor Zavoda za urbanističko planiranje u Sarajevu, je bio upoznat sa generalnim urbanističkim planom za grad Banja Luku, koji je usvojen 22. aprila 1975. On nije od tada mijenjan i tako je još na snazi. Vještak je potvrdio da tačka 37. stavlja poseban naglasak na zaštitu istorijskih lokacija i objekata. Tačka 37(3) dijeli takve lokacije i objekte po različitim stepenima zaštite. Zaštita prvog stepena je određena, između ostalog, za deset svetih mjesta, Ferhadiju sa turbetom i sahat-kulom, Arnaudiju sa turbetom i haremom, Behram efendijinu džamiju u Desnoj Novoseliji, Hadžizulfikarpašinu ili Tulekovu džamiju, Hadžikurtovu džamiju, Sofi-Mehmedpašinu, Hadžibegzadinu, Gazanferiju, Besimovu džamiju, Dolačku ili Hadžiomerozu džamiju, sa pripadajućim grobljima koja čine jedinstvenu cjelinu lokacija.

67. Vještak je također bio obaviješten o odluci Opštine iz 1994. da izradi detaljan regulacioni plan. On je sumnjao da je plan mogao pokrivati svih 15 lokacija uništenih džamija. Regulacioni plan, pošto je nižeg reda, mora biti usklađen sa generalnim. Do usvajanja novog regulacionog plana postoji zabrana gradnje, i samo je dozvoljena rekonstrukcija postojećih objekata u smislu održavanja.

68. Vještak je dalje naveo da ne postoji zakonska mogućnost da se mijenja namjena deset zaštićenih mjesta po novom regulacionom planu, na način koji se kosi sa generalnim urbanističkim planom. Registracija gore pomenutih džamija u generalnom urbanističkom planu, kao naročito zaštićenih objekata, znači da oni mogu biti dovedeni u prvobitno stanje prije usvajanja regulacionog plana. Bez obzira na to, potrebna je dozvola u tom smislu.

69. Po mišljenju vještaka, za usvajanje regulacionog plana potrebno je oko godinu dana, a za usvajanje generalnog urbanističkog plana, najmanje tri godine.

70. Vještak je na kraju izjavio da se generalnim planovima (i samo takvim planovima) utvrđuju objekti vojnog karaktera kao "rezervisane površine" označavanjem "bijelim mrljama". Vještak nije znao ni za kakve druge objekte koji su određeni kao "rezervisane površine".

D. Zapažanja Ombudsmana za ljudska prava

71. Na sastanku od 25. marta 1998. kom su prisustvovali jedan od viših pravnika iz Ombudsmana, Gosp. Bućma, u svojstvu Sekretara za urbanizam i zaštitu okoline Opštine Banja Luka, i Gosp. Gavranović, Sekretar Skupštine Opštine, Gosp. Bućma je izjavio da se mjesec dana ranije susreo sa Muftijom Halilovićem u vezi sa zahtjevom podnosioca prijave za dozvolu podizanja ograde oko lokacije Ferhadije. Oni su se izgleda bili dogovorili, da će zahtjev u tom smislu biti odobren, ali samo privremeno. O ovom dogovoru je obaviješten Opštinski sekretarijat za urbanističko planiranje, koji je, prema Gosp. Bućmi, podržao taj dogovor. Gosp. Bućma je onda iznio ovo na Odboru Opštinske komisije za urbanizam i okolinu, gdje je, kako je Gosp. Bućma naveo 25. marta 1998., dogovor navodno bio otkazan zbog "političke opstrukcije koju su iskazali članovi Komisije".

72. Gosp. Bućma i Gavranović su dalje izjavili 25. marta 1998. da je neka vrsta privremene mjere tada bila na snazi na tim zemljišnim parcelama, koje su u pitanju u predmetu pred Domom, kojom je bila zabranjena bilo kakva gradnja do marta 1999.

Zahtjev podnosioca prijave stoga nije mogao biti odobren. Što se tiče buduće namjene predmetnih parcela, Gosp. Bućma je smatrao daje prirodno da se izgradnja vjerskih objekata planira, u skladu sa brojem članova odnosnih vjerskih grupa. Neke od predmetnih parcela mogle bi biti zadržane kao vjerske lokacije, dok bi neke od njih mogle dobiti drugu namjenu.

E. Dokumentacija iz Ureda Visokog predstavnika

73. U svom Mjesečnom izvještaju o ljudskim pravima za juli 1998. Koordinacioni centar za ljudska prava Ureda Visokog predstavnika je izjavio sljedeće, a što je relevantno za predmet podnosioca prijave:

"15. Demonstracije u Banja Luci povodom smrti Muftije: Muftija Ibrahim Halilović, čelnik Islamske zajednice u Banja Luci, koji je ostao u Banja Luci tokom rata, umro je od srčanog udara 20. jula. Islamska zajednica u BiH, konsultujući se sa porodicom umrlog, u početku je odlučila da sahrani Muftiju na lokaciji bivše džamije Ferhadija u Banja Luci (uništena tokom rata), ali su opštinske vlasti to odbile. Dana 23. jula, grupa od otprilike 500 bosanskih Srba se okupila u Banja Luci da bi spriječila sahranu, izvikujući anti-muslimanske parole. Neki od posmatrača međunarodne zajednice su bili napadnuti, ali niko nije ozbiljnije povrijeđen. Lokalna policija, prema izvještaju, nije odgovorila. Reis je odlučio da odustane od mogućnosti sahrane u Banja Luci i da se sahrana obavi u Sarajevu. Obred i sahrana su obavljani 24. jula na Baščaršiji, Sarajevo, bez incidenata."

74. Mjesečni izvještaj o ljudskim pravima je zasnovan na redovnom i posebnom izvještavanju međuvladinih i nevladinih organizacija.

F. Dokumentacija iz Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika

75. Mandat Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, kako je predviđeno članom IV Aneksa 8 Opšteg okvirnog sporazuma je slijedeći:

"Komisija prima i odlučuje o zahtjevima za proglašavanje imovine, koja ima kulturnu, istorijsku, vjersku ili etničku važnost, nacionalnim spomenicima."

76. ČlanV(5)glasi:

"U svakom slučaju u kojem Komisija donese odluku o proglašavanju imovine nacionalnim spomenikom, Entitet na čijoj teritoriji se ta imovina nalazi (a) će poduzeti sve odgovarajuće pravne, naučne, tehničke, upravne i finansijske mjere neophodne za zaštitu, konzervaciju, prezentaciju i rehabilitaciju imovine, i (b) će se uzdržati od bilo kakvih namjera koje bi mogle izazvati oštećenje imovine."

77. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je, tokom svoje sjednice u junu 1998., odlučila da proglasi lokaciju Ferhadije za zaštićenu lokaciju (vidi tačku 45. gore) i uz to je odobrila tekst pisma upućenogvlastima oba Entiteta Bosne i Hercegovine, kojim se od njih zahtijeva:

"da poduzme rigoroznu i potpunu zaštitu lokacija kulturnih i vjerskih spomenika od istorijske vrijednosti koji su bili potpuno uništeni. Ova zaštita zahtijeva da se izbjegava svaka gradnja ili druge aktivnosti koje bi zadirale u lokaciju uništenog spomenika, ili prijetile njegovom integritetu."

78. Komisija je izričito preporučila da ova zaštita bude u vidu postavljanja žive ograde oko zaštićenih lokacija. Komisija ja na kraju zatražila da se hitno poduzmu mjere od strane nadležnih službi.

G. RELEVANTNI DOMAĆI ZAKONI

1. Nastavak važenja zakona donesenih prije Opšteg okvirnog sporazuma

79. Prema članu 2 Aneksa II uz Aneks 4 Opšteg okvirnog sporazuma, svi zakoni, propisi i pravilnici, koji budu na snazi na teritoriji Bosne i Hercegovine u trenutku kada Ustav Bosne i Hercegovine stupi na snagu, ostaju na snazi u onoj mjeri u kojoj budu u skladu sa ovim Ustavom, dok se drugačije ne odluči od strane nadležnog vladinog tijela Bosne i Hercegovine.

80. Prema članu 12 Ustavnog zakona o provođenju Ustava Republike Srpske (Službeni glasnik RS br. 21/92), preuzeti zakoni i drugi propisi SFRJ i SR BiH koji su u skladu sa Ustavom Republike a nisu u suprotnosti sa zakonima i propisima donesenim od strane Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, odnosno Narodne skupštine, primjenjivaće se do donošenja relevantnih zakona i propisa Republike Srpske.

2. Vjerske zajednice

81. Status vjerske zajednice je regulisan Zakonom Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine ("SR BiH") o pravnom položaju vjerskih zajednica (Službeni list SR BiH, br. 36/76). Vjerske zajednice su odvojene od Države (član 3.) Zabranjeno je u okviru vjerskih zajednica, njihovih organa i organizacija, bavljenje djelatnostima od društvenog značaja i osnivanje tijela za takvu djelatnost. Izuzetak čini očuvanje i održavanje predmeta koji pripadaju vjerskim zajednicama i čine dio kulturno-istorijske i etnološke baštine (član 6.).

82. Vjerske zajednice mogu, u skladu sa zakonom, imati i sticati zgrade i druge nekretnine koje služe potrebama vršenja vjerskih obreda i vjerskih poslova, kao i za smještaj svog osoblja (član 27.).

83. U svrhu izgradnje i adaptacije vjerskih objekata (zgrada) vjerske zajednice moraju obezbijediti neophodnu dokumentaciju kao i dozvolu od strane nadležnog organa uprave (član 28.).

84. Član 28. Ustava Republike Srpske garantuje slobodu vjeroispovijesti. Vjerske zajednice su ravnopravne pred zakonom i slobodne da vode vjerske poslove i službu. Srpska pravoslavna crkva je crkva srpskog naroda i drugih naroda pravoslavne vjere. Država će podržavati Pravoslavnu crkvu materijalno i sarađivati s njom na svim poljima a posebno, u očuvanju, poštivanju i razvoju kulturnih, tradicionalnih i drugih duhovnih vrijednosti.

3. Zakon o građevinskom zemljištu

85. Zakonom o građevinskom zemljištu (Sl. list SR BiH, br. 34/86 i 1/90; Sl. glasnik RS, br. 29/94 i 23/98) je određeno da ne može postojati pravo svojine na gradskom građevinskom zemljištu (član 4.). Građevinsko zemljište ne može biti otuđeno iz društvene svojine, ali se na njemu mogu steći prava definisana zakonom (član 5.). Opština upravlja i raspolaže građevinskim zemljištem na način i pod uslovima predviđenim zakonom i propisima donesenim na osnovu zakona (član 6.). Zaštita prava na gradskom građevinskom zemljištu ostvaruje se u postupku pred redovnim sudom, ako zakonom nije drugačije određeno (član 11.).

86. Raniji vlasnik građevinskog zemljišta preuzetog u društvenu svojinu uživa privremeno pravo korišćenja neizgrađenog gradskog građevinskog zemljišta, prvenstveno pravo korištenja neizgrađenog građevinskog zemljišta radi građenja, kao i trajno pravo korištenja izgrađenog građevinskog zemljišta dok zgrada postoji na zemljištu (članovi 21(1) i (3) i 40(1)).

87. Trajno pravo korišćenja zemljišta može se prenijeti, otuđiti, naslijediti ili opteretiti samo zajedno sa zgradom. U slučaju eksproprijacije zgrade, rješenjem o eksproprijaciji utvrđuje se da ranijem vlasniku prestaje trajno pravo korišćenja zemljišta pod zgradom i zemljišta koje je služilo za redovnu upotrebu zgrade (član 42.).

88. U zavisnosti od gore pomenute mogućnosti eksproprijacije, trajno pravo korišćenja zemljišta traje dok postoji zgrada. Ako se zgrada na osnovu rješenja nadležnog organa ukloni zbog dotrajalosti ili sruši usljed dejstva više sile, njen vlasnik ima prvenstveno pravo korišćenja zemljišta radi građenja pod uslovom da je na toj građevinskoj parceli regulacionim planom, ili urbanističkim planom predviđena izgradnja zgrade na koju može imati pravo svojine. Prvenstveno pravo korišćenja zemljišta radi građenja ima i onaj vlasnik zgrade koji ukloni postojeću zgradu da bi na istoj građevinskoj parceli izgradio drugu zgradu, opet pod uslovom da je regulacionim planom predviđena takva izgradnja (član 43).

89. "Viša sila" (*vis major*) može se definisati kao prirodna pojava ili djelo čovjeka, koje nije moglo biti predviđeno ili spriječeno, a izaziva štetu. Da bi se prirodna pojava ili djelo čovjeka moglo okvalifikovati kao *vis major*, neophodno je: (1) da pojava bude vanjska u odnosu na opseg spora između strana, ali da utiče na njihov pravni odnos; (2) da je pojavu bilo nemoguće predvidjeti ili spriječiti; i (3) i da pojava ima štetne posljedice, ili u smislu nanošenja štete, ili u sprečavanju strane da ispoštuje svoje obaveze (*Pravni leksikon, Savremena administracija*, Beograd 1970. str. 1289).

4. Zakon o prostornom uređenju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine

90. Po članu 11. gornjeg Zakona o prostornom uređenju (Sl. list SRBiH br. 9/87, 23/88, 24/89, 10/90, 14/90, 14/90, 15/90, 14/91) planom se po pravilu, utvrđuju površine rezervisane za budući razvoj u toku ili poslije planiranog perioda. Namjena ovih površina ne mora biti bliže definisana. Na rezervisanim površinama je zabranjeno građenje. Rezervisanim površinama se može odrediti privremena namjena.

91. Područja prirodnog i kulturno-istorijskog naslijeđa su zaštićena posebnim zakonom s ciljem očuvanja istorijske autentičnosti, oblika, odnosa i vizuelnog prostora

zaštićenog područja, cjeline odnosno zgrade (članovi 36. i 45.). Zaštita kulturno-istorijskog naslijeđa uključuje, *inter alia*, konzervaciju i restauraciju. Pravna zaštita je osigurana obaveznom pravljjenjem relevantnih planova i konstantnim nadzorom od strane odgovorne nadležne službe (član 46.).

92. Planovi se dijele na razvojne planove (prostorni plan, urbanistički plan i urbanistički red) i provedbene planove (regulacioni plan i urbanistički projekat). Razvojni planovi donose se za period od 10 godina ili duži period. Provedbenim planovima detaljno se reguliše korištenje zemljišta, izgradnja i uređenje prostora (član 77.).

93. Regulacioni plan je osnova za izdavanje bilo kakve urbanističke saglasnosti (npr. dozvole za izgradnju ili renoviranje) i njime se uređuje detaljna namjena površina, uključujući i rekonstrukciju postojećih struktura, spomenika i struktura kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa (članovi 89(1) i (3), 90(4) i 91(1) i (2)). Regulacioni plan obuhvata dio grada, manja naselja, kao i sva druga područja koja se izgrađuju, odnosno uređuju.

94. Nadležna skupština društveno političke zajednice izdaje prethodnu odluku da se pristupi razvoju ili reviziji regulacionog plana. O nacrtu plana obavlja se javna rasprava, nakon čega se konačni nacrt prezentira skupštini (članovi 100(1) i 105(1)). Usvojeni plan se objavljuje u službenom glasilu (član 107(1)).

95. Urbanistička saglasnost izdaje se na osnovu regulacionog plana. Urbanistička saglasnost za privremene objekte ili za privremene namjene izdaje se samo izuzetno i sa ograničenim rokom važenja. Urbanističku saglasnost mora izdati nadležni opštinski organ u roku od trideset dana od dana podnošenja zahtjeva, a za građevine i radove za koje je potrebno pribavljanje propisanih saglasnosti u roku od šezdeset dana (članovi 123(1), 129(1), 131(1) i 134(4)). U postupku izdavanja urbanističke saglasnosti primjenjuje se Zakon o oštem upravnom postupku, ukoliko odredbama Zakona o prostornom planiranju nije drugačije određeno (član 135 (1)).

5. Zakon o prostornom uređenju Republike Srpske

96. Zakon o prostornom uređenju u Republici Srpskoj, stupio je na snagu 25. septembra 1996. (Sl. Glasnik RS br. 19/96, 25/96, 25/97, 3/98 i 10/98). On je zamijenio prethodno pomenuti Zakon SR BiH. Po članovima 8. i 9. Zakona Republike Srpske, namjena rezervisanih površina od značaja za budućl razvoj, ne mora biti detaljno utvrđena. Rezervisanim površinama može se utvrditi i privremena namjena. Nadležna skupština može utvrditi rezervisane površine i prije donošenja regulacionog plana u koji su one uključene.

97. Na rezervisanim površinama se ne dozvoljava nikakva izgradnja, izuzimajući tekuće održavanje, dogradnju u svrhu obezbjeđenja osnovnih higijenskih uslova, pregradnju koja nema karakter nove gradnje i konzervaciju građevina. Zabrana građenja na rezervisanim površinama traje do donošenja odgovarajućeg plana, ali ne duže od pet godina (član 9).

98. Prema članu 54(1) izradi novog regulacionog plana pristupa se na osnovu odluke skupštine nadležne za donošenje plana.

99. U postupku izdavanja urbanističke saglasnosti primjenjuje se Zakon o opštem

upravnom postupku ukoliko ovim zakonom nije drukčije određeno (član 80(1)).

100. Organ uprave nadležan za poslove građenja će po službenoj dužnosti ili na zahtjev zainteresovane strane rješenjem odrediti rušenje građevina ili dijela građevine za koje se utvrdi da zbog fizičke dotrajalosti, više sile, ratnih dejstava ili većih oštećenja ne može dalje da služi svojoj namjeni, ili da predstavlja opasnost po život ili zdravlje ljudi, okolne objekte i saobraćaj. Organ uprave može utvrditi uslove i mjere koje je potrebno provesti, pri rušenju. Žalba protiv rješenja iz prethodnog stava ne odlaže izvršenje rješenja (član 117).

6. Zakon SR Bosne i Hercegovine o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa

101. Prema Zakonu o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa (Sl. list SR BiH br. 20/85 i 12/87) imovina unutar značenja ovog Zakona uživa posebnu zaštitu koristi se pod uslovima i na način propisan zakonom (član 6.). Takva zaštita uključuje, *inter alia*, spriječavanje uništenja takve imovine i zabranu svake radnje kojom bi se mogao, posredno ili neposredno, promijeniti oblik ili narušiti njeno svojstvo, i konzervaciju i restauraciju zaštićene imovine (član 11).

102. U članu 7(2) se kaže da nadležne društvenopolitičke zajednice obezbjeđuju uslove za zaštitu i korištenje dobara kulturno-istorijskog naslijeđa.

103. Imovina unutar značenja ovog Zakona, koja spada u prvu ili drugu kategoriju je ili, imovina od izuzetnog značaja za istoriju i kulturu naroda i narodnosti ili imovina iz Spiska svjetske baštine. Treću kategoriju kulturno-istorijskog naslijeđa čine ostala značajna dobra (član 14.)

104. Imovina koja uživa posebnu zaštitu po ovom Zakonu se unosi u poseban registar (članovi 40. i 41.). Takva imovina će se čuvati u svom izvornom ili zatečenom stanju, i zaštititi od svih vrsta oštećenja, istrebljenja, uništenja i propadanja, koja bi promijenila njihova svojstva i izgled (član 46.)

105. Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, dužan je dostaviti stručni elaborat o zaštiti i korišćenju zaštićene nepokretne imovine, radi unošenja te imovine u odgovarajuće planove (član 50(1)).

106. Imovina stavljena pod zaštitu po propisima koji su važili do stupanja na snagu ovog zakona, smatra se zaštićenom dok se ne izvrši njena kategorizacija po odredbama ovog zakona (član 110.).

7. Zakon Republike Srpske o kulturnim dobrima

107. Zakon Republike Srpske o kulturnim dobrima, objavljen je 23. juna 1995. (Sl. glasnik RS br. 11/95) i stupio je na snagu osam dana kasnije. On je zamijenio gore pomenuti Zakon o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa. Prema članu 111., kulturna dobra stavljena pod zaštitu po propisima koji su važili na dan stupanja na snagu ovog zakona smatraju se zaštićenim, dok se ne izvrši njihova evidencija i kategorizacija po ovom zakonu.

8. Zakon o upravnom postupku

108. Prema članu 218. gore pomenutog Zakona o opštem upravnom postupku (Sl. list SFRJ, br. 47/86) svaki zahtjev koji se podnese organu uprave će se smatrati odbijenim, ako se odluka ne donese u roku od jednog ili dva mjeseca (u zavisnosti od vrste predmeta).

109. Ukoliko nadležni organ ne donese odluku u datom roku, podnosilac zahtjeva ima pravo žalbe protiv takvog prećutnog odbijanja u vidu "ćutanja administracije", drugostepenom organu uprave, ukoliko je dozvoljena žalba protiv prvobitno zahtijevane odluke (ćlan 218.).

9. Zakon o upravnim sporovima Republike Srpske

110. Prema ćlanu 2. Zakona o upravnim sporovima (Sl. glasnik RS, br. 12/94), fizićko i pravno lice ima pravo da pokrene upravni spor ako smatra da je njegovo zakonsko pravo ili lićni interes povrijećen. Prema ćlanu 3., viši sudovi, Vrhovni sud RS i Vrhovni vojni sud RS, su nadležni da rješavaju upravne sporove.

111. Prema ćlanovima 7. i 25. ovog Zakona, upravni spor moće biti pokrenut protiv upravnog akta drugostepenog organa. Upravni spor se moće pokrenuti i protiv upravnog akta prvostepenog organa, ako redovna žalba protiv njega nije dozvoljena.

112. Prema ćlanu 9(1) Zakona, upravni spor ne moće se pokrenuti protiv upravnih akata u stvarima za koje je sudsko tijelo nadležno da presućuje.

113. Prema ćlanovima 23. i 25. upravni spor se moće pokrenuti u roku od 30 dana od dana dostavljanja upravnog akta. Upravni spor se moće takoćer pokrenuti ako prvostepeni ili drugostepeni organ nije donio odluku po zahtjevu ili žalbi podnosioca u roku od 60 dana, ili u roku od sedam dana nakon ponovnog zahtjeva za donošenje odluke.

10. Odluka o grobljima i pogrebnim djelatnostima u Banja Luci

114. Dana 20. juna 1996. Skupština Opštine Banja Luka, na osnovu ćlanova 19. i 20. Zakona o komunalnim aktivnostima (Sl. glasnik RS, br. 11/95) je donijela odluku o grobljima i pogrebnim djelatnostima, kojom se propisuju uslovi i oblici sahranjivanja, ekshumacije umrlih, prenos posmrtnih ostataka iz i u groblje i uslovi za napuštanje i prekopavanje groblja (Sl. glasnik Opštine Banja Luka, br. 5/96).

115. Ćlanom 2(4) ove Odluke se daje pravo skupštini opštine da zabrani daljnje sahranjivanje u groblju. Takvo groblje se smatra napuštenim.

116. Ćlanom 4. Odluke predvića se da se sahrane mogu obavljati samo na groblju u upotrebi.

117. Ćlanom 48. predvićen je izuzetak od ćlana 4. Preminuli moće biti sahranjen izvan groblja u upotrebi, ako postoje posebni razlozi i ako takva sahrana ne bi bila protivna javnom interesu, urbanistićkom planiranju, sanitarnim i drugim propisima. Opštinski organ nadležan za sanitarnu inspekciju mora odobriti takvu sahranu.

IV ŹALBENI NAVODI

118. Podnosilac prijave se u biti žali da ubijanje, protjerivanje i raseljavanje Muslimana iz Banja Luke i uništavanje njegovih 15 džamija u Banja Luci, prije stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma, uklanjanje ostataka ovih džamija, sknavljenje okolnih grobalja, uništavanje žute zgrade na lokaciji Ferhadije, kontinuirano odbijanje Opštine da dozvoli rekonstrukciju sedam džamija, ili čak i podizanje ograde oko ostataka sedam lokacija, nemogućnost obavljanja službe u adekvatnim prostorima, uključujući i javni poziv na molitvu, propust lokalnih vlasti da zaštite muslimanske vjernike tokom molitvi i pogreba i odbijanje da dozvoli sahranu preminulog Muftije na lokaciji Ferhadije, posmatrano zajedno, predstavlja diskriminaciju podnosioca prijave i njegovih članova na vjerskoj i nacionalnoj osnovi u uživanju prava slobode vjeroispovijesti i prava na mirno uživanje njihovog posjeda. Posebno je istaknuta činjenica da Islamska zajednica predstavlja etničku i vjersku manjinu bosanskih Muslimana u Banja Luci, gradu sa većinskim stanovništvom srpskog porijekla. Ova diskriminacija se nastavila nakon uništavanja džamija 1993., kako se vidi iz tekuće politike Opštine kojom su članovi podnosioca prijave izloženi ponižavanju.

119. Što se tiče odredbi međunarodnih ugovora primijenjivih prema Sporazumu, podnosilac se posebno poziva na član 9. Konvencije i član 18(1) Međunarodnog ugovora o građanskim i političkim pravima ("Ugovor").

V PODNESCI STRANA

A. Tužena Strana

120. Onoliko koliko je učestvovala u postupku pred Domom, tužena Strana navodi da su se svi događaji u vezi sa uništavanjem 15 džamija i uklanjanjem ostataka sa njihovih lokacija dogodili prije nego što je Sporazum stupio na snagu, i da prijava stoga nije bila u skladu, *ratione temporis*, sa Sporazumom.

121. Pored toga, tužena Strana je izjavila (u septembru 1997.) da je nakon 14. decembra 1995. banjalučki Muftija radio slobodno i bio u mogućnosti da vodi vjerske obrede. Tužena strana je nadalje izjavila (u maju 1998.) da će Skupština Opštine donijeti odluku, na jednoj od narednih sjednica, o zahtjevima podnosioca prijave za podizanje ograde oko sedam lokacija i za rekonstrukciju sedam džamija.

B. Podnosilac prijave

122. Podnosilac ostaje pri svojim žalbenim navodima i dalje tvrdi da ne raspolaže efikasnim pravnim lijekom kojim bi se mogle otkloniti navedene povrede. Tačno je da se u toku upravnog spora može razmatrati zakonitost konačnog upravnog akta pred nadležnim sudom. Ipak, kako u predmetu podnosioca prijave ne postoji nijedan konačan akt, ovaj pravni lijek se ne može efikasno koristiti. Podnosilac prijave ne raspolaže ni efikasnim pravnim lijekom protiv "ćutanja administracije". Pošto se opštinskom odlukom od 27. marta 1997. kojom se mijenja i dopunjava odluka o nacrtu regulacionog plana, nastavlja zabrana bilo kakve gradnje, bilo kakvo protivljenje takvoj "šutnji" bi bilo odbačeno. Na kraju, podnosilac prijave se također poziva na svoj položaj u oblasti Banja Luke, zbog kojeg bi ishod bilo kakvog spora, navodno, bio unaprijed predvidiv. Posebno, bilo kakav zahtjev za rekonstrukciju Ferhadije koji bi bio podnesen nakon izmjena i dopuna naznačenih u kopiji katastarskog plana od 6. novembra 1996., bio bi odbačen kao neosnovan, zbog toga što se ovim dokumentom više ne dokazuje ranije postojanje te

džamije.

123. Podnosilac prijave podvlači da su vlasti imale zakonsku obavezu da poduzmu mjere za zaštitu njegovih džamija i lokacija, pošto su to većinom kulturni objekti, zaštićeni prema članovima 7(2) i 46. Zakona o zaštiti i korištenju kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa, iz 1985.

124. Podnosilac prijave sumnja da je cilj procesa pravljenja nacrtu regulacionog plana za dijelove Banja Luke, da promijeni namjenu lokacija uništenih džamija. Odredbe Zakona o uređenju prostora, Republike srpske iz 1996. ne postavljaju nikakav rok unutar kojeg regulacioni plan mora biti usvojen. Definicija ovog prostora kao "rezervisanog" mogla bi se protegnuti na neodređeno vrijeme.

VI MIŠLJENJE DOMA

A. Prihvatljivost

1. Nadležnost *ratione personae*

125. Prije razmatranja merituma predmeta Dom mora odlučiti da li da prihvati predmet uzimajući u obzir kriterije prihvatljivosti date u članu VIII Sporazuma. Prema članu VIII(1) Sporazuma, Dom će primati, od bilo koje Strane ili osobe, ne-vladine organizacije, ili grupe pojedinaca koji tvrde da su "žrtve" povreda bilo koje od Strana, prijave koji se tiču navodnih ili očiglednih povreda ljudskih prava koje obuhvata član 11(2) Sporazuma.

126. Postojeći status podnosioca prijave, kao pravnog lica, u principu mu daje kvalifikaciju da djeluje kao ne-vladina organizacija unutar značenja člana VIII(1) Sporazuma. Ipak, Dom mora razjasniti da li podnosilac prijave može tvrditi da je "žrtva" u vezi sa navedenim povredama. Tužena strana nije postavila prigovor u smislu da podnosilac prijave nema takav status.

127. Dom je smatrao da registrovano udruženje ne može samo po sebi biti smatrano "žrtvom" unutar značenja člana VIII (1) Sporazuma, kada se predmet tiče navodnih povreda proceduralnih i imovinskih prava pojedinih članova udruženja i kada Domu nije dostavljena punomoć kojom bi jedan ili više članova ovlastili udruženje da djeluje u njihovo ime pred Domom (*Udruženje građana penzionera u Federaciji Bosne i Hercegovine protiv Federacije Bosne i Hercegovine*, Predmet br. CH/98/736, odluka od 13. oktobra 1998., tačke 10. - 11. Odluke i izvještaji 1998.).

128. U ovom predmetu podnosilac prijave navodi, *inter alia*, diskriminaciju svojih članova u uživanju njihovih prava na slobodu vjeroispovijesti, kako je to garantovano, između ostalih važećih odredbi, članom 9. Konvencije. Evropska komisija za ljudska prava je došla do zaključka da je crkveno tijelo ili udruženje sa religioznim i filozofskim ciljevima, može da posjeduje i vrši prava sadržana u članu 9. i da u stvarnosti djeluje u ime svoga članstva (vidi *Chapell protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, odluka od 14. jula 1987. Odluke i izvještaji Evropske komisije za ljudska prava br. 53, str. 241, 246; *X. i Crkva Scientologa protiv Švedske*, odluka od 5. maja 1979., Odluke i izvještaji Evropske komisije za ljudska prava br. 16 str. 68, 70).

129. Dom primjećuje da je prema članu 1. svoga Ustava, podnosilac prijave nezavisna

vjerska zajednica kojoj između ostalih pripadaju svi Muslimani u BiH. Dom stoga zaključuje da, u smislu člana VIII(1) Sporazuma, podnosilac prijave može legitimno tvrditi da ima status "žrtve" pojavljujući se u ime svojih članova u Banja Luci, čije postojanje nije sporno.

130. Podnosilac prijave se nadalje žali na povredu prava na mirno uživanje posjeda. Dom smatra da ova žalba nije podnesena u ime muslimanskih vjernika pojedinaca, nego da ju je podnijela Islamska zajednica po svom vlastitom pravu, koja prema domaćem zakonodavstvu ima status pravnog lica I koja može posjedovati imovinu (vidi tačku 82. gore). Iz ovog razloga, podnosilac također može tvrditi da ima status "žrtve" u vezi sa navodnom povredom njegovih prava prema članu 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju.

131. Slijedi da podnosilac prijave također može tvrditi da ima status "žrtve" navedene diskriminacije u uživanju gore pomenutih prava. Prema tome, podnosilac prijave ispunjava uslove "žrtve" unutar značenja člana VIII(1) Sporazuma. Prijava je stoga u skladu *ratione personae* sa Sporazumom unutar značenja člana VIII(2)(c).

2. Nadležnost *ratione temporis*

132. Prema članu VIII(2)(c) Sporazuma, Dom će odbiti svaku prijavu za koju smatra da nije u skladu sa Sporazumom. Dom stoga mora razmotriti pitanje do koje je mjere on nadležan *ratione temporis* da razmatra ovaj predmet, imajući na umu da su neke od povreda nastale prije stupanja na snagu Sporazuma od 14. decembra 1995. U predmetu *Matanović* (Dom za ljudska prava, *Matanović protiv Republike Srpske*, predmet br. CH/96/1, Odluka o prihvatljivosti od 13. septembra 1996., Odluke 1996-97), Dom je smatrao da je, u skladu sa opšte prihvaćenim principima međunarodnog prava, izvan nadležnosti Doma *ratione temporis*, da odlučuje da li su događaji koji su se desili prije stupanja na snagu Sporazuma 14. decembra 1995. prouzročili povrede ljudskih prava. Dokazi koji se odnose na takve događaje mogu, ipak, biti relevantni kao pozadina događaja koji su se desili nakon stupanja na snagu Sporazuma. Nadalje, ukoliko se podnosilac prijave žali na nastavljenu povredu svojih prava i nakon 14. decembra 1995. predmet može potpadati unutar nadležnosti Doma *ratione temporis* (vidi *Bastijanović protiv Bosne i Hercegovine i Federacije Bosne i Hercegovine*, Predmet br. CH/96/8, odluka od 4. februara 1997., Odluke 1996-97).

133. Podnosilac prijave je naveo da su vlasti tužene Strane bile odgovorne, ili su dozvolile uništavanje 15 džamija u Banja Luci tokom 1993. godine, kao i za ubijanje, protjerivanje i raseljavanje Muslimana u regiji, prije stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma. Pošto su se ovi događaji desili prije 14. decembra 1995., slažući se sa tuženom Stranom, Dom nalazi da su oni kao takvi izvan nadležnosti Doma *ratione temporis*.

134. Podnosilac prijave je dalje naveo da su vlasti Banja Luke spriječile preostale Muslimane u Banja Luci da obavljaju vjerske obrede u odgovarajućim uslovima kao su to činili prije rata. Muslimani nemaju javne pozive na molitvu mujezina i ograničeni su na molitvu u uredima Islamske zajednice. Sahrana banjalučkog Muftije na lokaciji džamije Ferhadija je bila zabranjena. Pored toga, podnosilac prijave navodi da su lokalne vlasti propuštale da zaštite njegove članove od napada, provokacija i drugih uznemiravanja tokom molitvi i sahrana. Podnosilac prijave je dalje naveo da su vlasti Banja Luke bile odgovorne za uništavanje ostataka džamija koje se desilo nakon 14. decembra 1995.,

posebno za događaje od 16. - 18. oktobra 1996. Na kraju, podnosilac prijave je naveo da odbijanje njegovih zahtjeva od strane vlasti Opštine Banja Luka, za rekonstrukciju sedam džamija i za podizanje ograda oko lokacija porušenih džamija, predstavlja povredu njegovih prava prema Sporazumu.

135. Dom zapaža da se gore pomenute žalbe odnose na brojne događaje, koji, posmatrani u cjelini, navodno čine obrazac kontinuirane diskriminacije članova podnosioca prijave u Banja Luci. U smislu člana VIII(2)(c) Sporazuma, Dom je zato nadležan, *ratione temporis*, da razmatra navodnu diskriminaciju, u mjeri, u kojoj je ona nastavljena nakon 14. decembra 1995. Postupajući tako, Dom može također uzeti u obzir, kao pozadinu, događaje prije ovog datuma (vidi, npr. *Eraković protiv Federacije Bosne i Hercegovine*, Predmet br. CH/97/42, odluka od 15. januara 1999, tačka 37.).

136. Dom se također smatra nadležnim, *ratione temporis*, da razmatra odvojeno navodnu povredu imovinskih prava podnosioca prijave, u mjeri, u kojoj se ona dogodila ili nastavila nakon 14. decembra 1995.

3. *Lis alibi pendens*

137. Prema članu VIII (2)(b) Sporazuma, Dom se neće baviti prijavom koja je suštinski ista kao i pitanje koje je Dom već razmatrao, ili je već podnesena u nekom drugom postupku međunarodne istrage ili rješavanja. Osim toga, prema članu VIII(2)(d) Sporazuma, Dom može odbaciti ili odložiti daljnje razmatranje predmeta, ako se on tiče stvari koja je u postupku pred bilo kojim međunarodnim tijelom za ljudska prava koje je odgovorno za rješavanje prijava ili donošenje odluka u predmetima, ili bilo kojom Komisijom uspostavljenom Aneksima Opšteg okvirnog sporazuma. Tužena Strana nije napravila nikakav prigovor zasnovan na ove dvije odredbe Sporazuma.

138. Dom primjećuje daje, povodom zahtjeva podnosioca prijave iz jula 1997. (vidi tačku 45. gore), pitanje uništavanja i moguće rekonstrukcije džamija u Banja Luci u izvjesnoj mjeri razmatrala i Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika koja je uspostavljena po Aneksu 8 Opšteg okvirnog sporazuma. Mandat ove Komisije je da odlučuje o zahtjevima za proglašavanje pojedinih dobara nacionalnim spomenicima. Ona je proglasila zaštićenom lokaciju džamije Ferhadija i preporučila vlastima tužene Strane da zaštite potpuno uništene lokacije kulturnih i vjerskih spomenika od istorijske važnosti. Komisija je izričito preporučila da se ova zaštita ostvari zasađivanjem žive ograde oko tih lokacija.

139. Dom zaključuje da se ni odluka Komisije uspostavljene Aneksom 8, da proglasi lokaciju džamije Ferhadije zaštićenom, niti njena preporuka tuženoj Strani, ne odnosi direktno na pitanje koje je pred Domom, naime, da li su prekršena neka od prava podnosioca prijave prema Sporazumu. Ni Aneksom 8 nije data nikakva nadležnost Komisiji da se bavi navodnim povredama prava zaštićenih Sporazumom.

140. Dom stoga nalazi da poduzeti koraci Komisije uspostavljene Aneksom 8 u vezi lokacija uništenih džamija, ne sprječavaju Dom da razmatra žalbe podnosioca prijave koje se odnose na prava i slobode garantovane Sporazumom. Nadalje, čak i ako su ova pitanja mogu biti u postupku pred Komisijom za očuvanje nacionalnih spomenika, Dom ne smatra da je odgovarajuće odbaciti ili odgoditi dalje razmatranje ove prijave.

141. Iz ovog slijedi da su, u mjeri u kojoj Dom smatra da dio prijave spada unutar

njegove nadležnosti *ratione temporis*, ispunjeni uslovi prihvatljivosti postavljeni u članu VIII(2)(b) i (d) Sporazuma.

4. Zahtjevi za iscrpljivanje domaćih pravnih lijekova

142. Prema članu VIII(2)(a) Sporazuma, Dom mora također razmotriti da li postoje djelotvorni pravni lijekovi i da li je podnosilac prijave pokazao da su oni iscrpljeni. Primjenom odgovarajuće odredbe u članu 26. Konvencije (sada član 35 Konvencije izmijenjen i dopunjen Protokolom 11 uz Konvenciju), Evropski sud za ljudska prava je u predmetu *Akdivar i drugi protiv Turske*, naveo sljedeće:

"Prema članu 26. podnosilac prijave bi trebao imati normalan pristup pravnim lijekovima koji su na raspolaganju i dovoljni da pruže zadovoljštinu u pogledu navedenih kršenja. Postojanje ovih pravnih lijekova mora biti dovoljno sigurno ne samo u teoriji nego i u praksi, a ukoliko to nije slučaj, nedostajala bi im neophodna pristupačnost i djelotvornost... (vidi, presuda od 16. septembra 1996. Izvještaji 1996-IV, str. 1192, tačka 66.)."

143. Evropski sud je također naveo da je u primjeni pravila neophodno uzeti realno u obzir, ne samo postojanje formalnih pravnih lijekova u pravnom sistemu Strane potpisnice o kojoj se radi, nego isto tako i opšti pravni i politički kontekst u kojima oni djeluju, kao i lične okolnosti podnosioca prijave (ibid., tačka 69.).

144. Dom je već utvrdio da ovi principi moraju biti uzeti u obzir kada se razmatra da li su domaći pravni lijekovi iscrpljeni u smislu člana VIII(2)(a) Sporazuma (vidi, npr. *Blentić protiv Republike Srpske*, predmet br. CH/96/17, odluka od 3. decembra 1997. tačke 19. - 21., sa daljim pozivanjem, Odluke 1996-97).

145. U ovom predmetu, Dom smatra da je ustanovljeno da je podnosilac prijave, nakon različitih incidenata, zahtijevao preko svojih članova u Banja Luci da lokalna policija poduzme mjere u smislu zaštite prava podnosioca prijave i prava njegovih članova, kako je garantovano Sporazumom. Ovi incidenti su uključivali napad i uznemiravanje vjernika tokom molitvi i sahrana, i oštećivanje imovine podnosioca prijave. Nema indikacija da je policija iscrpno i efikasno istražila bilo koji od ovih incidenata u smislu identifikacije počinitelja.

146. Dom dalje primjećuje da je podnosilac prijave, 3. marta 1997., tražio dozvolu od Opštine Banja Luka, za ponovnu izgradnju sedam od 15 džamija. U isto vrijeme, podnosilac prijave je tražio dozvolu da podigne ograde oko ovih sedam lokacija. Ovaj zahtjev je bio upućen nakon ukidanja trogodišnje zabrane gradnje, koja je proistekla iz odluke Opštine od 18. februara 1994. o izradi regulacionog plana za određena područja, koji uključuje, *inter alia*, lokacije ranije pomenutih sedam džamija. Podnosilac prijave nije nikad primio formalni odgovor na ovaj zahtjev. Nadalje, 27. marta 1997., Opštinska skupština je izmijenila i dopunila svoju odluku od 18. februara 1994. i rezervisala relevantna područja za svrhu koja nije naznačena. Dom primjećuje da, prema članovima 8. i 9., Zakona Republike Srpske o uređenju prostora, takvom odlukom izazvana zabrana gradnje, ostaje na snazi.

147. Pored toga, podnosilac prijave tvrdi da je tražio, u svrhu održavanje vjerskih službi, dozvolu da koristi zgradu koja mu je pripadala prije nacionalizacije dijela

njegove imovine 1958. godine. Podnosilac prijave nije navodno primio nikakav odgovor.

148. U ranijim predmetima Dom je smatrao da je na tuženoj Strani teret dokaza koji bi uvjerio Dom u postojanje dostupnog pravnog lijeka, i u teoriji i u praksi (vidi npr., *Čegar protiv Federacije Bosne i Hercegovine*, Predmet br. CH/96/21, odluka o prihvatljivosti od 11. aprila 1997., tačka 12. Odluke 1996.-97.,). U datom predmetu, tužena Strana nije postavila pitanje iscrpljivanja domaćih pravnih lijekova.

149. Prema informacijama kojima raspolaže, Dom ne može smatrati da je ustanovljeno da je djelotvoran pravni lijek bio ili je trenutno na raspolaganju podnosiocu prijave, a kojim bi se mogle ispraviti navedene povrede. Dom stoga zaključuje da je ispunjen uslov prihvatljivosti iz člana VIII(2)(a) Sporazuma.

5. Zaključak

150. Sve u svemu, Dom zaključuje da, u dijelu u kojem se podnosilac prijave žali na uništavanje njegovih 15 džamija u Banja Luci tokom 1993. i na ubijanje, protjerivanje i raseljavanje Muslimana u regiji, prije stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma, prijava mora biti proglašena neprihvatljivom prema članu VIII(2)(c) pošto je nespojiva *ratione temporis* sa Sporazumom. Dom stoga zaključuje da su preostale žalbe podnosioca prijave prihvatljive.

B. Meritum

151. Prema članu XI Sporazuma Dom mora postaviti pitanje da li ovaj predmet otkriva da je tužena Strana prekršila svoje obaveze prema Sporazumu. Član I Sporazuma predviđa da će Strane osigurati svim osobama pod svojom nadležnošću najviši nivo međunarodno priznatih Ijudskih prava i osnovnih sloboda, uključujući i prava i slobode propisane u Evropskoj konvenciji za zaštitu Ijudskih prava i osnovnih sloboda i njenim Protokolima i drugim međunarodnim sporazumima nabrojanim u Dodatku Sporazuma.

152. Prema članu II Sporazuma, Dom ima nadležnost da razmatra (a) navodne ili očigledne povrede Ijudskih prava kao što je propisano u Konvenciji i njenim Protokolima i (b) navodnu i očiglednu diskriminaciju u uživanju prava i sloboda predviđenih u 16 međunarodnih sporazuma navedenih u Dodatku (uključujući i Konvenciju), gdje se navodi ili se čini da je takvu povredu počinila jedna od Strana potpisnica, uključujući i bilo kojeg zvaničnika ili organ Strana, Kantone, Opštine ili pojedince koji nastupaju u ime takvog zvaničnika ili organa.

153. Dom je, u predmetu *Hermas protiv Federacije Bosne i Hercegovine* (Predmet br. CH/97/45, odluka o prihvatljivosti i meritumu od 16. januara 1998., tačka 82. Odluke i izvještaji 1998.), smatrao da je zabrana diskriminacije centralni cilj Opšteg okvirnog sporazuma kojem Dom mora dati naročitu važnost. Dom će zato prvo razmatrati da li je tužena Strana povrijedila Sporazum diskriminacijom članova podnosioca prijave u uživanju njihovog prava na slobodu vjeroispovijesti.

1. Diskriminacija u uživanju prava na slobodu vjeroispovijesti garantovanog članom 9. Konvencije

154. Podnosilac prijave navodi diskriminaciju koja se dijelom odnosi na slobodu

vjeroispovijesti njegovih članova, a dijelom na njegova vlastita imovinska prava. Dom je razumio da podnosilac prijave navodi kako diskriminacija u uživanju ovog posljednjeg prava, direktno utiče na mogućnost njegovih članova u Banja Luci da ispoljavaju svoju slobodu vjeroispovijesti. Stoga bi u razmatranju da li je došlo do diskriminacije u uživanju prava na slobodu vjeroispovijesti, bilo neprirodno isključiti imovinske aspekte predmeta.

155. Dom će razmatrati ove navode diskriminacije prema članu II(2)(b) Sporazuma u vezi sa članom 9. Konvencije koji glasi kako slijedi:

"1. Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjere; ovo pravo uključuje slobodu na promjenu vjere ili uvjerenja, i slobodu, bilo kao pojedinac ili u zajednici sa drugima i privatno ili javno, da ispoljava svoju vjeru ili uvjerenje, u služenju, podučavanju, praktikovanju i poštivanju.

2. Sloboda ispoljavanja nečije vjere ili uvjerenja će biti samo pod takvim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna su u demokratkom društvu u interesima javne sigurnosti, za zaštitu javnog reda, zdravlja i morala, ili za zaštitu prava i sloboda drugih."

156. U razmatranju pitanja da li postoji diskriminacija suprotno Sporazumu, Dom se prisjeća prakse Evropskog suda za ljudska prava u pogledu člana 14. Konvencije, UN Komiteta za ljudska prava u pogledu članova 2. i 26. Ugovora i drugih međunarodnih sudova i posmatračkih tijela. Članom 14. Konvencije i članom 2. propisano je da će uživanje prava i sloboda navedenih u pojedinim sporazumima biti osigurano bez diskriminacije po bilo kom osnovu. Članom 26. Ugovora ide se i dalje i garantuje nezavisno pravo na jednakost pred zakonom, jednaku zaštitu zakona, zabranu diskriminacije i zaštitu od diskriminacije. Evropski sud i Komitet za ljudska prava su dosljedno nalazili za potrebno da se ustanovi da li je podnosilac prijave bio tretiran drugačije od ostalih, u istim ili relevantno sličnim situacijama. Bilo kakav različit tretman bi se smatrao diskriminatornim, ukoliko ne bi imao razumno i objektivno opravdanje, to jest, ukoliko ne stremlje legitimnom cilju ili ukoliko ne postoji razumna proporcionalna veza između korištenih sredstava i cilja koji se želi postići. Na tuženoj Strani leži poseban teret da opravda različit tretman zasnovan na bilo kojoj od osnova eksplicitno nabrojanih u relevantnim odredbama, uključujući i vjeru ili nacionalno porijeklo. U prethodnim predmetima Dom je imao isti pristup (vidi gore pomenutu odluku *Hermas*, loc. cit, tačke 86. et seq., i *Kevešević protiv Federacije Bosne i Hercegovine*, odluka od 12. septembra 1998. tačka 92. Odluke i izvještaji 1988.).

157. Vraćajući se na sadašnji predmet, Dom prvo primjećuje da je članom 28. Ustava Republike Srpske zaštićena sloboda vjeroispovijesti i propisano da su vjerske zajednice jednake pred zakonom i mogu slobodno provoditi svoje vjerske aktivnosti i službe. Ipak, istom odredbom se izdvaja Srpska pravoslavna crkva kao "crkva srpskog naroda i drugih naroda pravoslavne vjere" i propisuje da će "Država" pomagati Pravoslavnu crkvu materijalno i sarađivati sa njom na svim poljima. Dom nije pozvan da određuje da li privilegovani tretman koji je dat Srpskoj pravoslavnoj crkvi, sam po sebi predstavlja diskriminatorni tretman prema institucijama ili pojedincima koji ne predstavljaju dio te Crkve. Ipak, manje povoljni uslovi koje Ustav tužene Strane nameće članovima podnosioca prijave, je još jedan element koji treba imati na umu pri razmatranju pitanja da li je postupanje prema njima u cjelini predstavljalo diskriminaciju.

158. Podnosilac prijave navodi, da su njegovi članovi izloženi navodno kontinuiranoj šemi diskriminacije u Banja Luci, gradu sa većinskim stanovništvom srpskog porijekla, gdje kao posljedica toga, članovi podnosioca prijave predstavljaju etničku i vjersku manjinu. Podnosilac prijave smatra lokalne vlasti odgovornim za ovu diskriminaciju i poziva se na ubijanje, protjerivanje i raseljavanje Muslimana i uništavanje njegovih 15 džamija, što se sve desilo prije stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma. Također se spominje uklanjanje ostataka džamija nakon toga, navodno skrnavljenje obližnjih grobalja, kontinuirano odbijanje Opštine da izda dozvolu za rekonstrukciju sedam džamija ili čak i podizanje ograde oko lokacija tih džamija, navodna nemogućnost obavljanja službe i javnog poziva na molitvu, navodni propust lokalnih vlasti da zaštite muslimanske vjernike od napada, provokacija i drugog uznemiravanja tokom molitvi i sahrana i odbijanje davanja dozvole za sahranu rahmetli Muftije Halilovića na lokaciji džamije Ferhadija.

159. Dom je već ograničio svoju nadležnost *ratione temporis* i može samo razmatrati navodnu diskriminaciju u mjeri u kojoj je ona navodno nastavljena nakon 14. decembra 1995. (vidi tačke 132. - 136. gore). Mora se isto tako ispitati da li navodni incidenti nakon tog datuma predstavljaju diskriminaciju koja bi se mogla pripisati tuženoj Strani prema članu 11(2) Sporazuma.

160. Podnosilac prijave navodi, *inter alia*, da je njegovo članstvo u Banja Luci lišeno mogućnosti molitve u adekvatnim prostorima i da nemaju javni poziv na molitvu zbog brige za sigurnost vjernika. Nije osporeno da se trenutno najbliža džamija nalazi u Ključu, oko 80 kilometara od Banja Luke, u Federaciji Bosne i Hercegovine. Dom također nalazi da je ustanovljeno da su postojeće prostorije za vjernike u Banja Luci neadekvatne za molitvu i da oni nisu u mogućnosti koristiti prostorije koje je podnosilac prijave koristio do 1958. Bez obzira na to, prema raspoloživim dokazima, Dom ne može smatrati da su vjernici bili u potpunosti spriječeni u okupljanju na molitvu nakon 14. decembra 1995. Ipak, navodi podnosioca prijave idu dalje od ovog pitanja.

161. Prije pobližeg razmatranja navedenih radnji i propusta vlasti tužene Strane, Dom smatra za potrebno prisjetiti se obaveza Strana u Sporazumu, da "osiguraju" prava i slobode pomenute u Sporazumu, za sve osobe u okviru njihove nadležnosti. Ovo ne samo da obavezuje Strane da se suzdrže od povreda tih prava i sloboda, nego isto tako, nameće Stranama pozitivnu obavezu da osiguraju i štite ta prava (vidi gore spomenuti predmet *Matanović*, odluka o meritumu od 6. avgusta 1997., tačka 56. Odluke 1996-97, i *Marčeta protiv Federacije Bosne i Hercegovine*, CH/97/41, odluka od 3. aprila 1998., Odluke i izvještaji 1998. str. 92, tačka 65.).

162. Stvarno odbijanje vlasti, da dozvole rekonstrukciju bilo koje od sedam džamija i podizanje ograde oko bilo koje od tih lokacija se bez sumnje može pripisati tuženoj Strani. Dom ne može previdjeti razloge koji leže iza zahtjeva podnosioca prijave u tom smislu. U nekoliko navrata 1993. godine, svih 15 džamija bilo je uništeno tokom policijskog časa, iako sam grad nije bio u ratnoj zoni. Unatoč opetovanom karakteru ovih destruktivnih postupaka, čini se da od strane lokalnih vlasti nije poduzet bilo kakav pokušaj da se oni spriječe, ni bilo kakva zvanična istraga kako bi se pronašli odgovorni za njih. Dvanaest od petnaest džamija sa okolnim objektima, su se nalazile pod izričitom zaštitom vlasti. Od 18. februara 1994. izgradnja na sedam lokacija je zabranjena na period od tri godine, da bi se omogućilo Opštini da napravi novi detaljan plan područja. Od 19.-20. decembra

1995. lokacije su, bez obzira na to, bile izložene skrnavljenju od strane nepoznatih počinitelja, kao i javnim radovima na uklanjanju ostataka grobova, uključujući i njihov podzemni sadržaj. Kada je zabrana gradnje istekla, a u odsustvu bilo kakvog plana za promjenu namjene lokacija, podnosilac prijave je prvo zatražio da dobije dozvolu za zaštitu lokacija postavljanjem ograda, i drugo da mu se dozvoli rekonstrukcija džamija. Ipak, tri sedmice nakon podnošenja zahtjeva, Skupština Opštine je odlučila da rezerviše određena područja koja uključuju te lokacije, iz razloga koji nisu navedeni, postavljajući time novu zabranu gradnje.

163. Dom nalazi da je ustanovljeno da su događaji na lokaciji bivše džamije Ferhadija u oktobru

1996. uključivali rušenje žute zgrade u kojoj je podnosilac prijave koristio stan dok nije oštećen zemljotresom 1969. godine. Događaji iz oktobra 1996. su uključivali i navodno skrnavljenje dijela nadgrobničkih spomenika podnosioca prijave i drugih vjerskih objekata koji su preostali nakon uništavanja same džamije Ferhadija. Dom dalje smatra da je ustanovljeno da su ovi radovi bili izvršeni od strane JKP "Čistoća" po direktnom odobrenju Opštine ili u najmanju ruku, uz prećutno odobravanje lokalnih vlasti. Kao posljedica toga, ovi događaji se mogu pripisati tuženoj Strani, u smislu člana 11(2) Sporazuma.

164. Dom dalje nalazi da je ustanovljeno da su od 19. - 20. decembra 1995., uklonjeni i ostaci nekih drugih uništenih džamija, uključujući i objekte na okolnim grobljima i ograde koje su vjernici bili podigli oko nekih lokacija. Nije se ustanovilo, da su ove mjere poduzete, bilo od strane organa ili zvaničnika tužene Strane, ili od strane pojedinaca sa ovlaštenjem takvog organa ili zvaničnika. Čak i ako je tako, nije dokazano da su vlasti poduzele bilo kakve korake u smislu istrage ovih slučajeva i sprečavanja njihovog ponavljanja.

165. Imajući sve ovo u vidu, prisjećajući se trenutno neuslovnih prostorija za muslimanske vjernike u Banja Luci, i ne sumnjajući da u njihovim očima radovi na lokaciji Ferhadije i upotreba nekih drugih lokacija za odlaganje smeća i za parkiranje predstavljaju kontinuirano skrnavljenje, Dom nalazi da je potrebno da Opština hitno i s razumijevanjem razmotri ovo pitanje, uz formalni odgovor na zahtjev podnosioca prijave od 3. marta 1997. Podnosilac prijave ima pravo - kao i svaka vjerska zajednica - da dobije, kao odgovor na svoje zahtjeve, obrazloženu odluku zasnovanu na poštivanju njegovih osnovnih prava. Dom primjećuje da je u maju 1998. tužena Strana izjavila da će Skupština Opštine donijeti odluku, na jednoj od svojih narednih sjednica, o pojedinim zahtjevima podnosioca prijave. Nikakva odluka u tom smislu nije donijeta, a tužena Strana nije dala nijedan razlog za odgađanje.

166. Dom dalje primjećuje *ex officio* da se trenutno gradi srpska pravoslavna crkva u centru Banja Luke, preko puta Banskog dvora, na mjestu crkve koja je porušena u drugom svjetskom ratu. Izgleda da se ova crkva gradi na području koje nije proglašeno rezervisanim u smislu članova 8. i 9. Zakona RS o prostornom uređenju. Ipak, tužena Strana nije nagovijestila nikakvu objektivnu potrebu da odredi, tri sedmice nakon zahtjeva podnosioca prijave od 3. marta 1997., područje koje uključuje lokacije sedam uništenih džamija, rezervisanim površinama, na kojima će zabrana gradnje ostati na snazi sve do usvajanja prikladnog plana, ili do 2002. godine.

167. Iako muslimanski vjernici nisu bili izravno spriječeni da se okupljaju na molitvu, Dom nalazi da je ustanovljeno da su između 19.-20. decembra 1995. i 23. jula 1998., vjernici bili izloženi napadima i provokacijama, prilikom sahrana i tokom molitvi, bez ikakve intervencije lokalne policije. Dom je dalje pronašao (u tački 145. gore) da žalbe podnosioca prijave policiji nisu pokrenule nikakvu odgovarajuću istragu, u smislu identifikovanja počinitelja.

168. Dom dalje primjećuje da je u martu 1998. Gosp. Bućma, Sekretar za urbanizam Opštine Banja Luka, nagovijestio predstavniku Ombudsmana za ljudska prava da je u februaru 1998. postignut privremeni sporazum sa podnosiocem prijave u smislu da se ogradi lokacija Ferhadije. Sporazum je poslije otkazala Komisija Opštinskog odbora za urbanizam, pošto je, kako je Gosp. Bućma izjavio 25. marta 1998., sporazum navodno otkazan zbog "političke opstrukcije koju su iskazali članovi Komisije". Dokaze koje je prikupila Ombudsman za ljudska prava, tužena Strana nije pobijala.

169. Podnosilac je dalje naveo, bez kontra argumenta tužene Strane, da je u aprilu 1998. gradonačelnik Umičević javno izrazio svoje izričito protivljenje rekonstrukciji džamije Ferhadija. Dom ne može zanemariti ni incidente vezane za javnu raspravu u ovom predmetu (vidi tačke 16-21 gore). Gosp. Bućma i gradonačelnik Umičević su odbili da se pojave na konačnom mjestu održavanja rasprave i time propustili da svjedoče pred Domom. Nadalje, iako nije dao izjavu pod zakletvom, direktor jednog od mjesta gdje je Dom prvobitno namjeravao da održi svoju raspravu, je kao razlog nemogućnosti da obezbijedi taj prostor Domu, naveo pritisak koji je izvršio Ured gradonačelnika Umičevića.

170. Dom smatra da gore pomenuto ponašanje najvišeg zvaničnika opštine Banja Luka i najvišeg zvaničnika u oblasti urbanističkog planiranja, stav koji su oni iskazali prema predmetu podnosioca prijave pred Domom, kao i izjava direktor restorana i Ugostiteljske škole, predstavljaju posredne dokaze koji nagovještavaju da položaj muslimanskih vjernika u većinski srpsko-pravoslavnoj Banja Luci, za njene vlasti i zvaničnike, predstavlja političko pitanje prije nego pitanje slobode vjeroispovijesti.

171. Evropski sud je smatrao da je potreba da se osigura potpuni vjerski pluralizam, neodvojiva karakteristika pojma demokratskog društva. U kontekstu vjerskih mišljenja i uvjerenja, zaštita može biti potrebna da bi se spriječili pa čak i kaznili neprimjereni napadi na objekte vjerskog sadržaja (uporedi: *Otto Preminger-Institut protiv Austrije*, presuda od 20. septembra 1994, Grupa A br. 295-A, str. 17, 19-20. tačke 44. - 49.).

172. U svjetlu gore pomenutih razmatranja, Dom nalazi da je ustanovljeno da su muslimanski vjernici u Banja Luci bili izloženi različitom postupku u odnosu na lokalnu srpsku pravoslavnu većinu. U gore pomenutim izuzetnim okolnostima, teret dokaza leži na tuženoj Strani, da dokaže da je takav postupak bio objektivno opravdan u ime cilja kojem se težilo putem sredstava proporcionalnih tom cilju. Pošto nije ponudila takvo opravdanje, na tuženoj je Strani, da pokaže da su, nakon različitih zahtjeva i žalbi podnesenih od strane podnosioca prijave, njeni organi poduzeli potrebne korake da zaštite članstvo podnosioca prijave u Banja Luci, od takvih diskriminatornih postupaka.

173. Pošto ne postoji razumno i objektivno opravdanje za različito postupanje, Dom zaključuje da su banjalučke vlasti bile, ili aktivno uključene, i/ili pasivno tolerisale, diskriminaciju muslimanskih vjernika zbog njihovog vjerskog i etničkog porijekla.

Ovakvo ponašanje lokalnih vlasti je predstavljalo, i predstavlja, ometanje prava muslimanskih vjernika na slobodu vjeroispovijesti, kao što je definisano u Konvenciji, iz razloga, i u opsegu, koji je sveukupno uzevši, jasno diskriminatoran. Uz to, takav stav može samo obeshrabititi druge članove podnosioca prijave, a posebno izbjeglice i raseljena lica, da se vrate na područje Banja Luke. Slijedi da je tužena strana propustila da ispuni svoju obavezu prema Sporazumu, da poštuje i osigura pravo na slobodu vjeroispovijesti bez ikakve diskriminacije.

174. Prije razmatranja da li je postojala diskriminacija podnosioca prijave u pogledu uživanja vlasničkih prava, Dom će također razmotriti da li je postojala povreda slobode vjeroispovijesti članova podnosioca prijave, posmatrana odvojeno od aspekta diskriminacije.

2. Član 9. Konvencije izdvojeno

175. U razmatranju predmeta prema članu 11(2)(a) Sporazuma u vezi sa članom 9. Konvencije izdvojeno, Dom će uzeti u obzir činjenice i posredne dokaze na kojima je zasnovao svoje zaključke o diskriminaciji u uživanju tog prava od strane članova podnosioca prijave. U svrhu svog ispitivanja prema članu 9. odvojeno, Dom će se ograničiti na one navode za koje smatra da se mogu razmatrati isključivo prema ovoj odredbi.

176. Dom podsjeća da je sloboda zaštićena članom 9. jedna od osnova "demokratskog društva" unutar značenja Konvencije. Ona je, u svojoj vjerskoj dimenziji, jedan od najvitalnijih elemenata u stvaranju identiteta vjernika i njihovog koncepta života, ali isto tako predstavlja vrijednost i za ateiste, agnostike, skeptike i neopredijeljene. Pluralizam koji je neodvojiv od demokratskog društva, i koji je skupo plaćen tokom stoljeća borbe, zavisi od nje. (vidi Evr. sud za Lj. p., *Kokkinakis protiv Grčke* , presuda od 25. maja 1993. Serija A br. 260-A str. 17, tačka 31.). Evropska komisija za ljudska prava je smatrala da se sistem državne crkve, ne može sam po sebi smatrati kršenjem člana 9. Konvencije, pod uslovom da on uključuje posebno osiguranje slobode vjeroispovijesti pojedinca (vidi Darby protiv Švedske, Izvještaj Evr. komisije za Lj. p. od 9. maja 1989. Serija A br. 187, str 17-18. tačka 45.). Evropski sud je naglasio, ipak, da pravo na slobodu vjeroispovijesti, kako je garantovano Konvencijom, isključuje bilo kakvo diskreciono pravo Države, da odlučuje da li su vjerska uvjerenja ili sredstva koja se koriste za izražavanje takvih uvjerenja, legitimna (vidi Evr. sud za Lj. p. *Manoussakis protiv Grčke*, presuda od 26. septembra 1996. Izvještaji o presudama i odlukama 1996-IV, fasc. 17, tačka 47.).

177. Dok je sloboda vjeroispovijesti, s jedne strane, pitanje svijesti pojedinca, ona također uključuje, s druge strane, slobodu "izražavanja" nečije vjeroispovijesti. Svjedočenje riječima i djelom je nerazdvojivo povezano sa vjerskim uvjerenjima. Način protivljenja ili nepriznavanja vjerskim uvjerenjima i doktrinama, je pitanje koje može uključivati odgovornost Države, to jest, njenu odgovornost da osigura mirno uživanje prava garantovanog članom 9. nosiocima takvih uvjerenja i doktrina. Zaista, u ekstremnim slučajevima, efekat pojedinih metoda protivljenja ili nepriznavanja vjerskih uvjerenja, može biti takav da sprječava one koji imaju takva uvjerenja, da upražnjavaju svoju slobodu da ih imaju i izražavaju. U demokratskim društvima, u kojima koegzistira nekoliko religija unutar jedne i iste populacije, može stoga biti neophodno postaviti ograničenja na ovu slobodu ispoljavanja, da bi se pomirili interesi različitih grupa i

osiguralo da svačije uvjerenje bude poštovano (uporedi gore pomenute *Kokkinakis* presudu loc. cit., tačke 31. i 33. i *Otto Preminger-Institut* loc. cit. str. 17-18, tačka 47.).

178. Na javnoj raspravi podnosilac prijave je također naveo povrede članova 1. - 6. U.N. Deklaracije o eliminaciji svih oblika netolerancije i diskriminacije zasnovane na vjeri ili uvjerenju ("Deklaracija"; U.N. Generalna skupština, rez. 36/55 od 25. novembra 1981.) Ipak, deklaracije Generalne skupštine nisu pravno obavezujuće za države. Čak i da jesu, ova deklaracija se ne bi mogla primijeniti u ovom predmetu, pošto se ona ne nalazi u spisku ugovora u Dodatku Sporazuma. Ipak, deklaracije Generalne skupštine mogu ponuditi putokaz, kako da se tumače pravno obavezujuće konvencije. Član 6. Deklaracije predviđa:

"U skladu sa članom 1. ove Deklaracije, i pod odredbama člana 1., paragraf 3., pravo na slobodu mišljenja, svijesti, vjere ili uvjerenja će uključivati, *inter alia*, sljedeće slobode:

(a) molitve ili okupljanja u vezi sa vjerom ili uvjerenjem, i uspostavljanje i održavanje mjesta za te svrhe...."

179. Iako je istina da članovi podnosioca prijave u Banja Luci nisu bili potpuno spriječeni da molitvom izražavaju svoja vjerska uvjerenja, mora se dokazati da je bilo opravdano svako ograničenje njihovog prava na slobodu vjeroispovijesti u smislu člana 9(2) Konvencije. Da bi to opravdanje bilo prihvaćeno, takvo ograničenje bi trebalo biti propisano zakonom i neophodno u demokratskom društvu zbog slijeđenja jednog ili više legitimnih ciljeva nabrojanih u članu 9(2). U procjeni neophodnosti slijeđenja takvog cilja, stranama potpisnicama Konvencije je data određena sloboda procjene. Ipak, pri određivanju granice takve slobode, Dom mora voditi računa o onome o čemu je ovdje riječ, naime o potrebi da se osigura istinski vjerski pluralizam, neophodna crta pojma demokratskog društva. Toj potrebi se mora dati značajna težina, kada se radi o procjenjivanju da li je ograničenje bilo proporcionalno legitimnom cilju kojem se težilo (vidi gore pomenutu *Manoussakis* presudu loc. cit. tačka 44.).

180. Podnosilac je naveo da muslimansko stanovništvo Banja Luke nema adekvatan prostor za molitvu. Nadalje, zbog propusta lokalnih vlasti da zaštite muslimanske vjernike od napada, provokacija i drugih uznemiravanja tokom molitvi i sahrana, vjernici se plaše za svoju bezbjednost kada ispoljavaju svoju vjeru. Prema dokazima, vjernici, iz bezbjednosnih razloga, održavaju molitve samo jednom dnevno umjesto propisanih pet dnevnih molitvi i nemaju javni poziv na molitvu. Na kraju, opštinske vlasti su odbile da daju dozvolu za sahranu Muftije Halilovića na lokaciji Ferhadije.

181. Dom nalazi da je ustanovljeno da jedino mjesto u Banja Luci na kojem trenutno Muslimani obavljaju molitvu, ne odgovara toj namjeni. Također se čini da je ono potpuno neadekvatno u odnosu na broj vjernika na tom prostoru, pošto mu je kapacitet jedva 200 osoba, u poređenju sa 3,000 do 4,000 Muslimana koji tu žive. Dom je već ustanovio, kad se radi o ranijim događajima, da podnosilac prijave ima pravo da dobije obrazloženu odluku, zasnovanu na poštivanju osnovnih sloboda, kao odgovor na svoje zahtjeve od 3. marta 1997. za dozvolu rekonstrukcije sedam uništenih džamija. Kako stvari danas stoje, propust vlasti da donesu odluku po tim zahtjevima podnosioca prijave predstavlja prećutno odbijanje da se čak i razmotri izdavanje dozvole za rekonstrukciju bilo kojeg od uništenih objekata namijenjenih za božju službu.

182. Dom, podsjećajući također da prema Deklaraciji, pravo na vjeru uključuje pravo na izgradnju prostora za vršenje iste, smatra da gornje odbijanje predstavlja uplitanje u pravo, ili "ograničenje" prava muslimanskih vjernika u Banja Luci da slobodno ispoljavaju svoju vjeroispovijest kako je garantovano članom 9(1). Ostavljajući po strani pitanje da li je ovo uplitanje ili ograničenje "propisano zakonom", Dom ne može naći da je ustanovljeno da je to služilo bilo kom od ciljeva nabrojanih u članu 9(2). Prema tome, postoji povreda člana 9. Konvencije u smislu odbijanja izdavanja dozvole do danas, za rekonstrukciju bilo koje od uništenih džamija.

183. Dom je sljedeće razmatrao da li predmet, uz gornje uplitanje u pravo članova podnosioca prijave prema članu 9., također otkriva propust tužene Strane da kao pozitivnu obavezu, osigura to isto pravo muslimanskim vjernicima u tom gradu. Tužena Strana je izjavila da je nakon 14. decembra 1995. banjalučki Muftija radio slobodno i bio u mogućnosti da vodi vjerske obrede. Dom primjećuje, ipak, da se podnosilac prijave - umjesto da navodi potpunu zabranu svake aktivnosti - žali na sistematske propuste vlasti, da zaštite muslimanske vjernike od napada, provokacija, i drugih uznemiravanja tokom molitvi i sahrana, koji su ih izložili strahu i poniženju. Podnosilac prijave se također žali na odbijanje vlasti da dozvole rekonstrukciju džamija i na nemogućnost članova podnosioca prijave da imaju javni poziv na molitvu.

184. U praksi Evropskog suda i Komisije za Ljudska prava, ustanovljeno je, kao i u praksi Doma, da pored obaveze da se ne upliće u uživanje Ljudskih prava i osnovnih sloboda, postoji također i pozitivna obaveza država da zaštite ta prava i slobode (vidi tačku 161. gore). U jednom predmetu koji se odnosio na član 8. Konvencije, Dom je smatrao da su vlasti tužene Strane propustile da poduzmu efikasne, razumne i odgovarajuće mjere da se bave teškoćama koje je izazvao skup ljudi koji su sprečavali povratak podnosioca prijave u njegov dom. Policija je ostala potpuno pasivna, i nije bilo pokušaja da se krivično gone oni koji su bili odgovorni za ovu opstrukciju. Takva situacija nije bila u skladu sa vladavinom zakona i stoga je povrijedila član 8. Nadalje, u kontekstu prava na slobodu okupljanja prema članu 11. Konvencije, Evropski sud je smatrao da država ima pozitivnu obavezu da poduzme razumne i odgovarajuće mjere za zaštitu zakonitih demonstracija od nasilja od strane protivnika demonstracija, iako vlasti ne mogu garantovati uspješan ishod i imati široku slobodu u izboru sredstava koja će koristiti (vidi gore pomenutu odluku *Blentić*, loc. cit., tačke 28-29 sa daljim pozivanjem).

185. Detaljni uslovi pozitivne obaveze da se osigura sloboda vjeroispovijesti zavise od okolnosti. U okolnostima ovog predmeta, ipak, Dom smatra da nadležne vlasti imaju obavezu da uzmu u obzir trenutno loše stanje kada se radi o Muslimanskoj zajednici u Banja Luci, i kako je do toga došlo. Posebno, Muslimani iz Banja Luke su suočeni sa situacijom da su sve njihove džamije bespravno srušene, ogromna većina njihove zajednice raseljena, a opšte je uvjerenje da su se dogodile i druge masivne povrede njihovih osnovnih prava. Od završetka rata, nastavljene su manifestacije neprijateljstva protiv pripadnika muslimanske zajednice, kao što je detaljnije navedeno u drugim dijelovima ove odluke. Niko ko ima dužnost da osigura slobodu vjeroispovijesti, ne može i ne smije ignorisati ovu situaciju. Moralo bi biti jasno svakoj vlasti koja zaista brine za prava i slobode svojih građana, da će takva situacija proizvesti klimu straha koja će obeshrabrivati slobodno ispoljavanje vjere. Dokazi koje je Dom saslušao potvrđuju postojanje takve klime, koja obeshrabruje, na primjer, javni poziv na molitvu. U takvoj situaciji, obaveza je vlasti, prema članu 9. Konvencije, da hitno poduzmu djelotvorne, razumne i odgovarajuće mjere, da otklone klimu straha i dozvole obavljanje vjerskih

obreda svim građanima u istinskoj slobodi. U ovom predmetu to podrazumijeva da su one trebale, u međuvremenu, pozitivno i hitno razmotriti sve zahtjeve za rekonstrukciju uništenih džamija i za zaštitu lokacija i svih ostataka preostalih objekata. Takvi zahtjevi su trebali biti odbijeni ili odgođeni samo iz razloga najhitnije društvene potrebe. Dom ne nalazi dokaze bilo kakve potrebe u tom smislu.

186. Dom teško može naći ekstremniji način na koji se mogu onemogućavati vjerska uvjerenja, nego što je fizičko nasilje, kao što je kamenovanje vjernika koji učestvuju u sahranama i provokacija neovlaštenim upadanjem u vjerske prostorije sa ciljem prekidanja molitve. Dom je već ustanovio da je pri takvim slučajevima policija ostajala pasivna, i da naknadne pritužbe podnosioca prijave nisu pokrenule nikakvu mjerodavnu istragu u smislu identifikacije onih koji su bili odgovorni za počinjeno. (vidi tačku 145. gore). Nije pokazano ni da su vlasti poduzele bilo kakve druge korake da zaštite muslimanske vjernike od neprijateljstava tokom molitvi i sahrana. Što se tiče odbijanja vlasti da daju dozvolu za sahranu Muftije Halilovića na lokaciji džamije Ferhadija, Dom ne treba da razmatra samu odluku. Dovoljno je primijetiti da povodom smrti Muftije, vjernici nisu bili u mogućnosti da se skupe na mirnu molitvu zato što ih vlasti nisu zaštitile od upada neželjenih lica.

187. Dom zaključuje da su gore pomenuti incidenti usmjereni protiv muslimanskih vjernika tokom molitvi i sahrana, kao i odbijanje dozvole za rekonstrukciju džamija i podizanje ograda oko lokacija uništenih džamija, rezultat propusta vlasti tužene Strane da osigura tim vjernicima pravo da slobodno ispoljavaju svoju vjeru.

188. Sve u svemu, Dom je ustanovio povredu člana 9. Konvencije, dijelom zbog neopravdanog uplitanja tužene Strane u pravo garantovano tom odredbom, a dijelom zbog propusta tužene Strane da osigura to isto pravo.

3. Član 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju (pravo na imovinu), posmatran izdvojeno i kao pitanje diskriminacije

189. Dom je dalje razmatrao predmet prema članu 11(2) (a) i (b) Sporazuma u vezi sa članom 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju. Opet će se pozivati na činjenice i posredne dokaze na kojima je zasnovao svoje nalaze o diskriminaciji u uživanju prava na slobodu vjeroispovijesti zaštićene *inter alia* članom 9. Konvencije (vidi tačke 154 - 173.). Za svrhu svog razmatranja po članu 1. Protokola br. 1 Dom će se ograničiti na one navode za koje smatra da ih treba razmatrati isključivo po ovom članu.

Član 1. Protokola br. 1 glasi:

"Svako fizičko i pravno lice ima pravo na mirno uživanje svog posjeda. Niko neće biti lišen svog posjeda izuzev u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim principima međunarodnog prava.

Prethodne odredbe neće, ipak, utjecati na bilo koji način na pravo Države da primjeni takve zakone ukoliko smatra neophodnim kontrolu korištenja imovine u skladu sa opštim interesom ili da obezbijedi plaćanje poreza ili drugih doprinosa ili kazni."

190. Član 1. Protokola br. 1 sadrži tri pravila. Prvo je opšti princip mirnog uživanja posjeda. Drugo pravilo pokriva lišavanje posjeda i podvrgava ga zahtjevima javnog interesa i uslovima propisanim zakonom. Treće pravilo se bavi kontrolom korištenja

imovine prema zahtjevima opšteg interesa i domaćeg prava. Mora se odrediti u pogledu svih ovih situacija, da li je postavljena pravična ravnoteža između zahtjeva javnog interesa zajednice i zahtjeva zaštite osnovnih prava pojedinačnog podnosioca prijave (vidi, npr. gore pomenutu odluku *Blentić*, loc. cit. str 89. - 90. tačke 31-32). Iako strane potpisnice Sporazuma uživaju široku slobodu odlučivanja u procjenjivanju šta je opšti interes, ta procjena ne smije biti bez ikakave razumne osnove. (vidi Evr. sud za Lj. p. *James i ostali protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 21. februara 1986. Serija A br. 98. str 32. tačka 46.). U procjeni da li je podnosilac prijave morao nositi "pojedinačan i prevelik teret", također je važno da li je on imao mogućnost efikasnog pobijanja mjera poduzetih protiv njega (vidi *Hentrich protiv Francuske* presuda od 22. septembra 1994. Serija A br. 296-A str 21, tačka 49.).

191. Da bi se pozvao na pravo prema članu 1. Protokola br. 1, u pogledu nekretnina, od podnosioca se može tražiti da dokaže da je bio titular vlasništva imovine o kojoj se radi, ili, ako nema dokument o vlasništvu, da je vlasništvo bilo uspostavljeno putem dugog neosporenog posjeda i korištenja (uporedi: Evr. sud za Lj.p. *Sveti manastiri protiv Grčke*, presuda od 9. decembra 1994. Grupa A, br. 301-A, str.32., paragrafi 58-60). Ipak, osim prava *in rem*, različita ekonomska dobra *in personam* mogu se također smatrati "posjedom" pošto potpadaju unutar opsega zaštite člana 1 Protokola br. 1. (vidi npr. *M.J. protiv Republike Srpske*, CH/96/28, odluka od 7. novembra 1997. tačka 32. Odluke 1996-97). Tako, termin "posjed" unutar značenja člana 1. Protokola br. 1 može uključivati prava koja nisu priznata kao "imovinska prava" u domaćem zakonu ugovorne Strane.

192. U ovom predmetu, Dom nalazi da je ustanovljeno da je tokom nacionalizacije u tadašnjoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, zemljište na kom se nalazilo 15 džamija, bilo nacionalizovano. Džamije, nadgrobni spomenici i turbeta su ostali imovina podnosioca prijave. Podnosiocu prijave je također dozvoljeno korištenje stana na prvom spratu žute zgrade na lokaciji Ferhadije. Dom dalje primjećuje da je, prema članu 40(1) Zakona o građevinskom zemljištu koji je na snazi od 1986. (vidi tačke 86-88 gore), podnosilac prijave zadržao pravo korištenja zemljišta na lokacijama uništenih džamija dok su postojale zgrade izgrađene na njima.

193. Dalje se čini, da je u novembru 1996. kratko nakon uklanjanja ostataka džamije Ferhadija, ova džamija bila izbrisana iz kopije katastarskog plana k.o. Banja Luka. Ipak, iz drugih predloženih dokaza, i u odsustvu bilo kakvog protivargumenta koji bi ponudila tužena Strana, Dom ne može isključiti mogućnost da je pravo korištenja zemljišta na lokacijama uništenih džamija, uključujući i Ferhadiju, još uvijek postojalo u vrijeme stupanja na snagu Sporazuma 14. decembra 1995. i da dalje postoji prema Zakonu o građevinskom zemljištu.

Član 43. Zakona o građevinskom zemljištu dalje predviđa da ako zgrada nije bila eksproprisana nego je uništena višom silom ili odlukom nadležnog organa zbog dotrajalosti, njen vlasnik zadržava prioritarno pravo korištenja zemljišta za izgradnju, pod uslovom da je regulacionim planom predviđena gradnja zgrade nad kojom neko može imati pravo vlasništva. Nije nadležnost Doma *ratione temporis* da utvrđuje odgovornost za uništavanje džamija podnosioca prijave. Ipak, pošto su one bile uništene noću, tokom policijskog sata, ovi su događaji bili izvan kontrole podnosioca prijave. Nadalje, pravna definicija ovog termina kojaje bila u upotrebi u bivšoj Jugoslaviji, izgleda da ne isključuje da se pojave kao što su uništavanje džamija podnosioca prijave, mogu smatrati višom silom u smislu člana 43. (vidi tačku 89. gore) Tačno je da član 43.

propisuje sljedeći uslov koji je bitan za ovaj predmet: iako podnosilac prijave uživa, prema članu 40(1), pravo korištenja zemljišta na navedenim lokacijama, njegovo pravo da koristi zemljište za novu gradnju zavisi od toga da li je regulacionim planom ili opštim urbanističkim planom predviđena takva gradnja. Šta god da je sadržaj regulacionog plana koji je na snazi dok se ne donese novi plan prema odluci Opštine iz 1994. koji bi ga zamijenio, Dom podsjeća da je opšti plan, koji je višeg ranga, usvojen već 1975. i ostaje na snazi. Prema svjedočenju vještaka, taj plan ne samo da priznaje postojanje 15 džamija, nego im daje i različite stepene zaštite (vidi tačku 66.). Prema ovim informacijama, Dom smatra da podnosilac prijave, u najmanju ruku, ima prioritarno pravo korištenja lokacija ovih džamija prema članu 43.

195. Bilo na osnovu člana 40. ili člana 43. Zakona o građevinskom zemljištu, Dom smatra da pravo korištenja zemljišta na lokacijama uništenih džamija za gradnju, predstavlja zakonsko pravo sa ekonomskom vrijednošću, koja se može smatrati kao "posjed" podnosioca prijave prema članu 1. Protokola br. 1. Nadalje, Domu izgleda, da je većina lokacija džamija uživala posebnu zaštitu prema Zakonu o kulturnim dobrima (vidi tačku 32. gore). Prema tome, podnosilac prijave je uživao dodatno pravo prema članu 111. ovog Zakona, ako ne da rekonstruiše džamije, onda bar da renovira objekte koji još uvijek postoje na lokacijama.

196. Dom zaključuje da su objekti na zemljištu gdje su se nalazile uništene džamije, kao i druga sredstva, kao što je pravo korištenja zemljišta za gradnju, predstavljali, 14. decembra 1995. "posjede" podnosioca prijave unutar značenja člana 1. Protokola br. 1. Dom mora sljedeće razmotriti da li je tužena Strana ometala ove posjede.

(a) Lišavanje

197. Dom je već ustanovio da nakon 14. decembra 1995. ostaci nekih od džamija koje pripadaju podnosiocu prijave uništeni, a ruševine i stvari sa grobalja uklonjeni. Dom je dalje ustanovio da se ovi incidenti, iako nisu direktno potekli od organa ili zvaničnika Republike Srpske, bez obzira na to, mogu pripisati tuženoj Strani, kao propust u ispunjavanju pozitivne obaveze prema Sporazumu (vidi tačke 162 - 173. gore). Prema članu 1. Protokola br. 1, mora se stoga smatrati da su ovi gore pomenuti događaji imali udjela u lišavanju različitih posjeda podnosioca prijave. U svjetlu ovog nalaza, Dom ne mora, što se tiče ove odluke, utvrđivati da li je rušenje žute zgrade u oktobru 1996. također predstavljalo lišavanje podnosioca prijave njegovog posjeda.

198. Tužena Strana nije ponudila nikakve argumente u smislu da je gore utvrđeno lišavanje bilo u javnom interesu, i pod uslovima predviđenim zakonom. Ni sam Dom ne može naći bilo kakvo opravdanje u tom smislu.

(b) Kontrola korištenja

199. Dom će zatim obraditi prećutno odbijanje Opštine da izda dozvolu podnosiocu prijave da rekonstruiše sedam uništenih džamija. Odbijanje se izgleda temelji na odluci Skupštine Opštine od 27. marta 1997. o rezervisanim površinama koje uključuju lokacije ovih džamija, za buduće namjene, sa rezultatom zabrane gradnje na njima. Dok je promjena namjene lokacija zasnovana na članovima 8. i 9. Zakona o građevinskom zemljištu RS, u odluci se ne spominje namjena za koju su navedene površine rezervisane.

200. Kontrola korištenja o kojoj se radi, nije bila sa ciljem osiguranja plaćanja poreza, drugih doprinosa ili kazni, unutar značenja stava 2. člana 1. Protokola br. 1. Iako tužena

strana nije ponudila nikakve argumente u ovom pogledu, Dom će razmotriti *ex officio* da li bi opšti interes razložno opravdavao odbijanje da se dozvoli rekonstrukcija džamija.

201. Dobro je poznata činjenica da su detaljni urbanistički planovi namijenjeni da spriječe haotičnu izgradnju u prenaseljenim gradskim zonama. Iz to razloga, izgradnja je obično zabranjena dok se takav plan razmatra. U ovom predmetu, Skupština Opštine Banja Luka je donijela odluku 1994. godine da će novi regulacioni plan biti usvojen i da će izgradnja biti zabranjena u datim zonama do, najkasnije, 22. februara 1997.

202. Dom primjećuje da su 15 uništenih džamija i okolna groblja bili stotinama godina stari i imali važnu vjersku i kulturnu vrijednost ne samo za podnosioca prijave i njegove članove. Oni su također činili dio kulturno-istorijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine, što odražava i generalni urbanistički plan za Banja Luku usvojen 1975. kojim je za deset džamija predviđena zaštita prvog stepena. Prema svjedočenju vještaka, novi regulacioni plan ne može izmijeniti njihovu namjenu (vidi tačku 67. gore). Na kraju, Dom ne može zaobići svjedočenje vještaka koje kaže da utvrđivanje rezervisanih površina u naseljenim urbanim područjima, predstavlja izuzetak od normalne prakse.

203. U ovim okolnostima, dužnost tužene strane je bila da iznese naročito jake razloge zašto je, u 1997., bio opšti interes da se promijeni namjena ovih površina uključujući i lokacije sedam džamija, i time efektivno zabrani bilo kakva rekonstrukcija tih džamija. Nikakvi dokazi u tom smislu nisu izneseni.

(c) Uspostavljanje ravnoteže između suprotstavljenih interesa

204. Član 1 Protokola br. 1 također priznaje da bi trebala postojati "pravična ravnoteža" između prava podnosioca prijave i javnog interesa (vidi gore pomenutu odluku *Blentić*, loc. cit. tačka 36.). Dom je već ustanovio da nije dokazano da je lišavanje i kontrola korištenja posjeda podnosioca prijave, bila zasnovana na javnom ili opštem interesu. Čak i ako bi se pretpostavilo postojanje takvog interesa, u vezi sa urbanističkim planiranjem, Dom ne može naći, u pogledu gornjeg lišavanja posjeda podnosioca prijave, da su interesi Islamske zajednice bili u pravičnom omjeru sa bilo kakvim pretpostavljenim javnim interesom. Ovo lišavanje, stoga, nije opravdano, bez obzira na diskriminaciju prema podnosiocu prijave ili njegovim članovima.

205. Nadalje, u pogledu gornje kontrole korištenja dijela posjeda podnosioca prijave, Dom primjećuje dužinu zabrane rekonstrukcije na lokacijama sedam džamija. Ovom zabranom gradnje direktno je oštećen podnosilac prijave u mogućnosti da iskoristi svoje pravo na trajno korištenje zemljišta koje je u pitanju. Do danas, pet godina je prošlo otkako je ova zabrana izdata, od kojih više od tri godine otkako je Sporazum stupio na snagu. Ovo trajanje je pretjerano i stoga pada na ispitu pravičnosti, bez obzira na diskriminaciju prema podnosiocu prijave ili njegovim članovima.

206. Dom je u prethodnom tekstu pronašao da su različite radnje i propusti koji su rezultirali povredom prava članova podnosioca prijave na slobodu vjeroispovijesti, zasnovani na diskriminatornim osnovama (vidi tačke 154.-173. gore). U pogledu imovinskih prava podnosioca prijave, Dom nalazi da je naročito prećutno odbijanje davanja dozvole za rekonstrukciju bilo koje od džamija, jasno usmjereno ka sprečavanju podnosioca prijave da obezbijedi svojim članovima u Banja Luci mjesto sa adekvatnim prostorom za ispoljavanje njihovog vjerskog i etničkog identiteta. U takvim okolnostima bilo bi iluzorno tražiti pravičnu ravnotežu interesa.

207. Iz svih gornjih razloga, Dom nalazi da lišavanje dijela posjeda podnosioca prijave, i kontrola korištenja ostalog posjeda koji pripada podnosiocu prijave, predstavlja povredu člana 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju, već posmatranog izdvojeno. Nadalje, podnosilac prijave je također diskriminisan u uživanju svojih prava prema ovoj odredbi.

4. Zaključak

208. Sve u svemu, Dom nalazi da ovaj predmet uključuje diskriminaciju u uživanju prava članova podnosioca prijave na slobodu vjeroispovijesti prema članu 9. Konvencije kao i uživanje imovinskih prava podnosioca prema članu 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju. Dom je također pronašao povrede ovih materijalnih odredbi izdvojeno.

VII PRAVNI LIJEKOVI

209. Prema članu XI(1)(b) Sporazuma, Dom se mora još baviti pitanjem, koji bi koraci trebali biti poduzeti od strane tužene Strane, da ispravi povrede Sporazuma koje je Dom ustanovio, uključujući naredbe da od neke radnje odustane ili prestane, novčanu naknadu (uključujući materijalnu i nematerijalnu štetu), i privremene mjere.

210. Podnosilac prijave zahtijeva da tuženoj Strani bude naređeno da rekonstruiše 15 uništenih džamija u Banja Luci, Ferhatpašino, Safikadunino i Halilpašino turbe kao i Sahat kulu. On dalje zahtijeva da tuženoj Strani bude naređeno da se suzdrži od poduzimanja bilo kakvih koraka kojim bi se čak i privremeno dozvolila gradnja zgrada ili objekata, osim džamija, na lokacijama tih džamija i da se suzdrži od uništavanja ili uklanjanja nepokretnih objekata koji su preostali na lokacijama, ili od promjene namjene lokacija. Na kraju, podnosilac prijave zahtijeva da se tuženoj Strani naredi da obezbijedi adekvatna mjesta za molitvu u Banja Luci, dok se džamije ponovo ne izgrade, i da omogućiti Muslimanima iz Banja Luke da uživaju sva građanska prava i slobode jednako kao i svi drugi građani.

Što se tiče posljednjeg, gore navedenog zahtjeva, Dom je ustanovio da je tužena Strana prekršila svoje obaveze da svima unutar svoje jurisdikcije osigura, bez diskriminacije, prava garantovana u Sporazumu. Utvrđena diskriminacija je širokih razmjera, usmjerena protiv muslimanskog stanovništva u Banja Luci. Kao što je ranije pomenuto, zabrana diskriminacije je centralni cilj Opšteg okvirnog sporazuma kojem i Dom i Strane moraju posvećivati naročitu pažnju. Ipak, tužena strana je već obavezna po Sporazumu da omogućiti Muslimanima iz Banja Luke uživanje, bez diskriminacije, sada i ubuduće, prava osiguranih Sporazumom. Dom stoga ne smatra prikladnim da izda neku uopštenu naredbu u tom smislu, kao što to je tražio podnosilac prijave.

212. Dom nalazi da je prikladno da naredi tuženoj Strani da poduzme hitne korake da dozvoli podnosiocu prijave da podigne ograde oko lokacija uništenih džamija i da održava te ograde. Tuženoj Strani je dalje naređeno da poduzme sve neophodne korake da se suzdrži od gradnje zgrada ili objekata bilo koje vrste na lokacijama 15 uništenih džamija i grobljima i drugim islamskim lokacijama naznačenim u prijavi, i da ne dozvoli takvu gradnju bilo kojoj drugoj instituciji ili osobi, bilo javnoj ili privatnoj, osim podnosiocu prijave i osobama koje djeluju po njegovom ovlaštenju. Tužena Strana se mora dalje suzdržati od uništavanja ili uklanjanja svih objekata koji su preostali na lokacijama neke od 15 uništenih džamija i na grobljima i drugim islamskim lokacijama naznačenim u prijavi, i da ne dozvoli takvo uništavanje ili uklanjanje bilo kojoj drugoj instituciji ili osobi, bilo javnoj ili privatnoj, osim podnosiocu prijave i osobama koje djeluju po njegovom ovlaštenju.

213. Dom dalje nalazi da je prikladno da naredi tuženoj Strani da hitno izda podnosiocu prijave, prema zahtjevu, neophodne dozvole za rekonstrukciju sedam uništenih džamija (Ferhadija, Arnaudija, Gazanferija, Seferbegova, Hadžipervizova, Stupnička i Hisečka) na lokacijama gdje su i prije postojale.

VIII ZAKLJUČCI

214. Iz gore iznijetih razloga, Dom odlučuje:

1. jednoglasno, da proglasi neprihvatljivim žalbe podnosioca prijave koje se odnose na uništavanje njegovih 15 džamija u Banja Luci tokom 1993. godine, i na ubijanje, protjerivanje i raseljavanje Muslimana iz Banja Luke prije stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma;
2. sa 11 glasova za i 2 protiv, da proglasi prihvatljivim ostale žalbe podnosioca prijave;
3. sa 11 glasova za i 2 protiv, da su članovi podnosioca prijave diskriminirani u uživanju svog prava na slobodu vjeroispovijesti kako je garantovano članom 9. Konvencije, čime tužena strana krši član I Sporazuma;
4. sa 11 glasova za i 2 protiv, da je podnosilac prijave diskriminisan u uživanju svog prava na mirno uživanje posjeda kako je garantovano članom 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju, čime tužena Strana krši član I Sporazuma;
5. sa 11 glasova za i 2 protiv, da također postoji posebna povreda prava članova podnosioca prijave u Banja Luci na slobodu vjeroispovijesti kako je garantovano članom 9. Konvencije posmatranim izdvojeno, čime tužena Strana krši član I Sporazuma;
6. sa 11 glasova za i 2 protiv, da također postoji posebna povreda prava podnosioca prijave na mirno uživanje posjeda kako je garantovano članom 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju posmatranim izdvojeno, čime tužena Strana krši član I Sporazuma;
7. sa 11 glasova za i 2 protiv, da naredi tuženoj Strani
  - (a) da poduzme hitne korake da dozvoli podnosiocu prijave da podigne ograde oko lokacija 15 uništenih džamija i da održava te ograde;
  - (b) da poduzme sve neophodne korake da se suzdrži od gradnje zgrada ili objekata bilo koje vrste na lokacijama 15 uništenih džamija i grobljima i drugim islamskim lokacijama naznačenim u prijavi, i da ne dozvoli takvu gradnju bilo kojoj drugoj instituciji ili osobi, bilo javnoj ili privatnoj, osim podnosiocu prijave i osobama koje djeluju po njegovom ovlaštenju; i
  - (c) da se suzdrži od uništavanja ili uklanjanja svakog objekta koji je preostao na nekoj od lokacija 15 uništenih džamija i na grobljima i drugim islamskim lokacijama naznačenim u prijavi, i da ne dozvoli takvo uništavanje ili uklanjanje bilo kojoj drugoj instituciji ili osobi, bilo javnoj ili privatnoj, osim podnosiocu prijave i osobama koje djeluju po njegovom ovlaštenju;
8. sa 10 glasova za i 3 protiv, da naredi tuženoj Strani da hitno izda podnosiocu prijave, prema zahtjevu, neophodne dozvole za rekonstrukciju sedam uništenih džamija (Ferhadija, Arnaudija, Gazanferija, Seferbegova, Hadžipervizova, Stupnička i

Hisečka) na lokacijama gdje su i prije postojale;

9. sa 11 glasova za i 2 protiv, da naredi tuženoj Strani da Domu podnese izvještaj do 11. septembra 1999. o koracima koje je poduzela da bi ispoštovala gornje naredbe.

(potpisao)
Leif BERG
Arhivar Doma

(potpisala)
Michele PICARD
Predsjednica Doma

- Aneks I   Mišljenje o slaganju Gosp. Aybaya, kojem su se pridružili Gosp. Balić i Gosp. Deković
- Aneks II   Mišljenje o djelimičnom slaganju i djelimičnom neslaganju Gosp. Masenka-Mavija
- Aneks III   Mišljenje o neslaganju Gosp. Pajića i Gosp. Popovića

ANEKS I

U skladu sa pravilom 61. Pravila procedure Doma, ovaj Aneks sadrži izdvojena mišljenja o slaganju Gosp. Rona Aybay-a i gospode, Hasana Balića i Mehmeda Dekovića.

MIŠLJENJE O SLAGANJU GOSP. RONA AYBAY-a

Iako se slažem sa zaključcima većine članova, mišljanja sam da je naša presuda ispod onoga što sam očekivao u pogledu odlučivanja o važnim pitanjima koja se razmatraju u tačkama 157. i 176.

1. Da li se postojanje sistema "državne crkve" može samo po sebi smatrati diskriminatorskim ili kršenjem člana 9. Evropske konvencije o ljudskim pravima, ostaje, za mene, otvoreno pitanje. Postojanje sistema "državne crkve" u nekim evropskim zemljama može se pripisati izvjesnim istorijskim dešavanjima koja su karakteristična za te zemlje. U svom Izvještaju, na koji se upućuje u tački 176., Evropska komisija za ljudska prava, nakon konstatovanja da se "sistem državne crkve ne može sam po sebi smatrati kršenjem člana 9. Konvencije" osjećala je da je neophodno dodati da "zapravo, takav sistem postoji u nekoliko zemalja potpisnica, te je u njima već postojao kada je Konvencija sačinjena."

2. Istorija Bosne i Hercegovine pokazuje da je ova multinacionalna i multireligijska zemlja stoljećima živjela pod različitim režimima bez institucije "državne crkve". Koncept "državne crkve" uveden je tokom zadnjeg žalosnog rata početkom 1993.

samo u jednom od Entiteta od kojih se sastoji Država Bosna i Hercegovina po (Daytonskom) "Opštem okvirnom sporazumu". Mišljenja sam da bi sistem "državne crkve" uveden u Republici Srpskoj trebalo cijeniti u svjetlu osobenosti Bosne i Hercegovine.

3. Član 28. Ustava Republike Srpske ima za cilj ne samo da odredi jednu crkvu kao "državnu crkvu" na manje-više simboličan način, već ide daleko iznad toga. Odredbe sadržane u tom članu nameću Državi izvjesne pozitivne obaveze u pogledu "državne crkve" kao što su davanje materijalne potpore ovoj crkvi i saradnja sa njom u svim oblastima. Treba primijetiti da "Sporazum" (Aneks 6 Daytonskog "Opšteg sporazuma za mir") pridaje posebnu pažnju sprečavanju diskriminacije. "Kako se potvrđuje članom 11(2)(b) Aneksa 6, zabrana diskriminacije je središnji cilj Daytonskog sporazuma čemu Dom mora pridavati osobitu važnost" (*Hermas protiv Federacije Bosne i Hercegovine*, CH/97/45, 16. januara 1998., tačka 82. Odluke i izvještaji 1998.). Osim zaštite koja se obezbjeđuje članom 14. Evropske konvencije, članom 11(2)(b) "Sporazuma" obezbjeđen je poseban zaštitni mehanizam protiv diskriminacije prema različitim međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava, uključujući razne konvencije koje posebno obezbjeđuju zaštitu od diskriminacije, kao što je Međunarodna konvencija o eliminisanju svih oblika rasne diskriminacije (CERD). Ovakav pristup jasno ukazuje na posebnu potrebu sprečavanja diskriminacije u Bosni i Hercegovini. Ipak privilegovani status koji je srpskoj pravoslavnoj crkvi dat prema članu 28. Ustava Republike Srpske, onemogućava vlastima ovog Entiteta da se suzdrže od diskriminatorne prakse protiv institucija ili pojedinaca koji nisu dio te crkve, osim ukoliko one ne zanemare svoje pozitivne obaveze propisane Ustavom.

4. U svjetlu gore pomenutog, moj zaključak je da privilegovani status koji je Ustavom dat srpskoj pravoslavnoj crkvi, treba smatrati trajnim i neizbježnim izvorom diskriminacije.

(potpisao) Rona Aybay

MIŠLJENJE O SLAGANJU GOSPODE HASANA BALIĆA I MEHMEDA DEKOVIĆA

U smislu pravila 61. Pravila procedure Doma za Ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu, mi se pridružujemo izdvojenom mišljenju o slaganju sudije Rona Aybay-a, koje također izražava i naše stajalište.

(potpisao) Hasan Balić

(potpisao) Mehmed Deković

ANEKS II

U skladu sa pravilom 61. Pravila porcedure Doma, ovaj Aneks sadrži izdvojeno mišljenje Gosp. Viktora Masenka-Mavija.

**MIŠLJENJE O DJELIMIČNOM SLAGANJU I
DJELIMIČNOM NESLAGANJU GOSP. VIKTORA MASENKA-
MAVIJA (IN MEMORIAM VLATKO MARKOTIĆ)¹**

U ovom predmetu, kao i u drugim predmetima u kojima se postavlja pitanje diskriminacije, Dom je nepotrebno zakomplikovao obrazloženje svoje presude. Ja nisam u mogućnosti da se složim s pristupom koji je usvojen kod tumačenja odredbi Aneksa 6, u vezi nadležnosti Doma, posebno prema članu II, jer mi ono izgleda nelogično i dovodi do toga da je obrazloženje teško razumljivo za podnositelje prijave.

Prema ovom pristupu, pitanjem diskriminacije bi se uvijek trebalo baviti prema podtački b) člana 11(2). Ovo je, kao što sam već rekao (vidi predmet *Marčeta*), potpuno suvišno, kada se Dom bavi predmetima diskriminacije u pogledu prava propisanih Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. U pomenutim predmetima bila bi dovoljna primjena člana 14. Evropske konvencije u vezi sa relevantnim članovima Konvencije, i to bi dalo jasnoću i razumljivost našim presudama. Ovdje nije samo u pitanju razumljivost, nego i logika mehanizma za zaštitu ljudskih prava koji je uspostavljen Dejtonskim sporazumom. U samom srcu ovog mehanizma leži prije svega, obaveza Bosne i Hercegovine da direktno primjenjuje odredbe Evropske konvencije i njenih Protokola (vidi članove I-II Aneksa 6, posmatrane zajedno sa članom 11(2) Aneksa 4). Teško da bi se mogla naći bilo kakva razumna logika u tumačenju člana 11(2)(a) Aneksa 6, kao člana kojim se pokrivaju ili pominju sva prava iz Evropske konvencije, osim prava na ne-diskriminaciju. Stoga, kada se pitanje diskriminacije postavlja u pogledu prava propisanih Evropskom konvencijom, član 14. može služiti kao jasna i razumljiva osnova za bavljenje tim pitanjem. Problem bi se mogao drugačije postaviti, kada bi postojali navodi o diskriminaciji u pogledu prava koja nisu propisana Evropskom konvencijom: u tom slučaju bilo bi neophodno razmatrati, prema članu 11(2)(b) Aneksa 6, odredbe o ne-diskriminaciji koje su propisane ostalim instrumentima za zaštitu ljudskih prava, koji se pominju u Dodatku Aneksa 6.

Nesporazumi koji se odnose na nadležnost Doma prema članu 11(2)(a) i (b) su vjerovatno povezani sa činjenicom da se u Dodatku Aneksa 6 također pominje Evropska konvencija. Međutim, ja smatram da ovaj Dodatak sadrži samo spisak nabrojanih instrumenata koje Dom treba uzeti u obzir. Nadležnost Doma je, pak, jasno definisana članom II Aneksa 6. Podtačka a) ovog člana izdvaja nadležnost Doma da primjenjuje Evropsku konvenciju u cjelini (uključujući član 14.), a podtačka b) daje ovlaštenje Domu da razmatra navodnu diskriminaciju u pogledu prava propisanih u spisku nabrojanih međunarodnih instrumenata, koji također sadrži i Evropsku konvenciju. Međutim, ova posljednja činjenica, ne bi se trebala tumačiti tako, kao da bi sve navode o diskriminaciji trebalo razmatrati na osnovu podtačke b) člana II. Takvo tumačenje ide protiv nadležnosti koja je uspostavljena prema podtački a) člana II, i opterećuje presude Doma, sa nepotrebnim objašnjenjima i pozivanjima na odredbe o ne-diskriminaciji, uzete iz različitih međunarodnih instrumenata. Ovaj pristup, koji je zasnovan na pretpostavci da, što se više odredbi o ne-diskriminaciji pomene i pozove na njih, to će presude Doma biti jače, je pogrešan. Dom može i treba da primjenjuje odredbe iz drugih međunarodnih instrumenata - dodatno sa odredbama člana 14. Evropske konvencije - ukoliko postoji stvarna potreba za to (tj. ako se navodi o diskriminaciji odnose na prava koja nisu

pokrivena ovom Konvencijom), ili ukoliko bi njihova primjena imala za rezultat dodatnu jačinu. Tako se, na primjer, u tački 156. ove presude, ističe da član 26. Međunarodne konvencije o građanskim i političkim pravima, ide dalje od člana 14. Konvencije, jer on garantuje nezavisno pravo na jednakost pred zakonom i jednaku zaštitu zakona. Ipak, nije objašnjeno koja je to dodatna jačina ovog pozivanja, i u kom smislu pojmovi "jednakosti pred zakonom" i "jednake zaštite" pružaju veću zaštitu od odredbi o

---

Ovo mišljenje je trebalo biti drugačije naslovljeno, naime: mišljenje o djelimičnom slaganju i djelimičnom neslaganju g. Viktora Masenka Mavija i g. Vlatka Markotića. Moj učeni kolega i prijatelj Vlatko Markotić je odlučio ne samo da se pridruži mome mišljenju nego je predložio i neke izmjene i dopune s ciljem da se predoči kao naše zajedničko mišljenje. U stvari smo i zadržali neke manje stvari u konačnom tekstu. Međutim, usljed njegove iznenadne smrti 25. aprila 1999. morao sam sam potpisati mišljenje. Veoma žalim što ovom mišljenju nedostaje podrška moga kolege, ali i zato što sam izgubio iskrenog prijatelja u Sarajevu. Ovim mišljenjem odajem počast njegovom vrijednom doprinosu u Domu. Budi blagoslovljen, dragi prijatelju, i počivaj u miru. ne-diskriminaciji iz člana 14.

Na kraju, htio bih istaći, da su moje sumnje u vezi usvojenog pristupa u tumačenju nadležnosti Doma prema članu II Aneksa 6, pojačane također odredbama Aneksa 4, Dejtonskog sporazuma. Član 11(2) Aneksa 4 propisuje direktnu primjenu prava i sloboda propisanih Evropskom konvencijom, sveukupno, uključujući i član 14., a član 11(4), koji se odnosi na problem ne-diskriminacije, poziva se, u stvari, na isti spisak instrumenata koji se može naći u Dodatku Aneksa 6. Jedina razlika između ova dva spiska je ta, da spisak koji propisan Aneksom 4, ne pominje Evropsku konvenciju. Meni to izgleda sasvim logično.

Na našu žalost, nisam u poziciji da se složim sa zaključkom većine, u podtački 8. tačke 214. Ova naredba Doma je previše određena, ili da to kažemo na drugi način, Dom je prekoračio razumnu granicu, kada je naredio tuženoj Strani da izda podnosiocu prijave neophodne dozvole za rekonstrukciju sedam uništenih džamija. S jedne strane, mi ne smatramo da je bilo neophodno da Dom određuje broj dozvola koji bi trebalo izdati podnosiocu prijave. S druge strane, bilo bi dovoljno da je tuženoj Strani naređeno da hitno obradi zahtjev podnosioca prijave za izdavanje dozvole za rekonstrukciju džamija. Izdato naređenje Doma, lišava tuženu Stranu bilo kakve razumne mjere slobode u odlučivanju. Zato se ja ne slažem.

(potpisao) Viktor Masenko Mavi

ANEKS III

U skladu sa pravilom 61. Pravila porcedure Doma, ovaj Aneks sadrži izdvojeno mišljenje Gosp. Miodraga Pajića i Gosp. Vitomira Popovića.

MIŠLJENJE O NESLAGANJU GOSPODE MIODRAGA PAJIĆA I VITOMIRA POPOVIĆA

U predmetu Islamske zajednice protiv Republike Srpske izdavam mišljenje o neslaganju u odnosu na Odluku o prihvatljivosti i meritumu iz sledećih razloga. Zahtjev Islamske zajednice je podnesen Domu za Ljudska prava 3. decembra 1996. godine i tiče se navodnog rušenja petnaest džamija u Banjaluci i drugih navodnih povreda prava koje se odnose na uništavanje ostataka džamija i skrnavljenja grobalja i nakon stupanja na snagu Daytonskog sporazuma, promjene svrhe i namjene zemljišta na kojima su ovi objekti bili izgrađeni, neizdavanje dozvola za rekonstrukciju ovih objekata te drugih povreda diskriminatornog karaktera sa pozicija vjere i nacionalnog porijekla njegovih članova.

Ovu prijavu je trebalo odbaciti iz slijedećih razloga:

1. Nadležnost *ratione personae*

Podnosilac prijave nije aktivno legitimisan na podnošenje prijave shodno članu 8. Sporazuma. Naime, članom 8. tačka 1. Sporazuma je utvrđeno da će "Dom primati od bilo koje strane ili osobe, nevladine organizacije ili grupe pojedinaca koji tvrde da su žrtve povrede bilo koje od strana, prijave koje se tiču navodnih ili očiglednih povreda Ljudskih prava koje obuhvata član II (2) Sporazuma." Status podnosioca prijave, kao pravnog lica daje kvalifikaciju da djeluje kao nevladina organizacija unutar značenja člana VIII(1) Sporazuma. Međutim, postavlja se pravno pitanje da li podnosilac prijave može tvrditi da je "žrtva" u vezi sa navedenim povredama. Pitanja ispovjedanja vjere, sahrane u grobljima itd. spadaju u tzv. lična prava i zavise od svake osobe pojedinačno a ne zavise od bilo koje druge organizacije ili udruženja. Da bi u konkretnom slučaju Islamska zajednica mogla steći status aktivne legitimacije bila je u obavezi da pribavi punomoć odnosno ovlaštenje članova čija su prava na slobodu vjeroispovjesti i kao takva zaštićena članom 9. Evropske konvencije o Ljudskim pravima i slobodama. (Ovakvo stanovište zauzeo je i Dom za Ljudska prava u predmetu *Udruženje građana, penzionera u Federaciji BiH protiv Federacije BiH* predmet CH/98/736, Odluka od 13. oktobra 1998. godine tačke 10. - 11. Odluke i izvještaji 1998. godine). Dakle, nije sporna činjenica da je prema članu 1. ovoga Ustava podnosilac prijave nezavisna vjerska zajednica kojoj između ostalih pripadaju svi Muslimani u BiH ali je isto tako nesporna činjenica da svi Muslimani u BiH ne moraju da budu vjernici a niti da svoja prava ostvaruju kako to prezentira podnosilac prijave, što znači da je podnosilac prijave morao obezbjediti ovlaštenje za zastupanje eventualnih žrtava prema kojima su počinjene povrede navedenih prava.

2. Nadležnost *ratione temporis*

Većina događaja koji su se desili kao npr. uništavanje 15 džamija u Banjaluci tokom 1993. godine i navodno ubijanje i protjerivanje i raseljavanje Muslimana u regiji se, kako to i Dom zaključuje odnose na period od prije stupanja na snagu Opšteg okvirnog

sporazuma tj. od prije 14. decembra 1995. godine i oni su izvan nadležnosti Doma *ratione temporis*. U toku postupka su svjedoci, predstavnici svjedoka prijave potvrdili sve ove tvrdnje posebno naglasivši da poslije stupanja na snagu Daytonskog sporazuma nije bilo uništavanja ostataka džamija niti drugih objekata. Naime, punomoćnik podnosioca prijave advokat Zečević Enver je Domu naknadno dostavio zemljišno-knjižni izvodak i rješenje o nacionalizaciji "žute zgrade" iz kojih je vidljivo da ni "žuta zgrada" nije bila u vlasništvu podnosioca prijave niti mu je bila dodjeljena na korišćenje nego da ona čini društvenu svojinu sa 1/1 djelom i sa pravom korišćenja SO Banjaluka, što upućuje na zaključak da je i iz ovih razloga dio ovog zahtjeva trebao biti odbijen.

3. *Lis alibi pendens*

Prema članu VIII (2) (b) Sporazuma Dom se neće baviti bilo kakvom prijavom koja je suštinski ista kao i pitanje koje je Dom već razmatrao, ili je već podnesena u nekom drugom postupku međunarodne istrage ili rješavanja. Osim toga, prema članu VIII(2)(d), Dom može odbaciti ili odložiti daljnje razmatranje predmeta ako se on tiče stvari koja je u postupku pred bilo kojim međunarodnim tijelom za ljudska prava koje je odgovorno za riješavanje prijava ili donošenja odluka u predmetima, ili bilo kojom komisijom uspostavljenom aneksima Opšteg okvirnog sporazuma. U toku postupka pred Domom nedvosmisleno je utvrđeno da je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika u BiH, formirana na osnovu Aneksa VIII Mirovnog ugovora za BiH sklopljenog u Daytonu zauzela stav o preduzimanju strogih mjera za potpunu zaštitu mjesta na kojima su bili spomenici kulture a naročito spomenici prve kategorije. Zaključak je ove komisije da zaštita ovakvih lokaliteta bude vidno obilježena, a najbolje zasađivanjem žive ograde zaštićenog mjesta. To znači da je identičan zahtjev raspravljan i pred Domom za ljudska prava, pa smo mišljenja da je iz iznesenih razloga, a posebno imajući u vidu činjenice da je druga dejtonska komisija donijela svoj zaključak, predmet podnosioca prijave trebalo odbaciti.

4. Zahtjevi za iscrpljivanje domaćih pravnih lijekova

Prema članu VIII(2)(a) Sporazuma Dom mora takođe razmatrati da li postoje djelotvorni pravni lijekovi i da li je podnosilac prijave pokazao da su oni iscrpljeni. Dom je u toku postupka utvrdio da je podnosilac prijave 3. marta 1997. godine tražio dozvolu od opštine Banjaluka za ponovnu izgradnju 7 od 15 džamija; dakle, podnosilac prijave nije podnio zahtjev za rekonstrukciju, kako je Dom u tački 1. Odluke konstatovao, nego za izgradnju što u suštini predstavlja i čini drugačijom pravnu prirodu zahtjeva. Da bi mogao odlučiti o zahtjevu podnosioca prijave nadležni organ tužene Strane bio je u obavezi da primjeni odredbe Zakona o građevinskom zemljištu, Zakona o prostornom uređenju, Zakona o uređenju prostora u RS, Zakona RS o kulturnim dobrima, Zakona o opštem upravnom postupku, Zakona o upravnim sporovima, Odluke o grobljima i pogrebnim djelatnostima itd., odnosno to znači da bi mogao **odlučiti** o konkretnom zahtjevu bilo je neophodno da odluku donese na bazi regulacionog plana za ovaj dio grada. Kako nadležni upravni organ u utvrđenom roku nije donio svoju odluku podnosiocu prijave je shodno članu 218. Zakona o opštem upravnom postupku (Sl. list SFRJ br. 47/86) stajala mogućnost podnošenja žalbe protiv takvog prećutnog odbijanja u formi "ćutanja administracije" višem upravnom organu. Prema članu 2. Zakona o upravnim sporovima (Sl. glasnik RS br. 12/94), fizičko i pravno lice, a to znači u konkretnom slučaju podnosilac prijave je imao pravo da pokrene upravni spor ako smatra da je njegovo zakonsko pravo ili lični interes bio povređen pred Vrhovnim sudom RS, koji je nadležan za ovaj spor. Međutim,

u toku postupka je utvrđeno, odnosno među stranama nije bilo sporno da podnosilac prijave nije koristio ove mogućnosti, odnosno da nije iscrpio sva pravna sredstva koja mu u skladu sa članom VIII(2) Sporazuma o Ljudskim pravima stoje na raspolaganju, pa iz tih razloga Dom bio u obavezi da donese odluku kojom ovaj zahtjev odbacuje radi neiscrpljenosti pravnih lijekova koja su mu stajala na raspolaganju.

Isto tako, Dom je postupajući na ovaj način ne samo prekoračio svoja ovlašćenja i nadležnosti predviđena Sporazumom i pravilima procedure nego je prekoračio razumnu granicu kada je "naredio tuženoj strani da izda podnosiocu prijave neophodne dozvole za rekonstrukciju 7 uništenih džamija". Dakle, nije u nadležnosti Doma da nalaže i određuje broj dozvola koje bi trebalo izdati podnosiocu prijave nego je to u isključivoj nadležnosti tužene Strane i njene jurisdikcije. Izdavanje ovakvih dozvola isključivo zavisi od regulacionog plana i ne od podnosioca zahtjeva ponajmanje odlučivanje ovakvom zahtjevu u ovoj fazi postupka može spadati u nadležnost Doma za Ljudska prava. Iz svih gore iznesenih razloga Dom je jedino mogao donijeti odluku kojom će odbaciti zahtjev podnosioca prijave i utvrditi da nije postojalo kršenja Ljudskih prava na način na koji je to utvrdio Dom.

(potpisao) Pr. Dr. Vitomir Popović

(potpisao) Miodrag Pajić

**ODLUKA O PRIHVATLJIVOSTI I MERITUMU
(Uručena 9. novembra 2000. godine)**

Predmet br. CH/98/1062 ISLAMSKA

ZAJEDNICA U BOSNI I

HERCEGOVINI

protiv

REPUBLIKE SRPSKE

Dom za ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu, na zasjedanju Vijeća II od 11. oktobra 2000. godine, sa sljedećim prisutnim članovima:

Gosp. Giovanni GRASSO, Predsjednik, Gosp. Viktor MASENKO-MAVI, Potpredsjednik, Gosp. Jakob MOLLER, Gosp. Mehmed DEKOVIĆ, Gosp. Manfred NOWAK, Gosp. Vitomir POPOVIĆ, Gosp. Mato TADIĆ, Gosp. Peter KEMPEES, Arhivar Gđa Olga KAPIĆ, Zamjenik arhivara

Razmotrivši gore navedenu prijavu podnesenu u skladu sa članom VIII(1) Sporazuma o ljudskim pravima ("Sporazum") sadržanog u Aneksu 6 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini;

Usvaja sljedeću odluku u skladu sa članom VIII(2) i članom XI Sporazuma i pravilima 52, 57 i 58 Pravila procedure Doma:

I UVOD

1. Zamlaz džamija, Riječanska džamija i Divič džamija u Zvorniku srušene su 1992. godine. Islamska zajednica u Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: "Islamska zajednica" ili podnosilac prijave) smatra da tužena Strana krši njena prava po članu 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima i članu 1 Protokola br. 1 Konvencije time što ih sprječava da koriste lokacije i obnove džamije. Posebno, prijava pokreće pitanje da li su podnosilac prijave i njeni članovi diskriminirani u uživanju prava zagwarantovanih gore pomenutim odredbama.

II POSTUPAK PRED DOMOM

2. Prijavaje podnesena

3. i registrovana 12. novembra 1998. godine. Vijeće je razmatralo predmet 7. i 9. jula 1999. godine. Dana 10. jula 1999. godine donesena je naredba za privremene mjere u vezi sa lokacijom Riječanske džamije kojom se naređuje tuženoj Strani da se suzdrži od bilo kakve gradnje na toj lokaciji i da ne dozvoli bilo kakvu gradnju drugim stranama.

4. Prijava je proslijeđena tuženoj Strani 13. jula 1999. godine. Dana 18. augusta 1999. godine primljena su zapažanja tužene Strane. Ona su proslijeđena podnosiocu prijave tog istog dana.

5. Odgovor podnosioca prijave je primljen 20. augusta 1999. godine. On je sadržavao zahtjev za dalje privremene mjere u vezi sa lokacijom Riječanske džamije. Podnosilac prijave je, pored toga, zahtijevala od Doma da naredi tuženoj Strani da ukloni zgradu koja je izgrađena na lokaciji Zamlaz džamije. Ovaj odgovor je nakon toga proslijeđen tuženoj Strani radi upoznavanja. Podnosilac prijave je 21. septembra 1999. godine ponovila zahtjev za dalje privremene mjere. Dom je zahtjev odbio 24. septembra 1999. godine i proslijedio ga tuženoj Strani 28. septembra 1999. godine. Dom je 21. oktobra 1999. godine poslao pismo tuženoj Strani podsjećajući ju na privremene mjere koje su donesene 10. jula 1999. godine. Tužena Strana je 18. januara 2000. godine odgovorila na ovu opomenu, izjavivši da se nikakvi građevinski radovi ne izvode na lokaciji Riječanske džamije. Ovaj podnesak je proslijeđen podnosiocu prijave 26. januara 2000. godine, a podnosilac prijave je na njega odgovorila 3. februara 2000. godine.

5. Podnosilac prijave je 7. aprila 2000. godine podnijela novi zahtjev za privremene mjere koji se odnosi na posebnu parcelu (k.č. 944/2) koja se nalazi odmah uz bivšu Riječansku džamiju. Podnosilac prijave je, pored toga, proširila svoje žalbe i na lokaciju gdje je nekad bila Divič džamija, tražeći od Doma da naredi tuženoj strani da ukloni pravoslavnu crkvu koja je tamo izgrađena. Ovaj podnesak je, uz to, sadržavao i zahtjev za kompenzaciju u iznosu od 100.000 konvertibilnih maraka (KM). Prema informaciji koju je dostavio OSCE-a parcela k.č. 944/2 ne obuhvata vlasništvo podnosioca prijave. Predsjednik Vijeća je 13. aprila 2000. godine odbacio ovaj zahtjev za privremene mjere.

6. Dom je 14. aprila 2000. godine zatražio dalje informacije od podnosioca prijave. Odgovor je primljen 24. aprila 2000. godine. Dom je 12. maja i 7. juna 2000. godine ponovno razmatrao ove predmete i odlučio je da održi zajednička javnu raspravu sa drugim predmetom koji se rješava pred Domom a odnosi se na lokacije bivših džamija u Bijeljini (CH/99/2656). Rasprava je održana u Bijeljini 4. jula 2000. godine. Na toj raspravi svjedočili su slijedeći svjedoci koje je Dom pozvao: gosp. Minja Radović, načelnik Odjeljenja za urbanizam u Zvorniku; gosp. Stevo Savić, gradonačelnik Opštine Zvornik; gosp. Husein Kavazović, Tuzlanski muftija. Gosp. Smajo Kapidžić, očevidac iz Zvornika, koga je predložio podnosilac prijave, bio je pozvan ali se nije pojavio. Dva inženjera geodezije, gosp. Dragan Jovanović i gosp. Marko Lozić, imenovani su za vještake svjedoke. Oni su dostavili pismeni izvještaj o određenim pitanjima prije rasprave, a i svjedočili su na raspravi. Od oficira za ljudska prava OSCE-a u Zvorniku zatraženo je takođe da pripremi izjave o različitim pitanjima. OSCE je odlučio da pripremi pismeni izvještaj *amicus curuae*. Podnosioca prijave zastupao je gosp. Esad Hrvaić, iz Sarajeva. Tuženu Stranu zastupao je gosp. Stevan Savić.

7. Nakon usmene rasprave, izdata je dalja naredba za privremene mjere 7. jula 2000. godine u vezi sa lokacijom bivše Riječanske džamije kojom se tuženoj Strani naređuje da obustavi izgradnju zgrade ili objekata bilo koje vrste na parceli k.č. 944/2. Tužena Strana je 10. augusta 2000. godine zatražila od Doma da povuče ovu naredbu za privremene mjere navodeći da zgrada koju je tamo sagradilo preduzeće "19. decembar" ne zalazi u k.č. 944/2. Dom je 2. oktobra 2000. dobio dodatno pismeno mišljenje svjedoka vještaka kojim su povukli svoju izjavu datu u toku javne rasprave na osnovu koje je izdata naredba za privremene mjere potvrđujući gore pomenuto mišljenje tužene Strane. Dom je 11. oktobra 2000. godine ipak odlučio da zadrži svoju naredbu za privremene mjere od 7. jula 2000. godine jer nove informacije dobijene 2. oktobra 2000. nisu bile od uticaja na nju.

III USTANOVLJENJE ČINJENICA

A. Činjenice kako ih je iznio podnosilac prijave

1. Lokacija bivše Zamlaz džamije

8. Prema podnosiocu prijave, Islamska zajednica je vlasnik lokacije bivše Zamlaz džamije. Podnosilac prijave tvrdi da je, nakon stupanja na snagu Daytonskog sporazuma, tužena Strana sagradila višespratnicu na ovoj lokaciji, a da prije toga nije obavijestila podnosioca prijave. Podnosilac prijave tvrdi da joj odredbe na osnovu kojih je preduzeta izgradnja nisu bile poznate. Podnosilac prijave tvrdi da ju nova zgrada sprečava da ponovno izgradi džamiju koja se ranije nalazila na toj lokaciji.

2. Lokacija bivše Riječanske džamije

9. Podnosilac prijave smatra da je ona vlasnik lokacije nekadašnje Riječanske džamije. Podnosilac prijave tvrdi da je ograda podignuta oko te lokacije i da su planirani građevinski radovi na njoj. Štaviše, podnosilac prijave ističe da je preduzeće "19. decembar" počelo izgradnju zanatskog centra i da je parcela podnosioca prijave br. k.č. 944/2 (32m²) uz lokaciju bivše Riječanske džamije uzurpirana u tu svrhu od početka 2000. godine.

3. Lokacija bivše Divič džamije

10. Podnosilac prijave izjavljuje da je Islamska zajednica vlasnik lokacije na kojoj je ranije bila smještena Divič džamija. Međutim, na toj lokaciji je izgrađena pravoslavna crkva. Podnositelj prijave tvrdi da ga ta nova zgrada spriječava da ponovo izgradi nekadašnju džamiju.

B. Činjenice kako ih je iznijela tužena Strana

1. Lokacija bivše Zamlaz džamije

11. U svojim pismenim podnescima tužena Strana smatra da lokacija Zamlaz džamije predstavlja zemljište u vlasništvu države, ističući da je lokacija ranije bila društveno vlasništvo, a da je Vakuf Zamlaz džamije zadržavao samo pravo na njeno korištenje a da to pravo navodno više ne postoji. Uprkos tome, predstavnik tužene Strane je izjavio u toku javne rasprave 4. jula 2000. godine da podnosilac prijave, kao raniji vlasnik zgrade džamije, i dalje ima prioritarno pravo da koristi lokaciju za izgradnju. Međutim, on je naglasio da podnosilac prijave nikad nije postupila u skladu sa formalnom procedurom kako bi dobila potrebne dozvole za ponovnu gradnju.

12. Tužena Strana ističe da je odobrenje za višespratnicu koja je sagrađena na lokaciji Zamlaz džamije doneseno na zasjedanju Skupštine Opštine.

2. Lokacija bivše Riječanske džamije

13. Tužena Strana nalazi u svojim pismenim podnescima da lokacija Riječanske džamije predstavlja imovinu u državnom vlasništvu. Lokacija je ranije bila društveno vlasništvo, a Vakuf Riječanske džamije zadržao je samo pravo na njegovo korištenje a koje navodno više ne postoji. Međutim, u toku javne rasprave 4. jula 2000. godine

predstavnik tužene Strane je priznao da podnosilac prijave, kao raniji vlasnik zgrade džamije, i dalje ima prioritarno pravo da koristi lokaciju za izgradnju.

14. Tužena Strana osporava da se izgradnja planira ili izvodi na lokaciji Riječanske džamije te ističe da nikakva građevinska dozvola nije izdata u tu svrhu. Ona posebno ističe da preduzeće "19. decembar" gradi svoj zanatski centar isključivo na katastarskim česticama 933/1, 930/1 i 930/2 koje su vlasništvo tog preduzeća i koje su locirane 10 metara od k.č. 944/2.

15. Međutim, tužena Strana priznaje da stanovnici Zvornika lokaciju trenutno nelegalno koriste kao parkiralište, najavljujući da će opštinske vlasti to zabraniti. Dalje, tužena Strana izjavljuje da je na početku 2000. godine preduzeće "19. decembar" započelo radove na izgradnji nove tržnice na obližnjoj lokaciji i da su zato neke manje prodajne tezge privremeno premještene na lokaciju Riječanske džamije. One će biti vraćene na svoje ranije mjesto čim se nova gradska tržnica završi.

3. Lokacija bivše Divič džamije

16. Tužena Strana tvrdi da lokacija Divič džamije predstavlja zemljište u vlasništvu države. Lokacija je ranije bila u društvenom vlasništvu, a Vakuf Divič džamije je zadržao samo pravo na njegovo korištenje a to pravo navodno više ne postoji. Međutim, u toku javne rasprave od 4. jula 2000. godine predstavnik tužene Strane je priznao da podnosilac prijave, kao raniji vlasnik zgrade džamije, i dalje ima prioritarno pravo da koristi lokaciju za izgradnju.

C. Pismeni izvještaj i usmena zapažanja svjedoka vještaka

1. Stanje lokacija prema zemljišnoj knjizi i katastru

17. Iz pismenih izvještaja inženjera geodezije gos. Dragana Jovanovića i gosp. Marka Lozića čini se da je lokacija bivše Zamlaz džamije (tj. k.č. 6/41, 6/315 i 6/316) zavedena u zemljišnu knjigu - koja sadrži podatke o pravnom satusu lokacija - kao državno vlasništvo sa pravom korištenja u korist državnog preduzeća "ODGP Inženjering Zvornik". Takvo stanje je prema rješenju Skupštine Opštine Zvornik od 30. juna 1997. godine. Lokacija bivše Riječanske džamije (tj. k.č. 2/131) je registrovana u zemljišnoj knjizi kao državno vlasništvo sa pravom korištenja u korist podnosioca prijave. Lokacija bivše Divič džamije (tj. k.č. 10/349 i k.č. 10/348) registrovana je u zemljišnoj knjizi kao vlasništvo podnosioca prijave.

18. Prema katastru - koji sadrži podatke o faktičkom stanju lokacija - Zamlaz lokacija je u posjedu preduzeća "ODGP Inženjering Zvornik", Riječanska lokacija je u posjedu podnosioca prijave, a Divič lokacija je u posjedu Srpske-pravoslavne crkve.

2. Stanje lokacija prema propisima o gradnji

19. Prema pismenom izvještaju svjedoka vještaka, za područje Zvornika postoji urbanistički plan od 9. marta 1989. godine koji se zove "Zvornik 2000" i regulacioni plan od 1976. godine koji se zove "Centar".

20. U planu "Zvornik 2000" nije ucrtana Zamlaz džamija, iako je džamija postojala kada je plan donesen 1989. godine. U njemu se lokacija bivše Zamlaz džamije zamjenjuje

zonom "visoke stambene izgradnje". S obzirom na to, Opština Zvornik je 30. juna 1997. godine donijela rješenje kojim se predmetna lokacija dodjeljuje preduzeću "ODGP Inženjering Zvornik". Preduzeće "ODGP Inženjering Zvornik" dobilo je 3. februara 1998. godine građevinsku dozvolu. Ovo je učinjeno uprkos činjenici da je - prema izvještaju koji je podnio OSCE - groblje, uz džamiju, bilo još uvijek netaknuto 1998. godine.

21. Riječanska džamija je ucrtana u urbanističkom planu "Zvornik 2000".

22. "Zvornik 2000" predviđa vjerski objekat na lokaciji bivše Divič džamije. Urbanistička dozvola za izgradnju srpske-pravoslavne crkve izdata je 9. jula 1997. godine. Ova zgrada je sagrađena iako očigledno ne postoji građevinska dozvola i koristi se kao crkva iako za to nema uredno odobrenje. Prema svjedocima vještacima, nije bilo moguće izdati građevinsku dozvolu za crkvu jer se takva dozvola može dati samo vlasniku. I dalje je lokacija bivše Divič džamije (tj. k.č. 10/349 i k.č. 10/348) zavedena u zemljišnoj knjizi kao vlasništvo podnosioca prijave. S druge strane, bilo je nemoguće da vlasti izdaju odobrenje za korištenje zgrade pošto nije bilo građevinske dozvole.

3. Stvarno stanje na lokacijama bivših džamija

23. Iz pismenih izvještaja svjedoka vještaka i iz njihovih izjava datih u toku javne rasprave od 4. jula 2000. godine čini se da je na lokaciji bivše Zamlaz džamije izgrađena višespratnica. Ona se sastoji od poslovnih prostora u prizemlju i stanova na četiri sprata. Lokacija Riječanske džamije se djelimično koristi kao parking, djelimično kao pijaca sa kioscima i ulicom na njoj. Preduzeće "19. decembar" (vidi tačku 7 gore) ne gradi na parceli k.č. 944/2. Srpska-pravoslavna crkva na lokaciji bivše Divič džamije izgrađena je 1998. godine.

D. Pismeni *amicus curiae* izvještaj iz OSCE-a

24. Iz pismenog izvještaja OSCE-a se čini da je proces povratka u grad Zvornik "prilično spor ali da je registrovano nekoliko manjinskih povrataka".

25. Prema OSCE-u, džamija Zamlaz je srušena 1992. godine. Od tog vremena lokacija gdje se džamija nalazila korištena je kao parking prostor. OSCE ističe da je groblje u blizini džamije bilo još uvijek nedirnuto do 1998. godine. U toku proljetnih i ljetnih mjeseci 1998. godine preduzeće "ODGP Inženjering Zvornik" počelo je sa pripremnim radovima na zemljištu radi početka izgradnje stambene zgrade. Jedan zvaničnik OSCE-a je bio očevdac kada su zaposleni u pomenutom preduzeću uklonili dijelove mezarja gdje su bile ukopane efendije. Stanovnici su se 25. juna 1999. godine uselili u nove stanove.

26. OSCE isvještava u vezi sa Riječanskom džamijom da su i nju srušile srpske paravojne snage 1992. godine. Nikakvi građevinski radovi se ne izvode na gradilištu koje se trenutno koristi kao pijaca.

27. U vezi sa Divič džamijom, OSCE obavještava Dom da su nju srušile srpske paravojne snage 1992. godine. U međuvremenu na toj lokaciji je podignuta srpska-pravoslavna crkva.

E. Usmeno svjedočenje

1. Gosp. Minja Radović (svjedok)

28. Gosp. Radović je bio načelnik Odjeljenja za urbanizam u Zvorniku do 30. juna 2000. godine i prije toga je radio u više međunarodnih organizacija. Poznati su mu urbanistički i regulacioni planovi grada Zvornika. Prema njemu ni jedan od planova nije mijenjan poslije okončanja rata. Gosp. Radović je svjedočio da je u urbanističkom planu ucertana Riječanska džamija. Međutim, Zamlaz džamija nije predviđena. "Nije planirano da se ova džamija zadrži, već je predviđeno da to bude zona visoke gradnje". Gosp. Radović je Domu objasnio, u vezi sa Divič džamijom, da iz urbanističkog plana nije moguće vidjeti "da li je predviđeno da džamija ostane".

29. U vezi sa činjenicom da je bivša lokacija Zamlaz džamije bila dodijeljena preduzeću "ODGP Inženjering Zvornik" dokje groblje još uvijek bilo nedirnuto, gosp. Radović je izjavio da u ovom groblju niko nije bio ukopan u posljednjih 30-50 godina. Objasnio je Domu da je gradnja na mjestu grobalja zabranjena samo za period od 20 godina nakog posljednje sahrane.

30. Kada je u pitanju srpska-pravoslavna crkva koja je izgrađena na lokaciji bivše Divič džamije, gosp. Radović je potvrdio da za nju postoji samo urbanistička dozvola ali ne i građevinska dozvola. Znači, izgradnja crkve nije bila u skladu sa zakonom Republike Srpske.

2. Gosp. Stevo Savić (svjedok)

31. Gosp. Savić je bio gradonačelnik Opštine Zvornik od januara 1999. godine do opštinskih izbora u aprilu 2000. godine. On trenutno radi za Telekom Republike Srpske. Svjedočio je da su sve džamije u Zvorniku porušene 1992. godine i da se trenutno ni jedna džamija ne koristi. Gosp. Savić je izjavio da u vrijeme kad je on bio gradonačelnik podnosilac prijave niti je zahtijevala povrat u posjed džamijskih lokacija niti je zatražila dozvolu za rekonstrukciju džamija. On je imao samo jedan "neformalni" sastanak sa tuzlanskim muftijom na kome je raspravljano o problemu porušenih džamija.

3. Gosp. Husein Kavazović (svjedok)

32. Gosp. Kavazović, tuzlanski muftija od oktobra 1992. godine, obavijestio je Dom daje od 1992. godine najveći dio Opštine Zvornik etnički očišćen. Zabilježen je određen proces povratka u Opštinu Zvornik u protekle zadnje dvije godine, ali još uvijek ni jedan Musliman ne živi u gradu Zvorniku.

33. Gosp. Kavazović je svjedočio da podnosilac prijave nije nikad podnijela formalni zahtjev nadležnim organima kako bi se dobila dozvola za ponovnu izgradnju porušenih džamija. Mišljenja je da se podnosiocu prijave mora omogućiti da ponovno izgradi ove građevine bez ikakvih formalnih procedura ističući da podnosilac prijave ne planira nove zgrade nego samo želi da ponovo izgradi pripadajuće objekte. Međutim, podnosilac prijave ustvari, nije nikada pokušala da ponovo sagrađi porušene džamije jer tužena Strana nije omogućila podnosiocu prijave da pristupi lokacijama gdje su nekad bile džamije. Kada je u pitanju bivša Zamlaz džamija, gosp. Kavazović je dodao da podnosilac prijave nije mogla ponovo izgraditi džamiju jer je tamo podignuta

višespratnica bez znanja podnosioca prijave. Isto se odnosi na lokaciju Divič gdje je izgrađena crkva. Gosp. Kavazović je, međutim, naglasio da je podnosilac prijave "pokušala na neki način da zaustavi vlasti Zvornika da zauzmu i ugroze lokacije". U slučaju Zamlaz lokacije, podnosilac prijave je poslala pismo gradonačelniku Zvornika u kome je zahtijevala da se građevinski radovi zaustave.

34. Gosp. Kavazović je u ovom kontekstu svjedočio da tužena Strana "nije bila spremna da razgovara o džamiji u Zvorniku. On se pozvao na odluku Doma u "predmetu Banja Luka" (tj. predmet br. CH/96/29, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, odluka o prihvatljivosti i meritumu od 11. juna 1999. godine, Odluke januar-juli 1999. godine) i naglasio je da tužena Strana nikad nije ispoštovala tu odluku. Štaviše, istakao je da podnosilac prijave nije pokušala zaustaviti ometanja na predmetnim lokacijama pred sudskim organima jer "u Republici Srpskoj ne postoji nezavisno sudstvo".

F. Relavantni domaći zakoni

1. Nastavljeno važenje zakona koji su doneseni prije Opšteg okvirnog sporazuma

35. Prema članu 2 Aneksa II ("Prelazna rješenja") uz Aneks 4 uz Opšti okvirni sporazum (Ustav Bosne i Hercegovine), svi zakoni, propisi i sudska pravila procedure koji su na snazi na teritoriji Bosne i Hercegovine kada stupi na snagu Ustav Bosne i Hercegovine će ostati na snazi u mjeri u kojoj nisu u suprotnosti sa Ustavom, dok nadležni državni organ Bosne i Hercegovine ne odluči drugačije.

36. Prema članu 12 Ustavnog zakona o sprovođenju Ustava Republike Srpske (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 21/92), zakoni i drugi propisi tadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH) koji su u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine i nisu u suprotnosti sa zakonima i propisima koje je donijela Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, tj. Narodna skupština, će se primjenjivati do donošenja relavantnih zakona i propisa Republike Srpske.

2. Vjerske zajednice

37. Status vjerske zajednice je regulisan Zakonom SRBiH o pravnom statusu vjerskih zajednica (Službeni list SRBiH, br. 36/76). Vjerske zajednice su odvojene od Države (član 3). Unutar vjerskih zajednica, njihovih tijela ili organizacija je zabranjeno vršiti društvene aktivnosti i uspostavljati organe u svrhu takvih aktivnosti. Izuzetak je za očuvanje objekata koji pripadaju vjerskim zajednicama i čine dio kulturno istorijskog naslijeđa i etnološkog naslijeđa (član 6).

38. Vjerske zajednice mogu, u skladu sa ovim zakonom, biti vlasnici ili sicati zgrade i drugu imovinu koja služi za molitve i druge vjerske stvari ili je potrebna za smještaj osoblja (član 27).

39. Za izgradnju i adaptaciju vjerskih objekata (zgrada) vjerske zajednice su dužne pribaviti neophodnu dokumentaciju kao i dozvolu nadležnih upravnih organa (član 28).

40. Članom 28 Ustava Republike Srpske je zagantovana sloboda vjeroispovijesti. Vjerske zajednice su ravnopravne pred zakonom i slobodno vrše vjerske aktivnosti i

službe. Srpska pravoslavna crkva je crkva srpskog naroda i drugih naroda pravoslavne vjerospovijesti. Država će pomagati Pravoslavnu crkvu materijalno i sarađivaće s njom u svim poljima, a naročito u očuvanju, njegovanju i razvijanju kulturnih, tradicionalnih i drugih duhovnih vrijednosti.

3. Zakon o građevinskom zemljištu

41. Zakonom o građevinskom zemljištu (Službeni list SRBiH, br. 34/86 i 1/90; Službeni glasnik Republike Srspe, br. 29/94 i 23/98) je predviđeno da ne može postojati pravo svojine na gradskom građevinskom zemljištu (član 4). Građevinsko zemljište se ne može otuđiti iz društvene svojine, ali se na njemu mogu steći prava određena zakonom (član 5). Opština raspolaže i upravlja gradskim građevinskim zemljištem na način i pod uslovima predviđenim zakonom i propisima donesenim na osnovu zakona (član 6). Zaštita prava na gradskom građevinskom zemljištu ostvaruje se u postupku pred redovnim sudom, ako zakonom nije drugačije određeno (član (11)).

42. Raniji vlasnik gradskog građevinskog zemljišta koje je pretvoreno u društvenu svojinu ima privremeno pravo korištenja na neizgrađenom zemljištu, prvenstveno pravo korištenja neizgrađenog gradskog zemljišta za izgradnju kao i trajno pravo korištenja građevinskog zemljišta dok na njemu postoji građevina (član 21(1) i (3) i član 40(1)).

43. Trajno pravo korištenja zemljišta može se prenijeti, otuđiti, naslijediti ili opteretiti samo zajedno sa zgradom. U slučaju eksproprijacije zgrade, rješenjem o eksproprijaciji zgrade utvrđuje se da ranijem vlasniku prestaje trajno pravo korištenja zemljišta pod zgradom i zemljišta koje je služilo za redovnu upotrebu zgrade (član 42).

44. U zavisnosti od gore spomenute mogućnosti eksproprijacije, trajno pravo korištenja zemljišta traje dok postoji zgrada na njemu. Ako se zgrada na osnovu rješenja nadležnog opštinskog organa uprave ukloni zbog dotrajalosti ili sruši usljed dejstva više sile, njen vlasnik ima prvenstveno pravo korištenja zemljišta radi građenja pod uslovom da je na toj građevinskoj parceli regulacionim planom, odnosno urbanističkim planom predviđena izgradnja zgrade na koju može imati pravo svojine. Slično pravo korištenja zemljišta radi građenja ima i onaj vlasnik zgrade koji ukloni postojeću zgradu da bi na istoj građevinskoj parceli izgradio drugu zgradu pod uslovom da je relevantnim planom predviđena takva građevina (član 43).

45. Viša sila (*vis majoi*) može se definisati kao prirodna pojava ili djelo čovjeka, koje nije moglo biti predviđeno ili spriječeno, a izaziva štetu. Da bi se prirodna pojava ili djelo čovjeka moglo okvalifikovati kao *vis major*, neophodno je: (1) da pojava bude vanjska u odnosu na opseg spora između strana, ali da utiče na njihov pravni odnos; (2) da je pojavu bilo nemoguće predvidjeti ili spriječiti; i (3) i da pojava ima štetne posljedice, ili u smislu nanošenja štete, ili u sprečavanju strane da ispoštuje svoje obaveze (*Pravni leksikon, Savremena administracija, Beograd 1970. str. 1289*).

4. Zakon o prostornom uređenju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine

46. Po članu 11. gornjeg Zakona o prostornom uređenju (Službeni list SRBiH br. 9/87, 23/88, 24/89, 10/90, 14/90, 15/90, 14/91) planom se po pravilu, utvrđuju površine rezervisane za budući razvoj u toku ili poslije perioda predviđenog planom. Namjena ovih površina ne mora biti bliže definisana. Na rezervisanim površinama je zabranjeno građenje. Rezervisanim površinama se može odrediti privremena namjena.

47. Područja prirodnog i kulturno-istorijskog naslijeđa su zaštićena posebnim zakonom s ciljem očuvanja istorijske autentičnosti, oblika, odnosa i vizuelnog prostora zaštićenog područja, cjeline odnosno zgrade (članovi 36. i 45.). Zaštita kulturno-istorijskog naslijeđa uključuje, *inter alia*, konzervaciju i restauraciju. Pravna zaštita je osigurana obavezanim pravljenjem relevantnih planova i konstantnim nadzorom od strane odgovorne nadležne službe (član 46.).

48. Planovi se dijele na razvojne planove (prostorni plan, urbanistički plan i urbanistički red) i provedbene planove (regulacioni plan i urbanistički projekat). Razvojni planovi donose se za period od 10 godina ili duži period. Provedbenim planovima detaljno se reguliše korištenje zemljišta, izgradnja i uređenje prostora (član 77.).

49. Regulacioni plan je osnova za izdavanje bilo kakve urbanističke saglasnosti (npr. dozvole za izgradnju ili renoviranje) i njime se uređuje detaljna namjena površina, uključujući i rekonstrukciju postojećih struktura, spomenika i struktura kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa (članovi 89(1) i (3), 90(4) i 91(1) i (2)). Regulacioni plan obuhvata dio grada, manja naselja, kao i sva druga područja koja se izgrađuju, odnosno uređuju.

50. Nadležna skupština društveno političke zajednice izdaje prethodnu odluku da se pristupi razvoju ili reviziji regulacionog plana. O nacrtu plana obavlja se javna rasprava, nakon čega se konačni nacrt prezentira skupštini (članovi 100(1) i 105(1)). Usvojeni plan se objavljuje u službenom glasilu (član 107(1)).

51. Urbanistička saglasnost izdaje se na osnovu regulacionog plana. Urbanistička saglasnost za privremene objekte ili za privremene namjene izdaje se samo izuzetno i sa ograničenim rokom važenja. Urbanističku saglasnost mora izdati nadležni opštinski organ u roku od 30 dana od dana podnošenja zahtjeva, a za građevine i radove za koje je potrebno pribavljanje propisanih saglasnosti u roku od 60 dana (članovi 123(1), 129(1), 131(1) i 134(4)). U postupku izdavanja urbanističke saglasnosti primjenjuje se Zakon o opštem upravnom postupku, ukoliko odredbama Zakona o prostornom planiranju nije drugačije određeno (član 135 (1)).

5. Zakon o uređenju prostora Republike Srpske

52. Zakon o prostornom uređenju u Republici Srpskoj, stupio je na snagu 25. septembra 1996. (Službeni Glasnik RS br. 19/96, 25/96, 25/97, 3/98 i 10/98). On je zamijenio prethodno pomenuti Zakon SR BiH.

53. Prema članu 32, organizacija, uređenje i korištenje prostora i izgradnja naselja se obezbjeđuje donošenjem i sprovođenjem planova. Planovi u smislu ovog zakona su: prostorni planovi (prostorni plan Republike, prostorni plan područja, prostorni plan opštine), urbanistički planovi, regulacioni planovi i urbanistički projekti. Prostorni i urbanistički planovi su dugoročni, strateški planski dokumenti kojima se utvrđuju osnovni ciljevi, pravci i instrumenti razvoja u prostoru, odnosno naselju, a donose se za period od najmanje 10 godina. Regulacioni planovi i urbanistički projekti su tehničko-regulativni planski dokumenti na osnovu kojih se razrađuju i definišu uslovi za projektovanje i građenje objekata, odnosno na osnovu kojih se prostor neposredno privodi planiranoj namjeni.

54. Prema članu 46, osnov za izradu regulacionog plana u urbanom području je urbanistički plan, a za područja van granice urbanog područja prostorni plan opštine odnosno prostorni plan područja. Regulacioni plan je osnova za izradu urbanističkog projekta, za izdavanje urbanističke saglasnosti, za pribavljanje građevinskog zemljišta i njegovu parcelaciju, kao i za druge planom predviđene intervencije u prostoru. Regulacioni plan donosi skupština opštine (član 49). Prema članu 53, priprema i izrada plana kao i njegovo donošenje vrši se u skladu sa ovim zakonom i drugim propisima donesenim na osnovu zakona. Postupak i način pripreme izrade planova, bliže će, po potrebi propisati ministar. U postupku izdavanja urbanističke saglasnosti primjenjuje se Zakon o opštem upravnom postupku, ukoliko odredbama ovog zakona nije drugačije određeno (član 80(1)).

55. Prema članu 55, nadležni organ opštine može donijeti neophodne planove ili odrediti neka druga tijela ili organizacije da budu nosioci pripreme plana. U toku formulacije plana, nosilac pripreme plana dužan je da obezbijedi saradnju i usaglašavanje sa svim zainteresovanim stranama, organima ili organizacijama nadležnim za poslove planiranja i programiranja razvoja. Pomenuti organi i organizacije su dužni da daju sve raspoložive podatke i druge informacije neophodne za izradu plana (član 56). Prema članu 58, skupštine nadležne za izradu planova mogu imenovati komisiju za izradu plana ("savjet plana").

56. Prema članu 60, nosilac pripreme plana utvrđuje nacrt plana i stavlja ga na javni uvid u trajanju od najmanje 30 dana. U toku ovog perioda se mogu dati mišljenja i pismene primjedbe na nacrt plana. Istovremeno sa izlaganjem nacrta plana na javni uvid, sprovodi se javna rasprava. Javnost se obavještava najmanje osam dana ranije o mjestu, trajanju i načinu javnog izlaganja nacrta plana. Nosilac pripreme plana, nakon javnog uvida i zauzetih stavova po pismenim primjedbama na nacrt plana, utvrđuje prijedlog plana i ostavlja ga nadležnoj skupštini na usvajanje i donošenje. Uz prijedlog plana, nosilac pripreme plana dužan je nadležnoj skupštini dostaviti i obrazloženje mišljenja primjedbama na nacrt plana koje nisu mogle biti prihvaćene.

57. Prema članu 62, ministar daje saglasnost na prijedlog prostornih i urbanističkih planova, kao i na prijedlog regulacionih planova prije donošenja planova. On može odbiti davanje saglasnosti na planove kada utvrdi da postupak njihovog donošenja i sadržaj nisu u skladu sa zakonom i propisima donesenim na osnovu zakona, odnosno kada utvrdi da planovi nisu u skladu sa planovima koji predstavljaju osnov za njihovu izradu. Ako ministar u roku od 60 dana ne da saglasnost ili ne obavijesti skupštinu nadležnu za donošenje plana o utvrđenim nepravilnostima, smatraće se da je saglasnost na prijedlog plana data.

58. Članom 64 je naređeno da se odluka o donošenju plana objavljuje u službenom glasniku. Plan je javni dokument, ukoliko za određene njegove dijelove nije drugačije određeno. Plan se izlaže na stalni javni uvid kod organa uprave nadležnog za poslove urbanizma. Prema članu 68, izmjena i dopuna plana vrši se po postupku donošenja plana. Iz člana 68 se može vidjeti da reviziju plana pokreće nosilac pripreme plana ili ministar. Revizija plana vrši se na način i po postupku koji je propisan za donošenje plana.

59. Izgradnji građevine, vršenju građevinskih i drugih radova na površini ili ispod površine zemlje, kao i promjeni namjene građevinskog zemljišta, pristupa se po prethodno pribavljenom rješenju o odobrenju za građenje (u daljem tekstu: građevinska

dozvola, član 90).

60. Organ uprave nadležan za poslove građenja može po službenoj dužnosti ili na zahtjev zainteresovanog lica narediti rušenje građevina ili dijela građevine za koje se utvrdi da zbog fizičke dotrajalosti, više sile, ratnih dejstava ili većih oštećenja ne može dalje da služi svojoj namjeni, ili da predstavlja opasnost po život ili zdravlje ljudi, okolne objekte i saobraćaj. Organ uprave može utvrditi uslove i mjere koje je potrebno provesti, pri rušenju. Žalba protiv naredbe o rušenju ne odlaže izvršenje rješenja (član 117).

I ŽALBENI NAVODI

61. Podnosilac prijave tvrdi da su povrijeđena njegova prava prema članu 9 Konvencije i članu 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju te da je došlo do diskriminacije u uživanju prava zagarantovanih ovim članovima. Žali se da trenutno nema ni jedne džamije u Zvorniku u kojoj bi njeni članovi mogli na odgovarajući način obavljati molitve.

II. PODNESCI STRANA

A. Tužena Strana

62. Tužena strana izjavljuje da podnosilac prijave nije iscrpila raspoložive domaće pravne lijekove. Štaviše, ona traži da Dom proglasi prijavu neprihvatljivom kao očigledno neutemeljenu i da povuče naredbe za privremene mjere koje je donio u vezi sa Riječanskom lokacijom 10. jula 1999. godine i 7. jula 2000. godine.

B. Podnosilac prijave

63. Što se tiče iscrpljivanja domaćih pravnih lijekova, podnosilac prijave izjavljuje da, u svjetlu ranije prakse organa Republike Srpske, nije bilo efikasnog domaćeg pravnog lijeka koji bi bio na raspolaganju za zaštitu njenih interesa. Podnosilac prijave naglašava da je njen posjed zaposjednut uz pristanak samih organa kojima se on trebao obratiti. Dalje, podnosilac prijave objašnjava da se bojala da se takav postupak mogao protumačiti kao provokacija i da je mogao izazvati suprotan efekat od onoga koji je tražio podnosilac prijave.

Što se tiče pitanja vlasništva, podnosilac prijave naglašava da su rušenje džamija namjerno izazvali organi tužene Strane koji su tada bile na vlasti. Podnosilac prijave smatra da nije mogla izgubiti vlasništvo na vjerskim objektima kao posljedicu nezakonitog rušenja jer bi se time retroaktivno legalizovalo rušenje.

I MIŠLJENJE DOMA

A. Prihvatljivost

1. Nadležnost *ratione personae*

65. Prije razmatranja merituma predmeta, Dom mora odlučiti da li da ga prihvati,

uzimajući u obzir kriterije prihvatljivosti sadržane u članu VIII Sporazuma. Prema članu VIII(1), Dom će primati, od svake Strane ili osobe, nevladine organizacije ili grupe pojedinaca koji tvrde da su "žrtve" povrede prava od neke Strane, prijave koje se tiču navodnih ili očiglednih povreda ljudskih prava u okviru člana 11(2) Sporazuma.

66. Status sadašnjeg podnosioca prijave, kao pravnog lica, u principu je kvalifikuje da djeluje kao nevladina organizacija u smislu člana VIII(1) Sporazuma. Međutim, Dom takođe mora utvrditi da li podnosilac prijave može tvrditi da je "žrtva" u vezi sa navodnim povredama. Tužena Strana nije stavila primjedbu u smislu da podnosiocu prijave nedostaje takav status a Dom je već donio odluku u sličnom predmetu da Islamska zajednica zadovoljava zahtjev "žrtve" u smislu člana VIII(1) Sporazuma i u vezi sa članom 9 Konvencije i članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. U vezi sa članom 9 Konvencije Dom je našao da je Islamska zajednica sposobna da posjeduje i da koristi prava sadržana u članu 9. U vezi sa članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju Dom je izjavio da je Islamska zajednica po domaćem zakonu pravno lice koje može posjedovati imovinu (predmet br. CH/96/29, gore pomenut u tački 34, tačkama 128-131). Dalje slijedi da podnosilac prijave može takođe tražiti status "žrtve" navodne diskriminacije u uživanju gore pomenutih prava. Prema tome, podnosilac prijave ispunjava zahtjev "žrtve" u smislu člana VIII(1) Sporazuma. Prijava je prema tome kompatibilna *ratione personae* sa Sporazumom u smislu člana VIII(2)(c).

2. Zahtjev za iscrpljivanje domaćih pravnih lijekova

67. Prema članu VIII(2)(a) Sporazuma, Dom takođe mora razmotriti da li postoje djelotvorni pravni lijekovi i da li je podnosilac prijave dokazala da su oni iscrpljeni. U konkretnom predmetu, tužena Strana navodi da je podnosilac prijave trebala podnijeti formalni zahtjev za dozvolu za rekonstrukciju Zamlaz džamije, Riječanske džamije i Divič džamije.

68. U slučaju banjalučkih džamija Dom je izjavio da podnosilac prijave treba imati normalnu odštetu uz pravne lijekove koji su mu dostupni i dovoljni da bi nadoknadio štetu u vezi sa navodnim povredama. Postojanje predmetnih pravnih lijekova mora biti dovoljno sigurno ne samo u teoriji nego i u praksi, a ukoliko nije tako, nedostaje im neophodna pristupačnost i djelotvornost. On je ustanovio da je u primjeni pravila o iscrpljivanju domaćih pravnih lijekova neophodno da se realno uzmu u obzir ne samo postojanje formalnih pravnih lijekova u domaćem pravnom sistemu, već i opšti pravni i politički kontekst u kojem oni djeluju kao i lične okolnosti podnosioca prijave (predmet br. CH/96/29, gore pomenut u tački 34, tačkama 142-143).

69. U ranijim predmetima Dom je zauzeo stav da je teret dokazivanja na tuženoj Strani da uvjeri Dom da je podnosiocu prijave bio na raspolaganju pravni lijek u teoriji kao i u praksi. (vidi npr. predmet br. CH/96/21, *Čegar*, odluka o prihvatljivosti od 11. aprila 1997., tačka 12, Odluke o prihvatljivosti i meritumu mart 1996. - decembar 1997.godine).

70. U konkretnom predmetu Dom nalazi ustanovljenim da podnosilac prijave nikada nije podnijela formalni zahtjev za ponovnu izgradnju predmetnih džamija. Dana 10. jula 1998. i 25. augusta 1998. uputila je navodno pisma Opštini Zvornik u kojima je zatražila da se zaštite lokacije na kojima su nekada stajale džamije. U slučaju Zamlaz lokacije,

podnosilac prijave je uputila pismo tadašnjem gradonačelniku opštine Zvornik i zatražila od njega da zaustavi građevinske radove; nijedno od ovih pisama nije sadržalo formalni zahtjev za građevinsku dozvolu. Čini se da je došlo do samo jednog neformalnog sastanka između bivšeg gradonačelnika opštine Zvornik i tuzlanskog Muftije u tom smislu.

71. Međutim, Dom ne može posmatrati pitanje domaćih pravnih lijekova izdvojeno od činjeničnog konteksta. Kao prvo, Zamlaz džamija, Riječanska džamija i Divič džamija su fizički uništene. Poslije toga su na nekim od tih lokacija podignuti neki novi objekti, naime višespratna zgrada na lokaciji Zamlaz džamije i srpska pravoslavna crkva na lokaciji Divič džamije. Lokaciju Riječanske džamije građani Zvornika danas djelimično koriste kao parkiralište, a djelimično kao pijacu; tužena Strana je obećala da će zaustaviti ovo bespravno korištenje, ali to nije uradila.

72. Štaviše, pravni status lokacijaje mijenjan jednostranom odlukom na štetu podnosioca prijave. U urbanističkom planu koji je na snazi ("Zvornik 2000") nije ucrtana Zamlaz džamija, iako je još uvijek postojala kada je plan revidiran 1989. Umjesto nje je za tu lokaciju predviđena visokogradnja. Shodno tome, Skupština opštine Zvornik je donijela rješenje 30. juna 1997. zbog kojeg je sada lokacija Zamlaz džamije registrovana u zemljišnu knjigu kao državna imovina sa pravom korištenja u korist državnog preduzeća "ODGP Inženjering Zvornik". Dana 3. februara 1998. "ODGP Inženjering Zvornik" je dobilo građevinsku dozvolu iako je groblje, koje je bilo dio objekta džamije, još uvijek bilo netaknuto u to vrijeme. U vezi sa lokacijom Divič džamije koja je u vlasništvu podnosioca prijave, izdata je urbanistička saglasnost za izgradnju pravoslavne crkve još 9. jula 1997. godine. Tužena Strana je poslije toga tolerisala njenu izgradnju u 1998. godini, iako očigledno nije postojala građevinska dozvola za tu izgradnju.

73. Uzimajući u obzir ove činjenice, Dom smatra da bi bilo beskorisno za podnosioca prijave da zatraži građevinsku dozvolu za predmetne lokacije. U vezi sa lokacijom Zamlaz džamije, s jedne strane, džamija nije predviđena relevantnim urbanističkim planom, što bi bila zakonska pretpostavka za izdavanje građevinske dozvole za taj objekat. S druge strane, bilo je očigledno da podnosilac prijave ne bi dobila građevinsku dozvolu za tu lokaciju jer su organi tužene Strane već izdali građevinsku dozvolu za izgradnju višespratnice koja je završena. Isto važi i za lokaciju Divič džamije na kojoj je izgrađena srpska pravoslavna crkva bez ikakve dozvole.

74. Pored toga, Dom zapaža da je naredio tuženoj Strani, *inter alia*, da izda dozvole podnosiocu prijave za rekonstrukciju sedam uništenih džamija u Banja Luci u odluci koja je uručena 11. juna 1999. (predmet br. CH/96/29, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, gore spomenuta u tački 34). Međutim, nijedna od ovih dozvola do sada nije izdata. S obzirom na očigledan propust tužene Strane da osigura podnosiocu prijave njena prava ustanovljena u ovoj konačnoj i obavezujućoj odluci samog Doma, Dom nalazi da je podnosilac prijave opravdano sumnjala u djelotvornost formalnog zahtjeva za građevinske dozvole za lokaciju Riječanske džamije, kao i druge dvije lokacije o kojima je riječ.

75. Na osnovu gore navedenih činjenica, Dom zaključuje da domaći pravni lijekovi koji su bili ili su trenutno pristupačni podnosiocu prijave ne bi mogli zadovoljiti standarde djelotvornosti u pogledu navedenih kršenja. Dom stoga nalazi da se moraju ispoštovati standardi prihvatljivosti iz člana VIII(2)(a) Sporazuma.

B. Meritum

76. Prema članu XI Sporazuma, Dom dalje mora obraditi pitanje da li predmet odaje da je tužena Strana prekršila svoje obaveze iz Sporazuma. Članom I Sporazuma je predviđeno da će Strane osigurati svim osobama pod svojom nadležnošću najviši nivo međunarodno priznatih prava i sloboda, uključujući prava i slobode predviđene u Konvenciji i drugim međunarodnim ugovorima nabrojanim u Dodatku uz Sporazum.

77. Prema članu 11(2) Sporazuma, Dom ima nadležnost da razmatra (a) navodne ili očigledne povrede Ijudskih prava predviđenih u Konvenciji i njenim protokolima i (b) navodnu ili očiglednu diskriminaciju koja proističe iz uživanja prava i sloboda predviđenih u 16 međunarodnih sporazuma nabrojanih u dodatku (uključujući Konvenciju), kada se navodi ili se čini da su Strane počinile takvu diskriminaciju, uključujući neki zvanični organ Strane, kantona, opštine ili nekog pojedinca koji djeluje pod nadležnošću takvog zvaničnika ili organa.

1. Član 9 Konvencije (sloboda vjeroispovijesti), posmatran izdvojeno i kao stvar diskriminacije

78. Podnosilac prijave navodi povredu slobode vjeroispovijesti. Posebno, podnosilac prijave tvrdi da je došlo do diskriminacije u uživanju ovog prava. Dom shvata argument podnosioca prijave tako da povreda i diskriminacija u uživanju posljednjeg prava direktno utiču na mogućnost podnosioca prijave i njenih pripadnika u Zvorniku da ispoljavaju svoju vjeru.

79. Dom će razmotriti navodne povrede i navode o diskriminaciji prema članu 11(2)(a) i prema članu 11(2)(b) Sporazuma u vezi sa članom 9 Konvencije koji glasi:

"1. Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjere; ovo pravo uključuje slobodu na promjenu vjere ili uvjerenja, i slobodu da, bilo kao pojedinac ili u zajednici sa drugima i privatno ili javno, ispoljava svoju vjeru ili uvjerenje, u služenju, podučavanju, praktikovanju i poštivanju.

2. Sloboda ispoljavanja nečije vjere ili uvjerenja će biti samo pod takvim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna su u demokratkom društvu u interesima javne sigurnosti, za zaštitu javnog reda, zdravlja i morala, ili za zaštitu prava i sloboda drugih."

80. Vraćajući se na pitanje da li član 9 Konvencije važi u ovom slučaju, Dom se prisjeća da je sloboda zaštićena članom 9 jedan od temelja "demokratskog društva" u okviru značenja Konvencije. Ona je u svojoj religijskoj dimenziji, jedan od najvitalnijih elemenata koji čine identitet vjernika i njihovu koncepciju života, ali je dragocjena i za ateiste, agnostike, skeptike i one kojih se ne tiče. Pluralizam koji se ne može razdvojiti od demokratskog društva, a koji je uveliko prevladao kroz vijekove, zavisi od toga (vidi Evr. sud za lj. pr., *Kokkinakis protiv Grčke* presuda od 25. maja 1993., Serija A br. 260 - A, str. 17, tačka 31).

81. Navodeći uplitanje u njena prava na slobodu vjeroispovijesti, podnosilac prijave se najprije poziva na uništavanje tri džamije do kojeg je došlo prije stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma (vidi tačke 25-27 gore) što nije sporno među stranama.

82. Međutim, Dom ima ograničenu nadležnost *ratione temporis* i može razmatrati samo navodne povrede ukoliko postoji tvrdnja da su se desile ili nastavile nakon 14. decembra 1995. On će prema tome samo ispitati da li događaji koji su se desili nakon toga datuma predstavljaju povredu koja se može pripisati tuženoj Strani prema članu 11(2) Sporazuma.

83. Podnosilac prijave je ukazala Domu na izgradnju višespratnice poslije stupanja na snagu Daytonskog sporazuma na lokaciji na kojoj je nakada stajala Zamlaz džamija. Podnosilac prijave tvrdi da je nova zgrada onemogućava da ponovo izgradi džamiju. Štaviše, u relevantnom urbanističkom planu "Zvornik 2000" Zamlaz džamija nije ucrtana iako je ona još uvijek postojala kada je plan revidiran od strane tužene Strane 9. marta 1989. Planom je predviđena zona visoke gradnje za ovu lokaciju jer džamiju - prema izjavi bivšeg načelnika Odjela za urbanizam koju je dao na javnoj raspravi - "nije bilo planirano zadržati". Dana 30. juna 1997. organi tužene Strane su donijeli rješenje prema kojem je lokacija registrovana u zemljišne knjige kao "državna imovina" sa pravom korištenja u korist državnog preduzeća "ODGP Inženjering Zvornik". Ovo preduzeće je dobilo građevinsku dozvolu od tužene Strane 3. februara 1998. godine, iako je na lokaciji još bilo netaknuto groblje; radnici spomenutog preduzeća su kasnije uklonili preostale dijelove grobova, a tužena Strana ih nije spriječila u tome.

84. U vezi sa lokacijom bivše Riječanske džamije, podnosilac prijave navodi da je oko te lokacije podignuta ograda poslije stupanja na snagu Daytonskog sporazuma i da su za nju planirani građevinski radovi. Pored toga, podnosilac prijave se žali da su tamo postavljeni pijačni štandovi i da se jedan dio koristi baspravno kao parkiralište. Podnosilac prijave navodi, a tužena Strana ne poriče da nije poduzela nikakve mjere da to spriječi. Osim toga, podnosilac prijave navodi da su počeli radovi na izgradnji zanatskog centra i da je u tu svrhu uzurpirana parcela podnosioca prijave k.č. 944/2 (32 m²) pored lokacije bivše Riječanske džamije od početka 2000. godine. Međutim, posljednju izjavu nisu potvrdila dva inženjera geodezije koje je imenovao Dom.

85. Kada je riječ o Divič lokaciji, podnosilac prijave navodi da je urbanistička saglasnost za izgradnju srpske pravoslavne crkve izdata 9. jula 1997. - tj. poslije stupanja na snagu Daytonskog sporazuma - a da su je izdali nadležni organi tužene Strane iako je lokacija registrovana u zemljišnim knjigama kao imovina podnosioca prijave. U 1998. godini je tužena Strana tolerisala izgradnju ove crkve iako očigledno nije postojala građevinska dozvola za nju.

86. Prije nego što ocijeni navodne radnje i propuste organa tužene Strane, Dom smatra da je nužno prisjetiti se da su Strane preuzele obavezu da "osiguraju" prava i slobode spomenute u Sporazumu svim osobama pod svojom nadležnošću. To ne obavezuje Strane samo da se suzdrže od kršenja tih prava i obaveza, nego Stranama nameće i pozitivnu obavezu da osiguraju i zaštite ta prava (vidi predmet br. CH/96/29, gore pomenut u tački 34, tački 161).

87. Dom se prisjeća da je već ustanovio, u predmetu banjalučkih džamija, da pravo na vjeroispovijest uključuje i pravo da se izgradi prostor za vršenje obreda (predmet br. CH/96/29, gore pomenut u tački 34, tački 182). Stoga nalazi da izdavanje građevinske dozvole za višespratnicu na lokaciji Zamlaz džamije, prešutno prihvatanje uklanjanja preostalih dijelova mezarja sa lokacije, kao i izgradnja navedenog objekta predstavljaju jasno uplitanje u - ili "ograničavanje" - prava vjernika Muslimana u Zvorniku da

slobodno ispoljavaju svoju vjeru, kako je zagarantovano članom 9(1) posmatranom izdvojeno.

88. U vezi sa lokacijom Riječanske džamije, Dom nalazi da korištenje lokacije onemogućava podnosioca prijave da je koristi za vjerske aktivnosti. Sve ovo se desilo u najmanju ruku uz prešutno odobravanje lokalnih organa vlasti te se stoga može pripisati tuženoj Strani u smislu člana 11(2) Sporazuma. Prema tome, Dom nalazi da je došlo do uplitanja u pravo podnosioca prijave na slobodu vjeroispovijesti u pogledu lokacije Riječanske džamije.

89. U vezi sa lokacijom na kojoj je nekada stajala Divič džamija, Dom nalazi da je podnosilac prijave spriječen da koristi svoju imovinu zato što je na njoj podignuta srpska pravoslavna crkva. Iako za to nije izdata građevinska dozvola, organi tužene Strane nisu poduzeli nikakvu radnju protiv izgradnje te crkve. Dom stoga nalazi da je došlo do uplitanja u pravo podnosioca prijave na slobodu vjerosipovijesti i u pogledu lokacije Divič džamije.

90. Gore navedena uplitanja se mogu pripisati tuženoj Strani prema članu 11(2) Sporazuma.

91. Za svako uplitanje u pravo na slobodu vjeroispovijesti se mora pokazati da je bilo opravdano prema članu 9(2) Konvencije. To znači da je takvo uplitanje moralo biti "propisano zakonom, i mora biti "neophodno u demokratskom društvu" za jačanje jednog ili više "legitimnih ciljeva" iscrpno nabrojanih u članu 9(2).

92. Dom zapaža da je sporno jesu li sva ustanovljena uplitanja "propisana zakonom". Mišljenja je, međutim, da se ova stvar može ostaviti po strani ako se čini da uplitanje nije služilo "legitimnom cilju" u okviru značenja gore navedene odredbe. Stoga će se vratiti na taj aspekt predmeta.

93. Podnosilac prijave navodi da su radnje tužene Strane bile usmjerene na jačanje diskriminatorskih ciljeva. U prilog ovoj tvrdnji, najprije navodi da su tri džamije o kojima je riječ fizički uništene. Poslije toga su izgrađeni novi objekti na dvije lokacije, naime višespratnica na lokaciji Zamlaz džamije i srpska pravoslavna crkva na lokaciji Divič džamije. Dio lokacije Riječanske džamije građani Zvornika koriste kao parking, a dio kao pijacu. Tužena Strana je obećala da će zaustaviti ovo protupravno korištenje, ali to nije uradila. Štaviše, podnosilac prijave se poziva na promjene u pravnom statusu lokacija, koje su, prema njenoj tvrdnji, izvršene na njenu štetu. Podnosilac prijave uvjerava da je ovo dio promišljene politike koja se sprovodi kako bi se spriječila islamska vjera u opštini Zvornik.

94. Tužena Strana se ograničila na navod da, iako podnosiocu prijave nije dozvoljeno da rekonstruiše predmetne džamije, jedini razlog je bio to što nikada nije formalno zatražila neophodnu dozvolu. Pitanje diskriminacije se stoga ne može ni postaviti.

95. Dom najprije zapaža da je argument tužene Strane o pitanju o kojem je ovdje riječ istovjetan sa argumentom na kojem je zasnovana njena primjedba da nisu iscrpljeni domaći pravni lijekovi. Dom se poziva na svoje zaključke u tačkama 67 do 75 gore.

96. Dom zatim zapaža da je zabrana diskriminacije ključni cilj Opšteg okvirnog

sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini kojem se mora pridati posebna važnost (pozivanje na Čegar prihvatljivost i meritum, Odluke 1998., tačka 82). U kontekstu sadašnjeg predmeta - odgovarajuće je posebno uzeti u obzir značaj sprječavanja - i, ako je neophodno, zaustavljanja - diskriminacije na osnovu vjeroispovijesti i etničkog porijekla kako bi se omogućilo izbjeglicama i raseljenim licima da se sigurno vrate u svoje domove, u skladu sa obavezama koje su preuzele Strane prema članu 1(2) Aneksa 7 uz Opšti okvirni sporazum.

97. U ispitivanju da li je došlo do diskriminacije Dom je doslijedno ustanovio da je prvo potrebno odrediti da li je prema podnosiocu prijave postupano drugačije u odnosu na druge u istim ili približno istim situacijama. Svako drugačije ponašanje treba se smatrati diskriminatorskim ako nema razumnog ili objektivnog opravdanja, odnosno ako ne teži legitimnom cilju ili ako nema razumnog odnosa proporcionalnosti između upotrijebljenih sredstava i cilja čija se realizacija traži. Tužena Strana je dužna da opravda drugačiji tretman koji se zasniva na bilo kom od ovih osnova nabrojanih u relevantnim odredbama, uključujući vjersku ili nacionalnu pripadnost (vidi predmet br. CH/97/45, *Hermas*, odluka o prihvatljivosti i meritumu od 16. januara 1998. godine, tačka 86 i dalje i predmet br. CH/97/46, *Kevešević*, odluka o meritumu od 15. jula 1998. godine, tačka 92, Odluke i izvještaji 1998.godine).

98. Vraćajući se na sadašnji predmet, Dom najprije zapaža da je članom 28 Ustava Republike Srpske zaštićeno pravo na vjeroispovijest i predviđeno da su vjerske zajednice jednake pred zakonom i da mogu slobodno vršiti svoje vjerske dužnosti i službu. Međutim, istom odredbom je izdvojena Srpska pravoslavna crkva kao "crkva srpskog naroda" i predviđeno je da će "Država" pomagati Pravoslavnoj crkvi materijalno i saradivati s njom na svim poljima. Dom u ovom predmetu nije pozvan da određuje da li ovaj povlašteni tretman dat Pravoslavnoj crkvi sam po sebi predstavlja diskriminatorsko postupanje prema institucijama ili pojedincima koji ne čine tu Crkvu. Međutim, nepovoljniji uslovi kojima su Ustavom tužene Strane izloženi pripadnici podnosioca prijave jeste element koji se mora imati na umu pri ispitivanju da li postupanje prema njima u cjelini predstavlja diskriminaciju (uporedi predmet br. CH/96/29, gore pomenut u tački 34, tački 157).

99. U smislu gore navedenih razmatranja Dom nalazi ustanovljenim da su vjernici muslimani u Zvorniku koji, od rata čine lokalnu vjersku manjinu, izloženi drugačijem postupanju u poređenju sa Srbima pravoslavne vjeroispovijesti. Gore navedene radnje i propusti organa vlasti tužene Strane su postepeno pogoršali situaciju podnosioca prijave u Zvorniku u poređenju sa drugim vjerskim zajednicama, naročito srpskom pravoslavnom crkvom (uporedi, na primjer, lokaciju Divić gdje je stara džamija uništena i umjesto nje izgrađena srpska pravoslavna crkva). U gore navedenim izuzetnim okolnostima je odogovornost tužene Strane da pokaže da je to postupanje objektivno opravdano kako u nastojanju da se postigne legitiman cilj sredstvima koja su proporcionalna tom cilju. U slučaju da nema takvog opravdanja, na tuženoj Strani je da pokaže da su njeni organi poduzeli razumne korake da zaštite pripadnike podnosioca prijave u Zvorniku od tih diskriminatorskih radnji. Tužena Strana je propustila da poduzme te korake.

100. Pošto nema razumnog i objektivnog opravdanja za različito postupanje, Dom nalazi da su organi vlasti u Zvorniku i aktivno učestvovali u, a i pasivno tolerisali diskriminaciju vjernika muslimana zbog njihove vjere i nacionalnog porijekla. Ovaj stav organa vlasti je ometao - i dalje ometa - lokalne vjernike muslimane u uživanju njihovog

prava na slobodu vjeroispovijesti koje je definisano u Konvenciji, iz razloga i u mjeri koja, gledano u cjelini, jeste jasno diskriminatorna. Pored toga, takav stav može samo obeshrabrati pripadnike podnosioca prijave inače, a naročito muslimane izbjeglice i raseljena lica da se vrate u područje Zvornika gdje je proces povratka još uvijek marginalan. Iz toga slijedi da tužena Strana nije ispoštovala svoje obaveze iz Sporazuma da poštuje i osigura pravo na slobodu vjeroispovijesti bez diskriminacije.

101. Pošto diskriminacija nikad ne može biti legitiman cilj uplitanja u ljudska prava, Dom nalazi povredu prava na slobodu vjeroispovijesti prema članu 9 Konvencije kao i diskriminaciju u uživanju ovog prava.

2. Član 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju (pravo na imovinu), razmatran izdvojeno i kao stvar diskriminacije

102. Dom je kao sljedeće razmatrao predmet prema članu 11(2)(a) i (b) Sporazuma u vezi sa članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. Ponovo će uzeti u obzir činjenice na kojima je zasnovao svoj nalaz o povredi i diskriminaciji u uživanju prava na vjeroispovijest koje je zaštićeno, *inter alia*, članom 9 Konvencije (vidi tačke 78-101). U svrhu ispitivanja prema članu 1 Protokola br. 1 Dom će ograničiti svoje razmatranje na one navode za koje smatra da se trebaju razmotriti isključivo prema ovoj odredbi.

"Član 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju glasi:

Svako fizičko i pravno lice ima pravo na mirno uživanje svoje imovine. Niko neće biti lišen svoje imovine izuzev u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim principima međunarodnog prava.

Prethodne odredbe neće, ipak, utjecati na bilo koji način na pravo Države da primjeni takve zakone ukoliko smatra neophodnim kontrolu korištenja imovine u skladu sa opštim interesom ili da obezbijedi plaćanje poreza ili drugih doprinosa ili kazni."

103. Član 1 Protokola br. 1 dakle sadrži tri pravila. Prvo je opšti princip mirnog uživanja imovine. Drugo pravilo pokriva lišavanje imovine i podvrgava ga zahtjevima javnog interesa i uslovima propisanim zakonom. Treće pravilo uređuje korištenje imovine prema zahtjevima opšteg interesa i domaćeg prava. Mora se odrediti u pogledu svih ovih situacija, da li je postavljena pravična ravnoteža između zahtjeva javnog interesa zajednice i zahtjeva zaštite osnovnih prava podnosioca prijave (vidi, predmet br. CH/96/17, *Blentić*, odluka o prihvatljivosti i meritumu od 5. novembra 1997. godine, tačka 31, Odluke o prihvatljivosti i meritumu mart 1996 - decembar 1997. godine).

a. Imovina u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1

104. Kako bi se pozvala na pravo prema članu 1 Protokola br. 1 u pogledu imovine, od podnosioca prijave se može zatražiti da pokaže da je imala pravo na predmetnu imovinu, u slučaju da nema ispravu o vlasništvu, da je vlasništvo ustanovljeno dugim neosporavanim posjedom i korištenjem (uporedi Evr. sud za ljudska prava, *Sveti manastiri protiv Grčke*, presuda od 9. decembra 1994. godine, Serija A br. 301 - a, str. 32, tačke 58-60). Međutim, osim prava *in rem*, i različite ekonomske vrijednosti i druga prava *in personam* se mogu smatrati imovinom koja spada u okvir zaštite člana 1

Protokola br. 1 uz Konvenciju (vidi, npr., predmet br. CH/96/28, *M.J.*, odluka od 7. novembra 1997. godine, tačka 32, Odluke o prihvatljivosti i meritumu mart 1996 - decembar 1997. godine). Dakle, pojam "imovina" u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1 može podrazumijevati prava koja nisu priznata kao "imovinska prava" u domaćem zakonu Države potpisnice.

(a) Lokacije bivše Zamlaz i Riječanske džamije

105. U konkretnom predmetu, Dom nalazi ustanovljenim da je tokom nacionalizacije u tadašnjoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, nacionalizovano zemljište na kojem su stajale Riječanska i Zamlaz džamija. Džamije i pripadajuće zemljište, kao što su mezarja, su međutim ostale imovina podnosioca prijave. Dom nadalje zapaža da je, prema članu 40(1) Zakona o građevinskom zemljištu, koji je na snazi od 1986. godine (vidi tačke 42-44 gore) podnosilac prijave zadržava pravo da koristi zemljište na lokacijama uništenih džamija koje su spomenute u prethodnom tekstu sve dok na njemu postoje građevine.

106. U vezi sa Zamlaz džamijom, Dom najprije zapaža da je mezarje bilo još nedirnuto u 1998. godini. Stoga je pravo na korištenje zemljišta još uvijek postojalo prema članu 40 Zakona o građevinskom zemljištu (tačka 42 gore) kada je Daytonski sporazum stupio na snagu.

107. Štaviše, članom 43 Zakona o građevinskom zemljištu je predviđeno da, ako zgrada nije ekspropisana, već je uništena višom silom ili odlukom nadležnog organa s obzirom na narušenost, njen vlasnik zadržava prioritarno pravo korištenja zemljišta za izgradnju, pod uslovom da je regulacionim ili urbanističkim planom predviđena izgradnja objekta na kojem neko može imati imovinsko pravo. Uništavanje Zamlaz džamije i Riječanske džamije su bili potpuno van kontrole podnosioca prijave i prema tome je - kao što je Dom već izjavio u predmetu br. CH/96/29 (gore pomenut u tački 34, tački 194) - zaključena u pravnom terminu kao *vis major*. Štaviše, Dom je naveo u istom predmetu (*ibidem*, tačka 194) da se ne bi činilo da bi pravnom definicijom uobičajenom u bivšoj SFRJ bilo isključeno da se događaj kao što je rušenje džamija podnosioca prijave smatra *višom silom* u smislu člana 43 (vidi tačku 45 gore).

108. Tačno je da su u članu 43 postavljeni dodatni uslovi koji su relevantni: iako podnosilac prijave uživa, prema članu 40(1), pravo na korištenje zemljišta na kojem su nekada stajale Zamlaz i Riječanska džamija, njeno pravo da koristi to zemljište za novu građevinu zavisi od toga da li su regulacionim ili opštim urbanističkim planom predviđene takve zgrade. U vezi sa lokacijom Riječanske džamije, vještaci koji su saslušani na javnoj raspravi obavijestili su Dom da je u urbanističkom planu koji je na snazi ("Zvornik 2000") ucertana džamija. S druge strane, za lokaciju na kojoj je nekada stajala Zamlaz džamija nije predviđena džamija već je to "zona visoke gradnje". Dom, međutim, zapaža da je Zamlaz džamija još uvijek postojala kada je 1989. godine revidiran urbanistički plan "Zvornik 2000". Dom nalazi da propust da se u urbanistički plan unese vjerski objekat, iako je tada još uvijek stajao na predmetnoj lokaciji, ne može biti takve prirode da podrazumijeva gubitak prava na korištenje u okviru značenja člana 43. Na osnovu informacija pred sobom, Dom je stoga uvjeren da podnosilac prijave ima prioritarno pravo korištenja lokacija Zamlaz džamije i Riječanske džamije prema članu 43.

109. Bilo na osnovu člana 40 ili člana 43 Zakona o građevinskom zemljištu, Dom nalazi da pravo podnosioca prijave da koristi zemljište na lokacijama Zamlaz i Riječanske džamije u svrhe rekonstrukcije jeste izvršno pravo sa ekonomskom vrijednošću koja se ima smatrati "imovinom" podnosioca prijave u smislu člana 1 Protokola br. 1.

(b) Lokacija Divič džamije

110. Dom zapaža da je, prema zemljišnoj knjizi, lokacija na kojoj je nekada stajala Divič džamija imovina podnosioca prijave.

(c) Zaključak

111. Dom zaključuje da su mezarje na lokaciji Zamlaz džamije i druge vrijednosti kao što je pravo na korištenje lokacije Zamlaz džamije za izgradnju, pravo na korištenje lokacije Riječanske džamije i vlasničko pravo na lokaciji Divič džamije predstavljali, 14. decembra 1995. godine, "imovinu" podnosioca prijave u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1. Dom kao sljedeće mora razmotriti je li se, i ako jeste, u skladu sa kojim pravilom ove odredbe tužena Strana uplitala u imovinu podnosioca prijave.

b. Uplitanje

112. U vezi sa lokacijom Zamlaz džamije, Dom nalazi da je uklanjanje mezarja sa ove lokacije kao i naknadna izgradnja višespratnice bila uplitanje u uživanje imovine podnosioca prijave. U vezi sa Divič lokacijom, Dom smatra da je izgradnja srpske pravoslavne crkve na ovoj lokaciji bila bitno uplitanje u uživanje prava na imovinu podnosioca prijave. Izgradnja ovog objekta predstavlja opsežno i definitivno zauzimanje predmetnog zemljišta na kome podnosilac prijave ima prioritarno pravo korištenja ili na kome ima pravo vlasništva. Međutim, tužena Strana nije formalno lišila podnosioca prijave njegovih prava. Ovi postupci se, prema tome, moraju smatrati kao oni koji uključuju *de facto* lišenje posjeda podnosioca prijave.

113. U vezi sa lokacijom Riječanske džamije Dom najprije zapaža da tužena Strana nije izvršila ni formalnu ni *de facto* eksporpirijaciju. Korištenje ove lokacije za parking prostor i pijacu trebalo je biti samo privremeno. Podnosilac prijave stoga može vratiti svoje zemljište čim tužena Strana onemogući protupravno korištenje. Prema tome, ne može se reći da je ovdje podnosilac prijave definitivno lišena svoje imovine. Propust tužene Strane da spriječi građane Zvornika da koriste dio lokacije Riječanske džamije za pakring, a dio za pijacu, isto tako ne predstavlja kontrolu korištenja. Međutim, propust tužene Strane da spriječi sadašnje građane Zvornika da koriste dio lokacije Riječanske džamije za pakring, a dio za pijacu, bez svake sumnje onemogućava podnosioca prijave da koristi lokaciju za rekonstrukciju svoje džamije. On, prema tome, predstavlja uplitanje u opšti princip mirnog uživanja imovine po članu 1 Protokola br. 1. Dakle, Dom ne može za njih smatrati da su u javnom interesu. Dom stoga smatra da je povrijeđen član 1 Protokola br. 1.

c. Diskriminacija

114. Dom je gore našao da su razni postupci i propusti koji su imali za rezultat povredu prava na slobodu vjeroispovisti zasnovani na diskriminatorskim osnovama (vidi tačke 83-101 gore). Isto smatra da je tačno da je došlo do uplitanja u prava na mirno uživanje

posjeda po članu 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. Ne može se smatrati, prema tome, da su takva uplitanja u skladu sa javnim interesem.

115. Dom, prema tome, nalazi povredu prava na mirno uživanje imovine po članu 1 Protokola br. 1 kao i diskriminaciju u uživanju ovog prava.

3. Zaključak

116. U zaključku, Dom je ustanovio da ovaj predmet uključuje povrede prava na slobodu vjeroispovijesti pripadnika podnosioca prijave prema članu 9 Konvencije kao i povredu prava na mirno uživanje imovine podnosioca prijave prema članu 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. Dom je takođe ustanovio diskriminaciju u uživanju oba ova prava.

I PRAVNI LIJEKOVI

117. Prema članu XI(1)(b) Sporazuma, Dom još mora riješiti pitanje, koje bi korake trebala poduzeti tužena Strana, da ispravi povrede Sporazuma koje je Dom ustanovio, uključujući naredbe da od neke radnje odustane ili prestane, novčanu naknadu (uključujući materijalnu i nematerijalnu štetu), i privremene mjere.

118. Podnosilac prijave traži da tuženoj Strani bude naređeno da u roku od 90 dana o vlastitom trošku ukloni izgrađenu višespratnicu sa lokacije Zamlaz džamije, da odobri rekonstrukciju bivše Zamlaz džamije i plati podnosiocu prijave iznos od 50.000 KM na ime kompenzacije. U vezi sa lokacijom bivše Riječanske džamije, podnosilac prijave traži od Doma da naredi tuženoj Strani da zaustavi građevinske radove na parceli k.č. 944/2, da odobri rekonstrukciju džamije i ukloni objekte koji su već izgrađeni. U vezi sa lokacijom bivše Divić džamije, podnosilac prijave traži od Doma da naredi tuženoj Strani da u roku od 90 dana o vlastitom trošku ukloni pravoslavnu crkvu na toj lokaciji, da odobri rekonstrukciju džamije i da plati podnosiocu prijave iznos od 50.000 KM na ime kompenzacije. Pored toga, podnosilac prijave želi da tuženoj Strani bude naređeno da se uzdrži od svakog daljeg korištenja predmetnih lokacija.

119. Kada je riječ o različitim gore navedenim tužbenim zahtjevima, Dom je ustanovio da je tužena Strana prekršila svoju obavezu da svima pod svojom nadležnošću osigura, bez diskriminacije, prava zagarantovana u Sporazumu. Kako smo se ranije prisjetili, zabrana diskriminacije je jedan od glavnih ciljeva Opšteg okvirnog sporazuma kojem i Dom i Strane moraju pridati posebnu važnost.

120. Dakle, Dom nalazi odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od 6 mjeseci od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, uz konsultaciju sa Islamskom zajednicom, i samo za njene potrebe, dodijeli odgovarajuću građevinsku lokaciju u centru grada Zvornika i da dozvoli, po zahtjevu Islamske zajednice, izgradnju džamije kojom bi se zamijenila ranija Zamlaz džamija.

121. U vezi sa Riječanskom lokacijom, Dom naređuje tuženoj Strani da ukloni sa ove lokacije, u roku od mjesec dana o dana kad ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, sve pijačne tezge, da okonča njeno korištenje kao parking prostora i da ne dozvoli korištenje ove lokacije ni za jednu namjenu koja utiče na ili se upliće u prava Islamske zajednice. Dom, zatim, smatra

odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od prijema zahtjeva u tom smislu, izda potrebnu dozvolu za ponovnu izgradnju džamije na lokaciji na kojoj je ranije bila.

122. Što se tiče lokacije na kojoj je nekad bila Divič džamija, Dom nalazi odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od 6 mjeseci od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, uz konsultaciju sa Islamskom zajednicom, i samo za njene potrebe, dodijeli odgovarajuću građevinsku lokaciju u blizini bivše Divič džamije i da dozvoli, po zahtjevu Islamske zajednice, izgradnju džamije kojom bi se zamijenila ranija Divič džamija.

123. Što se tiče zahtjeva podnosioca prijave u vezi sa kompenzacijom u ukupnom iznosu od 100.000 KM, Dom želi da naglasi da on nije nadležan, *ratione temporis*, za dodjelu bilo kakve kompenzacije za razaranja džamija u 1992. godini niti za bilo koju drugu materijalnu ili nematerijalnu štetu koja je pretrpljena prije 14. decembra 1995. godine. Za period nakon stupanja na snagu Daytonskog mirovnog sporazuma, Dom nalazi odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da plati podnosiocu prijave za moralne štete koje je pretrpio nakon 14. decembra 1995. godine iznos od 10.000 KM u roku od 30 dana od dana kad ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma.

VIII ZAKLJUČCI

124. Iz gore navedenih razloga, Dom odlučuje:

1. sa 6 glasova za i 1 protiv, da prijavu proglasi prihvatljivom;
2. jednoglasno, da je u Zvorniku došlo do povrede prava Islamske zajednice na slobodu vjeroispovijesti kako je zagantovano članom 9 Konvencije posmatranim izdvojeno, čime je tužena Strana prekršila član I Sporazuma;
3. jednoglasno, da je u Zvorniku došlo do povrede prava Islamske zajednice na mirno uživanje imovine kako je zagantovano članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju posmatranim izdvojeno, čime je tužena Strana prekršila član I Sporazuma;
4. jednoglasno, da je Islamske zajednica u Zvorniku diskriminisana u uživanju prava na slobodu vjeroispovijesti kako je zagantovano članom 9 Konvencije, čime je tužena Strana prekršila član I Sporazuma;
5. jednoglasno, da je Islamska zajednica u Zvorniku diskriminisana u mirnom uživanju svoje imovine kako je zagantovano članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju, čime je tužena Strana prekršila član I Sporazuma;
6. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj Strani da u roku od 6 mjeseci od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, uz konsultaciju sa Islamskom zajednicom, i samo za njene potrebe, dodijeli odgovarajuću građevinsku lokaciju u centru grada Zvornika i da dozvoli, po zahtjevu Islamske zajednice, izgradnju džamije kojom bi se zamijenila ranija Zamlaz džamija;
7. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj Strani da sa Riječanske lokacije, u

roku od mjesec dana od dana kad ova odluka ostane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, ukloni sve pijačne tezge i da prestane sa korištenjem te lokacije kao parking prostora te da ne dozvoli da se ta lokacija više koristi za bilo koje svrhe kojima se utiče na ili upliće u prava Islamske zajednice; te da, u roku od 3 mjeseca po prijemu zahtjeva Islamske zajednice za tu svrhu, izda potrebnu dozvolu za ponovnu izgradnju Riječanske džamije na lokaciji na kojoj je ranije bila;

8. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj strani da, u roku od 6 mjeseci od dana kad ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, uz konsultaciju sa Islamskom zajednicom, i samo za njene potrebe, dodijeli odgovarajuću građevinsku lokaciju u blizini lokacije bivše Divič džamije i da dozvoli, po zahtjevu Islamske zajednice, izgradnju džamije kojom bi se zamijenila ranija Divič džamija;

9. sa 5 glasova za i 2 protiv,

- a) da naredi tuženoj Strani da plati podnosiocu prijave, kao novčanu kompenzaciju za pretrpljenu moralnu štetu nakon 14. decembra 1995. godine u vezi sa svim predmetnim lokacijama 10.000 KM u roku od 30 dana od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, i
- b) da će plaćati godišnju kamatu od 4% na ovaj iznos ili svaki neplaćeni dio tog iznosa od dana kada istekne gore navedeni rok do datuma potpunog izmirenja;

10. sa 5 glasova za i 2 protiv, da naredi tuženoj Strani da obavijesti Dom, u roku od 6 mjeseci od dana kad ova odluka postane konačna i obavezujuća uskladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, o koracima koje je preduzela da bi ispunila gore navedene naredbe.

(potpisao)
Peter KEMPEES
Arhivar Doma

(potpisao)
Giovanni GRASSO
Predsjednik Vijeća II

U skladu sa pravilom 61 Pravila procedure Doma, izdvojena mišljenja gosp. Dekovića i gosp. Popovića su priložena uz ovu odluku.

ANEKS

Shodno pravilu 61 Pravila procedure pred Domom za ljudska prava BiH u predmetu br. CH/98/1062 aplikanta Islamske zajednice BiH protiv tužene Strane Republike Srpske ovaj Aneks sadrži izdvojeno mišljenje o djelimičnom neslaganju gosp. Mehmeda DEKOVIĆA sa odlukom Doma.

IZDVOJENO MIŠLJENJE GOSP. Mehmeda DEKOVIĆA

U navedenom predmetu Doma, pod gornjim brojem, zaključkom pod 9a. naređeno je tuženoj da plati podnosiocu prijave, kao novčanu kompenzaciju za pretrpljenu moralnu

štetu nakon 14. decembra 1995 godine u vezi sa svim porušenim sakralnim objektima 10.000 KM u roku od 30 dana od dana kada odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma. Identičan stav iznijet je i u tač. 123 odluke u okviru odjeljka VII Pravni lijekovi.

Član Doma i autor ovog izdvojenog mišljenja smatra da je odluka Doma u dijelu o kompenzaciji za moralnu štetu neprihvatljiva. Naime, u situaciji kada je Dom već zaključio da aplikantu - Islamskoj zajednici BiH, kao pravnom licu, pripada pravo na novčanu kompenzaciju za pretrpljenu moralnu-nematerijalnu štetu u iznosu od 10.000 KM smatram da se nameću dva krucijalna pitanja. Prvo, zašto su u odluci izostali navodi po kom osnovu je pravo za kompenzaciju priznato aplikantu, kao i razlozi u pogledu visine dosuđene kompenzacije. Te razloge je u odluci trebalo iznijeti pogotovo ako se ima u vidu da se kompenzacija za moralnu štetu dosuđuje po nekoliko osnova. Da je to učinjeno lakše be se shvatilo pitanje u vezi sa visinom utvrđene kompenzacije. Naime, visina dosuđenog iznosa, po mom mišljenju, ne samo da je bagatelna, već na određen način vrijeđa vjerska osjećanja aplikanta i njegovih vjernika, s obzirom na način kako je došlo do povrede prava, a što nije potrebno posebno elaborirati, jer je o tome dovoljno rečeno u obrazloženju odluke. Dosuđeni iznos ne može predstavljati satisfakciju za više porušenih sakralnih objekata, za način na koji su se nakon toga koristile njihove lokacije (parking prostor, pijace, izgradnja pravoslavne crkve i dr.), te za nepreduzimanje nikakvih mjera tužene da se otklone posljedice njihovog rušenja. Zbog toga se čini da je odluka u dijelu u kojem je odlučeno o kompenzaciji za moralnu štetu manjkava.

Isto tako, nisam saglasan sa zaključcima Doma kojima se naređuje Republici Srpskoj da izvrši određene radnje kao n.p.r. izdavanje građevinske dozvole za gradnju ali tek po zahtjevu Islamske zajednice. Ovo iz dva razloga. Prvi, što smatram da odluka Doma i njegova naredba predstavljaju direktnan osnov da se i bez formalne procedure dozvoli izgradnja srušenih sakralnih objekata i drugi što su do sada vršene opstrukcije i po podnijetim zahtjevima nisu donijete odgovarajuće odluke od strane nadležnih upravnih organa (eklatantan primjer Ferhadija džamije u Banja Luci).

U Sarajevu, 7. novembra 2000. (potpisao)

ANEKS

Shodno pravilu 61 Pravila procedure pred Domom za Ijudska prava BiH u predmetu br. CH/98/1062 aplikanta Islamske zajednice protiv tužene Strane Republike Srpske ovaj Aneks sadrži izdvojeno mišljenje o djelimičnom neslaganju gosp. Vitomira POPOVIĆA sa odlukom Doma.

Izdvojeno mišljenje o neslaganju člana Doma Prof. dr. Vitomira Popovića sa odlukom br. CH/98/1062 od 9. novembra 2000.

Ne slažem se sa odlukom Doma za ljudska prava BiH broj gornji iz sljedećih razloga:

1. Članom VIII(2)(a) Sporazuma o Ijudskim pravima kao aneksa 6 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH je propisano: "Dom takode mora razmotriti da li postoje djelotvorni pravni lijekovi i da li je podnosilac prijave dokazao da su oni iscrpljeni."

U tački 70 odluke Domaje navedeno:

"U konkretnom predmetu Dom nalazi ustanovljenim da podnosilac prijave nikada nije podnijela formalni zahtjev za ponovnu izgradnju predmetnih džamija. Dana 10. jula 1998. i 25. augusta 1998. uputila je navodno pisma opštini Zvornik u kojima je zatražila da se zaštite lokacije na kojima su nekada stajale džamije. U slučaju lokacije Zamlaz džamije, podnosilac prijave je uputila pismo tadašnjem gradonačelniku opštine Zvornik i zatražila od njega da zaustavi građevinske radove. Nijedno od ovih pisama nije sadržalo formalni zahtjev za građevinsku dozvolu. Štaviše, čini se da je došlo do samo jednog formalnog sastanka između bivšeg gradonačelnika opštine Zvornik i tuzlanskog muftije.

Pravilom 49 procedure Doma usvojenim 13. decembra 1996. godine je propisano:

"Dom može odmah proglasiti prijavu neprihvatljivom po stavu 2 člana VIII Sporazuma ili može **odlučiti** da obustavi razmatranje, odbaci ili briše prijavu po zadnjem stavu člana VIII.

Dakle,

jedinu odluku koju je Dom u konkretnom slučaju mogao donijeti je da shodno gore navedenim odredbama Sporazuma i Pravila procedure proglasi prijavu neprihvatljivom radi neiscrpljivanja domaćih pravnih lijekova, ili da ohustavi razmatranje - prekine postupak dok se ovi lijekovi ne iscrpe pred domaćim nadležnim organima Republike Srpske, kao tužene Strane.

Postupajući na način naveden u odluci, i odlučujući u meritumu Dom je izašao izvan okvira svoje nadležnosti, što predstavlja kršenje člana 1 Sporazuma o ljudskim pravima, kao aneksa 6 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH, koji glasi:

"Strane će osigurati svim osobama pod svojom jurisdikcijom najviši stepen međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda, uključujući prava i slobode utvrđene u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda kao i njenim Protokolima i u drugim međunarodnim dokumentima navedenim u Dodatku ovom Aneksu."

Dakle,

nije u nadležnosti Doma, nego Republike Srpske kao tužene Strane da u skladu sa svojom jurisdikcijom iz člana 1 Sporazuma odlučuje o dodjeljivanju zemljišta za gradnju i izdavanju dozvola za rekonstrukciju i izgradnju porušenih džamija.

Ovdje, prije svega mislim da se u rješavanju ovakve vrste zahtjeva mora poštovati sledeće zakonodavstvo Republike Srpske, ili koje je u primjeni u Republici Srpskoj:

- a) Zakon o građevinskom zemljištu (Službeni list SR BiH 34/86 i 1/90; Službeni glasnik Republike Srpske broj 29/94 i 23/98);
- b) Zakon o prostornom uređenju SR BiH (Službeni list br. 9/87, 23/88, 24/89, 10/90, 15/90, 14/91);
- c) Zakon o uređenju prostora republike Srpske (Službeni glasnik RS broj 19/96, 25/96, 25/97, 3/98 i 10/98);

d) u skladu sa regulacionim planom opštine Zvornik

Dom je pogrešno izveo zaključak kada je stao na stanovište da naredi tuženoj Strani da plati podnosiocu prijave, kao novčanu kompenzaciju za pretrpljenu moralnu štetu nakon 14. decembra 1995. godine u vezi sa svim predmetnim lokacijama 10.000 KM". Pogreške u zaključku sastoje se u sljedećem:

- a) I ovaj dio zahtjeva aplikanta je, shodno članu VIII(2)(a) Sporazuma a u vezi sa članom 49 Pravila procedure Doma trebalo proglasiti neprihvatljivim radi neiscrpljivanja domaćih pravnih lijekova, ili obustaviti - prekinuti postupak dok se ovi lijekovi ne iscrpe pred nadležnim organima - sudovima republike Srpske kao tužene strane.
  - b) Zahtjev aplikanta za naknadu štete u iznosu od 100.000 KM nije sadržavao i "zahtjev za naknadu moralne štete," pa je Dom prekoračio svoja ovlašćenja kada je dosudio dio zahtjeva koga aplikant nije ni postavio. Pored navedenog, Dom nije dao ni jedan valjan argument u čemu se ova vrsta štete sastoji tako da nije moguće izvesti zaključak da li se radi o materijalnoj ili nematerijalnoj šteti. Ako bi se stalo na stanovište da se radi o materijalnoj šteti u tom slučaju ona nije utvrđena na način na koji se to radi. Ovakav vid materijalne štete je morao biti ili nesporan među stranama ili šteta utvrđena po vještaku odgovarajuće struke. Obzirom da je tužena Strana osporila zahtjev radi neiscrpljivanja pravnih lijekova, smatra se da je zahtjev osporen i u osnovi i u visini.
  - c) Ako bi se stalo na stanovište da se u konkretnom slučaju radi o nematerijalnoj šteti onda, prema važećim odredbama Zakona o obligacionim odnosima pravnom analogijom bi se moglo stati na stanovište da se radi o nematerijalnoj šteti. U tom slučaju ovu štetu ne mogu pretrpiti niti im se može dosuditi pravna lica nego samo fizička lica. Islamska zajednica ima status pravnog a ne fizičkog lica i nema pravo na naknadu ovog vida štete.
2. U preostalom dijelu mog izdvojenog mišljenja ostajem u cijelosti kod svog izdvojenog mišljenja o neslaganju iznesenog u predmetu br. CH/96/29 Islamska zajednica u BiH protiv Republike Srpske od 11. juna 1999. godine (slučaj banjalučkih džamija).

U Sarajevu, 9. 11. 2000. god.

Prof. dr. Vitomir Popović

ODLUKA O PRIHVATLJIVOSTI I MERITUMU MERITUMU

(Uručena 6. decembra 2000. godine)

Predmet br. CH/99/2656

ISLAMSKA ZAJEDNICA U BOSNI I HERCEGOVINI

protiv

REPUBLIKE SRPSKE

Dom za ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu, na zasjedanju Vijeća II od 5. decembra 2000. godine sa sljedećim prisutnim članovima:

Gosp. Giovanni GRASSO, Predsjednik, Gosp. Viktor MASENKO-MAVI, Potpredsjednik, Gosp. Jakob MOLLER, Gosp. Mehmed DEKOVIĆ, Gosp. Manfred NOWAK, Gosp. Vitomir POPOVIĆ, Gosp. Mato TADIĆ, Gosp. Peter KEMPEES, Arhivar Gđa Olga KAPIĆ, Zamjenik arhivara

Razmotrivši gore navedenu prijavu podnesenu u skladu sa članom VIII(1) Sporazuma o ljudskim pravima ("Sporazum") sadržanog u Aneksu 6 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini;

Usvaja sljedeću odluku u skladu sa članom VIII(2) i članom XI Sporazuma i pravilima 52, 57 i 58 Pravila procedure Doma:

I UVOD

1. U 1993. godini su uništene Atik džamija, Dašnice džamija, Salihbegović džamija, Krpić džamija u Bijeljini kao i Atik džamija u Janji. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu "Islamska zajednica" ili "podnosilac prijave") tvrdi da tužena Strana krši njena prava prema članu 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima ("Konvencija") i članu 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju time što je onemogućava da koristi lokacije i rekonstruiše džamije. Posebno, prijava pokreće pitanje jesu li podnosilac prijave i njeni pripadnici diskriminirani u uživanju prava zagarantovanih gore navedenim odredbama.

II POSTUPAK PRED DOMOM

2. Prijava je podnesena i registrovana 8. jula 1999. godine. Uključivala je zahtjev za privremene mjere kojima bi bilo naređeno tuženoj Strani (i) da se suzdrži od svake gradnje na lokaciji ranije Atik džamije u Bijeljini, i (ii) da se suzdrži od svake povrede vakufskih nekretnina na teritoriji opštine Bijeljina koje su, do izbijanja rata, bile u posjedu Islamske zajednice. Vijeće je razmatralo prijavu 7. i 9. jula 1999. godine. Dana 10. jula 1999. godine je donesena privremena mjera u vezi sa lokacijom Atik džamije u Bijeljini, kojom je naređeno tuženoj Strani da se suzdrži od svake gradnje na toj lokaciji i da ne dozvoli nikakvu gradnju na njoj.

3. Prijava je proslijeđena tuženoj Strani 13. jula 1999. godine. Dana 18. augusta

1999. godine su primljena pismena zapažanja tužene Strane. Istoga dana su proslijeđena podnosiocu prijave.

4. Odgovor podnosioca prijave od 19. augusta 1999. godine, je primljen 2. septembra 1999. godine. Podnosilac prijave je proširila svoje žalbene navode na druge lokacije džamija, naime na lokacije nekadašnje Dašnice džamije, Krpić džamije i Salihbegović džamije, tražeći od Doma da izda naredbu za privremene mjere u vezi sa lokacijama nekadašnjih Dašnice i Krpić džamija. Štaviše, podnosilac prijave je dostavila zahtjev za dodatnom naredbom za privremene mjere i u vezi sa lokacijom Atik džamije u Bijeljini. Dom je ponovo razmatrao predmet 10. septembra 1999. godine.

5. Dana 8. oktobra 1999. godine. Dom je odlučio razmatrati sve žalbene navode koji se odnose na imovinu Islamske zajednice, a kojom upravlja Vakufska direkcija, u opštini Bijeljina pod istim brojem predmeta (CH/99/2565). Pored toga, Dom je odlučio da odbije dodatne privremene mjere koje je zatražila podnosilac prijave uzimajući u obzir relevantne informacije koje je dobio od Organizacije za evropsku sigurnost i saradnju (OSCE). Dana 21. oktobra 1999. proširene žalbe podnosioca prijave su proslijeđene tuženoj Strani radi zapažanja. Osim toga, Dom je zamolio podnosioca prijave i tuženu Stranu da razmotre mogućnost postizanja prijateljskog rješenja.

6. Dana 9. novembra 1999. godine primljen je dodatni podnesak podnosioca prijave koji je proslijeđen tuženoj Strani 1. decembra 1999. Dana 18. januara 2000. godine tužena Strana je odgovorila na podneske koje je dostavila podnosilac prijave. Odgovor podnosioca prijave na ove podneske je primljen 2. februara 2000. godine. Dana 14. aprila 2000. godine Dom je zatražio dodatne informacije od podnosioca prijave. Odgovor je primljen 24. aprila 2000. godine.

7. Dana 18. maja 2000. godine podnosilac prijave je dostavila formalni zahtjev načelniku Odjeljenja za stambene poslove u Bijeljini u kojem je tražila *inter alia* dozvolu za rekonstrukciju Atik džamije, Dašnice džamije, Krpić džamije i Salihbegović džamije.

8. Dana 12. maja i 7. juna 2000. Dom je ponovo razmotrio ovaj predmet i odlučio da održi zajedničku javnu raspravu sa drugim predmetom koji je u postupku pred Domom, a koji se tiče lokacija bivših džamija u Zvorniku (CH/98/1062). Rasprava je održana u Bijeljini 4. jula 2000. Na raspravi su svjedočili sljedeći svjedoci koje je pozvao Dom: gosp. Jezdimir Spasojević, načelnik Odjeljenja za urbanizam u Bijeljini; gosp. Petar Mihajlović, preduzeće "Ekspres Promm"; gosp. Husein Kavazović, tuzlanski muftija; gosp. Dragomir Ljubojević, gradonačelnik Bijeljine i gosp. Ibrahim Imširević, očevidac iz Bijeljine koga je predložila podnosilac prijave. Dva inženjera geodezije, gosp. Dragan Jovanović i gosp. Marko Lozić, su imenovani za vještake. Oni su dostavili pismeno izjašnjenje o nekim pitanjima prije rasprave, a iznijeli su dokaze i na javnoj raspravi. Prije rasprave gosp. Francois Perez, specijalni izaslanik OHR-a u Bijeljini i oficir za ljudska prava OSCE-a u Bijeljini su također zamoljeni da pripreme izjašnjenja o različitim pitanjima. I OHR i OSCE su odlučili da pripreme pismene izvještaje *amicus curiae*. Podnosioca prijave je zastupao gosp. Esad Hrvačić, diplomirani pravnik iz Sarajeva. Tuženu Stranu je zastupao njen pravni predstavnik, gosp. Stevan Savić.

9. U toku javne rasprave podnosilac prijave je zatražila od Doma da naredi tuženoj Strani, *inter alia*, da izda građevinsku dozvolu za rekonstrukciju Janjica džamije u Bijeljini. Također je zatražila dozvolu za rekonstrukciju ove džamije u svom formalnom zahtjevu načelniku Odjeljenja za stambene poslove u Bijeljini od 18. maja 2000. godine.

10. Poslije usmene rasprave, dana 7. jula 2000. godine je donesena još jedna privremena mjera u vezi sa lokacijom Atik džamije u Bijeljini, kojom je naređeno tuženoj Strani da obustavi sve građevinske radove u granicama lokacije "Atik" džamije (k.č. 10/36, 11/3, 11/2, 11/198 i 11/271 k.o. Bijeljina).

11. Dana 12. oktobra 2000. godine tužena Strana je obavijestila Dom da je, 24. augusta 2000. godine, donijela dva rješenja kojima se naređuje investitoru i izvođaču građevinskih radova za investitora da prestane sa izgradnjom na lokaciji Atik džamije u Bijeljini, pošto je ustanovljeno da su građevinski radovi izvođeni u suprotnosti sa tehničkom dokumentacijom po kojoj je izdata dozvola za izgradnju. Dana 10. novembra Dom je zatražio od podnosioca prijave i od tužene Strane da ga obavijeste o trenutnom stanju na lokacijama džamija. Odgovor podnosioca prijave je primljen 15. novembra 2000. godine.

III UTVRĐIVANJE ČINJENICA

A. Činjenice koje je iznijela podnosilac prijave

12. Prema podnosiocu prijave, Islamska zajednica je vlasnik lokacija u Bijeljini na kojima su prije rata bile Atik džamija, Dašnice džamija, Krpić džamija, Salihbegović džamija.

13. U vezi sa lokacijom Atik džamije u Bijeljini podnosilac prijave tvrdi da su vlasti u junu 1999. godine ogradile oko 1000 m² lokacije, uklonile staru gasulhanu i započele sa izgradnjom objekta banke. Podnosilac prijave ističe da građevinski radovi nisu prestali nakon što je Dom izdao naredbu za privremene mjere 10. jula 1999. godine. Kada je riječ o lokaciji bivše Dašnice džamije, podnosilac prijave tvrdi da je privatno preduzeće pod nazivom "Express Promm" izgradilo poslovnu zgradu na njoj na osnovu dogovora sa Opštinom Bijeljina. U vezi sa Krpić džamijom podnosilac prijave ističe da je nakon uništavanja džamije ovo mjesto pretvoreno u parkiralište, a da se na njemu također nalazi osam manjih poslovnih prostora. Štaviše, podnosilac prijave se žali da se lokacija Salihbegović džamije koja je poslije rušenja džamije korištena kao buvlja pijaca sada koristi kao parkiralište.

14. Pored toga, podnosilac prijave smatra da je Islamska zajednica vlasnik lokacije bivše Atik džamije u Janji.

B. Činjenice koje je iznijela tužena Strana

15. Prema pismenim podnescima tužene Strane, lokacije u Bijeljini na kojima su prije rata stajale Atik džamija, Dašnice džamija, Krpić džamija i Salihbegović džamija i lokacija bivše Atik džamije u Janji predstavljaju državnu imovinu. Ranije su ove lokacije bile društvena svojina i podnosilac prijave je zadržao samo pravo da ih koristi, a to pravo navodno više ne postoji. Ipak, u toku javne rasprave od 4. jula 2000. godine zastupnik tužene Strane se izjasnio da podnosilac prijave kao raniji vlasnik objekata

džamija još uvijek ima prvenstveno pravo korištenja ovih lokacija za izgradnju.

16. Tužena Strana je mišljenja da građevinski radovi uz lokaciju Atik džamije u Bijeljini ne zadiru u tu lokaciju (k.č. 11/271) ili drugo vakufsko zemljište. Naglašava da na lokaciji Atik džamije ne postoji nijedan objekat trajnog karaktera već samo dva mala kioska, koji čekaju da im se dodijeli trajna lokacija. U vezi sa propisima o gradnji, tužena Strana navodi da je novim urbanističkim planom za Bijelinu predviđena izgradnja pozorišta na lokaciji Atik džamije (k.č. 11/271). Međutim, Skupština opštine nije još usvojila novi urbanistički plan i on pravno nije na snazi. Nije izdata nikakva građevinska dozvola za predmetnu lokaciju.

17. U vezi sa lokacijom bivše Dašnice džamije, tužena Strana naglašava da poslovna zgrada preduzeća "Express-Promm" nije izgrađena na imovini podnosioca prijave, već na susjednoj parceli, iako priznaje da pokriva površinu vakufske parcele u širini od jednog metra. Tužena Strana nije osporila da je lokacija Salihbegović džamije bila pretvorena u buvlju pijacu. Istakla je privremeni karakter ove pijace koja je nedavno uklonjena.

C. Pismeni izvještaj i usmena zapažanja vještaka

1. Stanje lokacija prema zemljišnoj knjizi i katastru

18. Iz pismenih izvještaja inženjera geodezije gosp. Dragana Jovanovića i gosp. Marka Lozića se čini da su lokacije bivših džamija u Bijeljini (tj. k.č. 10/36, 11/3, 11/2, 11/198 i 11/271 u predmetu Atik džamije; k.č. 20/16 i 20/59 u predmetu Dašnice džamije; k.č. 16/111, 16/112 i 16/113 u predmetu Krpić džamije; k.č. 2/140 i 2/141 u predmetu Salihbegović džamije) uknjižene u zemljišnoj knjizi - koja sadrži informacije o pravnom statusu ovih lokacija - kao državna imovina sa pravom korištenja u korist podnosioca prijave. Štaviše, u zemljišnoj knjizi se spominju ranije *građevine* (tj. džamije i pomoćni objekti) na tim lokacijama i precizirane su kao imovina podnosioca prijave. Prema katastarskom registru - koji sadrži podatke o stvarnom stanju lokacija - predmetne lokacije su u posjedu podnosioca prijave.

19. Lokacija bivše Atik džamije u Janji (tj. k.č. 1/79) je uknjižena u zemljišnoj knjizi kao imovina podnosioca prijave. Prema katastarskom registru ova lokacija je u posjedu podnosioca prijave.

2. Stanje lokacija prema građevinskim propisima

20. Kako vještacima nisu dati precizni podaci u Opštini Bijeljina oni su samo obavijestili Dom da postoje urbanistički plan (iz 1996. g.) i regulacioni plan.

3. Stvarno stanje na lokacijama bivših džamija

21. Iz pismenih izvještaja vještaka kao i iz njihovih iskaza na javnoj raspravi od 4. jula 2000. godine se čini da na lokaciji bivše Atik džamije u Bijeljini stoje tri pokretna kioska i četiri pokretna štanda. Pored toga, Razvojna banka iz Banja Luke gradi objekat banke koji zadiru na lokaciju Atik u površini od 54 m². Pedeset metara od mjesta gdje se gradi ovaj objekat banke je podignuta ograda kojom je onemogućen pristup na oko 1000 m² zemljišta džamije - uključujući dio na kojem je stajala nekadašnja gasulhana.

22. Na lokaciji bivše Dašnice džamije je preduzeće "Express-Promm" izgradilo poslovni prostor od oko 150-200 m². On je, barem djelimično, izgrađen na zemljištu džamije. Lokaciju bivše Krpić džamije djelimično zauzimaju neki kiosci, a djelimično se koristi kao parkiralište. Na lokaciji bivše Salihbegović džamije se nalazi buvlja pijaca. Na lokaciji bivše Atik džamije u Janji se također nalazi buvlja pijaca. Nadalje, zgrada u kojoj je živio imam još uvijek postoji. U dobrom je stanju i neki ljudi žive u njoj.

D. Pismeni *amicus curiae* izvještaj Ureda visokog predstavnika od 4. jula 2000. godine

23. Pismeni izvještaj gosp. PEREZA, specijalnog izaslanika u Bijeljini, pokazuje da je proces povratka u Bijeljinu spor.

24. Štaviše, Specijalni izaslanik Perez je obavijestio Dom da se u sadašnjem regulacionom planu za Bijeljину predmetne lokacije džamija smatraju "zelenim površinama". Nisu predviđeni objekti.

25. Specijalni izaslanik Perez navodi da su sve džamije u Bijeljini porušene u 1993. godini. Prema njegovim riječima, 30 m² lokacije bivše džamije Atik u Bijeljini se koristi za podizanje Razvojne Banke iz Banja Luke. Štaviše, dio lokacije se koristi za kontejnere i građevinske radove vezane za izgradnju banke. 60 (šezdeset) m² lokacije na kojoj je ranije bila Dašnice džamija je pokriveno objektom preduzeća "Express-Promm" koji je izgrađen u 1995. godini. U vezi sa lokacijom Salihbegović džamije, on obavještava Dom da se veći dio lokacije koristi kao buvlja pijaca, 120 m² lokacije je iskorišteno za izgradnju puta i podignuta su četiri mala poslovna objekta. Lokacija nekadašnje Krpić džamije je pretvorena u parking prostor i čak se koristi za osam privremenih poslovnih objekata.

E. Pismeni *amicus curiae* izvještaj OSCE-a od 30. juna 2000. godine

26. S jedne strane, u pismenom izvještaju OSCE karakterizuje povratak Muslimana u Bijeljину kao "prilično ograničen". S druge strane, iz ovog izvještaja se može vidjeti da zapravo postoji izvjesni proces povratka.

27. U vezi sa lokacijom Atik džamije u Bijeljini, OSCE obavještava Dom da je na njoj postavljeno nekoliko kioska. Dio lokacije Dašnice džamije lokalno stanovništvo trenutno koristi kao nezvanično odlagalište smeća. Uprkos zahtjevima međunarodne zajednice buvlja pijaca je još na lokaciji Salihbegović džamije. Dio lokacije Krpić džamije se koristi kao parkiralište, a dio zauzimaju kiosci.

F. Usmeno svjedočenje

1. Gosp. Jezdimir Spasojević (svjedok)

28. Gosp. Spasojević je bio načelnik Odjeljenja za urbanizam u Bijeljini od februara 1998. do maja 2000. godine. On se izjasnio pred Domom da prema Ustavu Republike Srpske podnosilac prijave ima slobodu vjeroispovijesti što podrazumijeva postojanje vjerskih objekata i da on misli da bi ovo pravo trebalo ostvariti u praksi. Međutim, on je naglasio da nije mogao izdati građevinsku dozvolu podnosiocu prijave kada je bio načelnik Odjeljenja za urbanizam u Bijeljini zato što podnosilac prijave nikada nije podnijela zvanični zahtjev. Gosp. Spasojević je dodao, da je, prema Zakonu o uređenju

prostora i Zakonu o građevinskom zemljištu, podnosilac prijave također mogla zatražiti izmjene i dopune regulacionog plana ako džamija nije predviđena planom na određenoj lokaciji. Međutim, podnosilac prijave nije zatražila ni te izmjene i dopune. Gosp. Spasojević je smatrao da nije bio obavezan da zvanično obavijesti podnosioca prijave o tim proceduralnim zahtjevima ako ga niko nije pitao za njih.

29. U vezi sa lokacijom bivše Atik džamije u Bijeljini, gosp. Spasojević je obavijestio Dom da neće biti izdata urbanistička saglasnost za pozorište koje je planirano za ovu lokaciju dok se ne riješe imovinska pitanja vezana za ovu lokaciju.

2. Gosp. Petar Mihajlović (svjedok)

30. Gosp. Mihajlović, vlasnik privatnog preduzeća "Express-Promm" je izjavio da njegova poslovna zgrada zauzima 60 m² lokacije Dašnice džamije. On je obavijestio Dom da je spreman srušiti ovaj dio objekta. Međutim, odbacio je mišljenje vještaka da se cijeli objekat nalazi na lokaciji Dašnice.

3. Gosp. Husein Kavazović, tuzlanski muftija (svjedok)

31. Gosp. Kavazović, tuzlanski muftija od oktobra 1992. godine, je obavijestio Dom da je u opštini Bijeljina prije rata živjelo 30.000 Muslimana. Danas tamo živi između 6.000 i 6.500 Muslimana. Međutim, postoji izvjesni proces povratka. Gosp. Kavazović je svjedočio da su sve džamije u Bijeljini uništene i da trenutno nema ni jedne džamije ni u gradu ni u opštini Bijeljina koja je u upotrebi.

32. Gosp. Kavazović je svjedočio da podnosilac prijave nije nikada podnijela zvanični zahtjev nadležnim organima kako bi dobila dozvolu za obnovu porušenih džamija. Mišljenja je da se podnosiocu prijave mora omogućiti da rekonstruiše te objekte bez formalnih procedura, ističući da podnosilac prijave ne planira nikakvu novu građevinu, već samo želi da rekonstruiše objekte koji joj pripadaju. Gosp. Kavazović je objasnio Domu da je podnosilac prijave obavila nekoliko razgovora sa tuženom Stranom kako bi dobila zaštitu za lokacije na kojima su nekada bile džamije. Međutim, podnosilac prijave nikada nije pokušala ponovo izgraditi predmetne džamije jer nije imala pristupa ovim lokacijama.

33. Pored toga, gosp. Kavazović se pozvao na odluku Doma u "predmetu banjalučkih džamija" (tj. predmet br. CH/96/29, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, odluka o prihvatljivosti i meritumu od 11. juna 1999. godine, Odluke januar-juli 1999.) i naglasio je da je tužena Strana nikada nije ispoštovala. Izjavio je da podnosilac prijave nije pokušala zaustaviti ometanje predmetnih lokacija pred sudskim organima "zato što u Republici Srpskoj nema nezavisnogsudstva".

4. Gosp. Dragomir Ljubojević (svjedok)

34. Gosp. Ljubojević je gradonačelnik Bijeljine od maja 2000. godine. Po njegovom mišljenju, podnosilac prijave još uvijek ima prvenstveno pravo korištenja lokacija na kojima su nekada bile džamije. Gosp. Ljubojević je istakao da bi podnosilac prijave dobila odgovarajuće građevinske dozvole da je ispoštovana predviđena zakonska procedura za izdavanje tih dozvola.

5. Gosp. Ibrahim Imširević (svjedok-očevidadac)

35. Gosp. Imširević koji dobrovoljno radi za Islamsku zajednicu u Bijeljini je pozvan po zahtjevu podnosioca prijave. On je svjedočio da su sve predmetne džamije uništene u noći između 12. i 13. marta 1993. godine, tj. za vrijeme mjeseca Ramazana. Tokom dana, odmah po uništenju, lokacije su revnosno očišćene pomoću građevinskih mašina Vojske Republike Srpske. Gosp. Imširević je izjavio da je gasulhana Atik džamije u Bijeljini srušena tek u junu 1999. godine kada je građeno dodatno krilo objekta banke.

36. Gosp. Imširević je istakao pred Domom da je u drugoj polovini 1998. godine podnosilac prijave podnijela zahtjev Izvršnom odboru Opštine Bijeljina tražeći zaštitu lokacija na kojima su nekada bile džamije. Također je obavijestio Dom da je ovaj zahtjev ponovljen na sastanku sa izvršnim organima vlasti Opštine Bijeljina 14. septembra 1999. godine. Međutim, do sada nisu poduzete mjere kako bi se zaštitile ove lokacije.

G. Relavantni domaći zakoni

1. Nastavljeno važenje zakona koji su doneseni prije Opšteg okvirnog sporazuma

37. Prema članu 2 Aneksa II ("Prelazne odredbe") uz Aneks 4 uz Opšti okvirni sporazum (Ustav Bosne i Hercegovine) svi zakoni, propisi i sudska pravila procedure, koji su na snazi na teritoriji Bosne i Hercegovine kada stupi na snagu Ustav Bosne i Hercegovine, će ostati na snazi u mjeri u kojoj nisu u suprotnosti sa Ustavom, dok nadležni državni organ Bosne i Hercegovine ne odluči drugačije.

38. Prema članu 12 Ustavnog zakona o sprovođenju Ustava Republike Srpske (Službeni glasnik RS, br. 21/92), zakoni i drugi propisi Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SRBiH) koji su u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine i nisu u suprotnosti sa zakonima i propisima koje je donijela Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, tj. Narodna skupština, će se primjenjivati do donošenja relevantnih zakona i propisa Republike Srpske.

2. Vjerske zajednice

39. Status vjerske zajednice je uređen Zakonom SRBiH o pravnom statusu vjerskih zajednica (Službeni list SRBiH, br. 36/76). Vjerske zajednice su odvojene od Države (član 3). Unutar vjerskih zajednica, njihovih tijela ili organizacija je zabranjeno vršiti društvene aktivnosti i uspostavljati organe u svrhu takvih aktivnosti. Izuzetak je za očuvanje objekata koji pripadaju vjerskim zajednicama i čine dio kulturno istorijskog nasljeđa i etnološkog nasljeđa (član 6).

40. Vjerske zajednice mogu, u skladu sa ovim zakonom, biti vlasnici ili sticati zgrade i drugu imovinu koja služi za molitve i druge vjerske stvari ili je potrebna za smještaj osoblja (član 27).

41. Za izgradnju i adaptaciju vjerskih objekata (zgrada) vjerske zajednice su dužne pribaviti neophodnu dokumentaciju kao i dozvolu nadležnih upravnih organa (član 28).

42. Članom 28 Ustava Republike Srpske je zagantovana sloboda vjeroispovijesti. Vjerske zajednice su ravnopravne pred zakonom i slobodno vrše vjerske aktivnosti i službe. Srpska pravoslavna crkva je crkva srpskog naroda i drugih naroda pravoslavne vjeroispovijesti. Država će pomagati Pravoslavnu crkvu materijalno i sarađivaće s njom u svim poljima, a naročito u očuvanju, njegovanju i razvijanju kulturnih, tradicionalnih i drugih duhovnih vrijednosti.

3. Zakon o građevinskom zemljištu

43. Zakonom o građevinskom zemljištu (Službeni list SRBiH, br. 34/86 i 1/90; Službeni glasnik Republike Srpske, br. 29/94 i 23/98) je predviđeno da ne može postojati pravo svojine na gradskom građevinskom zemljištu (član 4). Građevinsko zemljište se ne može otuđiti iz društvene svojine, ali se na njemu mogu steći prava određena zakonom (član 5). Opština raspolaže i upravlja gradskim građevinskim zemljištem na način i pod uslovima predviđenim zakonom i propisima donesenim na osnovu zakona (član 6). Zaštita prava na gradskom građevinskom zemljištu ostvaruje se u postupku pred redovnim sudom, ako zakonom nije drugačije određeno (član 11).

44. Raniji vlasnik gradskog građevinskog zemljišta koje je pretvoreno u društvenu svojinu ima privremeno pravo korištenja na neizgrađenom zemljištu, prvenstveno pravo korištenja neizgrađenog gradskog zemljišta za izgradnju kao i trajno pravo korištenja građevinskog zemljišta dok na njemu postoji građevina (član 21(1) i (3) i član 40(1)).

45. Trajno pravo korištenja zemljišta može se prenijeti, otuđiti, naslijediti ili opteretiti samo zajedno sa zgradom. U slučaju eksproprijacije zgrade, rješenjem o eksproprijaciji zgrade utvrđuje se da ranijem vlasniku prestaje trajno pravo korištenja zemljišta pod zgradom i zemljišta koje je služilo za redovnu upotrebu zgrade (član 42).

46. U zavisnosti od gore spomenute mogućnosti eksproprijacije, trajno pravo korištenja zemljišta traje dok postoji zgrada. Ako se zgrada na osnovu rješenja nadležnog opštinskog organa uprave ukloni zbog dotrajalosti ili sruši usljed dejstva više sile, njen vlasnik ima prvenstveno pravo korištenja radi građenja pod uslovom da je na toj građevinskoj parceli regulacionim planom, odnosno urbanističkim planom predviđena izgradnja zgrade na koju može imati pravo svojine. Prvenstveno pravo korištenja zemljišta radi građenja ima i onaj vlasnik zgrade koji ukloni postojeću zgradu da bi na istoj građevinskoj parceli izgradio drugu zgradu pod uslovom da je relevantnim planom predviđena takva građevina (član 43).

47. "Viša sila" (*vis major*) može se definisati kao prirodna pojava ili djelo čovjeka, koje nije moglo biti predviđeno ili spriječeno, a izaziva štetu. Da bi se prirodna pojava ili djelo čovjeka moglo okvalifikovati kao *vis major*, neophodno je: (1) da pojava bude vanjska u odnosu na opseg spora između strana, ali da utiče na njihov pravni odnos; (2) da je pojavu bilo nemoguće predvidjeti ili spriječiti; i (3) da pojava ima štetne posljedice, ili u smislu nanošenja štete, ili u sprječavanju strane da ispoštuje svoje obaveze {*Pravni leksikon, Savremena administracija*, Beograd 1970. str. 1289}.

4. Zakon o prostornom uređenju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine

48. Po članu 11 gore navedenog Zakona o prostornom uređenju (Službeni list SRBiH br. 9/87, 23/88, 24/89, 10/90, 14/90, 15/90, 14/91) planom se po pravilu, utvrđuju površine rezervisane za budući razvoj u toku ili poslije perioda predviđenog planom. Namjena ovih površina ne mora biti bliže definisana. Na rezervisanim površinama je zabranjeno građenje. Rezervisanim površinama se može odrediti privremena namjena.

Područja prirodnog i kulturno-istorijskog naslijeđa su zaštićena posebnim zakonom s ciljem očuvanja istorijske autentičnosti, oblika, odnosa i vizuelnog prostora zaštićenog područja, cjeline odnosno zgrade (članovi 36 i 45). Zaštita kulturno-istorijskog naslijeđa uključuje, *inter alia*, konzervaciju i restauraciju. Pravna zaštita je osigurana obavezanim pravljenjem relevantnih planova i konstantnim nadzorom od strane odgovorne nadležne službe (član 46).

50. Planovi se dijele na razvojne planove (prostorni plan, urbanistički plan i urbanistički red) i provedbene planove (regulacioni plan i urbanistički projekat). Razvojni planovi donose se za period od 10 godina ili duži period. Provedbenim planovima detaljno se reguliše korištenje zemljišta, izgradnja i uređenje prostora (član 77).

51. Regulacioni plan je osnova za izdavanje bilo kakve urbanističke saglasnosti (npr. dozvole za izgradnju ili renoviranje) i njime se uređuje detaljna namjena površina, uključujući i rekonstrukciju postojećih struktura, spomenika i struktura kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa (članovi 89(1) i (3), 90(4) i 91(1) i (2)). Regulacioni plan obuhvata dio grada, manja naselja, kao i sva druga područja koja se izgrađuju, odnosno uređuju.

52. Nadležna skupština društveno političke zajednice izdaje prethodnu odluku da se pristupi razvoju ili reviziji regulacionog plana. O nacrtu plana obavlja se javna rasprava, nakon čega se konačni nacrt prezentira skupštini (članovi 100(1) i 105(1)). Usvojeni plan se objavljuje u službenom glasilu (član 107(1)).

53. Urbanistička saglasnost izdaje se na osnovu regulacionog plana. Urbanistička saglasnost za privremene objekte ili za privremene namjene izdaje se samo izuzetno i sa ograničenim rokom važenja. Urbanističku saglasnost mora izdati nadležni opštinski organ u roku od trideset dana od dana podnošenja zahtjeva, a za građevine i radove za koje je potrebno pribavljanje propisanih saglasnosti u roku od šezdeset dana (članovi 123(1), 129(1), 131(1) i 134(4)). U postupku izdavanja urbanističke saglasnosti primjenjuje se Zakon o opštem upravnom postupku, ukoliko odredbama Zakona o prostornom planiranju nije drugačije određeno (član 135 (1)).

5. Zakon o uređenju prostora Republike Srpske

54. Zakon o uređenju prostora u Republici Srpskoj, stupio je na snagu 25. septembra 1996. godine (Sl. glasnik RS br. 19/96, 25/96, 25/97, 3/98 i 10/98). On je zamijenio prethodno pomenuti Zakon SRBiH.

55. Prema članu 32, organizacija, uređenje i korištenje prostora i izgradnja naselja se obezbjeđuje donošenjem i sprovođenjem planova. Planovi u smislu ovog zakona su: prostorni planovi (prostorni plan Republike, prostorni plan područja, prostorni plan

opštine); urbanistički planovi; regulacioni planovi; urbanistički projekti. Prostorni i urbanistički planovi su dugoročni, strateški planski dokumenti kojima se utvrđuju osnovni ciljevi, pravci i instrumenti razvoja u prostoru, odnosno naselju, a donose se za period od najmanje 10 godina. Regulacioni planovi i urbanistički projekti su tehničko-regulativni planski dokumenti na osnovu kojih se razrađuju i definišu uslovi za projektovanje i građenje objekata, odnosno na osnovu kojih se prostor neposredno privodi planiranoj namjeni.

56. Prema članu 46, osnov za izradu regulacionog plana u urbanom području je urbanistički plan, a za područja van granice urbanog područja prostorni plan opštine odnosno prostorni plan područja. Regulacioni plan je osnova za izradu urbanističkog projekta, za izdavanje urbanističke saglasnosti, za pribavljanje građevinskog zemljišta i njegovu parcelaciju, kao i za druge planom predviđene intervencije u prostoru. Regulacioni plan i idejno rješenje regulacionog plana donosi skupština opštine (član 49). Prema članu 53, priprema i izrada plana kao i njegovo donošenje vrši se u skladu sa ovim zakonom i drugim propisima donesenim na osnovu zakona. Postupak i način pripreme izrade planova, bliže će, po potrebi propisati ministar. U postupku izdavanja urbanističke saglasnosti primjenjuje se Zakon o opštem upravnom postupku, ukoliko odredbama ovog zakona nije drugačije određeno (član 80(1)).

57. Prema članu 55, nadležni organ opštine može pripremiti neophodne planove sam ili može odrediti neki drugi organ ili organizaciju da bude nosilac pripreme plana. U toku formulacije plana, nosilac pripreme plana dužan je da obezbijedi *inter alia* saradnju i usaglašavanje stavova sa svim zainteresovanim činiocima, organima ili organizacijama nadležnim za poslove planiranja i programiranja razvoja. Gore spomenuti organi i organizacije su dužni da daju raspoložive podatke i druge informacije neophodne za izradu plana (član 56). Prema članu 58, skupštine nadležne za donošenje planova mogu imenovati komisiju za izradu plana ("savjet plana").

58. Prema članu 60, nosilac pripreme plana utvrđuje nacrt plana i stavlja ga na javni uvid u trajanju od najmanje 30 dana. U toku ovog perioda se mogu dati mišljenja i pismene primjedbe na nacrt plana. Istovremeno sa izlaganjem nacrta plana na javni uvid, sprovodi se stručna rasprava. Javnost se obavještava najmanje osam dana ranije o mjestu, trajanju i načinu javnog izlaganja nacrta plana. Nosilac pripreme plana, nakon javnog uvida i zauzetih stavova po pismenim primjedbama na nacrt plana, utvrđuje prijedlog plana i ostavlja ga nadležnoj skupštini na usvajanje i donošenje. Uz prijedlog plana, nosilac priprema plana dužan je nadležnoj skupštini dostaviti i obrazloženje mišljenja o primjedbama na nacrt plana koje nisu mogle biti prihvaćene.

59. Prema članu 62, ministar daje saglasnost na prijedlog prostornih i urbanističkih planova, kao

1 na prijedlog regulacionih planova prije donošenja planova. On može odbiti davanje saglasnosti na planove kada utvrdi da postupak njihovog donošenja i sadržaj nisu u skladu sa zakonom i propisima donesenim na osnovu zakona, odnosno kada utvrdi da planovi nisu u skladu sa planovima koji predstavljaju osnov za njihovu izradu. Ako ministar u roku od 60 dana ne da saglasnost ili ne obavijesti skupštinu nadležnu za donošenje plana o utvrđenim nepravilnostima, smatraće se da je saglasnost na prijedlog plana data.

61. Članom 64 je naređeno da se odluka o donošenju plana objavljuje u službenom glasniku. Plan je javni dokument, ukoliko za određene njegove dijelove nije drugačije određeno. Plan se izlaže na stalni javni uvid kod organa uprave nadležnog za poslove urbanizma. Prema članu 68, izmjena i dopuna plana vrši se po postupku donošenja plana. Iz člana 69 se može vidjeti da reviziju plana pokreće nosilac pripreme plana ili ministar. Revizija plana vrši se na način i po postupku koji je propisan za donošenje plana.

61. Izgradnji građevine, vršenju građevinskih i drugih radova na površini ili ispod površine zemlje, kao i promjeni namjene građevinskog zemljišta, pristupa se po prethodno pribavljenom rješenju o odobrenju za građenje (u daljem tekstu: građevinska dozvola, član 90).

62. Organ uprave nadležan za poslove građenja po službenoj dužnosti ili na zahtjev zainteresovanog lica rješenjem određuje rušenje građevine ili dijela građevine za koje se utvrdi da zbog fizičke dotrajalosti, više sile, ratnih dejstava ili većih oštećenja ne može dalje da služi svojoj namjeni, ili da predstavlja opasnost po život ili zdravlje ljudi, okolne objekte i saobraćaj. Organ uprave može utvrditi uslove i mjere koje je potrebno provesti, pri rušenju. Žalba protiv naredbe o rušenju ne odlaže izvršenje rješenja (član 117).

IV ŽALBENI NAVODI

63. Podnosilac prijave tvrdi da su povrijeđena njena prava prema članu 9 Konvencije i članu 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju, kao i da je diskriminisana u uživanju prava zagarantovanih ovim članovima. Žali se i na to da u Bijeljini trenutno nema nijedne džamije u kojoj bi njeni vjernici mogli adekvatno obavljati molitve.

V PODNEŠCI STRANA

A. Tužena Strana

64. Tužena Strana navodi da podnosilac prijave nije iscrpila domaća pravna sredstva koja su joj na raspolaganju. Štaviše, traži od Doma da proglasi prijavu neprihvatljivom kao očigledno neosnovanu i da povuče privremene mjere koje je donio u vezi sa lokacijom Atik džamije u Bijeljini 10. jula 1999. godine.

B. Podnosilac prijave

65. Kada je riječ o iscrpljivanju domaćih pravnih sredstava, podnosilac prijave tvrdi da joj, u svjetlu ranije prakse vlasti Republike Srpske, nisu bili dostupni djelotvorni domaći pravni lijekovi da zaštiti svoje interese. Podnosilac prijave tvrdi da je podnijela pismene zahtjeve tuženoj Strani u kojima traži zaštitu vakufske imovine i povrat u posjed te imovine 24. februara 1997., 21. novembra 1997. i 20. aprila 1998. godine, a nije dobila odgovor tužene Strane. Kada se pismeno obratila Opštini 17. maja 1999. godine i ponovo na sastanku sa opštinskim organima vlasti 13. septembra 1999. godine podnosiocu prijave je rečeno da je na lokaciji Atik džamije u Bijeljini u novom urbanističkom planu predviđeno pozorište i da nije moguće pregovarati o tom pitanju. Ova izjava je navodno obeshrabrila Islamsku zajednicu da tada podnese

pismeni zahtjev za rekonstrukciju Atik džamije. Nisu pokušavali da koriste domaća pravna sredstva ni u vezi sa lokacijama drugih džamija.

I MIŠLJENJE DOMA

A. Prihvatljivost

1. Nadležnost *ratione personae*

66. Prije razmatranja merituma predmeta, Dom mora odlučiti da li da ga prihvati uzimajući u obzir kriterije prihvatljivosti sadržane u članu VIII Sporazuma. Prema članu VII 1(1) Dom će primati, od svake Strane ili osobe, nevladine organizacije ili grupe pojedinaca koji tvrde da su "žrtva" povrede neke Strane, prijave koje se tiču navodnih ili očiglednih povreda ljudskih prava u opsegu člana 11(2) Sporazuma.

67. Status sadašnjeg podnosioca prijave kao pravnog lica u principu je kvalifikuje da djeluje kao nevladina organizacija u smislu člana VIII(1) Sporazuma. Međutim, Dom također mora utvrditi da li podnosilac prijave može tvrditi da je "žrtva" u vezi sa navodnim povredama. Tužena Strana nije stavila primjedbu da podnosiocu prijave nedostaje takav status, a Dom je već odlučio u sličnom predmetu da Islamska zajednica ispunjava standarde "žrtve" u smislu značenja člana VIII(1) Sporazuma i u vezi sa članom 9 Konvencije kao i članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. U vezi sa članom 9 Konvencije Dom je našao da je Islamska zajednica sposobna da posjeduje i koristi prava sadržana u članu 9 tako da u stvarnosti djeluje u ime svojih pripadnika. U vezi sa članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju, Dom je izjavio da je Islamska zajednica po domaćem zakonu pravno lice koje može posjedovati imovinu (predmet br. CH/96/29, gore spomenut u tački 31, tačkama 128-131). Dalje slijedi da podnosilac prijave može također tvrditi da je "žrtva" navodne diskriminacije u uživanju gore spomenutih prava. Prema tome, podnosilac prijave ispunjava standarde "žrtve" u smislu člana VIII(1) Sporazuma. Prijava je, prema tome, spojiva *ratione personae* sa Sporazumom u smislu člana VII(2)(c).

2. Prihvatljivost prijave u vezi sa Janjica lokacijom

68. Za vrijeme javne rasprave podnosilac prijave je zatražila od Doma da naredi tuženoj Strani, *inter alia*, da izda građevinsku dozvolu za rekonstrukciju Janjica džamije u Bijeljini. Dana 18. maja 2000. godine je već podnijela zahtjev za rekonstrukciju ove džamije načelniku Odjeljenja za stambene poslove u Bijeljini. Dom, međutim, zapaža da podnosilac prijave nije dostavila Domu informaciju kojom bi dokumentovala svoju tvrdnju u vezi sa lokacijom ove džamije ni za vrijeme pismenog dijela postupka ni u toku javne rasprave. Iz toga slijedi da je prijava očigledno neosnovana u vezi sa Janjica lokacijom. Prema tome, mora biti odbačena u skladu sa članom VIII(2)(c) Sporazuma.

3. Zahtjev za iscrpljivanje domaćih pravnih lijekova

69. Prema članu VIII(2)(a) Sporazuma, Dom također mora razmotriti da li postoje djelotvorni pravni lijekovi i da li je podnosilac prijave dokazala da su oni iscrpljeni. U konkretnom predmetu, tužena Strana navodi da je podnosilac prijave trebala podnijeti formalni zahtjev za dozvolu za rekonstrukciju Atik džamije, Dašnice džamije,

Salihbegović džamije i Krpić džamije u Bijeljini i Atik džamije u Janji.

70. U slučaju banjalučkih džamija Dom je naveo da bi podnosilac prijave obično trebao pribjeći pravnim lijekovima koji su na raspolaganju i dovoljni da isprave navodna kršenja. Postojanje pravnih lijekova o kojima je riječ mora biti dovoljno izvjesno ne samo u teoriji već i u praksi, i ukoliko nije tako, nedostajace im neophodna pristupačnost i djelotvornost. Dom je također naveo da je u primjeni pravila o iscrpljivanju domaćih pravnih lijekova neophodno da se realno uzme u obzir ne samo postojanje formalnih pravnih lijekova u domaćem pravnom sistemu, već i opšti pravni i politički kontekst u kojem oni djeluju kao i lične okolnosti podnosioca prijave (predmet br. CH/96/29, gore spomenuti u tački 31, tačke 142-143).

71. U ranijim predmetima je Dom zauzeo stav da je na tuženoj Strani obaveza iznošenja dokaza da uvjeri Dom da je podnosiocu prijave bio na raspolaganju pravni lijek u teoriji kao i u praksi (vidi npr. predmet br. CH/96/21 *Čegar* protiv Federacije Bosne i Hercegovine, odluka o prihvatljivosti od 11. aprila 1997. godine, tačka 12, Odluke o prihvatljivosti i meritumu mart 1996. - decembar 1997.).

72. U konkretnom predmetu podnosilac prijave je samo podnijela formalni zahtjev načelniku odjeljenja stambenih poslova u Bijeljini 18. maja 2000. godine u kojem je zatražila odobrenje za rekonstrukciju Atik džamije, Dašnice džamije, Krpić džamije i Salihbegović džamije u Bijeljini. Nije poduzela nikakve druge korake. U pogledu Atik džamije u Janji, podnosilac prijave nikada nije formalno zatražila dozvolu da je ponovo izgradi. Podnosilac prijave je navodno uputila pismene zahtjeve tuženoj Strani u kojima je zatražila da se zaštiti vakufska imovina i da se vrati u posjed iste 24. februara 1997., 21. novembra 1997. i 20. aprila 1998. godine ali nijedno od ovih pisama nije sadržalo formalni zahtjev za građevinsku dozvolu. U pismu od 13. septembra 1999. godine podnosilac prijave je zatražila od tužene Strane, *inter alia*, da zaštiti njenu imovinu od daljeg uništavanja i da ukloni sve objekte sa lokacija džamija. Podnosilac prijave je očigledno obavila nekoliko neformalnih razgovora sa tuženom Stranom kako bi dobila zaštitu lokacija.

73. Međutim, Dom ne može posmatrati pitanje domaćih pravnih lijekova izdvojeno od činjeničnog konteksta. Kao prvo, Atik džamija, Dašnice džamija, Salihbegović džamija i Krpić džamija u Bijeljini i Atik džamija u Janji su fizički uništene u noći između 12. i 13. marta 1993. godine, tj. za vrijeme mjeseca Ramazana. U danima neposredno poslije rušenja lokacije su revnosno očišćene pomoću građevinskih mašina Vojske Republike Srpske. Poslije toga, Razvojna banka Banja Luke je počela graditi zgradu banke koja zadire u lokaciju Atik džamije u Bijeljini u ukupnoj površini od 54 kvadratnih metara. Pedeset metara od građevinske linije objekta banke je podignuta ograda kojom je ograđen pristup na oko 1000 kvadratnih metara zemljišta džamije - uključujući i dio na kojem je nekada stajala gasulhana. Štaviše, tužena Strana nije spriječila da se drugi dio lokacije Atik džamije koristi kao pijaca sa pokretnim kioscima i štandovima. Na lokaciji ranije Dašnica džamije je preduzeće "Express-Promm" izgradilo poslovni prostor od oko 150 do 200 kvadratnih metara koji barem djelimično leži na zemljištu džamije. Lokacija nekadašnje Krpić džamije je djelimično pokrivena nekim kioscima a djelimično se koristi za parkiranje automobila. Na lokaciji nekadašnje Salihbegović džamije se sada nalazi parkiralište. Tužena Strana nije spriječila ni to da se lokacija Atik džamije u Janji koristi kao buvlja pijaca.

74. Pored toga, Dom zapaža da je za novi urbanistički plan rečeno da predviđa izgradnju pozorišta na lokaciji Atik džamije (vidi tačku 14).

75. Štaviše, Dom zapaža da je naredio tuženoj Strani, *inter alia*, da izda podnosiocu prijave dozvole za rekonstrukciju sedam uništenih džamija u Banja Luci u odluci koja je uručena 11. juna 1999. godine (predmet br. CH/96/29, gore spomenut u tački 31). Međutim, nijedna od tih dozvola do sada nije izdata. S obzirom na očigledni propust tužene Strane da osigura podnosiocu prijave njena prava ustanovljena u ovoj konačnoj i obavezujućoj odluci Doma, Dom nalazi da je podnosilac prijave sasvim opravdano sumnjala u djelotvornost formalnog zahtjeva za izdavanje građevinske dozvole za lokaciju nekadašnje Atik džamije u Janji.

76. Dom zaključuje da domaći pravni lijekovi koji su bili ili su trenutno pristupačni podnosiocu prijave ne bi mogli zadovoljiti standarde djelotvornosti u pogledu navedenih kršenja. Dom stoga nalazi da je ispunjen standard prihvatljivosti iz člana VIII(2)(a) Sporazuma.

A. Meritum

77. Prema članu XI Sporazuma, Dom dalje mora obraditi pitanje da li predmet odaje da je tužena Strana prekršila svoje obaveze iz Sporazuma. Članom I Sporazuma je predviđeno da će Strane osigurati svim osobama pod svojom nadležnošću najviši nivo međunarodno priznatih prava i sloboda, uključujući prava i slobode predviđene u Konvenciji i drugim međunarodnim ugovorima nabrojanim u Dodatku uz Sporazum.

78. Prema članu 11(2) Sporazuma, Dom ima nadležnost da razmatra (a) navodne ili očigledne povrede ljudskih prava predviđenih u Konvenciji i njenim protokolima i (b) navodnu ili očiglednu diskriminaciju koja proističe iz uživanja prava i sloboda predviđenih u 16 međunarodnih sporazuma nabrojanih u dodatku (uključujući Konvenciju), kada se navodi ili se čini da su Strane počinile takvu diskriminaciju, uključujući neki zvanični organ Strane, kantona, opštine ili nekog pojedinca koji djeluje pod nadležnošću takvog zvaničnika ili organa.

1. Član 9 Konvencije (sloboda vjeroispovijesti), posmatran izdvojeno i kao stvar diskriminacije

79. Podnosilac prijave navodi povredu slobode vjeroispovijesti svojih pripadnika. Posebno, podnosilac p njene pripadnike u Bijeljini da ispoljavaju svoju vjeru.

80. Dom će razmotriti navodne povrede i navode o diskriminaciji prema članu 11(2)(a) i prema članu 11(2)(b) Sporazuma u vezi sa članom 9 Konvencije koji glasi:

"1. Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjere; ovo pravo uključuje slobodu na promjenu vjere ili uvjerenja, i slobodu da, bilo kao pojedinac ili u zajednici sa drugima i privatno ili javno, ispoljava svoju vjeru ili uvjerenje, u služenju, podučavanju, praktikovanju i poštivanju.

2. Sloboda ispoljavanja nečije vjere ili uvjerenja će biti samo pod takvim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna su u demokratkom društvu u interesima javne sigurnosti, za zaštitu javnog reda, zdravlja i morala, ili za zaštitu prava i sloboda drugih."

81. Vraćajući se na pitanje da li član 9 Konvencije važi u ovom slučaju, Dom se prisjeća da je sloboda zaštićena članom 9 jedan od temelja "demokratskog društva" u okviru značenja Konvencije. Ona je u svojoj religijskoj dimenziji, jedan od najvitalnijih elemenata koji čine identitet vjernika i njihovu koncepciju života, ali je dragocjena i za ateiste, agnostike, skeptike i one kojih se ne tiče. Pluralizam koji se ne može razdvojiti od demokratskog društva, a koji je uveliko prevladavao vijekovima, zavisi od toga (vidi Evropski sud za Ijudska prava, *Kokkinakis protiv Grčke* presuda od 25. maja 1993. godine, Serija A br. 260-A, str. 17, tačka 31).

82. Navodeći uplitanje u njena prava na slobodu vjeroispovijesti, podnosilac prijave se najprije poziva na uništavanje svojih džamija do kojeg je došlo prije stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma (vidi tačku 25 gore) što nije sporno među stranama.

83. Međutim, Dom ima ograničenu nadležnost *ratione temporis* i može razmatrati samo navodne povrede ukoliko postoji tvrdnja da su se desile ili nastavile nakon 14. decembra 1995. godine. Stoga će samo ispitati da li događaji koji su se desili nakon toga datuma predstavljaju povredu koja se može pripisati tuženoj Strani prema članu 11(2) Sporazuma.

84. Dom je ustanovio da je u junu 1999. godine ograđeno oko 1000 kvadratnih metara lokacije Atik džamije u Bijeljini te je time ovaj dio učinjen nepristupačnim. Uklonjena je stara gasulhana i započela je izgradnja objekta banke. Građevinski radovi koji zadiru u Atik lokaciju u površini od 54 kvadratna metra, nisu zaustavljeni nakon što je Dom izdao naredbu za privremene mjere 10. jula 1999. godine. Ovo su potvrdili i vještaci (vidi tačku 19 gore). Poslije javne rasprave od 4. jula 2000. godine donesena je još jedna naredba za privremene mjere 7. jula 2000. godine kojom je naređeno tuženoj Strani da obustavi sve građevinske radove unutar granica lokacije Atik džamije. Dana 24. augusta 2000. godine tužena Strana je donijela dva rješenja kojima se naređuje investitoru i izvođaču radova za investitora da obustavi izgradnju na lokaciji Atik u Bijeljini (vidi gore tačku 11). Na drugom dijelu ove lokacije stoje pokretni kiosci i štandovi. Štaviše, kaže se da je novim urbanističkim planom za Bijeljину na Atik lokaciji predviđena izgradnja pozorišta, a ne džamije (vidi tačku 16).

85. U vezi sa lokacijom nekadašnje Dašnice džamije, Dom zapaža da je privatno preduzeće "Express Promm" izgradilo poslovni objekat na njoj, a na osnovu dogovora sa Opštinom Bijeljina, koji barem djelimično leži na zemljištu džamije (vidi tačku 22 gore). Ovo je priznao i vlasnik tog preduzeća (vidi tačku 30 gore).

86. Lokacija Krpić je pretvorena u prostor za parkiranje, na kojem stoji i osam manjih poslovnih objekata. Lokacija na kojoj je nekada stajala Salihbegović džamija se dugo vremena koristila kao buvlja pijaca a danas je koriste kao prostor za parkiranje. Lokacija Atik u Janji se isto koristi kao buvlja pijaca.

87. Pored toga, Domu je saopšteno da sadašnjim regulacionim planom za Bijeljину nisu predviđeni objekti na predmetnim lokacijama (vidi tačku 24 gore).

88. Prije ocjenjivanja navodnih radnji i propusta organa tužene Strane, Dom smatra neophodnim da se prisjeti da su Strane u Sporazumu preuzele obavezu da "osiguraju" prava i slobode spomenute u Sporazumu svim osobama pod svojom nadležnošću. Ovo preuzimanje obaveze ne samo da obavezuje Strane da se uzdrže od povrede tih prava

i sloboda, već Stranama nameće i pozitivnu obavezu da osiguraju i zaštite ta prava (vid predmet br. CH/96/29, gore spomenut u tački 33, tački 161).

89. Dom se prisjeća da je već ustanovio, u predmetu banjalučkih džamija, da pravo na vjeroispovijest uključuje pravo na stvaranje prostora za obavljanje vjerskih obreda (predmet br. CH/96/29, gore spomenut u tački 33, tački 182). Stoga nalazi da ograđivanja površine od oko 1000 kvadratnih metara Atik lokacije u Bijeljini, uklanjanje stare gasulhane sa ove lokacije i izgradnja objekta banke koji zadire u ovu lokaciju kao i propust da se uklone pokretni kiosci i štandovi sa nje predstavljaju jasno uplitanje u prava - ili "ograničavanje" istih - vjernika Muslimana u Bijeljini da slobodno ispoljavaju svoju vjeroispovijest, kako je zagarantovano članom 9(1) posmatranim izdvojeno.

90. Kada je riječ o lokaciji nekadašnje Dašnice džamije Dom zapaža da je preduzeće "Express- Prom" sagradilo poslovni objekat koji se barem djelimično nalazi na njoj, a na osnovu dogovora sa Opštinom Bijeljina. Stoga Dom nalazi da je došlo do uplitanja u pravo podnosioca prijave na slobodu vjeroispovijesti i kad je u pitanju lokacija Dašnice džamije.

91. Lokacija Krpić je pretvorena u parking prostor na kojem se nalaze i manji poslovni objekti. Lokacija na kojoj je nekada stajala Salihbegović džamija se danas koristi kao parkiralište. Isto važi i za lokaciju Atik u Janji. Dom stoga nalazi da je došlo do uplitanja u pravo podnosioca prijave na slobodu vjeroispovijesti i u vezi sa ovim lokacijama.

92. Gore navedena uplitanja se mogu pripisati tuženoj Strani prema članu 11(2) Sporazuma.

93. Za svako uplitanje u slobodu vjeroispovijesti se mora pokazati da je bilo opravdano prema članu 9(2) Konvencije. To znači da je takvo uplitanje moralo biti "propisano zakonom" i mora biti "neophodno u demokratskom društvu" za jačanje jednog ili više "legitimnih ciljeva" iscrpno nabrojanih u članu 9(2).

94. Dom zapaža da je sporno jesu li sva ustanovljena uplitanja bila "propisana zakonom". Mišljenja je, međutim, da se ovo pitanje može ostaviti po strani ako se čini da uplitanja nisu služila "legitimnom cilju" u okviru značenja gore navedene odredbe. Stoga će se sada okrenuti tom aspektu predmeta.

95. Podnosilac prijave navodi da su radnje tužene Strane bile usmjerene na jačanje diskriminatorskih ciljeva. U prilog ovoj tvrdnji, najprije navodi da su predmetne džamije fizički uništene. Poslije toga su na dvije lokacije u Bijeljini podignuti novi objekti, naime zgrada banke koja zadire u Atik lokaciju i poslovna zgrada barem djelimično na Dašnice lokaciji. Krpić lokacija je pretvorena u prostor za parkiranje, a na njoj su i neki mali poslovni objekti. Lokacija Salihbegović se također koristi kao parkiralište. Atik lokacija u Janji se koristi kao buvlja pijaca. Podnosilac prijave tvrdi da je ovo dio promišljene politike usmjerene na sprječavanje obavljanja Islamskih molitvi u Bijeljini.

96. Tužena Strana se ograničava na izjavu da je jedini razlog što podnosilac prijave nije dobila dozvolu da rekonstruiše predmetne džamije to što nikad nije zatražila neophodne dozvole. Stoga se pitanje diskriminacije ne bi ni moglo postaviti.

97. Dom najprije zapaža da je argument tužene Strane o pitanju o kojem je ovdje riječ istovjetan sa argumentom na kojem je zasnovana njena primjedba da nisu iscrpljeni domaći pravni lijekovi. Dom se poziva na svoje zaključke u tačkama 69 do 75 gore.

98. Dom zatim zapaža da je zabrana diskriminacije ključni cilj Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini kojem se mora pridati posebna važnost. U kontekstu sadašnjeg predmeta - odgovarajuće je posebno uzeti u obzir značaj sprječavanja - i, ako je neophodno, zaustavljanja - diskriminacije na osnovu vjeroispovijesti i etničkog porijekla kako bi se omogućilo izbjeglicama i raseljenim licima da se sigurno vrate u svoje domove, u skladu sa obavezama koje su preuzele Strane prema članu 1(2) Aneksa 7 uz Opšti okvirni sporazum.

99. Pri ispitivanju da li je došlo do diskriminacije Dom je dosljedno smatrao da je prvo potrebno odrediti da li je prema podnosiocu prijave postupano drugačije u odnosu na druge u istim ili približno istim situacijama. Svako drugačije ponašanje ima se smatrati diskriminatorskim ako nema razumnog ili objektivnog opravdanja, odnosno ako ne služi legitimnom cilju ili ako nema razumnog odnosa proporcionalnosti između upotrijebljenih sredstava i cilja čija se realizacija traži. Tužena Strana je dužna da opravda drugačiji tretman koji se zasniva na bilo kojoj od ovih osnova nabrojanih u relevantnim odredbama, uključujući vjersku ili nacionalnu pripadnost (vidi predmet br. CH/97/45, *Hermas*, odluka o prihvatljivosti i meritumu od 16. januara 1998. godine, tačka 86 i dalje, Odluke i izvještaji 1998. i predmet br. CH/97/46, *Kevešević*, odluka o meritumu od 15. jula 1998. godine, tačka 92, Odluke i izvještaji 1998.).

100. Vraćajući se na sadašnji predmet, Dom najprije zapaža da je članom 28 Ustava Republike Srpske zaštićeno pravo na vjeroispovijest i predviđeno da su vjerske zajednice jednake pred zakonom i da mogu slobodno vršiti svoje vjerske dužnosti i službu. Međutim, istom odredbom je izdvojena Srpska pravoslavna crkva kao "crkva srpskog naroda" i predviđeno je da će "Država" pomagati Pravoslavnoj crkvi materijalno i sarađivati s njom na svim poljima. Dom u ovom predmetu nije pozvan da određuje da li ovaj povlašteni tretman dat Pravoslavnoj crkvi sam po sebi predstavlja diskriminatorsko postupanje prema institucijama ili pojedincima koji ne čine tu Crkvu. Međutim, nepovoljniji uslovi kojima su Ustavom tužene Strane izloženi pripadnici podnosioca prijave jeste element koji se mora imati na umu pri ispitivanju da li postupanje prema njima u cjelini predstavlja diskriminaciju (uporedi predmet br. CH/96/29, gore pomenut u tački 31, tački 157).

101. U smislu gore navedenih razmatranja Dom nalazi ustanovljenim da su vjernici Muslimani u Bijeljini, koji od rata čine lokalnu vjersku manjinu, izloženi drugačijem postupanju u poređenju sa Srbima pravoslavne vjeroispovijesti. Gore navedene radnje i propusti organa vlasti tužene Strane su postepeno pogoršali situaciju podnosioca prijave u Bijeljini u poređenju drugim vjeroispovijestima naročito Srpskom pravoslavnom crkvom. U gore navedenim izuzetnim okolnostima je odogovornost tužene Strane da pokaže da je to postupanje objektivno opravdano u nastojanju da se postigne legitiman cilj sredstvima koja su proporcionalna tom cilju. U slučaju da nema takvog opravdanja, na tuženoj Strani je da pokaže da su njeni organi poduzeli razumne korake da zaštite pripadnike podnosioca prijave u Bijeljini od tih diskriminatorskih radnji. Tužena Strana je propustila da poduzme te korake.

102. Pošto nema razumnog i objektivnog opravdanja za različito postupanje, Dom nalazi da su organi vlasti u Bijeljini aktivno učestvovali u diskriminaciji vjernika Muslimana zbog njihove vjeroispovijesti i nacionalnog porijekla, kao i da su je pasivno tolerisali. Ovaj stav organa vlasti je ometao - i dalje ometa - lokalne vjernike Muslimane u uživanju njihovog prava na slobodu vjeroispovijesti koje je definisano u Konvenciji, iz razloga i u mjeri koja, gledano u cjelini, jeste jasno diskriminatorska. Pored toga, takav stav može samo obeshrabrili izbjeglice i raseljena lica inače, pripadnike podnosioca prijave, a naročito Muslimane da se vrate u područje Bijeljine gdje je proces povratka još uvijek marginalan. Iz toga slijedi da tužena Strana nije ispoštovala svoje obaveze iz Sporazuma da poštuje i osigura pravo na slobodu vjeroispovijesti bez diskriminacije.

103. Pošto diskriminacija nikad ne može biti legitiman cilj za uplitanje u ljudska prava, Dom nalazi povredu prava na slobodu vjeroispovijesti prema članu 9 Konvencije kao i diskriminaciju u uživanju ovog prava.

2. Član 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju (pravo na imovinu), razmatran izdvojeno i kao stvar diskriminacije

104. Dom je kao sljedeće razmatrao predmet prema članu 11(2)(a) i (b) Sporazuma u vezi sa članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. Ponovo će uzeti u obzir činjenice na kojima je zasnovao svoj nalaz o povredi i diskriminaciji u uživanju prava na vjeroispovijest koje je zaštićeno, *inter alia*, članom 9 Konvencije (vidi tačke 77-103). U svrhu ispitivanja prema članu 1 Protokola br. 1 Dom će ograničiti svoje razmatranje na one navode za koje smatra da se trebaju razmotriti isključivo prema ovoj odredbi.

Član 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju glasi:

"Svako fizičko i pravno lice ima pravo na mirno uživanje svoje imovine. Niko neće biti lišen svoje imovine izuzev u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim principima međunarodnog prava.

Prethodne odredbe neće, ipak, utjecati na bilo koji način na pravo Države da primjeni takve zakone ukoliko smatra neophodnim kontrolu korištenja imovine u skladu sa opštim interesom ili da obezbijedi plaćanje poreza ili drugih doprinosa ili kazni."

105. Član 1 Protokola br. 1 dakle sadrži tri pravila. Prvo je opšti princip mirnog uživanja imovine. Drugo pravilo pokriva lišavanje imovine i podvrgava ga zahtjevima javnog interesa i uslovima propisanim zakonom. Treće pravilo uređuje korištenje imovine prema zahtjevima opšteg interesa i domaćeg prava. Mora se odrediti u pogledu svih ovih situacija, da li je postavljena pravična ravnoteža između zahtjeva javnog interesa zajednice i zahtjeva zaštite osnovnih prava podnosioca prijave (vidi, predmet br. CH/96/17, *Blentić*, odluka o prihvatljivosti i meritumu od 5. novembra 1997. godine, tačka 31, Odluke o prihvatljivosti i meritumu mart 1996. - decembar 1997.).

a. Imovina u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1

106. Kako bi se pozvala na pravo prema članu 1 Protokola br. 1 u pogledu imovine, od podnosioca prijave se može zatražiti da pokaže da je imala pravo na predmetnu imovinu, u slučaju da nema ispravu o vlasništvu, da je vlasništvo ustanovljeno dugim

neosporavanim posjedom i korištenjem (uporedi Evr. sud za ljudska prava, *Sveti manastiri protiv Grčke*, presuda od 9. decembra 1994. godine, Serija A br. 301 - a, str. 32, tačke 58-60). Međutim, osim prava *in rem*, i različite ekonomske vrijednosti i druga prava *in personam* se mogu smatrati imovinom koja spada u okvir zaštite člana 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju (vidi, npr., predmet br. CH/96/28, *M.J.*, odluka od 7. novembra 1997. godine, tačka 32, Odluke o prihvatljivosti i meritumu mart 1996 - decembar 1997). Dakle, pojam "imovina" u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1 može podrazumijevati prava koja nisu priznata kao "imovinska prava" u domaćem zakonu Države potpisnice.

107. U konkretnom predmetu, Dom nalazi ustanovljenim da je tokom nacionalizacije u tadašnjoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, nacionalizovano zemljište na kojem su se nalazile Atik džamija, Dašnice džamija, Krpić džamija i Salihbegović džamija u Bijeljini. Džamije i pripadajući objekti kao što je gasulhana na lokaciji Atik džamije u Bijeljini, su međutim ostale imovina podnosioca prijave. Dom nadalje zapaža da je prema članu 40(1) Zakona o građevinskom zemljištu koji je na snazi od 1986. (vidi tačke 44-46 gore) podnosilac prijave zadržala pravo da koristi zemljište dok na njemu postoje građevine.

108. U vezi sa lokacijom Atik u Bijeljini, Dom najprije zapaža da je gasulhana 1999. godine bilajoš nedirnuta. Stoga je imovina podnosioca prijave na ovom dijelu zemljišta još uvijek postojala prema članu 40 Zakona o građevinskom zemljištu (tačka 44 gore) kada je Daytonski sporazum stupio na snagu.

109. Štaviše, članom 43 Zakona o građevinskom zemljištu je predviđeno da, ako zgrada nije eksproprisana, već je uništena višom silom ili odlukom nadležnog organa s obzirom na narušenost, njen vlasnik zadržava prvenstveno pravo korištenja zemljišta za izgradnju, pod uslovom da je regulacionim ili urbanističkim planom predviđena izgradnja objekta na kojem neko može imati imovinsko pravo. Uništavanje Atik džamije, Dašnice džamije, Krpić džamije i Salihbegović džamije u Bijeljini je bilo potpuno van kontrole podnosioca prijave i prema tome se - kao što je Dom već naveo u predmetu br. CH/96/29 (gore pomenut u tački 33, tački 194) - podrazumijeva pod pravnim terminom *viša sila*. Štaviše, Dom je naveo u istom predmetu *ibidem*, tačka 194) da se ne bi činilo da bi pravnom definicijom uobičajenom u bivšoj SFRJ bilo isključeno da se događaj kao što je rušenje džamija podnosioca prijave smatra *višom silom* u smislu člana 43 (vidi tačku 46 gore).

110. Tačno je da je članom 43 postavljen dodatni uslov koji je od značaja: iako podnosilac prijave, prema članu 40(1) uživa pravo na korištenje zemljišta na kojem su nekada stajale Atik džamija, Dašnice džamija, Krpić džamija i Salihbegović džamija u Bijeljini, njeno pravo da koristi to zemljište za novu gradnju zavisi od toga da li su novim regulacionim ili opštim urbanističkim planom predviđene takve građevine. Međutim, jedina informacija koju su vještaci imenovani od Doma mogli dobiti od tužene Strane je da postoje i urbanistički i regulacioni plan. Samo Specijalni izaslanik OHR-a u Bijeljini je obavijestio Dom da relevantnim regulacionim planom nisu predviđene džamije na predmetnim lokacijama. Dom nalazi da propust da se vjerski objekti unesu u relevantni plan ne može biti takav da podrazumijeva gubitak prvenstvenog prava korištenja zemljišta u smislu člana 43. Dom je time uvjeren da podnosilac prijave ima barem prvenstveno pravo korištenja gore spomenutih lokacija prema članu 43. U ovom kontekstu, Dom se prisjeća da je zastupnik tužene Strane

izjavio na javnoj raspravi od 4. jula 2000. da podnosilac prijave kao raniji vlasnik zgrada džamija ima prvenstveno pravo da koristi lokacije za izgradnju.

111. Bilo na osnovu člana 40 ili člana 43 Zakona o građevinskom zemljištu, Dom nalazi da pravo podnosioca prijave da koristi zemljište Atik, Dašnice, Krpić i Salihbegović lokacija u Bijeljini za rekonstrukciju jeste sprovodivo pravo sa ekonomskom vrijednošću koje se mora smatrati "imovinom" podnosioca prijave u smislu člana 1 Protokola br. 1.

112. Dom pored toga zapaža da je prema zemljišnim knjigama, lokacija na kojoj je nekada bila Atik džamija u Janji, imovina podnosioca prijave.

113. Dom zaključuje da su gasulhana na lokaciji Atik u Bijeljini i druge vrijednosti kao što je pravo korištenja Atik, Dašnice, Krpić i Salihbegović lokacija u Bijeljini i pravo vlasništva na Atik džamiji u Janji predstavljali, 14. decembra 1995. "imovinu" podnosioca prijave u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1. Dom kao sljedeće mora razmotriti da li se tužena Strana uplitala u imovinu podnosioca prijave, i ako jeste, prema kojoj odredbi.

b. Uplitanje

114. U vezi sa Atik lokacijom u Bijeljini, Dom nalazi da je uklanjanjem gasulhane sa ove lokacije kao i naknadnom izgradnjom objekta banke došlo do ozbiljnog uplitanja u uživanje imovine podnosioca prijave. Isto važi i za izgradnju poslovnog objekta na lokaciji Dašnice. Ove radnje predstavljaju opsežno i konačno zauzimanje predmetnog zemljišta na koje podnosilac prijave ima prvenstveno pravo korištenja. Međutim, tužena Strana nije formalno lišila podnosioca prijave njenog prava. Stoga se mora smatrati da su ove radnje uključivale *de facto* lišavanje podnosioca prijave njene imovine.

115. U vezi sa Krpić lokacijom, Salihbegović lokacijom i Atik lokacijom u Janji, Dom najprije zapaža da tužena Strana nije izvršila ni formalnu ni *de facto* eksproprijaciju. Korištenje lokacije Krpić za parking prostor i poslovni prostor sa malim poslovnim objektima kao i korištenje Salihbegović lokacije kao prostor za parkiranje i Atik lokacije u Janji kao buvlje pijace bi trebale biti samo privremenog karaktera. Stoga podnosilac prijave može povratiti svoje lokacije čim tužena Strana okonča njihovo bespravno korištenje. Prema tome, ne može se reći da je podnosilac prijave definitivno lišena svoje imovine. Propust tužene Strane da spriječi građane Bijeljine da bespravno koriste lokacije ne predstavlja ni kontrolu korištenja. Međutim, propust tužene Strane da spriječi sadašnje stanovnike Bijeljine da to rade, nedvojbeno onemogućava podnosioca prijave da koristi lokacije za rekonstrukciju svojih džamija. Stoga to predstavlja uplitanje u opšti princip mirnog uživanja posjeda prema članu 1 Protokola br. 1.

c. Diskriminacija

116. Dom je gore našao da su razni postupci i propusti koji su imali za rezultat povredu prava podnosioca prijave na slobodu vjeroispovijesti zasnovani na diskriminatorskim osnovama (vidi tačke 82-103 gore). Isto važi i u vezi sa uplitanjem u prava na mirno uživanje posjeda po članu 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. Ne može se smatrati, prema tome, da su ova uplitanja u skladu sa javnim interesom.

117. Dom, prema tome, nalazi povredu prava na mirno uživanje imovine po članu 1 Protokola br. 1 kao i diskriminaciju u uživanju ovog prava.

3. Zaključak

118. U zaključku, Dom je ustanovio da ovaj predmet uključuje povrede prava podnosioca prijave na slobodu vjeroispovijesti pripadnika podnosioca prijave prema članu 9 Konvencije kao i prava na mirno uživanje imovine podnosioca prijave prema članu 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. Dom je također ustanovio diskriminaciju u uživanju tih prava.

I PRAVNI LIJEKOVI

119. Prema članu XI(1)(b) Sporazuma, Dom još mora riješiti pitanje koje bi korake trebala poduzeti tužena Strana da ispravi povrede Sporazuma koje je Dom ustanovio, uključujući naredbe da od neke radnje odustane ili prestane, novčanu naknadu (uključujući materijalnu i nematerijalnu štetu), i privremene mjere.

120. U vezi sa lokacijama Atik, Dašnice i Krpić džamija u Bijeljini, podnosilac prijave traži da tuženoj Strani bude naređeno da ukloni sve objekte i građevine sa lokacija, da ih dovede u red i podigne ograde oko njih do rekonstrukcije džamija kao i da sagradi novu gasulhanu na lokaciji Atik. Pored toga, podnosilac prijave traži od Doma da zabrani parkiranje vozila na lokaciji Krpić i lokaciji nekadašnje Salihbegović džamije. Štaviše, podnosilac prijave želi da tužena Strana poništi sve promjene u urbanističkom planu koje se tiču ranijih vjerskih lokacija i da izda dozvolu za rekonstrukciju Atik džamije, Dašnice džamije, Salihbegović džamije, Krpić džamije kao i Atik džamije u Janji. Na kraju, podnosilac prijave traži da Dom naredi tuženoj Strani da se suzdrži od daljeg ugrožavanja vakufske imovine u području Bijeljine. U svom pismu od 24. aprila 2000. godine podnosilac prijave je, osim toga, zatražila 50.000 konvertibilnih maraka (KM) na ime kompenzacije za materijalnu i moralnu štetu koja je nanescena rušenjem gasulhane i izgradnjom u dvorištu lokacije Atik džamije. U toku javne rasprave od 4. jula 2000. godine podnosilac prijave je osim toga zatražila 30.000 KM na ime kompenzacije za štetu koja je nastala bespravnom korištenjem predmetnih lokacija.

121. Kada je riječ o različitim gore navedenim zahtjevima, Dom je ustanovio da je tužena Strana prekršila svoje obaveze da svim osobama pod svojom nadležnošću osigura, bez diskriminacije, prava zagarantovana Sporazumom. Kako smo se ranije prisjetili, zabrana diskriminacije je ključni cilj Opšteg okvirnog sporazuma kojem i Dom i strane moraju pridati poseban značaj.

122. Dakle, Dom smatra prikladnim da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od datuma kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Atik džamije na lokaciji u Bijeljini na kojoj je i ranije postojala. U vezi sa dijelom ove lokacije koji je pokriven novom zgradom banke i koji se stoga ne može koristiti za rekonstrukciju džamije i pripadajućih objekata i u vezi sa uništavanjem gasulhane, Dom smatra odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da isplati podnosiocu prijave na ime kompenzacije iznos od 15.000 KM u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma. Pored toga, Dom

naređuje tuženoj Strani da sa ove lokacije, u roku od mjesec dana od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, ukloni ogradu koja je podignuta u vezi sa izgradnjom banke kao i sve pokretne kioske i štandove i da ne dozvoli korištenje lokacije za bilo koju svrhu kojom se utiče na ili se upliće u prava Islamske zajednice.

123. U vezi sa lokacijom Dašnice, Dom smatra odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od šest mjeseci od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, ukloni dio poslovnog objekta koji pokriva zemljište džamije i da, u roku od tri mjeseca od datuma kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Dašnice džamije na lokaciji u Bijljeini na kojoj je i ranije postojala.

124. U vezi sa Salihbegović lokacijom, Dom smatra odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od mjesec dana od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, okonča upotrebu ove lokacije za parkiranje automobila i da ne dozvoli korištenje lokacije za bilo koju svrhu kojom se utiče na ili se upliće u prava Islamske zajednice. Pored toga, Dom smatra odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Salihbegović džamije na lokaciji u Bijeljini na kojoj je i ranije postojala.

125. U vezi sa Krpić lokacijom, Dom smatra odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od mjesec dana od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, ukloni sa lokacije poslovne objekte i da ne dozvoli da se lokacija koristi kao parking prostor ili za bilo koju svrhu kojom se utiče na ili se upliće u prava Islamske zajednice. Pored toga, Dom smatra odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Krpić džamije na lokaciji u Bijeljini na kojoj je i ranije postojala.

126. U vezi sa Atik lokacijom u Janji, Dom smatra odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od mjesec dana od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, ukloni buvlju pijacu sa ove lokacije i da ne dozvoli korištenje lokacije za bilo koju svrhu kojom se utiče na ili se upliće u prava Islamske zajednice. Pored toga, Dom smatra odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od prijema zahtjeva Islamske zajednice u tom smislu, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju džamije na mjestu na kojem je i ranije postojala.

127. Kada je riječ o zahtjevu podnosioca prijave za kompenzaciju u iznosu od 30.000 KM, Dom želi naglasiti da nema nadležnost, *ratione temporis*, da dosudi kompenzaciju ni za uništavanje džamija u 1993. godini niti za bespravno zauzimanje lokacija ili za neku drugu materijalnu ili nematerijalnu štetu koju je podnosilac prijave možda pretrpjela prije 14. decembra 1995. Međutim, Dom zapaža da bespravno korištenje lokacija ranijih džamija koje se nastavilo i nakon stupanja na snagu Daytonskog mirovnog sporazuma predstavlja uvredu za podnosioca prijave. Dom stoga smatra

odgovarajućim da naredi tuženoj Strani da isplati podnosiocu prijave za moralnu štetu koju je pretrpjela poslije 14. decembra 1995. godine iznos od 10.000 KM u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma.

VIII ZAKLJUČCI

128. Iz gore navedenih razloga, Dom odlučuje:

1. jednoglasno, da proglasi prijavu neprihvatljivom u vezi sa Janjica lokacijom;
2. sa 6 glasova za i 1 protiv, da proglasi preostali dio prijave prihvatljivim;
3. sa 6 glasova za i 1 protiv, da je u Bijeljini došlo do povrede prava Islamske zajednice na slobodu vjeroispovijesti kako je zagantovano članom 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima posmatranim izdvojeno, čime je tužena Strana prekršila član I Sporazuma o ljudskim pravima;
4. sa 6 glasova za i 1 protiv, da je u Bijeljini došlo do povrede prava Islamske zajednice na mirno uživanje imovine kako je zagantovano članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju posmatranim izdvojeno, čime je tužena Strana prekršila član I Sporazuma;
5. sa 6 glasova za i 1 protiv, da je Islamska zajednica u Bijeljini diskriminisana u uživanju prava na slobodu vjeroispovijesti kako je zagantovano članom 9 Konvencije, čime je tužena Strana prekršila član I Sporazuma;
6. sa 6 glasova za i 1 protiv, da je Islamska zajednica u Bijeljini diskriminisana u mirnom uživanju svoje imovine kako je zagantovano članom 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju, čime je tužena Strana prekršila član I Sporazuma;
7. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj Strani da, u roku od mjesec dana od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, sa lokacije Atik u Bijeljini ukloni ogradu koja je podignuta u vezi sa izgradnjom banke i sve pokretne kioske i štandove i da ne dozvoli korištenje lokacije za bilo koju svrhu kojom se utiče na ili se upliće u prava Islamske zajednice;
8. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Atik džamije na lokaciji u Bijeljini na kojoj je i ranije postojala;
9. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj Strani da, u roku od šest mjeseci od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, ukloni sa lokacije Dašnice dio poslovnog objekta koji pokriva zemljište džamije;
10. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Dašnice džamije na lokaciji u Bijeljini na kojoj je i ranije postojala;
11. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj Strani da, u roku od mjesec dana od

dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, okonča korištenje Salihbegović lokacije kao parkirališta i da ne dozvoli korištenje lokacije za bilo koju svrhu kojom se utiče na ili se upliće u prava Islamske zajednice;

12. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Salihbegović džamije na lokaciji u Bijeljini na kojoj je i ranije postojala;

13. jednoglasno, da naredi tuženoj Strani da, u roku od mjesec dana od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, ukloni sa Krpić lokacije sve postojeće poslovne objekte i da ne dozvoli da se lokacija koristi kao parkiralište ili za bilo koju svrhu kojom se utiče na ili se upliće u prava Islamske zajednice;

14. sa 6 glasova za i 1 protiv, da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Krpić džamije na lokaciji u Bijeljini na kojoj je i ranije postojala;

15. jednoglasno, da naredi tuženoj Strani da sa lokacije Atik džamije u Janji, u roku od mjesec dana od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, ukloni buvlju pijacu i da ne dozvoli korištenje lokacije za bilo koju svrhu kojom se utiče na ili se upliće u prava Islamske zajednice;

16. sa 5 glasova za i 2 protiv, da naredi tuženoj Strani da, u roku od tri mjeseca od dana kada primi zahtjev u tom smislu od Islamske zajednice, izda neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Atik džamije u Janji na lokaciji na kojoj je i ranije postojala;

17. sa 5 glasova za i 2 protiv,

- a) da naredi tuženoj Strani da plati podnosiocu prijave, na ime novčane kompenzacije za moralnu štetu koju je pretrpjela nakon 14. decembra 1995. godine u vezi sa svim predmetnim lokacijama, 10.000 KM u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma; i
- b) da naredi tuženoj Strani da plati podnosiocu prijave na ime kompenzacije za dio Atik lokacije u Bijeljini koji je pokriven novom zgradom banke i koji se stoga ne može koristiti za rekonstrukciju džamije, kao i za rušenje gasulhane iznos od 15.000 KM u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma;
- c) da godišnja kamata od 4% na ovaj iznos ili svaki neplaćeni dio tog iznosa biti plativa od dana kada istekne gore navedeni rok do datuma potpunog izmirenja;

18. jednoglasno, da naredi tuženoj Strani da obavijesti Dom, u roku od šest mjeseci od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom

66 Pravila procedure Doma, o koracima koje je preduzela da bi ispoštovala gore navedene naredbe.

(potpisao)
Peter KEMPEES
Arhivar Doma

(potpisao)
Giovanni GRASSO
Predsjednik Vijeća II

U skladu sa pravilom 61 Pravila procedure Doma, mišljenja o neslaganju gos. Dekovića i gosp. Popovića su u dodatku ovoj odluci.

ANEKS I

Prema pravilu 61 Pravila procedure Doma, ovaj dodatak sadrži mišljenje o djelimičnom neslaganju gosp. Mehmeda Dekovića.

MIŠLJENJE O DJELIMIČNOM NESLAGANJU GOSP. MEHMEDA DEKOVIĆA

U navedenom predmetu pod gornjim brojem, zaključkom pod tačkom 17(a), naređeno je tuženoj Strani da plati podnosiocu prijave na ime novčane kompenzacije za pretrpljenu moralnu štetu nakon 14. decembra 1995. godine u vezi sa svim predmetnim lokacijama na kojima su porušeni sakralni objekti 10.000 KM u roku od tri mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma. Smatram da je navedeni iznos dosuđen na ime kompenzacije neadekvatan pričinjenoj moralnoj šteti. Ovo potkrepljujem i razlozima iznijetim u izdvojenom mišljenju u predmetu br. CH/98/1062.

Nisam saglasan ni sa dijelom zaključka pod tačkom 16 odluke da je tužena Strana tek kada primi zahtjev od podnosioca prijave dužna u roku od tri mjeseca izdati neophodnu dozvolu za rekonstrukciju Atik džamije. S obzirom na do sada poznate opstrukcije u sličnim predmetima smatram da odluka Doma i njegova naredba predstavljaju direktan osnov da se i bez formalne procedure dozvoli rekonstrukcija pomenutog sakralnog objekta. Bliže razloge iznio sam u izdvojenom mišljenju u predmetu br. CH/98/1062.

(potpisao)

ANEKS II

MIŠLJENJE O NESLAGANJU GOSP. VITOMIRA POPOVIĆA

Ne slažem se sa odlukom Doma za Ljudska prava BiH broj gornji iz sljedećih razloga:

1. Članom VIII(2)(a) Sporazuma o Ljudskim pravima kao Aneksa 6 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH je propisano: "Dom takođe mora razmotriti da li postoje djelotvorni pravni lijekovi i da li je podnosilac prijave dokazao da su oni iscrpljeni."

U tački 72 odluke Doma je navedeno:

"U konkretnom predmetu podnosilac prijave je samo podnijela formalni zahtjev načelniku odjeljenja stambenih poslova u Bijeljini od 18. maja 2000. godine u kojem je zatražila odobrenje za rekonstrukciju Atik džamije, Dašnice džamije, Kršić džamije i Salihbegović džamije u Bijeljini. Nije poduzela nikakve druge korake. U pogledu Atik džamije u Janji, podnosilac prijave nikada nije formalno zatražila dozvolu da je ponovo izgradi. Podnosilac prijave je navodno uputila pismene zahtjeve tuženoj Strani u kojima je zatražila da se zaštiti vakufska imovina i da se vrati u posjed iste 24. februara 1997., 21. novembra 1997. i 20. aprila 1998. godine ali nijedno od ovih pisama nie sadržalo formalni zahtjev za građevinsku dozvolu. U pismu od 13. septembra 1999. godine podnosilac prijave je zatražila od tužene Strane, *inter alia*, da zaštiti njenu imovinu od daljeg uništavanja i da ukloni sve objekte sa lokacija džamija. Podnosilac prijave je očigledno obavila nekoliko neformalnih razgovora satuženom Stranom kako bi dobila zaštitu lokacija".

Pravilom 49 procedure Doma usvojenim 13. decembra 1996. godine je propisano:

"Dom može odmah proglasiti prijavu neprihvatljivom po stavu 2 člana VIII Sporazuma ili može odlučiti da obustavi razmatranje, odbaci ili briše prijavu po zadnjem stavu člana VIII.

Dakle,

jedinu odluku koju je Dom u konkretnom slučaju mogao donijeti je da shodno gore navedenim odredbama Sporazuma i Pravila procedure proglasi prijavu neprihvatljivom radi neiscrpljivanja domaćih pravnih lijekova, ili da obustavi razmatranje - prekine postupak dok se ovi lijekovi ne iscrpe pred domaćim nadležnim organima Republike Srpske, kao tužene Strane.

Postupajući na način naveden u odluci, i odlučujući u meritumu Dom je izašao izvan okvira svoje nadležnosti, što predstavlja kršenje člana 1 Sporazuma o Ljudskim pravima, kao Aneksa 6 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH, koji glasi:

"Strane će osigurati svim osobama pod svojom jurisdikcijom najviši stepen međunarodno priznatih Ljudskih prava i osnovnih sloboda, uključujući prava i slobode utvrđene u Evropskoj konvenciji za zaštitu Ljudskih prava i osnovnih sloboda kao i njenim Protokolima i u drugim međunarodnim dokumentima navedenim u Dodatku ovom Aneksu."

Dakle,

nije u nadležnosti Doma, nego Republike Srpske kao tužene Strane da u skladu sa svojom jurisdikcijom iz člana 1 Sporazuma odlučuje o dodjeljivanju zemljišta za gradnju i izdavanju dozvola za rekonstrukciju i izgradnju porušenih džamija.

Ovdje, prije svega mislim da se u rješavanju ovakve vrste zahtjeva mora poštovati sledeće zakonodavstvo Republike Srpske, ili koje je u primjeni u Republici Srpskoj:

- a) Zakon o građevinskom zemljištu (Službeni list SR BiH 34/86 i 1/90; Službeni glasnik Republike Srpske broj 29/94 i 23/98);
- b) Zakon o prostornom uređenju SR BiH (Službeni list br. 9/87, 23/88, 24/89, 10/90, 15/90, 14/91);
- c) Zakon o uređenju prostora republike Srpske (Službeni glasnik RS broj 19/96, 25/96, 25/97, 3/98 i 10/98);
- d) u skladu sa regulacionim planom opštine Bijeljina.

Dom je pogrešno izveo zaključak kada je stao na stanovište, da na način predviđen u tački 17a Zaključaka, naredi tuženoj Strani da plati podnosiocu prijave, na ime novčane kompenzacije za moralnu štetu koju je pretrpila nakon 14. decembra 1995. godine u vezi sa svim predmetnim lokacijama, 10.000 KM u roku od 3 mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma, i da shodno Zaključku 17b naredi tuženoj Strani da plati podnosiocu prijave, na ime kompenzacije za dio Atik lokacije u Bijeljini koji je pokriven novom zgradom banke i koji se stoga ne može koristiti za rekonstrukciju džamije, kao i za rušenje gasulhane iznos od 15.000 KM u roku od 3 mjeseca od dana kada ova odluka postane konačna i obavezujuća u skladu sa pravilom 66 Pravila procedure Doma.

Naime, Dom je i ove dijelove zahtjeva aplikanta trebao, shodno članu VIII(2)(a) Sporazuma a u vezi sa pravilom 49 Pravila procedure Doma, proglasiti neprihvatljivim radi neiscrpljivanja domaćih pravnih lijekova, ili obustaviti - prekinuti postupak dok se ovi lijekovi ne iscrpe pred nadležnim organima — sudovima Republike Srpske kao tužene Strane.

Zahtjev za naknadu moralne štete i kompenzacije nikada nije ni podnesen nadležnim organima tužene Strane pa je Dom, shodno članu VIII(2)(a) i ovaj dio zahtjeva trebao proglasiti neprihvatljivim radi neiscrpljivanja domaćih pravnih lijekova, ili obustaviti - prekinuti postupak dok se ovi lijekovi ne iscrpe.

Kompenzacija za moralnu štetu predstavlja nematerijalnu štetu koju ne mogu pretrpjeti niti im se može dosuditi pravna lica nego u smislu važećeg zakonodavstva, odnosno Zakona o obligacionim odnosima, samo fizička lica. Islamska zajednica ima status pravnog a ne fizičkog lica i nema pravo na naknadu ovog vida štete. Ovakav vid štete bi se eventualno mogao dosuditi vjernicima čija su lična, odnosno moralna, prava povrijeđena. Pored navedenog, opravdano se postavlja pitanje dosuđivanja ove štete i za period od 14. 12. 1995. godine kao dana stupanja na snagu Sporazuma, a zahtjev za naknadu ove štete je postavljen pismom aplikanta od 24. aprila 2000. godine, tako da je dosuđena šteta za period za koji ona nije bila ni tražena.

Postupajući na gore navedeni način Dom je postupio suprotno članu 1 Sporazuma o ljudskim pravima, kao Aneksa 6 Opšeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini koji glasi:

"Strane potpisnice će obezbjediti svim licima u okviru njihove jurisdikcije najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i sloboda..."

I dosuđivanje kompenzacije u smislu člana 17b Zaključaka nema pravnog uporišta u "domaćoj jurisdikciji" iz člana 1 Sporazuma o ljudskim pravima. Ne zna se na šta se ova šteta u stvari odnosi. Ako bi se to smatralo materijalnom štetom za trajno zauzeto zemljište i rušenje gasulhane onda je visinu ove štete trabao utvrditi odgovarajući vještak građevinske struke, odnosno ona mora odgovarati visini "stvarno prouzrokovane štete" a ne paušalnom načinu dosuđivanja štete, kako je to Dom postupio.

U preostalom dijelu mog izdvojenog mišljenja ostajem u cijelosti kod svog izdvojenog mišljenja o neslaganju iznesenog u predmetu br. CH/96/29 Islamska zajednica u BiH protiv Republike Srpske od 11. juna 1999. godine (slučaj banjalučkih džamija) i predmetu br. CH/98/1062 Islamska zajednica u BiH protiv Republike Srpske od 9. novembra 2000. godine (slučaj zvorničkih džamija).

(potpisao)

[84.] A.2.7 Informativni izveštaji o ratnom stradanju kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, koje je podneo Odbor za kulturu i obrazovanje (Strazbur: Savet Evrope, Parlamentarna skupština, 1993-):

[Prvi] informativni izveštaj... 2. februar 1993. godine, dokument br. 6756 –

Drugi informativni izveštaj... 17. jun 1993. godine, dokument br. 6869 –

Treći informativni izveštaj... 20. septembar 1993. godine, dokument br. 6904

/logo Saveta Evrope/

Savet Evrope

PARLAMENTARNA SKUPŠTINA

Izveštaj o ratnom razaranju kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koji podnosi Odbor za kulturu i obrazovanje

Informativni izveštaj

Izveštaj podneo: g. Jacques Baumel, Francuska, RPR

Dokument 6756

2. februar 1993.

Sadržaj:

Informativni izveštaj g. Baumela

Dodatak:

- A. Sažetak izveštaja o poseti delegacije Odbora (od 31. jula do 3. avgusta 1992)
  - B. Prepiska u vezi sa vukovarskim muzejima
  - C. Ratna šteta naneta kulturnom nasleđu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, izveštaj dr Colina Kaisera, stručnog savetnika
  - D. Preporuke u vezi sa kulturnim nasleđem Mostara, dr Colin Kaiser
-

INFORMATIVNI IZVEŠTAJ g. Baumela

Uvod

Nalogom broj 471 iz februara 1992. godine od Potkomiteta Skupštine za arhitektonsko i umetničko nasleđe je zatraženo da ispita stanje kulturnog nasleđa u srednjoj i istočnoj Evropi. Potkomitet se odmah usredsredio na bivšu Jugoslaviju i u aprilu u Ljubljani

održao sastanak sa predstavnicima nadležnih organa iz Slovenije i Hrvatske. Tom prilikom je učinjen i pokušaj da se uspostavi kontakt sa vlastima u Bosni i Hercegovini, ali bez uspeha.

To je bila nova situacija za koju savremena Evropa možda nije bila spremna – stanje kulturnog nasleđa u ratnoj situaciji.

Zabrinutost Skupštine za kulturno nasleđe na ovom području izražena je kroz pitanja upućena Ministarskom savetu, ali bez ikakvog pozitivnog odgovora bilo od Ministarskog saveta (vidi dokument 6628), bilo od CDCC-a /Savet za kulturnu saradnju/, uprkos podršci koju je pružio predsedavajući njegovog Komiteta za kulturno nasleđe, gospodin Jean-Louis Luxen.

U tom kontekstu bilo je jasno da treba preuzeti inicijativu. Zbog toga sam organizovao bratimljenje svog grada Rueil-Malmaisona sa Dubrovnikom, osnivanje Nacionalnog komiteta za pružanje humanitarne pomoći i spasavanje Dubrovnika (*Comité national d'aide humanitaire et de sauvegarde de Dubrovnik*) i iskoristio poziv za praćenje predsedničkih izbora u Hrvatskoj krajem jula 1992. godine da posetim Zagreb, Split i Dubrovnik sa gospodinom Nicom Tummersom (bivši predsedavajući Komiteta) (vidi Dodatak A). Kasnije je gospodin Tummers postavio izložbu na temu "Dubrovnik u ogledalu Gernike" (Dubrovnik dans le miroir de Guernica) za polugodišnju sednicu Skupštine u septembru.

Uspostavljeni su kontakti i sa srpskim vlastima u vezi sa sudbinom zbirke odnesenih iz muzeja Vukovara (vidi dodatak B).

Uprkos stalnoj uzdržanosti vlada, i u Savetu Evrope i u UNESCO, Skupština je iskoristila priliku da na ovo područje pošalje misiju za utvrđivanje činjenica. Ovu misiju su realizovali gospodin Colin Kaiser (bivši direktor ICOMOS) i gospodin Jean-Claude Hatterer (glavni fotograf Saveta Evrope). U datim okolnostima, a posebno zbog nepostojanja podrške Posmatračke misije Evropske zajednice (PMEZ) i UNPROFOR, područje koje je pokrila ova misija bilo je ograničeno na područje Dubrovnika i Mostara (vidi dodatak C).

Na poslednjoj sednici CDCC (12-14. januara 1993) predstavnik Skupštine, g. Günther Müller, dobio je snažnu podršku predsedavajućeg Komisije za kulturno nasleđe CDCC sadržanu u preporuci da Veće Evrope preduzme međuvladinu akciju, ali ne bez izvesnog otpora.

Postavlja se pitanje da li smo u situaciji rata ili kulturne saradnje. S jedne strane, Hrvatska je potpisala Evropsku kulturnu konvenciju 1. februara 1993. godine. S druge, moramo primetiti da UNESCO preispituje Konvenciju o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (Hag 1954.)

Skupštini se skreće pažnja na sledeća zapažanja i priložene izveštaje:

1. Kulturna katastrofa u srcu Evrope

Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini su tragedija za narode ovih zemalja i za celu Evropu. Oni predstavljaju veliku kulturnu katastrofu za sve zajednice na području zahvaćenom ratom – bez obzira da li je reč o Hrvatima, Bosancima ili Srbima – ali i za našu evropsku baštinu koja će iz rata izaći ozbiljno osakaćena.

2. Široki raspon razaranja

Dve trećine administrativnih okruga Hrvatske, što odgovara otprilike dvema trećinama teritorije ove zemlje, pogođene su ratom. U Bosni i Hercegovini, gde rat još traje, teško je napraviti ovakvu procenu, ali je sigurno da se radi o više od dve trećine zemlje.

3. Sve je meta napada

Sve je meta napada, a posebno stambeni objekti. Crkve i džamije su uništene, palate, muzejske zbirke i arhive takođe, ali tačnije je reći da je najveće razaranje rezervisano za gradove i sela – baštinu u kojoj žive ljudi. Izveštaj gospodina Kaisera opisuje dva ovakva područja – sela hrvatske opštine Dubrovnik i grad Mostar u Bosni i Hercegovini.

4. Svačija baština je na udaru

Mada nema sumnje da je najveći deo poznate štete nanet baštini hrvatskih katolika i bosanskih katolika i muslimana, ima, nažalost, i slučajeva odmazde u odnosu na pravoslavnu baštinu i srpska sela, i postoji bojazan da će se takve odmazde nastaviti.

Čak i u opštini Dubrovnik ima neprihvatljivih akcija u odnosu na imovinu Dubrovčana srpskog porekla - čak i u Dubrovniku, gde su svi ovi ljudi, Hrvati i Srbi, zajedno trpeli bombardovanje i okupaciju snaga saveznih vlasti.

5. Čišćenje: etničko, kulturno i ekonomsko

Kako je moguće da se 1991. i 1992. godine artiljerija jedne vojske u punom sastavu okomila na gradove kao što su Vukovar, Mostar ili Sarajevo?

Izraz “etničko čišćenje” sada je u modi, ali on ide ruku pod ruku sa drugom vrstom čišćenja – “kulturnim čišćenjem”. Kako drugačije nazvati namerno uništavanje džamija i crkava? U opštini Dubrovnik, razaranje tradicionalnih sela velike arhitektonske vrednosti usledilo je nakon masovnog egzodusa seoskog stanovništva u oktobru 1991. godine pred saveznom vojskom.

“Kulturno čišćenje” je pak i “ekonomsko čišćenje”. U opštini Dubrovnik su pljačkani vino, životinje, farme, industrijske mašine; njeni hoteli su granatirani a turistički objekti teško oštećeni – što nije ništa manje od štete nanete njenom kulturnom nasleđu. Industrija Mostara je takođe uništena, a turisti će se verovatno držati po strani sve dok se ne obnove njegovi minareti.

6. Potreba za informacijama i povećanom međunarodnom saradnjom

Zaprepašćuje činjenica da je slika o razmerama štete u Hrvatskoj nepotpuna. Hrvatska vlada ne zna kakva je situacija sa štetom u okupiranoj Krajini i Slavoniji. U Bosni su informacije još više fragmentarne. Kakva je situacija na borbenim linijama i područjima pod okupacijom svake od strana, a posebno Srba, koji kontrolišu 70% teritorije Bosne i Hercegovine? Bez osnovnih informacija – one vrste informacija do kojih je došla misija za utvrđivanje činjenica – nema ničega što bismo mogli učiniti za ratom oštećenu baštinu.

Uzimajući u obzir činjenicu da su snage UN, UNHCR i PMEZ aktivne na velikom delu ratom pogođene teritorije, neobično je to što i dalje znamo tako malo. Te organizacije imaju mnogo informacija ali nisu voljne da ih razmenjuju. One bi misiji za utvrđivanje činjenica o baštini mogle da pomognu u pogledu transporta, ali izgleda da nisu ni za to voljne. Poslednja misija je morala u celini da se oslanja na pomoć Hrvata i Bosanaca. Ako međunarodne organizacije nisu spremne ili nisu u stanju da pomognu međunarodnim misijama, možda bi mogle da se aktivnije zainteresuju sa sudbinu baštine i da kvalifikovano osoblje iz svojih redova koriste kao posmatrače i savetnike u vezi sa tom baštinom.

7. Neograničene tehničke i materijalne potrebe

Jasno je da je baštini Hrvatske i Bosne potrebno tehničko znanje stranih stručnjaka. Ne možemo koristiti lažne izgovore da je prerano da se razmotri situacija ili da te ljude ne treba pokroviteljski da tretiramo jer Hrvati i Bosanci zahtevaju da se zapadna Evropa konačno istinski zainteresuje za njihovu baštinu, sada a ne kasnije, kada može biti prekasno.

Da li su ovi spomenici stabilni? Možete li ubediti naše vlasti da ih ne sruše? Šta možemo kasnije uraditi sa ovim zgradama? Imate li zanatlije koji bi nam mogli pomoći? Ovo su pitanja na koja može da odgovori neko sa strane.

Materijalne potrebe su bezgranične: potreban je materijal za hitno pokrivanje zgrada i podupiranje zidova; standardni materijal za popravku krovova. Zadovoljavanje ovih potreba je iznad mogućnosti privatnih udruženja. Naše države moraju da organizuju i koordinišu tu pomoć.

Zaključak – ljudi su baština u vreme rata

Nema razloga da se stidimo što smo zabrinuti za kulturno nasleđe u trenutku kada muškarci, žene i deca stradaju u ratu. Kada se unište ili oštete sela ili naselja od istorijskog značaja – a govorimo o onim područjima gde većina ljudi živi u istorijski vrednim objektima – ovi ljudi postaju izbeglice, svedene na degradirajuće iskustvo izbeglica, pothranjivanje mržnje i pripremanje budućih ratova. Međutim, u mnogim slučajevima njihovi domovi se mogu popraviti i oni se mogu vratiti u njih.

Sve organizacije koje su zainteresovane da pomognu hrvatskoj i bosanskoj baštini moraju da funkcionišu kao jedna grupa. Svi mi moramo da ujedinito napore umesto da sebi pripisujemo slavu za neku malu prolaznu inicijativu. Nije važno za koju zemlju, za koju organizaciju radimo, jer u stvarnosti moramo da radimo jedino za ljude koji pate u ratnoj

zoni. Nije važno što ne možemo odjednom da rešimo sve probleme; svaka pomoć je dobrodošla.

DODATAK A

REZIME IZVEŠTAJA O POSETI DELEGACIJE KOMITETA

(31. jul – 3. avgust 1992)

Uvod

1. Poziv upućen Skupštini da prati izbore u Hrvatskoj 2. avgusta omogućio je delegaciji u čijem su sastavu bili g. Baumel i g. Tummers (koautori Pismenog pitanja br. 343, vidi dok. 6628) zajedno sa g. Graysonom (sekretarom Komiteta) da posete Zagreb i Dubrovnik.

Kontakti

2. U Zagrebu je pred predsednikom Kulturne zajednice Muslimana u Hrvatskoj pokrenuto pitanje kulturne baštine (obećan je kompletan izveštaj o ratnoj šteti nanetoj muslimanskim objektima), a potom i pred ponovno izabranim predsednikom Tuđmanom. O njemu se raspravljalo i sa portparolom hrvatskog Sabora čiji je mandat na isteku, g. Žarkom Domljanom i ministrom kulture i obrazovanja gđom Vesnom Girardi-Jurkić, prilikom večere koju je organizovao ambasador Božidar Gagro. Delegacija se takođe nakratko sastala s bivšim predsednikom Jugoslavije Stipom Mesićem.

3. U Dubrovniku se delegacija sastala s gradonačelnikom Petrom Poljanićem i njegovim zamenikom, Nikolom Obulenom, sa predvodnikom specijalne gostujuće delegacije Hrvatske g. Hrvojem Kačićem (saborskim zastupnikom za Dubrovnik, čiji je mandat na isteku, i bivšim predsednikom Odbora za vanjsku politiku), g. Božom Letunićem, direktorom Instituta za obnovu Dubrovnik (koji je ta opština osnovala 1979. godine) i g. Matkom Vetmom iz Instituta za zaštitu i konzervaciju spomenika kulture Dubrovnika (pri Ministarstvu kulture), kao i s g. Tomom Vlahutinom, direktorom Dubrovačkog festivala. Među posrednicima bili su gđa Vesna Gamulin iz Službe protokola Dubrovnika i, što je najvažnije, prevodilac-vodič gđa Jagoda Lukavac.

Zapažanja

4. Zagreb je pretrpeo samo jedan pravi napad.

5. Ulazi u crkvu sv. Marka ispred zgrade Sabora sada su pokriveni daskama (vide se okružna čađavih skulptura iz XIV-XV veka) ali je u toku obnova raznobojnog crepa iz XIX veka s šarom hrvatskog grba, kao i baroknog zvonika iz XVII veka.

6. Prostorija u kući gde boravi zagrebački kardinal nadbiskup u kojoj je primio delegaciju Skupštine bila je u velikoj meri zapuštena (loše zakrpljene rupe u malteru, nema slika, parket je raskliman).

7. Muslimanski kulturni centar (sa svojom džamijom novijeg datuma i pomoćnim administrativnim objektima) po svemu sudeći su u dobrom stanju. Na tepisima se vidi da su donacija Republike Irana.

8. Od Zagreba do Dubrovnika. Delegacija je morala da ide avionom do Splita (pošto put nije bezbedan na potezu od Knina do Zadra) a odatle je do Dubrovnika putovala novootvorenim putem koji vodi duž obale (uz policijsku i vojnu pratnju).

9. Nema znakova oštećenja sve do bosanske luke Neum, grada duhova koji je sada očito pod hrvatskom kontrolom.

10. U Slanom (40 km od Dubrovnika) delegacija se zaustavila kako bi videla dokaze o sistematskom uništavanju od strane srpskih okupatorskih snaga ("svaku noć jedna kuća"). Uništen je luksuzni hotel ("Admiral"), kao i skoro sve okolne zgrade. Međutim, na lokalnoj crkvi nema spoljnih znakova oštećenja i zvonik je netaknut.

11. Od Slanog do grada Dubrovnika (pošto nije bilo bezbedno ići južnije) ratna oštećenja bila su prilično učestala. Većina zgrada, i starih i novih, imala je znake oštećenja; duž puta bilo je zardalih, spaljenih vozila, a potopljeni trupovi brodova i vrhovi jarbola ukazivali su na mesta gde su nekada bile luke.

12. Rijeka Dubrovačka je zatliv i dolina u severnom delu modernog grada Dubrovnika, omiljena među lokalnom vlastelom koja je tamo zidala letnjikovce po prilično ustaljenom projektu: kuće su imale centralni hodnik iz kojeg se išlo u četiri prostorije, najčešće su imale izlaz na more i privatnu kapelu. Neki od tih letnjikovaca su u privatnom vlasništvu (preko puta zaliva pokazan nam je jedan koji je kupio i renovirao jedan Nemač), ali bi se reklo da je većina u vlasništvu lokalnih vlasti ili države. Pitanja privatizacije očito tek treba da se reše. Delegaciji je bilo omogućeno da poseti dve lokacije, na koje su po prvi put nakon srpske okupacije puštena civilna lica.

13. Od mora do letnjikovca Sorkočevića (Sorgo, iz XVI-XVIII veka) vodi kitnjasto stepenište. Trem kuće ima zidne slike iz XVI veka, a iza kuće nalazi se elegantna bašta s ribnjacima i drugim. Letnjikovac je nedavno restaurirala (mada zidno slikarstvo nije), i to područje je preuredila kompanija ACI (što je znatno išlo nauštrb parka koji se još uvek može videti na starim fotografijama) u jednu od glavnih marina na hrvatskoj obali. Marinu su napale i potom okupirale srpske snage; jahte su potopljene, a zgrade, uključujući ovaj letnjikovac, su granatirane i opustošene. Međutim, šteta koju je prterpela glavna konstrukcija letnjikovca je relativno površinska, a zidno slikarstvo je netaknuto (mada mu je zbog vlage preko potrebna restauracija). Kompanija ACI je navodno u mogućnosti i voljna da pokrije troškove restauracije; međutim, njeno pravo na ovu zgradu još nije razjašnjeno.

14. Letnjikovac Kaboga (iz XVI veka) odsečen je od mora izgradnjom novog priobalnog puta. Sakriven je u senci brda i gleda ka severu, što ga čini svežom oazom. Sazidan je u markantnom ali i umerenom stilu. U kući očito niko ne živi već neko vreme; potrebne su

joj opravke (kamenih oluka i drugog), a sada se može doći do odgovarajućih kamenoloma. Opštinske vlasti su mahom zabrinute za potencijalnu namenu ove i sličnih zgrada. Neke su u privatnom vlasništvu, neke su javne ustanove (vidi dole), a neke su iznajmljene privatnicima.

15. Rijeka Dubrovačka u smislu arhitektonskog nasleđa po svemu sudeći predstavlja problem sličan Zlatnom rogu i Bosforu. On vapi za pažljivim sveobuhvatnim planom kojeg sada, reklo bi se, nema, delimično zbog neprijateljstava koja su u toku. Interno hrvatsko rešenje jeste predlog da postojeća Jadranska magistrala vodi preko novog mosta na početku zatona. Usled toga je očito došlo do izgradnje naselja višespratnica na severnoj obali, koje mnogo više upada u oči nego posledice srpske okupacije i šteta koju je usled nje pretrpelo to područje. Drugo rešenje je da se glavni deo saobraćaja koji vodi ka jugu preusmeri na autoput u zaleđu, iza brda duž obale. Iako ovo možda nema mnogo smisla u sadašnjoj situaciji (kuda bi takav put vodio?), to je od osnovnog značaja za opstanak planiranja na području Dubrovnika.

16. Naselja na (severo)zapadu Dubrovnika. Ostao je izvestan broj lako prepoznatljivih vila od istorijskog značaja, od kojih su neke u privatnom vlasništvu. Delegacija je posetila Palatu Sorkočević (XVI vek), gde se sada nalazi Akademija nauka. Iako je palata upečatljiva i izuzetno grandiozna građevina, ona je granatirana tokom poslednjih napada 8. juna 1992. godine (pokazana nam je čaura granate velikog kalibra): parket u glavnom salonu je razvaljen, pod je nestabilan, kamena dekoracija otvorene lođe je oštećena, a cela biblioteka je pokrivena smećem i šutom. Na jednom kraju se na zidu u dva reda nalaze knjige, što odaje utisak radnog prostora, dok se na drugom nalaze zjapeća rupa, slomljeno staklo i komadi maltera.

17. Severo(istočni) deo Dubrovnika. Srpske snage su se sada povukle s uzvisina iznad Dubrovnika, ali je zbog straha od mina delegacija mogla da dođe samo do najistočnijeg dela. Čak i odatle je ranjivost Starog grada bila očigledna. Idući dalje ka zaleđu, delegacija je morala da se vrati pošto je naišla na hrvatsko-srpsku liniju fronta. Svuda je vidljiva šteta, a većina objekata je imala tragove granatiranja (na ovom području nije bilo moguće doći do zgrada od posebnog kulturnog značaja).

18. Oštećeni su dubrovačka luka (Gruž) i lučki objekti, kao i većina hotela koje je delegacija posetila. Hoteli se sada koriste kao izbeglički centri ili kasarne, a kratko su korišćeni kao glasačka mesta. Hotel Argentina, u kojem je delegacija bila smeštena, očito je jedini hotel koji je otvoren za strance; u njemu su bili smešteni posmatrači EEZ i novinari; nema znakova oštećenja, ali liftovi ne rade, kao i u celom Dubrovniku.

19. Zbog manjka vremena delegacija nije bila u mogućnosti da poseti ostrva, kao ni (jugo)istočna predgrađa i aerodrom, i to iz bezbednosnih razloga.

20. Dubrovački stari grad. Homogena celina koju čini srednjovekovni utvrđeni grad nalazi se na UNESCO-vom spisku svetske kulturne baštine. Obnovom se bavio opštinski Zavod za obnovu Dubrovnika (osnovan nakon zemljotresa 1979. godine). Hrvatski Sabor je 1981. formirao Odbor za obnovu spomenika kulture u dubrovačkoj regiji, a tri godine kasnije formirana je Stručna savetodavna komisija. Prvom ustanovom predsedava predsednik Tuđman, a direktor je g. Domljan (koji takođe sastavlja topološki popis hrvatskih umetničkih dela za Zavod za povijesne znanosti u Zagrebu); sekretar je g.

Davorin Stipetić (iz Ministarstva kulture). Stručnjaci iz Francuske, Italije i UNESCO su kooptirani članovi te savetodavne komisije. Hrvatske vlasti izbegavaju venecijanski model nezavisnih privatnih organizacija. Otprilike jedna trećina Starog grada je u privatnom vlasništvu, jedna trećina pripada Crkvi, i jedna trećina opštini.

21. U bliskoj prošlosti Stari grad je očito bio meta kako srpskog granatiranja, tako i hrvatske kontra-propagande. Do granatiranja je došlo u novembru i decembru 1991. godine, a potom i u maju i junu 1992. godine. Prvu fazu su pratili stručnjaci koje je poslao UNESCO (Bruno Carnes i Colin Kaiser) i koordinator za to pitanje je sada Gisèle Hyvert, ali su ga podrobno dokumentovale hrvatske vlasti (a kasnije, u septembru ove godine u UNESCO treba da se postavi izložba). Jedine praktične mere koje su dosad preduzete jesu uklanjanje tona šuta s ulica i iz uništenih kuća; stavljanje zaštite oko spoljnih reljefa kako bi se zaštitili od šrapnela; odnošenje vrednijih prenosivih predmeta (knjiga, slika itd) na bezbednija mesta; privremeno pokrivanje krovova i podupiranje.

22. Delegacija Skupštine je detaljno obišla grad. Zidine, uprkos oštećenjima, izgledaju kao da su u dobrom stanju, ali daju varljiv utisak. Na osnovu njih je bilo moguće utvrditi opseg granatiranja, i to na osnovu vidljivih rupa na krovovima. Daljim pregledom na terenu svaka od tih rupa otkrila je neku tragediju unutra. Izvesne zgrade su potpuno opustošene požarom (na primer kuća savremenog slikara Ivora Grbića), dok su druge teško oštećene. Krov zgrade koja je služila kao centralna kancelarija Dubrovačkog festivala je izgorela, arhive su uništene a spratovi koji su preživeli ne deluju bezbedno; međutim, na zidovima je otkriveno staro zidno slikarstvo (usled čega je zgrada privremeno pokrivena). Valja istaći da je načelo izgradnje u Dubrovniku bilo da se zgrade izoluju kamenom ili prolazima, što se pokazalo efikasnim u ograničavanju širenja štete. Reklo bi se da su spomenici pretrpeli veću štetu od šrapnela nego od direktnih pogodaka; delegacija je zapazila oštećenja balustrade na zasvođenom tremu franjevačkog samostana iz XIV veka, pločnika glavne ulice Placa (koji je sada većim delom pokriven daskama, ali su pročelja sačuvana) i Jezuitske skaline. Međutim, kupola česme iz XV veka kod Vrata od Pila i kupola zvonika (srećom ojačana nakon zemljotresa iz 1979. godine) pretrpele su dramatične direktne pogotke.

23. Najuočljivija promena u Dubrovniku verovatno je mali broj ljudi, kako lokalnog stanovništva, tako i turista. Tokom dužih perioda od novembra prošle godine grad je bio bez struje i vode (a liftovi i dalje ne rade); veći deo stanovništva je otišao, mada se preko 50% vratilo na glasanje 2. avgusta); turistička industrija je na mrtvoj tački (samo hotel "Argentina" prima strane posetioce; u ovom i drugim hotelima koji nisu potpuno uništeni smešteni su izbeglice i vojnici). Još uvek je na snazi policijski čas koji počinje u 21:00 časova. Nema turista, nema vidljivijih prodavnica. Ove godine festival je bio simbolična manifestacija održana uz svetlost sveća.

Zaključci

24. Kad je reč o zaštiti kulturne baštine, hrvatske vlasti su u vreme rata primereno reagovale, mada je to povremeno činjeno tek nakon određenog događaja: na primer, učestali apeli da se franjevačka biblioteka u Dubrovniku premeseti na bezbednije mesto upućivani su tek nakon što je samostan već bio pogođen. Isticane su odgovarajuće zastave (Haške konvencije i UNESCO); ali to nije sprečilo granatiranje, osim ukoliko nije postojala podrška međunarodne zajednice.

25. Što se tiče dokumentovanja štete, hrvatske vlasti su takođe stvorile izuzetnu osnovu, koju, međutim, moraju da verifikuju nezavisni međunarodni stručnjaci. Neko vreme je hrvatsko Ministarstvo prosvete i kulture objavljivalo evidenciju "Ratne štete i razaranja nanetih spomenicima kulture, lokacijama i povjesnim centrima u Hrvatskoj" (poslednji put ažurirano za period maj-jun 1992). Mnogo toga treba proceniti, naročito imajući u vidu situaciju pre ovog rata. Nažalost, još nema znakova da će UNESCO objaviti rezultate svojih različitih poseta Dubrovniku. Interesovanje UNESCO je i dalje usko ograničeno na istorijsku celinu "unutar zidina" grada Dubrovnika. Međutim, aktuelna realnost obuhvata mnogo više od zbivanja unutar gradskih zidina. Stoga je hitno potrebno izvršiti opsežniju procenu ne samo na celom području Dubrovnika, već i širom teritorije Hrvatske u celini. To je istaknuto u pismenom pitanju g. Baumela i g. Tummersa (br. 343, vidi dokument br. 6628).

26. Takvom ocenom bi se takođe utvrdile neposredne i dugoročne potrebe za zaštitu baštine u Hrvatskoj. Očito su hitno potrebni ekseri (i crep, ukoliko ga UNESCO ubrzo ne dostavi). Na primer, dostupni su kamenolomi iz kojih će se vaditi kamen za Placu u Dubrovniku, ali će podrazumevati značajne troškove. Konzervatorski radovi moraju da se koordinišu s privrednom obnovom i planiranjem za celo područje. Dubrovački Stari grad ne može se izolovati od dela grada koji ga okružuje i okolnih sela kojima je u podjednako meri potrebno odmah posvetiti pažnju. Očigledno treba preispitati planove i definisati šemu finansijske pomoći s kratkoročnim, srednjoročnim i dugoročnim ciljevima.

27. Kad je reč o akciji na evropskom nivou, valja istaći da je g. Baumel, kao gest podrške, ponudio da se njegov grad, Rueil-Malmaison, pobratimi s Dubrovnikom, pokrenuo Nacionalnu komisiju za humanitarnu pomoć i zaštitu (Dubrovnika) i predložio da Ministarstvo kulture Francuske pošalje stručni tim koji će obnoviti neki konkretni spomenik (recimo, sedište Dubrovačkog festivala). Zavod za obnovu Dubrovnika je uputio apel za priloge za objavljivanje knjige "Umetničko blago Dubrovnika", pri čemu bi 45% od prihoda išlo za zaštitu spomenika. Međutim, ideja evropske solidarnosti bi mogla još da se proširi tako da obuhvati druge gradove i sela u Hrvatskoj (a zašto ne i u Bosni i Hercegovini?) slično vezama uspostavljenim s rumunskim selima u vreme kad im je pretila sistematizacija planiranja pod Čaušeskuom.

28. Ova poseta bila je kratka i neizbežno površna. Delegacija sigurno nije videla mnogo toga. Ovaj izveštaj, stoga, ne tvrdi da predstavlja konačnu izjavu. Nadamo se da će blagovremeno biti dopunjen dodatnim podacima.

29. Međutim, u ovoj fazi može se izneti konačno zapažanje da srpske snage nisu nepovratno uništile baštinu hrvatske obale, ali da su uspele da zakoče turizam, od kojeg ona živi. Takođe treba imati na umu da je sve što je izneto u ovom izveštaju manje važno od ličnog stradanja onih koji su direktno pogođeni.

DODATAK B**PREPISKA U VEZI S MUZEJIMA U VUKOVARU**

Dopis predsednika Potkomiteta g. Baumela, upućeno gđi Svetlani Popović, savetniku u Zavodu za zaštitu spomenika Republike Srbije, Beograd (17. avgust 1992)

...

Saznao sam da je građa iz muzeja u Vukovaru, uključujući Zbirku Bauer i Galeriju umjetnina, u novembru 1991. godine prebačena u Beograd. Navodi se da je to učinjeno pod nadzorom ministra kulture Srbije, direktora Narodne biblioteke Srbije i konzervatora iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.

Bio bih Vam zahvalan ukoliko biste me obavestili o trenutnom stanju te građe i o eventualnim planovima u vezi s njom.

Obraćam Vam se jer ste svojevremeno bili predstavnik Srbije u Komitetu za kulturnu baštinu Saveta za kulturnu saradnju (CDCC). Iskreno se nadam da ćete biti u mogućnosti da odgovorite.

...

Odgovor Marka Omčikusa, načelnika Odseka za istoriju

(Beograd, 26. avgust 1992)

...

Primio sam Vaš dopis od 17. avgusta u kojem tražite informacije u vezi s građom evakuisanom iz vukovarskog muzeja u Beograd, uključujući Zbirku Bauer i Galeriju umjetnina.

Gospođa Popović, kojoj je upućen Vaš dopis, trenutno boravi u SAD kao član naučnog projekta koji sponzorije Harvard University. Stoga sam bio slobodan da Vam umesto nje odgovorim na pitanja pokrenuta u Vašem dopisu.

Trenutna situacija te građe je sledeća: nalazi se na sigurnom, daleko od ratnih dejstava, gde je pretila velika opasnost od uništavanja ili krađe. Čuvanje i briga za tu građu poverena je specijalizovanim ustanovama.

Ne znam kakvi su konkretni planovi u vezi s njom, već samo da postoji prvobitna namera da se građa vrati kad se u Hrvatskoj uspostavi trajni mir.

...

DODATAK C

RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

Izveštaj dr Colina Kaisera, stručnog savetnika

Sadržaj

I. UVOD (par. 1)

II. KULTURNA BAŠTINA HRVATSKE I BOSNE I HERCEGOVINE

-Hrvatska

- Bosna i Hercegovina

- Zvanični organi za zaštitu kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

- Definicija kulturne baštine

- Opšte napomene o razaranju kulturne baštine u bivšoj Jugoslaviji

III. RAZARANJE KULTURNE BAŠTINE U HRVATSKOJ (par. 16)

- Nepotpuna slika

- Statistički pregled

(a) Istorijski lokaliteti i gradovi: raspored i intenzitet oštećenja

(b) Tipologija istorijskih lokaliteta i gradova

(c) Pojedinačni spomenici: tipologija, raspored i intenzitet oštećenja

(d) Muzeji, galerije, arhive i biblioteke

- Najteži gubici koje je pretrpela kulturna baština Hrvatske

- Finansijska procena štete

- Neposredne i srednjoročne potrebe

- Međunarodna pomoć

IV. RAZARANJE KULTURNE BAŠTINE U OPŠTINI DUBROVNIK (par. 52)

- Kontekst vojnih operacija
- Stari grad u Dubrovniku
  - (a) Procena štete, Akcioni plan UNESCO
  - (b) Krovovi i spaljene zgrade
  - (c) Vandalizam nad spomenicima kulture u Starom gradu
- Kulturna baština u okolini grada Dubrovnika
  - (a) Univerzitetski centar
  - (b) Benediktinski samostan na ostrvu Lokrumu
  - (c) Letnjikovci u Rijeci Dubrovačkoj
  - (c) Brdo Srđ i Žarkovica
  - (d) Mali Ston
- Ratno razaranje sela i manjih mesta u opštini Dubrovnik
  - (a) Vreme i vrsta razaranja
  - (b) Statistički podaci o razaranju zgrada izvan Starog grada
  - (c) Razaranje kulturne baštine u Primorju i Konavlima
    - Sela, crkve, pogrebne kapele i groblja u Primorju
    - Razaranje baštine u Slanom
    - Sela, crkve, pogrebne kapele i groblja u Konavlima
    - Franjevački samostan u Pridvorju
    - Paljenje Ivanice i hrvatska odmazda u južnoj Bosni i Hercegovini
- Zaključak u vezi s opštinom Dubrovnik

V. RATNA ŠTETA U BOSNI I HERCEGOVINI (par. 108)

- Potreba za informisanjem i intenzivnijom međunarodnom saradnjom

- Kulturna katastrofa svih zajednica u Bosni i Hercegovini?

VI. RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI U DONJEM TOKU NERETVE I OKOLINI MOSTARA (par. 116)

- Kontekst vojnih operacija
- Područja na desnoj obali koja nisu pregledana
- leva obala: sela Klepci, Tasovčići i Počitelj
- Pravoslavni manastir i srpsko selo Žitomislić
- Blagaj
- Milječović
- Put ka Tomislavgradu

VII. RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI GRADA MOSTARA (par. 124)

- Kulturna baština Mostara
- Kontekst vojnih operacija
- Vrste štete
- Zone u kojima je naneta šteta
- Pregled štete po mestima
- Šteta naneta značajnim istorijskim objektima i područjima

(a) Otomanska baština

- Stari most i okolne ulice
- Džamije
- Mahale (stambena područja)

(b) Austrijska baština

- Leva obala
- Trg Musala

- Desna obala

(c) Pravoslavna baština

- Stanje kulturne baštine u Mostaru

VIII. OPŠTI ZAKLJUČCI (par. 195)

I. UVOD

1. Ovaj izveštaj se temelji na misiji s ciljem utvrđivanja činjenica, koju su za Parlamentarnu skupštinu Saveta Evrope sprovedi stručni savetnik dr Colin Kaiser (bivši Direktor ICOMOS i sadašnji potpredsednik Nacionalnog komiteta za humanitarnu pomoć i očuvanje Dubrovnika, koji je ove godine osnovao g. Baumel) i fotograf Saveta Evrope g. Jean-Claude Hatterer, i to u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u periodu od 29. novembra do 20. decembra 1992. godine. Ova misija je usledila nakon posete Hrvatskoj (od 31. jula do 3. avgusta 1992) delegacije Parlamentarne skupštine u čijem su sastavu bili g. Baumel i g. Tummers. On se većim delom zasniva na zapažanjima prikupljenim na području Dubrovnika (Hrvatska), u donjem toku Neretve (u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) i na području Mostara (Bosna i Hercegovina). Postojala je želja da njime budu obuhvaćeni i hrvatska Krajina, jugoistočna Bosna i Hercegovina i Sarajevo, ali je zbog poteškoća nastalih tokom organizovanja pomoći u transportu od strane Zaštitnih snaga UN (UNPROFOR) i Visokog komesarijata UN za izbeglice (UNHCR) i odbijanja Posmatračke misije Evropske zajednice (PMEZ) da pruži pomoć bilo nemoguće planirati posetu prvim dvama područjima. Preduzeti su koraci za organizovanje jednodnevne posete Sarajevu, ali je iznenadno intenziviranje borbi dovelo do suspenzije vazdušnog saobraćaja UN, zbog čega poseta nije bila moguća.

2. Izveštaj se oslanja i na sekundarni materijal, mahom onaj dobijen od zvaničnih hrvatskih izvora, i na neke spiskove pretpostavljene štete koji potiču iz Bosne i Hercegovine. Naročito smo zahvalni dr Ferdinandu Mederu, direktoru, i g. Damiru Dijakoviću iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture (Zagreb); g. Matku Vetmi i g. Zvonimiru Franiću iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture Dubrovnika; g. Boži Letuniću iz Zavoda za obnovu Dubrovnika i gđi Ivanki Ribarević i g. Tihomiru Rožiću iz Odseka za zaštitu spomenika Mostara koji su nam redovno pružali pomoć, uključujući transport.

3. Shodno tome, ovaj izveštaj ni na koji način ne pretenduje da bude iscrpna sinteza. Dok je balans štete nanete kulturnoj baštini u Hrvatskoj sve detaljniji (uz izuzetak zona na kojima se trenutno nalaze snage Ujedinjenih nacija i autonomne srpske vlasti), situacija u Bosni i Hercegovini je potpuno drugačija. Tamo rat i dalje traje i zone razaranja se šire.

II. KULTURNA BAŠTINA HRVATSKE I BOSNE I HERCEGOVINE

4. Baština ove dve zemlje izuzetno se razlikuje, što je posledica njihovih veoma različitih istorija.

Hrvatska

5. U Hrvatskoj su uočljive prvenstveno dve kulturne tradicije. Romanska i srednjovekovna arhitektonska baština u većem delu severne Hrvatske uništena je tokom turske invazije, a ponovno austrougarsko osvajanje, koje je počelo u XVI veku i završilo se do kraja XVII veka, obasulo je i gradove i sela baroknom arhitekturom tipičnom za centralnu Evropu. Arhitektura i urbanistički razvoj tog dela Hrvatske sve do kraja XIX veka nastavili su da odražavaju integraciju u Austrougarsko carstvo.

6. Na jadranskoj obali, teritorije u posedu Venecije – praktično gradovi-države – kao i Dubrovačka Republika napredovali su u senci Otomanske imperije, pozajmljujući iz italijanske arhitekture uz prilagođavanja sopstvenim arhitektonskim i urbanim tradicijama. Politička integracija u Austrougarsko carstvo nije radikalno promenila izgled tih regija, koje su ostale deo Mediterana.

7. Međutim, valja se prisetiti još jedne tradicije, pošto je počev od 1530-ih Austrija pozvala srpske izbeglice da se nasele na područjima na granici s otomanskom teritorijom u Bosni, tako da su “vojne krajine” (Krajina, Slavonija) prošarane pravoslavnim crkvama, srpskim selima i gradovima.

Bosna i Hercegovina

8. Kulturna baština Bosne obeležena je vekovima otomanske vladavine (od sredine XV veka do 1878. godine). Gradovi i njihove džamije, medrese, bazari i stambeni delovi – mahale, zadržali su tipični karakter sve do danas, uprkos intenzivnim kampanjama izgradnje koje su usledile nakon pripajanja Austrougarskom carstvu. Krajem Titovog režima čak je podsticano jačanje bosanskog muslimanskog identiteta, o čemu svedoči izgradnja verskih objekata tokom tog perioda. Otomanska kultura je dominirala gradovima i mestima, ali je pravoslavno, a naročito katoličko nasleđe – u vidu franjevačkih ustanova – prisutno još od XVI veka. Ipak, ukoliko bi se reklo da je postojala dihotomija između hrišćanskih ruralnih područja i muslimanskih gradskih, to bi predstavljalo preterano pojednostavljivanje, bez obzira na to koliko je ta pojava u prošlosti bila česta. Mešanje je uvek bilo intenzivno, a postalo je naročito osetno po okončanju otomanske vladavine.

Zvanični organi za zaštitu kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

9. U Hrvatskoj je zaštita kulturne baštine dobro organizovana (vidi AS/Cult/AA(44)4), s centralnim organom u Zagrebu, pripojenim Ministarstvu prosvete, kulture i sporta, četiri regionalna zavoda (Osijek, Rijeka, Split i Zagreb), šest lokalnih kancelarija (Dubrovnik, Karlovac, Split, Šibenik, Varaždin i Zadar) i nekoliko specijalizovanih instituta (Zavod za obnovu Dubrovnika osnovan je s ciljem obnove Starog grada nakon zemljotresa 1979. godine).

10. Uprava nad spomenicima u Bosni i Hercegovini načelno je organizovana na sličan način kao u Hrvatskoj, ali tokom misije za utvrđivanje činjenica nije se došlo do kompletnih informacija po tom pitanju, te je slika donekle nejasna. Zavod za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika Mostara, neka vrsta regionalnog centra, pripada

Javnom preduzeću za izgradnju i obnovu Mostara. Savetnik misije za utvrđivanje činjenica preporučio je vlastima da se Zavod formira kao zasebno telo, s jasno određenim zaduženjem da štiti baštinu, što bi poboljšalo njegove operativne mogućnosti.

Definicija kulturne baštine

11. Kulturna baština u ovom izveštaju obuhvata spomenike, istorijske gradove i područja, narodnu baštinu, kao ruralnu, tako i urbanu, umetničke galerije i muzeje, biblioteke i arhive. Popisana baština očito postoji, ali ni starost ni to koliko je poznata ne predstavlja presudan faktor. Pravoslavna crkva sazidana 1870. ili džamija iz 1890-ih godina mogu po svojim estetskim karakteristikama i originalnosti da budu ocenjene kao prosečne, ali one predstavljaju ključne tačke kulturnog identiteta. Mada su urbana i ruralna narodna arhitektura zvanično priznate, skoro uopšte nisu obuhvaćene lokalnim procenama štete, a ustanove zadužene za zaštitu uglavnom se koncentrišu na objekte u javnom vlasništvu. Spomenici posvećeni pokretu otpora u Drugom svetskom ratu neke mogu da iritiraju zbog svog soc-realističkog stila, ali oni takođe predstavljaju deo kulturne slike – a oni na mnogim mestima rapidno nestaju. Bolna karakteristika rasprostranjenog razaranja jeste to što se značenje pojma baštine proširuje tako da obuhvata sve objekte koje neki narod vidi kao nosioce svoje kulture, bez obzira na to da li su starijeg ili novijeg datuma, da li su izuzetni ili svakodnevni.

Opšta zapažanja o razaranju kulturne baštine u bivšoj Jugoslaviji

12. Strategija jugoslovenske vojske bila je prilagođena ratovanju “u stilu NATO”, u okviru koje su operacije osmišljavane s defanzivnog stanovišta, što objašnjava veliku količinu teške artiljerije, minobacača i raketnih bacača pogodnih kako za ratovanje na otvorenom, tako i za onesposobljavanje napadača duž brdskih puteva ili duž obale. Tokom rata u bivšoj Jugoslaviji ta škola strategije imala je za posledicu ofanzivne operacije koje nisu bile naročito maštovite ili smele; često ih je karakterisalo slabljenje neprijatelja artiljerijskim granatiranjem, što znači da su neka oštećenja pre posledica primene određene škole vojnog razmišljanja nego smišljenog vandalizma.

13. Mogu se ustanoviti dve vrste razaranja – ono nastalo usled vojnih operacija i ono do kojeg je došlo nezavisno od njih. Prva vrsta nastaje iz vojnih razloga – da bi se protivničke snage držale dalje od nekog sela ili grada.

14. Međutim, i ova vrsta razaranja je motivisana drugim faktorima. Francuski tehničari kojima je autor ovog izveštaja pokazao projekte korišćene u Dubrovniku 1991. godine bili su veoma iznenađeni što su u napadu na gradske zidine i kuće sazidane od veoma tvrdog krečnjaka korišćeni protivoklopni projektili i laki minobacači koji su mnogo pogodniji za borbu na otvorenom. Čini se da je takvo naoružanje korišćeno da bi se ispoštovala obaveza psihološkog ratovanja protiv civilnog stanovništva – kako bi se nateralo da ode iz nekog grada ili sela. Iz sličnih psiholoških razloga se uzimanje kulturne baštine za metu može izdvojiti kao još jedan vidi zastrašivanja stanovništva.

15. Do druge vrste razaranja dolazi izvan ofanzivnih ili defanzivnih vojnih dejstava. U tom slučaju dolazi do paljenja ili ponekad miniranja neke zgrade, celine ili sela.

Zgrada može da ostane da stoji, ali njena unutrašnjost može da bude demolirana. Ta vrsta razaranja predstavlja smišljeno delo čiji cilj može biti uklanjanje svih kulturnih tragova nekog stanovništva i onemogućavanje da se to stanovništvo vrati na neko područje; cilj može biti i odmazda. Reklo bi se da taj krug provokacija i odmazde dobija sve veće razmere.

III. RAZARANJE KULTURNE BAŠTINE U HRVATSKOJ

Nepotpuna slika

16. Uprkos postupnom smirivanju rata između Hrvatske i Srbije i Crne Gore, razaranja na teritoriji Hrvatske nije u potpunosti dokumentovano. Centralni Zavod za zaštitu spomenika kulture Hrvatske je u saradnji s lokalnim ograncima prikupio statističke podatke i procene za teritoriju pod kontrolom Hrvatske; on raspolaže izvesnim informacijama u vezi s okupiranim zonama u Slavoniji – koje je takođe posetila jedna misija za utvrđivanje činjenica – ali su podaci vezani za Krajinu, po svemu sudeći, veoma potpuni.

17. Ovaj odeljak se temelji na poslednjem kompletnom izveštaju Zavoda (od 1. aprila 1992. godine) i dopuni (od 27. juna 1992. godine), koji sadrže statističke podatke svrstane samo po regijama, a ne po vrsti baštine; oni su nepotpuni i u drugom pogledu, budući da očito ne sadrže dobar deo ruralnog područja opštine Dubrovnik.

18. Te izveštaje je teško koristiti iz drugih razloga: u tabelama je navedena približna klasifikacija štete (pri čemu se koriste dve različite skale); statistički podaci su opšte prirode i nije izložena procena štete po gradovima ili po spomenicima. Hronološki prikaz razaranja izložen u tim izveštajima je od pomoći, ali je impresionističkog karaktera.

Statistički pregled

(a) Istorijski lokaliteti i gradovi: teritorijalni raspored i intenzitet štete

19. Ratu su bile izložene oko dve trećine teritorije Hrvatske – 64 od 102 administrativna područja te zemlje. Ta područja su uglavnom ona u kojima je srpska manjina mnogobrojna, ili ona koja se graniče s takvim područjima.

20. U izveštaju od juna navedeno je ukupno 236 oštećenih istorijskih lokaliteta (memorijalnih spomenika, arheoloških nalazišta, sela) i gradova. U tabeli 1 je prikazan njihov teritorijalni raspored.

IV. RAZARANJE KULTURNE BAŠTINE U OPŠTINI DUBROVNIK

Kontekst vojnih operacija

52. Od oktobra 1991. do maja 1992. godine praktično cela opština (područje) Dubrovnik bila je pod okupacijom savezne vojske: samo grad Dubrovnik, deo istočne obale Rijeke Dubrovačke i tvrđava na Srđu iz Napoleonovog perioda ostali su u

hrvatskim rukama. U maju se vojska savezne države povukla iz zapadne polovine opštine, ali se tek u oktobru 1992. godine povukla iz istočne zone.

53. Ograničen hrvatski otpor u oktobru 1991. godine podrazumevao je da je tom području naneta relativno mala šteta granatiranjem: ona je bila ograničena na jedan luk oko grada gde se otpor jasno definisao. Grad i Stari grad su u oktobru i novembru bili izloženi sporadičnom granatiranju i broj stanovnika na tom području u decembru 1991. godine pao je na oko 15.000. Najteže pojedinačno bombardovanje Starog grada, mahom minobacačima, odigralo se 6. decembra. Brzo povlačenje snaga savezne države u maju i podjednako brzo napredovanje hrvatskih snaga, koje su tada raspolagale daleko boljom artiljerijom nego u oktobru, u periodu od maja do jula dovelo je do serije teških bombardovanja Starog i Novog grada, koja su potencijalno bila mnogo opasnija od ranijih bombardovanja jer je korišćeno naoružanje većeg kalibra. Međutim, prisutne međunarodne organizacije izdejstvovala su primirje.

54. Pažnja međunarodne javnosti bila je usredsređena na Stari gradi, ali je najveća šteta naneta kako baštini, tako i načinu života na ruralnom području u okviru opštine. Zapadni novinari su pisali o tome već u decembru 1991. godine, nešto više je delegacija Parlamentarne skupštine mogla da vidi posle juna, ali je kompletan opseg bio poznat tek nakon oktobra. Ovaj deo izveštaja mahom se bavi razaranjem na ruralnim područjima u opštini, ali govori i o situaciji u Starom gradu i neposrednoj okolini.

Stari grad u Dubrovniku

(a) Procena štete, akcioni plan UNESCO

55. Šteta naneta Starom gradu dokumentovana je u nizu neobjavljenih izveštaja UNESCO, a Zavod za zaštitu spomenika kulture izvršio je procenu za ceo grad, ali te procene očito nisu ažurirane nakon najnovijih bombardovanja. UNESCO je u decembru 1992. zajedno s državnim i lokalnim organima koji se bave baštinom finalizovao akcioni plan za Stari grad koji se nalazi na spisku kulturne baštine (prema lokalnim vlastima, procenjen na 10.000.000 američkih dolara) i taj poduhvat je u znatnoj meri potpomognut aktivnim učešćem italijanskih i francuskih stručnjaka.

(b) Krovovi i spaljene zgrade

56. Tokom misije za utvrđivanje činjenica ustanovljeno je da se proces popravke i obnove Starog grada praktično nalazi na mrtvoj tački. Na stotine rupa na krovovima kuća u Dubrovniku i dalje je pokriveno izbledelim ter-papirom, koji povremeno oduva jak severac, i često protekne nekoliko dana pre nego što papir bude vraćen na mesto, dok su u međuvremenu krovna konstrukcija i unutrašnjost izloženi vremenskim nepogodama.

57. Štaviše, detonacije velikokalibarskih granata u junu žestoko su potresle neke krovne konstrukcije (na primer samostan Klarisa), usled čega je crep popadao i krov ostao otvoren. Tim krovovima je od juna očito posvećeno malo pažnje.

58. Tokom misije za utvrđivanje činjenica takođe su primećene velike nepokrivene rupe na krovovima dve kuće: prema pouzdanim izvorima informacija, jedna od njih je kuća pravoslavnog sveštenika, koja je očito zaključana i stoga “nepristupačna”. Druga zgrada, koja se nalazi u severozapadnom delu Dubrovnika, takođe je bila zaključana.

59. Od devet zgrada koje su potpuno ili delimično izgorele tokom bombardovanja 6. decembra 1991. godine, jedna – zgrada dubrovačkog festivala – je dobila privremeni krovni pokrivač, ali ostale nisu (mada je na vrh fasada postavljena zaštita kako bi se sprečilo prokišnjavanje). Jednoj od tih zgrada, palati Sorkočević u ulici Miha Pracata, čak se može prići s ulice.

(c) Vandalizam nad spomenicima kulture u Starom gradu

60. Bronzana statua u spomen “nepoznatom partizanu”, delo lokalnog vajara priznatog na nivou države, Frana Kršinića, koja se nalazi na malom trgu kod kapije Ploče, bila je minirana, a delove, koji su se mogli videti na početku posete stručnjaka, uklonili su nepoznati počinioци i nekoliko dana kasnije ih odneli na nepoznatu lokaciju. Kamene spomen ploče postavljene u znak sećanja na oslobođenje i heroje posleratne Jugoslavije su uništene pušcanom vatrom.

Kulturna baština u okolini grada Dubrovnika

(a) Univerzitetski centar

61. Zapadno od Starog grada, u zgradi iz austrijskog perioda, iz XIX veka, nalazi se Univerzitetski centar, koji je 6. decembra 1991. godine izgoreo zajedno s bibliotekom – što je verovatno najteži pojedinačni kulturni gubitak koji je Dubrovnik pretrpeo tokom rata. Trenutno je u toku rekonstrukcija pod pokroviteljstvom Sveučilišta u Zagrebu.

(b) Benediktinski samostan na ostrvu Lokrumu

62. Tvrdi se da je benediktinski samostan na Lokrumu, preko puta Starog grada, koji se koristi kao restoran i muzej podvodnog sveta, bio teško oštećen tokom granatiranja. U okviru samostana se nalazi rezidencija iz XIX veka imperatora Meksika Maksimilijana, čiji su gornji delovi fasade oštećeni udarima iz velikokalibarskog oružja (nakon čega su popunjeni ciglom), a zgrade u samostanu pretrpele su površinsku štetu od udara gelera. Krova iznad istočnog trema nema još od pre rata, pošto je samostan bio pod rekonstrukcijom, a verovatno najveća šteta nastala je usled meteoroloških uticaja (restauracija obuhvata puno betonskih ojačanja, kakve se UNESCO borio da spreči u Starom gradu). Drugi delovi kompleksa koji su navodno oštećeni ne mogu se posetiti. Pogođen je krov kapelice koja se nalazi izvan samostanskog kompleksa.

63. Okrugla vojna kula na Lokrumu neprestano je bila meta artiljerije savezne vojske i više puta je pogođena svim vrstama kalibra, čime su teže oštećeni gornji delovi.

(c) Letnjikovci u Rijeci Dubrovačkoj

64. Na Lapadu i u Rijeci Dubrovačkoj je od kraja XVI do XVIII veka podignut niz lepih vlastelinskih letnjikovaca. Delegacija Parlamentarne skupštine je u avgustu posetila tri letnjikovca a ova misija za utvrđivanje činjenica je svoje aktivnosti ograničila na letnjikovce u Rijeci Dubrovačkoj.

65. Najteže oštećen letnjikovac je veoma velika palata Bizzaro (iz XVII veka) u Komolcu, dok su čempresi koji je okružuju i kapela i dalje netaknuti, uprkos putu koji je pre rata prosečen kroz imanje. To zdanje, čiji je izgled narušen betonskim dodacima, uništeno je u požaru, a ne granatiranjem. Zidni venac na palati Sorkočević (koja je posećena u avgustu) obnovljen je bračkim kamenom, čija je površina obrađena tako da liči na korčulanski kamen, a oštećenja fasade ispunjena su betonom.

(d) Brdo Srđ i Žarkovica

66. Tvrđava Imperijal, sazidana tokom Napoleonove okupacije, teško je oštećena tokom bombardovanja savezne vojske, ali nije bilo moguće posetiti je jer se u njoj nalazi hrvatska vojska. Veliki redut na Žarkovici koju su sazidali Austrijanci takođe je oštećen granatiranjem hrvatske i savezne vojske, a unutrašnjost je bila nedostupna iz sličnih razloga. Veliki krst na Srđu uništen je granatiranjem – on je očito bio omiljena meta artiljerije savezne vojske. Ovaj krst, koji su stanovnici ostrva Brača poklonili gradu 1936. godine, biće ponovo napravljen na Braču. Misija za utvrđivanje činjenica predložila je da se delovi uništenog krsta upotrebe kao balustrada.

(e) Mali Ston

67. Pošto je kontrolisao pristup poluostrvu Pelješcu (i odatle Korčuli), grad Mali Ston, osnovan u XIV veku kao dubrovačka vojna kolonija, slične arhitekture i urbanističkog karaktera kao matični grad, neprestano je bio meta bombardovanja artiljerije savezne vojske u periodu od oktobra do decembra 1991. i kasnije. Dve kuće su izgorele, mnogi krovovi su ostali bez pokrivača, crkva sv. Antuna i stubovi platforme na kojoj se nalaze zvona su teško oštećeni.

68. Članovi misije za utvrđivanje činjenica bili su prijatno iznenađeni otkrićem da je veliki broj krovova popravljen, kao i crkva (za koju pronađen crep tradicionalnog oblika i slične boje, mada ne i materijala) i platforma zvona. Tu pozitivnu inicijativu preduzela je Makarska, grad jugoistočno od Splita, koja je obezbedila radnike i organizovala nabavku crepa.

69. U obližnjem Stonu vandalizovan je spomenik partizanima – kip je uklonjen, mada je upečatljivi bronzani friz ostao netaknut.

Ratno razaranje sela i manjih mesta u opštini Dubrovnik

(a) Vreme i vrste razaranja

70. Članovima misije za utvrđivanje činjenica više puta je rečeno da je pustošenje trajalo od oktobra do decembra 1991. godine, ali je jasno da je ono trajalo do kraja proleća 1992. godine, a možda i duže. Utvrđeno je da je u Slanom najmanje jedna zgrada izgorela u aprilu 1992, a u Bosanki i Zvekovici, u istočnom delu opštine, na

zidovima su pronađeni kalendari koje su ispisali vojnici za period sve do marta i aprila.

71. Do nekih razaranja došlo je tokom borbi: u zapadnom delu opštine Lisac u oktobru 1991. godine došlo je do razaranja od strane artiljerije savezne vojske, ali verovatno i hrvatske artiljerije, u maju 1992. godine; u toj zoni su u oktobru vođene borbe u Trnovi, kao i u Osojniku; Brgat i Bosanka, severoistočno od Dubrovnika, pogođeni su tokom napredovanja savezne vojske.

72. Ipak, ova vrsta vojnih razaranja minimalna je u poređenju sa štetom nanetom spaljivanjem sela i pojedinačnih kuća. Paljenje čak i ne predstavlja ekstrem kad je reč o vandalizmu – jer ima slučajeva miniranja, obično novijih kuća (Župa Dubrovačka, Slano, Mokošica).

73. Vandalizmu su verovatno bili izloženi svi zidani objekti u opštini Dubrovnik koji su bili pod kontrolom saveznih snaga: drugim rečima, po mišljenju ovog stručnjaka, obuhvaćena je svaka zgrada. Iako su neke samo jednim ili dvama hicima pogođene u prozore, ili je iz njih ukraden video-plejer, druge su potpuno ispražnjene, a neke su zapaljene. Meta su bili škole, zadruge, mesne zajednice, prodavnice, kuće, poljoprivredni objekti, crkve, upravne zgrade, cementare i kamenolomi: kamenolom u Visočanima ostao je bez kompletne opreme. Odvođeni su svinje, krave i ovce, burad vina i rakije i muljače za vino su odnošeni, automobili i traktori su krađeni, dizani u vazduh, smrvljeni tenkovima ili na drugi način uništavani i bacani u jarkove; ukoliko nisu spaljeni u kućama, televizori, šporeti i frižideri su bivali izrešetani mecima i bacani u jarkove.

74. Ovakav vandalizam je očito bio organizovan, a ne spontan: u Slanom je jedan oficir čak izdao odobrenje za to; štaviše, razaranja tih razmera je jednostavno moralo da bude organizovano, pošto se radilo izuzetnom trošenju energije vojske.

75. Međutim, to je bilo manje sistematično nego što se obično priznaje, te su mnoga sela izbegla najgore. U Trnovici, selu koje je prvo na trasi invazije, izgorele su samo tri zgrade: dve su, po svoj prilici, greškom zapaljene, pre nego što su savezne snage pronašle kuću koju su tražile – kuću bogatog poljoprivrednika koji je bio deklarisan hrvatski nacionalista. U selima severno od doline Čilipi u istočnoj zoni naneto je malo štete, tu i tamo je bilo paljenja čiji su konkretan cilj bili pojedinci koji su imali političke veze ili izvestan društveno-ekonomski status. U Cavtatu, gde se nalazilo 3.000 stanovnika koji nisu uspeali da pobegnu u Dubrovnik, nije bilo paljenja, a u drugim selima, gde je ostalo nešto ljudi paljenje nije bilo česta pojava. Drugim rečima, počinioci su se stideli da uništavaju kuće u prisustvu vlasnika. Štaviše, različiti stepeni razaranja – po mišljenju ovog stručnjaka – govore o tome da su se pojedini oficiri uzdržavali od izvršavanja naređenja.

76. Neka sela – naročito ona na jadranskoj obali neposredno na zapad od Rijeke Dubrovačke – prošla su s manjom štetom jer se savezna vojska u maju veoma brzo povukla.

(b) Statistički podaci o zgradama izvan Starog grada

77. Centralni Zavod za zaštitu spomenika kulture razradio je skalu oštećenja od šest kategorija radi detaljne procene spomenika. Prve tri kategorije su "lakša do srednjih oštećenja", četvrta "teška oštećenja", peta "delimično uništeni", a šesta "potpuno uništeni" objekti. Taj sistem klasifikacije i procene primenjuje se i u Hercegovini.

78. Zavod za obnovu Dubrovnika izvršio je pregled štete u opštini i predstavio je u tri kategorije: "lakša do srednje" (direktna oštećenja krova ili fasade, kategorije od 1 do 3 na centralnoj skali), "teška" (veći broj oštećenja, potpuno ili delimično izgorele zgrade, kategorije 4 i 5 na skali), "uništeno" (ukoliko je od zgrade ostala samo nestabilna ljuštura ili je potpuno sruljena sa zemljom, kategorija 6 na skali).

79. U zapadnom delu opštine, u Primorju, 1.094 objekta je pretrpelo lakšu do srednje štete, 349 ih je teško oštećeno i 393 su uništena.

80. U centralnoj zoni, uključujući Rijeku Dubrovačku, starom i novom gradu i naselju Bosanka severoistočno od grada, 2.748 zgrada je pretrpelo lakšu do srednje štete, 307 je teško oštećeno i 86 je uništeno.

81. U Župi Dubrovačkoj, gde se nalazi veliki broj zgrada sazidanih tokom poslednjih dvadeset godina, 942 su pretrpele lakšu do srednje štete, 416 je teško oštećeno i 96 je uništeno.

82. U Konavlima je evidentirano 1.047 objekata koji su pretrpeli lakšu do srednje štete, 572 su teško oštećena i 38 je uništeno.

83. Ukupno 5.831 objekat spada u kategoriju lakše do srednje štete i 2.257 u kategoriju teško oštećenih ili uništenih, što čini 29% od ukupnog broja zgrada u opštini, a svakako preko 40% okupiranih seoskih područja. Iako su te cifre donekle diskutabilne – ukupan broj od 116 uništenih zgrada u Slanom (Primorje) čini se preteran – one prilično verno odražavaju razmere teških oštećenja širom opštine.

(c) Razaranje kulturne baštine u Primorju i Konavlima

84. Zavod za zaštitu spomenika kulture Dubrovnika nije izvršio pregled štete nanete kulturnoj baštini izvan gradskog jezgra, pa shodno tome ovde može biti izneta samo delimična slika. Takođe valja istaći da misija za utvrđivanje činjenica nije posetila sva sela.

-Sela, crkve, pogrebne kapele i groblja u Primorju

85. Sela u zaleđu su najmanje poznata turistima koji dolaze na područje Dubrovnika; ona su takođe i najlepša i najautentičnija kad je reč o baštini. Nalaze se u podnožju neplodnih kamenitih brda i karakterišu ih drevne ograde torova za ovce. Nanizana u grupama zaselaka – što je posledica grupisanja po porodicama – ta sela gledaju na manje ili više plodne doline i terase, prošarane stablima maslina i žbunastog hrasta. Kuće od dva ili tri nivoa zidane su od blokova krečnjaka, često su u nizovima kao kuće u Dubrovniku, a crveni crep zamenio je ploče od krečnjaka što taj arhitektonski stil povezuje sa turskim i hrišćanskim stilom u Hercegovini- međutim, takve ploče još uvek se mogu naći na nekim poljoprivrednim objektima. Često se mogu videti kružni

žrvnjevi za mlevenje žita. Nakon Drugog svetskog rata tim zgradama je dodato nekoliko betonskih konstrukcija, ali se one izdaleka ne vide, a siromaštvo koje vlada na tom području onemogućilo je da se tamo zidaju zgrade tipične za Župu Dubrovačku (malter na betonu i cigli, balkoni). Crkve sazidane tokom austrijskog perioda, takođe od krečnjaka, nalaze se nasred grobalja na brdima iznad sela ili brežuljcima u dolinama. Kombinacija boja, građevinskih elemenata i okoline je veoma upečatljiva, te se mora reći da zajedno sa Starim gradom u Dubrovniku ova sela predstavljaju blago baštine ove opštine. Broj stanovnika na ovom području postepeno se smanjivao nakon Drugog svetskog rata i moglo bi se reći da funkcionišu kao kvazi-autarhija. Sela Visočani i Smokovljani dobrim delom se održavaju u životu radom obližnjeg kamenoloma.

86. Misija za utvrđivanje činjenica detaljno je obišla sela Lisac, Majkovi (Gornji), Ošlje, Osojnik, Slano, Smokovljani, Trnova, Trnovica, Visočani i prošlo je kroz ili pored sela Čepikuće, Majkovi (Donji), Mravnica, Podgora i Stupa. Slede podaci o razaranju, koji se prvenstveno tiču tradicionalnih kamenih kuća sazidanih pre Drugog svetskog rata:

Teško oštećene i uništene kuće:

Čepikuće: 35

Lisac: 40

Majkovi: 29

Mravinac: 13

Ošlje: 14

Osojnik: 143

Podgora: 15

Slano: 250

Smokovljani: 33

Stupa: 14

Trnova: 23

Trnovica: 5

Visočani: 30

87. U Trnovici je demolirana pogrebna kapela, kao i crkva Svetog Duha kod Lisca, krov pogrebne kapele između Stupa i Ošlja uništen je bombardovanjem, a groblje je

lakše oštećeno minobacačima, krov crkve sv. Đurđa u Osojniku uništen je bombardovanjem i požarom izazvanim granatiranjem, seosko groblje je teško oštećeno minobacačima, pogrebna kapela u Trnovi je takođe demolirana, a groblje oštećeno minobacačima. Šteta naneta grobljima je izuzetna, ali se mora posmatrati u vojnom kontekstu – groblja, koja se nalaze na uzvisinama, predstavljaju odlične punktove za izviđanje, što ne isključuje mogućnost hotimičnog bombardovanja iz razloga koji nisu vojni.

88. Često se navodi da su vojnici savezne vojske otvarali grobove, ali misija za utvrđivanje činjenica može reći da samo jedno seosko groblje (u Osojniku) pokazuje znake takve vrste skrnavljenja. Reklo bi se da su neke kamene ploče u siromašnom području nedavno nasilno pomerate korišćenjem pajsara. Imajući u vidu težinu optužbi i snažan uticaj takvih navoda na osećanja lokalnog stanovništva, ostaje nam samo da se nadamo da će hrvatska policija otvoriti svoje dosijee i staviti na raspolaganje fotografske dokaze kojima raspolaže.

- Razaranje baštine u Slanom

89. Slano je hotimično spaljeno: to razaranje su praktično izbegli samo seoska crkva i franjevački samostan sv. Jeronima (iz XV veka). Članovima austrijske misije za utvrđivanje činjenica (AS/Cult/AA (44) 9), koji nisu išli u Dubrovnik, saopšteno je da je zbirka od 300 slika ukradena iz samostana, ali takva zbirka nije postojala i uklonjene su samo tri slike (nažalost nepoznatih italijanskih majstora). Učinjen je slab pokušaj da se zapale samostanska vrata i unutrašnjost pripadajućih zgrada je zbog požara pretrpela štetu. Sama samostanska crkva je demolirana, orgulje su oštećene i toranj je pogođen s nekoliko hitaca.

90. Osim samostana, baštinu Slanog mahom čine zdanja iz austrijskog period u starom centru, koja su spaljena, i dve važne zgrade na periferiji, Knežev dvor (iz XV veka) i Letnjikovac Ohmučević (iz XVIII veka). Obe je zadesila ista sudbina. Razaranje ove druge, koja je u privatnom vlasništvu i sadrži biblioteku i vredan tradicionalni dubrovački nameštaj, smatra se veoma krupnim gubitkom.

- Sela, crkve, pogrebne kapele i groblja u Konavlima

91. Istočna zona opštine poznata je kao Konavli: njom dominira duga dolina Čilipi, gde se nalazi i dubrovački aerodrom. Kontrast u odnosu na Primorje je drastičan – brda nisu toliko gola, obradiva zemlja (vinogradi, polja žita i ječma, povrtnjaci i voćnjaci) je plodnija. Iako tipični porodični kompleksi, okruženi porodičnim imanjem čine sela razućenim, ima i zbijenijih sela (kao što je Gruda), a veliki broj izuzetnih velikih zgrada ukazuju na duboke korene dubrovačke vlastele na tom području. Postoji veliki broj novih kuća, od kojih su neke namenjene za smeštaj turista, i cela nova sela (kao što je Zvekovica), što takođe ukazuje na integraciju tog područja u turizam Dubrovnika. Poljoprivrednici iz Konavala dobar deo svojih proizvoda prodaju na pijacama u Crnoj Gori i Bosni. To područje takođe pamti crnogorski napad iz 1806. godine (misija za utvrđivanje činjenica u jednoj od izgorelih kuća u Grudi našla je spomen-ploču u znak sećanja na taj događaj). Mada je to područje bilo izloženo ozbiljnim vandalskim napadima, razaranje je koncentrisano na Čilipe i Grudu (237 od 610 teško oštećenih i uništenih zgrada), Močiće i Zvekovicu (63,

odnosno 61 zgrada); drugim rečima, najgore razaranje odigralo se duž glavne linije napada i transporta.

92. Bosanka, Brgat, Bujići, Grdovac i Postranje su uključeni u ovu zonu iz praktičnih razloga; precizno govoreći, oni ne spadaju u Konavle.

93. Članovi misije za utvrđivanje činjenica posetili su Bosanku, Brgat, Čilipe, Dubravku, Dunave, Grdovac, Grudu, Močiće i Pridvorje i nakratko prošli kroz Molunat i Radovčiće (u sumrak). Bujići i Zvekovica su izostavljeni iz izveštaja, mada ovo potonje selo ima šest tradicionalnih kuća koje je zadesila ista sudbina kao i kuće novijeg datuma.

Teško oštećeni i uništeni objekti:

Bosanka: 44

Čilipi: 122

Dubravka: 29

Dunave: 9

Gruda: 115

Močići: 63

Molunat: 11

Pridvorje: 5

Radovčići: 44

(Zavod za obnovu Dubrovnika je Brgat, Bujiće, Grdovac i Postranje naveo u okviru podataka za Župu Dubrovačku.)

94. Najupečatljivije seoske celine koje su uništene jesu Čilipi i Gruda.

95. U istorijskom centru Čilipa, uključujući ulicu s nizom kamenih kuća koja ide od glavnog puta, nalazio se lep primerak palate sa stubovima, dve zgrade etnografskog muzeja Konavala (deo zbirke je sačuvan), župni dvor i još nekoliko velikih kamenih zdanja, i oni su zajedno činili lepu, mada donekle teatralnu celinu izdvojenu od ostatka sela, grupisanu oko crkve sv. Nikole. Svake godine taj istorijski centar posećivalo je oko 40.000 turista, koji su tu dolazili zbog folklornih manifestacija. Sve te zgrade su spaljene u decembru 1991. godine: samo je crkva sv. Nikole, koja je demolirana (slika koja predstavlja Svetu porodicu bila je meta naročito divljačkog postupanja), ostala je da stoji, zvonik je lakše oštećen minobacačima, a krov sakristije je uništen, reklo bi se minobacačima (taj deo zgrade nije bilo moguće posetiti). Natpis na crkvi u znak proslave hiljadugodišnjice hrvatskog kralja Tomislava prefarban je crvenom bojom.

96. Selo Gruda, koncentrisano oko glavnog puta, bilo je izloženo sličnom postupanju savezne vojske. Tradicionalna zdanja koja se u njemu nalaze, uključujući seoske kuće i gazdinstva možda predstavljaju baštinu od većeg interesa nego ona u Čilipima.

97. U Bosanki, Brgatu i Postranju je mnogo više štete naneto artiljerijskim dejstvima, čime su teško oštećeni gornji deo fasade crkve sv. Spasa (prednji i bočni zidovi ne naslanjaju se jedan na drugi) i groblje u Bosanki. U Brgatu su pogođeni severni i zapadni zid nove crkve sv. Ane (s početka XX veka), što ukazuje na to da je ona možda bila meta i hrvatske artiljerije. Ova crkva je takođe demolirana, a natpis u znak proslave hiljadugodišnjice kralja Tomislava je prefarban. Takođe je raketama oštećen krov stare crkve sv. Ane, a groblje je gađano minobacačima. U Postranju je seoska crkva (s početka XX veka) teško oštećena artiljerijskim dejstvima, čime je uništen krov. Naposljetku, valja pomenuti "Mornarsku crkvu" (1873) na glavnom putu ka Župi Dubrovačkoj, čiji je krov urušen kad je savezna vojska minirala put i zaselak Dubac.

- Franjevački samostan u Pridvorju

98. Najveća šteta naneta verskoj baštini u opštini jeste paljenje dela zgrada franjevačkog samostana (XV-XVI vek) u Pridvorju, manjem kompleksu s izuzetno lepim kalustrom, koje je doduše obraslo rastinjem. U samostanu se nalazilo izvanredno drveno Raspeće iz XV veka koje je početkom rata spasio dubrovački Zavod za zaštitu spomenika kulture. Crkva i samostanske zgrade oštećeni su artiljerijskom vatrom u oktobru 1991. godine, kojom prilikom je možda uništen i krov istočnog krila samostanskih zgrada, ali su to krilo i prvi sprat severnog krila verovatno kasnije uništeni u požaru. Iznad glavnog ulaza u samostan nalazi se ploča u znak sećanja na posetu hrvatskog lidera Seljačke stranke Stjepana Radića, kojeg je 1928 u jugoslovenskoj skupštini ubio jedan srpski nacionalista. Ploča je postavljena 1971. godine i postavlja se pitanje da li je ona bila povod za paljenje zgrada i demoliranje unutrašnjosti crkve (oltari su razbijeni, slike su isečene a statue oštećene). Franjevačkom samostanu je i pre rata hitno bila potrebna restauracija, a šteta naneta u ratu je povećala količinu radova koje treba obaviti da bi se ovom objektu vratio prvobitni sjaj.

- Paljenje Ivanice i hrvatska odmazda u južnoj Bosni i Hercegovini

99. Srpsko selo Ivanica, koje se vidi severno od Brgata, nalazi se na samoj granici sa Bosnom i Hercegovinom. Prema izveštaju jednog posmatrača EZ, to selo je spalila hrvatska vojska, a mjestu su hrvatske snage onemogućile ulaz u selo dok je ono gorelo.

100. I posmatrači EZ i UNPROFOR uvereni su da je sličnih paljenja bilo na područjima u južnoj Bosni i Hercegovini pod kontrolom hrvatske vojske ili (hrvatskog) Hercegovačkog korpusa, ali oni nemaju pristup tim zonama. Posmatrači EZ, čija misija uključuje evidentiranje kršenja ljudskih prava, takođe su zabeležili slučajeve miniranja srpske imovine u opštini Dubrovnik, ali o tome nisu obezbedili nikakve statističke podatke.

Zaključak za opštinu Dubrovnik

101. Savezna vojska je pokušala da uništi privredne kapacitete opštine Dubrovnik, u šta spada njena kulturna baština, ali je verska baština sve u svemu bila izložena manje brutalnom postupanju nego palate i tradicionalne kuće.

102. Postoji najmanje jedan ozbiljniji slučaj odmazde nad srpskim selom na obodu opštine.

103. Tradicionalne kuće na teritoriji opštine često su pretrpele veću štetu nego kuće novijeg datuma: pri požaru bi krovna konstrukcija i podovi ovih prvih potpuno izgoreli, usled čega bi među golim zidovima ostala samo hrpa ugljenisanog drveta i crepa; u novijim kućama je požar obično zaustavljan betonskim pločama, tako da krovovi ne bi izgoreli. Veliki broj tako opustošenih kuća ostao je izložen meteorološkim uticajima već duže od godinu dana, a stabilnost mnogih se pogoršala.

104. Postoji velika potreba za materijalom za hitne popravke (ciradama, ter-papirom, plastikom, drvnom građom, crepom), oruđem i skelama, ali čak ako oni budu dostavljeni, opšti je stav da se malo toga može obnoviti ove zime.

105. Kad budu stvoreni mehanizmi dugoročnih pozajmica (trenutno je odobreno po 6.000 nemačkih maraka po vlasniku, što je praktično beskorisno za ikakve veće popravke), doći će do velikog iskušenja da se starije zgrade sruše i na njihovom mestu podignu nove. Nekontrolisana izgradnja pre rata već je izmenila izgled Župe Dubrovačke i Konavala. Štaviše, ne postoji obavezujuća pravna zaštita sela na teritoriji opštine, iako je narodna baština popisana pre petnaestak godina. Nedavno sprovedena administrativna reforma u Hrvatskoj, kojom je stvoren veliki broj opština, verovatno je bogom dana za obnovu. Međutim, sprovođenje zaštite baštine moglo bi da bude komplikovano, imajući u vidu inicijative i zahteve opština.

106. Bilo bi poželjno na licu mesta organizovati veći međunarodni skup (Savet Evrope, UNESCO, UNEP, ICOMOS, ECOVAST) kako bi se razgovaralo o zaštiti sela i politici obnove nakon rata.

107. Rat nije završen: ruralna područja i sam grad Dubrovnik još uvek su u okviru dometa artiljerije stacionirane oko Trebinja u južnoj Bosni. U Konavlima kod Dunave može se čuti paljba iz lakog naoružanja i teške artiljerije, a na područje Osojnika vrlo često padne granata velikog kalibra.

V. RATNA ŠTETA U BOSNI I HERCEGOVINI

Potreba za informisanjem i intenzivnijom međunarodnom saradnjom

108. Informisanje o stanju kulturne baštine Bosne i Hercegovine je u najboljem slučaju fragmentarno. Međunarodne kulturne organizacije nisu, u najširem značenju te reči, dobro opremljene za funkcionisanje tokom rata. Skupštinska misija za utvrđivanje činjenica je do sada jedina takve vrste. Čini se da su Ujedinjene nacije stavile moratorijum na misije UNESCO u ovoj zemlji.

109. Do sada nije uspostavljena saradnja sa organizacijama na terenu koje raspolažu nekim informacijama, s UNPROFOR, a posebno PMEZ, čijih 40 do 50 timova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini sastavljaju dnevne izveštaje. Pristup njihovim informacijama mogao bi pružiti važnu dokumentarnu bazu budućim misijama, a uz njihovu logističku pomoć izbeglo bi se oslanjanje na lokalne organe koji se bave sopstvenim problemima.

110. Štaviše, moglo bi se postaviti pitanje zašto sâm PMEZ ne preduzme sakupljanje informacija o stanju kulturne baštine i dozvoli svojim inženjerima da barem obaveste lokalne uprave koje se bave kulturnom baštinom o uslovima u kojima se nalaze građevine i savetuju ih koje hitne akcije (osim rušenja) da preduzmu.

111. Posledica toga je da dostupne informacije trenutno dolaze uglavnom iz službenih bosanskih izvora, Kancelarije za informacije u Sarajevu, čiji bilteni plasiraju svakojake informacije, pouzdane i nepouzdate. Drugi dosad identifikovani izvor je udruženje *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK* /Spasavanje baštine Bosne i Hercegovine iz Velike Britanije/, koje je u direktnom kontaktu sa predstavnicima bosanskih vlasti u Velikoj Britaniji, ali ima kritičniji pristup informacijama koje dobija. Postoji mogućnost dobijanja daljih informacija iz turskih izvora.

Kulturna katastrofa svih zajednica u Bosni i Hercegovini?

112. Udruženje *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK* je priredilo izuzetno koristan spisak spomenika i muzeja za koje postoji bojazan da su oštećeni (*) ili uništeni (**). Oni su dole navedeni abecednim redom po mestima (izuzetak su Mostar i drugi lokaliteti na Neretvi, kojima se bavi ovaj izveštaj). Udruženje iz Velike Britanije priznaje da spisak nije "potpun, već se koncentriše na muslimanske spomenike, pošto se njima, prema mišljenju posmatrača, treba smesta pozabaviti", o čemu će u ovom izveštaju još biti reči.

Banja Luka: džamija Ferhad Paše Sokolovića (*)

džamija Hasana Defterdara (1594) (**)

Bijeljina: džamija Telarević (**)

Bileća: mesna džamija (XVIII vek) (**)

Bosanska Krupa: gradska džamija (XVIII vek) (**)

Bosanski Brod: džamija Sultana Aziza (XVI vek) (**)

džamija Kolibe (**)

gradska džamija (*)

gradska džamija (1820-21) (*)

Bosanski Novi: gradska džamija (1820-21)

džamija u srednjem džematu (1883) (*)

džamija Vidorija (1870) (**)

Bosanski Šamac: gradska džamija (**)

Bratunac: gradska džamija (*)

Brčko: gradska džamija (*)

Derventa: mesna džamija Omeragići (**)

gradska džamija (1977) (*)

gradska džamija (XVI vek) sa grobnicom šeika Omera (*)

Doboj: čaršijska džamija (**)

mesna džamija u Orašju (**)

mesna džamija Plane (**)

mesna džamija Grapska (**)

mesna džamija Matuzići (*)

Sultan Selimova džamija (**)

Foča: Aladža džamija (1550), "minirana i uništena. U Sarajevu se priča da ova poznata džamija nije samo uništena, već da je preko mesta na kom se nalazila pređeno buldožerom kako bi se uništio svaki njen trag. To valja proveriti. Ako je istina, to predstavlja ratni zločin protiv kulture."

Atik-Alipašina džamija (1546) (**)

Sultan-Bajazitova džamija (1500-01) (**)

Stara džamija (XV vek) (**)

Dev Sulejman-begova džamija (1663-64) (*)

Defterdar Nemisah-begova džamija (1593-94) (*)

Kadi Osman-efendijina džamija (1593-94) (*)

džamija Mustafa-paše (XVI vek) (*)

džamija Mehmed-paše Kukavice (1751-52) (*)

Mumin-begova džamija (XVI vek) (*)

Šeik Pirijin mesdžid (XVI vek) - *mesdžid je mala džamija, obično bez minareta*

Područje Foče: džamija u selu Ustikolina (**)

džamija u selu Slatina (**)

Goražde: mesna džamija u Brijestu (*)

Gračanica: gradska džamija (*)

Jajce: Esme sultan džamija(**)

Kalesija: džamija u Kalesiji (*)

mesna džamija (*)

mesna džamija u Rajincima (**)

mesna džamija u Miljanovcu (**)

Konjic: gradska džamija i groblje (1565) (*)

Kotezi: džamija Muje Kotezlije (**)

Nevesinje: džamija sultana Bajazita (XVIII vek) (*)

džamija u Odžaku (XVIII vek) (**)

Prnjavor: gradska džamija (*)

Sarajevo: "Od informisanih osoba koje su nedavno pobile iz Sarajeva dobili smo nepouzidane informacije o šteti i razaranju."

Sultanova džamija i groblje (1565) (*), možda je sačuvana Gazi Husref-begova biblioteka sa značajnim islamskim rukopisima i knjigama.

Gazi Husref-begova džamija (1560) (*)

džamija na Baščaršiji (*)

Ali-pašina džamija (1560)

džamija Čekrečija (1526) (*)

Ferhad-begova džamija (1561-62) (*)

džamija Čobanija (1562) (*)

džamija Džanica (XVII vek) (*)

Hadži-Ibrahimova džamija (XVII vek) (*)

Bijela džamija (*)

džamija Šarac-Alija (1892-93) (*)

džamija u Semizovcu (*)

Šeik Farukova džamija (1541) (*)

džamija hadži Inhan-age Popalovca (1525) (*)

Sinan Hatunova džamija (1552) (*)

džamija Kasap zade (*)

mesdžid Gazgani hadži Alije (1561) (*)

mesdžid hadži Sinana Mokrića (*)

mesdžid hadži Ibrahima Kasapovića (XVI vek) (*)

džamija na Kovačima

džamija u Hrasnom

džamija u Hrasnici (na Ilidži) (1904) (*)

džamija u Sokolju (u Rajlovcu kod aerodroma) (*)

džamija u Buljakovom potoku (kod Rajlovca) (*)

Zemaljski muzej (*): oštećeni nadgrobni spomenici, ali je sačuvan dobar deo srednjovekovne kolekcije; biblioteka je smeštena u podrumu; teško oštećeni prirodoslovni eksponati

Šeik Magribijina džamija (XV vek) (**)

džamija Kobilja glava (**)

džamija Svrake (**)

Ugorska džamija (**)

džamija na Butimiru (pored aerodroma) (**)

džamija u Brijesću (pored Rajlovca) (**)

džamija u Kotorcu (**)

Hadži-Osmanov mesdžid (1591-92) (**)

Brusa Bezistan (natkrivena pijaca) (1551) (**)

Gazi Husref-begova medresa (škola) (1537) (**)

Orijentalni institut: biblioteka sadrži "jedinstvenu kolekciju na svim važnijim orijentalnim jezicima, kao i mikrofilmove ostalih. Taj materijal se ne može nadoknaditi." (**)

Gradska biblioteka (u zgradi iz austrijskog perioda): "Spaljen je veći deo bibliotečkog fonda, uključujući istorijske arhive grada Sarajeva sa svojim islamskim rukopisima od neprocenjive vrednosti." (**)

Muzej grada Sarajeva (Gradski muzej, austrijska zgrada): "Veruje se da je zgrada uništena." (**)

Olimpijski muzej (zgrada iz austrijskog perioda) (**)

Hotel "Evropa" (austrijski hotel) (**)

Trebinje: gradska džamija (*)

Tuzla: gradska džamija (XVI vek) (**)

Mehmed-agina džamija (1548-1600) (**)

Zvornik: gradska džamija (*)

113. Uprkos svojoj kulturološkoj selektivnosti, ovaj spisak bi trebalo smatrati verodostojnim. Informacije o Mostaru su u velikoj meri tačne. Prema informacijama arhitekata u Mostaru, možda je nivo štete u Konjicu prenisko procenjen (četiri ili pet džamija oštećeno, uništena crkva sv. Jovana, sam grad oštećen tokom neprestanog granatiranja) i u Nevesinju (trenutno se nalazi na teritoriji pod kontrolom Srba; uništena je, a ne samo oštećena, džamija sultana Bajazita). Ovaj spisak takođe uključuje kulturne objekte za koje ne postoje informacije da su uništeni, niti se tvrdi da su oštećeni: grad Počitelj na Neretvi (za koji je Misija za utvrđivanje činjenica potvrdila da je neoštećen) i derviška tekija u Blagaju (neoštećena, iako bosanski Ured za informisanje tvrdi suprotno). Trebinje, u jugoistočnoj Bosni i Hercegovini, takođe spada u tu kategoriju, a PMEŽ u Dubrovniku je potvrdio da je grad pretrpeo samo neznatnu štetu, ako je uopšte naneta ikakva šteta, za vreme uzvratnog hrvatskog granatiranja sa područja dubrovačke opštine.

114. Međutim, ovaj spisak može dovesti u zabludu ne samo zato što implicira da je uništeno uglavnom otomansko nasleđe, već i zbog toga što zanemaruje narodnu

arhitekturu. Zanimljivo je primetiti da bosanska Služba za informisanje u dva saopštenja u kojima se uglavnom govori o uništavanju verske baštine (24. maj, 23. avgust 1992) skreće pažnju na veliku štetu koju je, uz islamsku, pretrpela katolička, pravoslavna i jevrejska baština: 44 katoličke crkve, od kojih je pet u Sarajevu, 62 džamije, 4 pravoslavne crkve (saopštenje 24. maja); 1 sinagoga, 23 katoličke crkve, 79 džamija (uključujući nekoliko sela), 3 primera stradanja pravoslavne baštine (saopštenje od 23. avgusta). Ova saopštenja još valja potvrditi, ali njihova prednost je u tome što šire kulturološki spektar i daju uvid u prave razmere uništenja.

115. *Nažalost, budući da spoljni posmatrači nisu imali pristup većini tih područja, ne mogu se doneti konačni zaključci.* Međutim, ukoliko su primeri iz doline Neretve i Mostara tipični, zaista se radi o katastrofi prvog reda jer za srpske snage skoro da nema ograničenja pri upotrebi artiljerije. Osim toga, zavladao je pakleni krug uništavanja i odmazde koji zastrašuje. Pored dole navedenih primera, hercegovačke vlasti pominju paljenje srpskog sela Bradina koje su izvele bosanske snage, koje se nalazi između Konjica i Sarajeva, ali to misija za utvrđivanje činjenica nije mogla da utvrdi.

VI. RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI U DONJEM TOKU NERETVE I OKOLINI MOSTARA

Opšti podaci o vojnim operacijama

116. Misija za utvrđivanje činjenica nije mogla da utvrdi tačnu hronologiju vojnih operacija na tom području, ali se čini da su srpske snage u periodu od aprila do juna okupirale levu i jedan dio desne obale Neretve južno od Mostara. Za vreme misije srpske snage su se nalazile daleko od reke u pravcu istoka i držale položaje zapadno od Nevesinja i oko Stoca, malog istorijskog lokaliteta kojeg misija zbog prevelike opasnosti nije uspela da poseti. Osim toga, put ka Mostaru uz desnu obalu, koji su koristili konvoji sa humanitarnom pomoći, nalazi se na dometu srpske artiljerije, pa su posmatrači Evropske komisije bili uhvaćeni u granatiranju nekoliko dana pre nego što je misija za utvrđivanje činjenica stigla s arhitektima Odeljenja za zaštitu spomenika iz Mostara.

Područja na desnoj obali koja nisu pregledana

117. Uprkos izveštajima o šteti na katoličkim crkvama u Čapljini i Tepčićima, nismo ih posetili pošto su arhitekti Odeljenja za zaštitu spomenika smatrali da je šteta neznatna. Navodno su kastrum iz IV veka i vila u Mogorjelu, takođe na ovoj obali, neoštećeni.

Leva obala: sela Klepci, Tasovčići i Počitelj

118. Selo Klepci, koje se uglavnom sastoji od novijih kuća, pretrpelo je najžešće granatiranje od bilo kojeg sela u opštini Dubrovnik - od pedesetak kuća može se stanovati samo u jednoj ili dve. Vrlo je verovatno da je jedan deo štete nastao tokom uzvratnog granatiranja od strane hercegovačkih ili hrvatskih snaga. Dalje na severu, jedno rastrkanije selo, Tasovčići, u kojem se takođe nalazi veći broj novijih kuća, oštećeno je granatiranjem i paljenjem.

119. Počitelj, u kojem se nalazi džamija iz XVI veka, hamam i medresa iz XVII veka, sagrađen je na strmom obronku; nije napadan minobacačima, nije bio okupiran, niti paljen.

Pravoslavni manastir i srpsko selo Žitomislić

120. Pravoslavni manastir, obnovljen u XVI veku, minirale su hrvatsko-hercegovačke snage nakon što su u junu ponovo okupirale levu obalu. Crkva je potpuno uništena, a okolne zgrade su znatno oštećene. Groblje je u manjoj meri demolirano, ali grobovi nisu otvarani. Međutim, grobnica srpskih sveštenika je minirana, verovatno nakon što je crkva uništena, a ništa nije preduzeto da se popravi. Srpsko selo na severu je potpuno spaljeno, a ta je šteta nastala u junu.

121. Blagaj

122. Ovo prostrano selo, koje se sastoji od novijih kuća, zapravo je predgrađe Mostara. Neke tradicionalne turske zgrade (među kojima je i poznata derviška tekija, koja je netaknuta) neznatno su oštećene tokom granatiranja. Najveći gubitak je pravoslavna crkva iz XIX veka, koja je zapaljena u junu nakon što su hercegovačke snage ponovo okupirale levu obalu.

Milječović

123. Prema mišljenju lokalnih arhitekata, srpske snage su spalile nekoliko kuća u ovom selu, koje se sastoji od tradicionalnih kamenih kuća i modernih.

Put ka Tomislavgradu

124. Nakon boravka u Mostaru, misija za utvrđivanje činjenica je otišla iz Međugorja (južno od Mostara) u Posušje i Tomislavgrad (ranije Duvno). Samo mala šteta od projektila vidljiva je u Ljubuškom (zapadno od Međugorja), Čitluku (zapadno od Posušja) i Tomislavgradu.

VII. RATNA ŠTETA NANETA KULTURNOJ BAŠTINI GRADA MOSTARA

Kulturna baština Mostara

125. Mostar je svetu poznat zbog svog turskog mosta iz XVI veka koji je izgradio Sinanov učenik, a turistički vodiči, s pravom, naširoko opisuju izvanredne primere njegove bogate otomanske baštine (XVI-XVIII vek). Izvan istorijskog centra, manje pažnje je posvećeno stambenim četvrtima, tzv. mahalama, koje se sastoje od dvospratnica sa unutrašnjim dvorištem, a prostiru se duž obala Neretve. One su se u velikoj meri promenile od Drugog svetskog rata, ali ostaju važan primer tradicionalne arhitekture i koncepcije urbanog i kućnog prostora koji su održali i do danas. Ignoriše se takođe i austrijski period, koji je službeno počeo 1878. godine, okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-ugarskog carstva. Međutim, ta arhitektura, bilo da je orijentalne prirode ili ne, gradu je utisnula još jedan identitet naročito na njegovoj levoj obali. Iako u manjini, srpsko stanovništvo je takođe ostavilo svoj trag

izgradnjom velike pravoslavne crkve 1873. i vladčinog dvora pored nje, od kojih oba imaju pogled na grad. Mostar predstavlja Bosnu i Hercegovinu u malom.

126. Urbanizam posleratnog perioda negativno se odrazio na grad zbog neprikladnih novogradnji u široj istorijskoj zoni (Hotel "Ruža", vila "Neretva", robna kuća "Razvitak" i betonska terasa iznad reke pored Kujundžiluka, koji datira iz XV veka), rušenja osam džamija, od kojih se neke bile u istorijskom centru, i nicanja stambenih zgrada i dubioznih zdanja u prevelikoj blizini istorijskih građevina i kompleksa: zarubljena metalna katedrala bode oči ispred belih zidova dostojanstvene biskupske rezidencije iz XIX veka, a otmene zgrade austrijskih škola na desnoj obali gledaju na robnu kuću prikladnog naziva "Hit", koja je potpuno uništena u granatiranju.

127. Uprkos tim promenama, karakter Mostara se pre ovog rata u suštini nije promenio.

Kontekst vojnih operacija

128. Granatiranje Mostara počelo je u drugoj nedelji aprila 1992, zatim se postepeno intenziviralo i doseglo kulminaciju u periodu od 6. do 13. maja, kad su srpski garnizoni koji su se nalazili na levoj obali i druge srpske snage okupirali celu levu obalu. U tom periodu, sve uzvišice oko grada zauzele su srpske snage, koje su, kao i na drugim mestima, imale nadmoćnije naoružanje od lokalnih hercegovačkih i bosanskih snaga. Grad je takođe bio žrtva snajperske vatre koja je otvarana sa tih uzvišica. U tom periodu, usled vatre koja je često nasumično otvarana u svrhu "psihološkog" zastrašivanja, stanovništvo Mostara je, nakon masovnog napuštanja, spalo sa 120.000 na 30.000. Krajem maja prvi put su se oglasili hrvatski minobacači, koji su prouzrokovali izvesnu štetu na levoj obali, a hercegovačke snage su okupirale brdo Hum na jugu, što je srpske snage na levoj obali izložilo napadu. Nakon što su digle u vazduh sve mostove osim Starog mosta, srpske snage su se u junu povukle sa leve obale. Reklo bi se da nisu preduzimale značajne napore da pređu Neretvu, već su se zadovoljile okupacijom "srpske" strane.

Vrste štete

129. Pustošenje, *u poređenju s kojim šteta na Starom gradu u Dubrovniku deluje bledo*, može se uglavnom pripisati artiljeriji, koja je koristila gotovo sve raspoložive projekte iz arsenala jugoslovenske vojske. Ta artiljerija uništila je minarete i krovove, srušila sa zemljom manje kamene građevine, izbušila rupe široke metar i po na fasadama, rušila ugaone zidove, uzrokovala požare na gornjim spratovima, koji su, goreći, padali na niže spratove i na kraju obušili celu unutrašnju konstrukciju.

130. Uopšteno govoreći, reklo bi se da je pešadija izazvala vrlo malo namernih požara: u nekoliko slučajeva austrijske zgrade na levoj obali su zapaljene. Srpske snage nisu naročito obraćale pažnju na unutrašnjost zgrada: ima nekoliko grafita, a čini se da je unutrašnjost džamija ostala netaknuta. Za razliku od saveznih snaga u opštini Dubrovnik, vojska u Mostaru se bavila ratovanjem.

131. Međutim, verovatno su neke novije kuće na višim delovima leve obale zapaljene i takve slučajeve valja ispitati kako bi se utvrdilo kome su pripadale (Muslimanima ili Srbima).

132. Nakon što su se srpske snage povukle u junu, hercegovačke snage su barem jednom prilikom opustošile kulturne objekte, o čemu će kasnije biti reči.

133. Postoje takođe i slučajevi “revolucionarnog” uništavanja kipova i spomenika, ali nije uvek jasno ko je to učinio.

Zone u kojima je naneta šteta

134. Iako je u većoj ili manjoj meri po celom gradu otvarana vatra, od koje su gotovo sasvim stradali važni industrijski kapaciteti, najveću štetu pretrpela je zona oko reke gde je koncentrisano muslimansko stanovništvo, uključujući istorijski otomanski centar oko Starog mosta, kao i šira zona sa mešanom (otomansko-austrijskom) baštinom, koja se prostire prema severu i jugu. To područje po dužini seže nešto više od dva kilometra uz obe obale reke i ne više od 600 metara u širinu. *Izvan te zone, koja je dosta udaljena od reke, za metu uništavanja uzete su pojedinačne zgrade i spomenici, ili, kao što je slučaj sa novom katedralom, po njima je neprestano otvarana vatra sa ciljem uznemiravanja.*

Pregled štete po mestima

135. Odeljenje za zaštitu spomenika je od juna moralo da radi pod vrlo teškim uslovima, uključujući i granatiranje. Njihova prva aktivnost bila je priprema izložbe (pod naslovom “Urbicid”), a tek u septembru su počeli sa upravo završenim pregledom 36 najvažnijih oštećenih zgrada (30 zgrada su istorijski spomenici). Pregledom koji je upravo završen ustanovljeno je da je 18 zgrada spaljeno.

Šest zgrada je pretrpelo 3. stepen oštećenja (šteta srednje kategorije).

Devet je pretrpelo 4. stepen oštećenja (teška šteta).

Četrnaest je pretrpelo 5. stepen oštećenja (delimično uništene - obično izgorele).

Pet je svrstano u dve kategorije (5/6) jer je bilo teško utvrditi da li će biti potrebno srušiti te zgrade pre rekonstrukcije.

Dve (od kojih je jedna spomenik) su svrstane u 6. stepen oštećenja (uništene).

136. Sledeća faza rada Odeljenja je istorijski centar (291 zgrada, od kojih je gotovo svaka pogođena) i mešana istorijska četvrt (448 zgrada, od kojih je otprilike pola pogođeno).

Šteta na značajnim istorijskim objektima i područjima

137. Misija za utvrđivanje činjenica posetila je i istorijske četvrti, gotovo sve značajnije objekte koje je pregledalo Odeljenje i određeni broj drugih istorijskih objekata.

(a) Otomanska baština

- Stari most i okolne ulice u istorijskoj otomanskoj četvrti

138. Stari most (1566): parapet je pogođen na dva mesta. Šteta je površinska, ali postoji bojazan da su brojne detonacije u istorijskom centru oslabile strukturu mosta. Delimično se sprovodi projekat zaštite mosta: iznad mosta je na skele postavljena zaštita od dasaka da primi udarce granata pre nego udare o površinu mosta (gde bi eksplozija nanela goru štetu) i da zaštite pešake i površinu mosta od krhotina. Međutim, nije dodata drvena i gumena pregrada na južnoj strani koja bi sačuvala slabiji centralni deo mosta od detonacije. Građevinski savetnik je sačinio predlog kojim od lokalnog Ministarstva kulture i mostarskog Javnog preduzeća za izgradnju i obnovu traži da do kraja sprovedu ovaj program. Ovaj most je jedina veza između leve i desne obale, odnosno između katoličke i muslimanske zajednice, a preko njega se odvija neprekidni pešački promet, prenos velikih količina hrane, materijala, opreme itd.

139. Kule na oba kraja mosta: (1) kula Tar(1566) na levoj obali pretrpela je nekoliko pogodaka, ali je izgorela unutrašnjost. (2) kula Čelovina (1566, prema nekim izvorima veći deo je iz XVIII veka) na desnoj obali pretrpela je desetak pogodaka teškom artiljerijom koji su prouzrokovali štetu na strukturi kule, ali joj nisu ugrozili stabilnost. Međutim, dalji snažni udari vidljivi na jugoistočnom uglu mogli bi ozbiljno da oslabe strukturu zgrade. (3) kula Čardak na desnoj obali (prema jednom izvoru netačno se spominje kao uništena) - izgorela je prostorija na vrhu svoda.

140. U istočnom delu Kujundžiluka (XV vek) na levoj obali potpuno je uništeno šest kamenih kućica, a na suprotnoj strani tri kuće su teško oštećene, dok je jedna uništena.

141. U Priječkoj čaršiji (XVI vek) na desnoj obali potpuno je uništeno nekoliko manjih kuća.

142. U Tabhani (za obnovu istočnog krila dodeljena je nagrada Aga Kan) teško je oštećeno desno krilo krovne strukture, dok je krov na istočnom krilu pretrpeo manje oštećenje. Jedini preostali napušteni i neobnovljeni amam u Mostaru, koji se nalazi u blizini Tabhane, pretrpeo je snažan udar u krov 2. decembra.

- Džamije (mesdžidi su navedeni pod stavkom "mahale")

Leva obala (od juga prema severu)

143. Džamija Ibrahim-age Šarića (1623) pretrpela je štetu 5. stepena: srušen je minaret sa ogradom (šerefom), što je ugrozilo gornju kamenu konstrukciju minareta. Galerija od kamenih ploča i krov na severozapadu uništeni su padom kamena sa minareta, a ženska galerija je oštećena.

144. Čejvan-Čehajina džamija (1552, ali su prozori, vrata i minaret obnovljeni 1885) ima jedino oštećenja po kamenoj fasadi od fragmenata minobacačkih i artiljerijskih granata (minaret i zgrada džamije su mali i relativno neupadljivi). U džamiji se nalazila mala arheološka kolekcija, koja je sačuvana, i makete grada (iz kojih su, navodno, Srbi uklonili džamije), ali su one pronađene i pohranjene. Priča se da su srpski vojnici koristili džamiju kao bordel. Džamija je nakon borbe ponovo otvorena za versku službu.

145. Koski-Mehmed-pašina džamija (1618 - 19) pretrpela je 5. stepen štete: minaret je odrubljen u visini krova, a severozapadni deo galerije uništen je padom kamena sa minareta. Obnovljeni betonski toranj je pao pored zapadnog zida, a kube je pretrpelo četiri *grupisana* pogotka. U džamiji se nalaze stari ornamenti, lep mimber i ženska galerija.

146. Džamija Nesuh-age Vučjakovića (pre 1564, ali su prozori dodati za vreme austrijskog perioda) pretrpela je 4. stepen štete. Ta džamija s kubetom, na kojoj se vidi gotski uticaj dubrovačkih zidara, nije bila u upotrebi pre rata, pa joj je potrebna restauracija (drveće izniklo na krovu trema, unutrašnji ornamenti pokriveni slojevima boje). Iako zgrada džamije nije pogođena, minaret je granatom ispaljenom iz teške artiljerije pogođen ispod samog vrha (takođe od cementa), od čega su nastale dve rupe prečnika od po metar, dok su se vrh i potporna metalna šipka pomakli. Iako se struktura minareta nije pomakla od maja, pogodak oružjem velikog kalibra bi srušio vrh (koji teži oko 1,5 tonu) i gornji kameni deo minareta, što bi verovatno srušilo deo šerefte i palo na trem i na ulicu Maršala Tita. Savetnik za građevinarstvo je predložio tamošnjem Ministarstvu kulture i Javnom preduzeću za izgradnju i obnovu da odstrani vrh minareta prema projektu koji je Odeljenje za zaštitu spomenika izložilo savetniku za građevinarstvo.

147. Džamija Hadži-Mehmed-bega Karađoza (1557) pretrpela je 4. stepen oštećenja. Minaret je odrubljen odmah iznad šerefte (ošteti i deo šerefte), a cementni vrh je propao kroz trem. Osim toga, na minaretu ispod šerefte je velika rupa. Na kubetu se možda nalaze manje rupe (džamiju nije bilo moguće posetiti). Pogotkom su oštećene galerija medrese i šedrvan.

148. Džamija Roznamedži Ibrahim-efendije (pre 1620) pretrpela je samo manje udare, ali je uništena obnovljena muslimanska kuća pored reke.

149. Čose Jahja-hodžina džamija (pre 1620, ali je cela, osim minareta, obnovljena 1937) pretrpela je oštećenje 5. stepena. Minaret je presečen odmah iznad nivoa krova, a pao je kroz trem. Kupola je probijena pogocima dve minobacačke granate.

Desna obala (od juga prema severu)

150. Sevri-Hadži Hasanova džamija (pre 1620) na južnom delu Donje mahale pretrpela je oštećenje 6. stepena. Krov je uništen artiljerijskom vatrom, a južna fasada pretrpela je udare iz teške artiljerije, naročito na zapadnom delu, koji je ozbiljno oštećen. Minaret je odrubljen ispod visine krova. Na džamiju se pruža neometan

pogled sa juga. Jedine kuće u blizini, prema zapadu i severozapadu, gotovo su netaknute.

151. Džamija Derviš-paše Bajezdagića (1592) u podnožju brda Hum, 600 metara zapadno od Starog mosta, pretrpela je 5. stepen oštećenja. Na minaretu ispod šerefe nalazi se velika rupa od pogotka od kojeg se pomaklo mnogo kamenih ploča ispod šerefe i oko mesta udara granate. Krov je pretrpeo velika oštećenja, te ga je Islamsko udruženje za zaštitu spomenika u septembru uklonilo (zajedno sa mimberom i ženskom galerijom). Od tada je potpuno izložen vremenskim nepogodama. Okolne kuće (osim dve u Medreskoj ulici) gotovo su netaknute.

152. Hadži-Kurtova džamija (Tabačica, u istorijskom centru) (pre 1600) pretrpela je oštećenje 4. stepena. Krov je pogođen na nekoliko mesta, ograda šerefe je delimično uništena, a granata je prošla kroz vrh minareta. Ova džamija je napuštena pre rata.

153. Džamija Hadži-Mehmira Cernice (pre 1600) pretrpela je samo manja oštećenja. Neke kamene ploče na krovu razbijene su usled udara granate, ali je drvena krovna konstrukcija ostala netaknuta. Krov ove džamije nedavno je obnovljen i sada je vrlo čvrst.

154. Džamija Hadži-Ahmed age Lakišića (pre 1620, ali obnovljena 1937, kasnije je dodat vrh minareta od cementa) pretrpela je oštećenje 4. stepena. Šerefa i krov su pogođeni, a na severnom zidu je rupa od pogotka oružjem velikog kalibra. Jedno veliko drvo je srušeno tokom granatiranja 2. decembra.

155. Valja napomenuti da je, prema proceni lokalnih stručnjaka, pogođeno 12 od 14 džamija (misija je posetila 12) u Mostaru i da je svih 12 pretrpelo oštećenja visokog stepena (4- 6). Pet minareta je odrubljeno na različitim visinama, dok su četiri druga pogođena. Možda je neizbežno da džamije u vojnoj zoni "fronta" budu pogođene, ali je teško poverovati da se minaret može srušiti jednim pogotkom iz oružja velikog kalibra, što podrazumeva određeni stepen namernog gađanja tih objekata.

-Mahale (stambena područja):

156. Po svemu sudeći, Luka (na levoj obali) i Donja mahala (na desnoj obali), južno od istorijskog centra i najbliže artiljerijskoj vatri otvaranoj sa juga, bile su više granatirane nego mahale na severu. Naročito su stradale kuće u Luci u ulici Maršala Tita (brojne uništene zgrade), a mesdžid (sagrađen pre 1620) potpuno je spaljen. U Donjoj mahali znatna šteta naneta je napuštenim Džaha???-Hodžinom (pogoci u krov) i Zirainovom mesdžidu (sagrađen pre 1651), u kojem se nalazi dvorište u svom izvornom obliku, a čiji krov je pretrpeo veliku štetu (nakon 2. jula). U obe zone naneta je nasumična šteta u bočnim ulicama. Tu i tamo se nalazi poneka uništena kuća, dok druge imaju nekoliko rupa na krovu. Mnoge kuće u tim mahalama napuštene su od početka rata.

157. Poznata Bišćevića kuća iz XVIII veka na severnom delu leve obale, jedna od retkih "autentičnih" kuća kakve se nalaze u turskim mahalama, sa kaldrmisanim dvorištem i drvenim tremovima, netaknuta je u borbama, ali su srpski vojnici neznatno demolirali unutrašnjost kuće.

158. Valja primetiti i uništavanje spomen-grobnice (podignute 1937) Osmana Đikića (1879-1912), muslimanskog pesnika srpskog porekla (muslimansko groblje u ulici Braće Fejića preko puta Vakufskog dvora), tokom junskog granatiranja.

159. Jedini preostali deo starih zidina, južno od Vučjakovića džamije, ostao je neoštećen tokom granatiranja.

(b) Austrijska baština

- *Leva obala* (od juga prema severu, uglavnom uz ulicu Maršala Tita)

160. Narodna osnovna škola (1908) pretrpela je oštećenje 5. stepena. Uništen je krov, a zgrada je izgorela usled granatiranja. Znatna šteta naneta je fasadnom kamenu (peščanik je korišćen za gradnju i turskih i austrijskih zgrada) i keramičkim ukrasima. Ovo je izuzetno opasna zgrada za javno korišćenje i zato bi je trebalo zatvoriti.

161. Secesijski objekat (1908) pretrpeo je oštećenje 3. stepena. Pogocima su oštećeni krov, fasadni kamen i ukrasna štukatura. Zgrada se nalazi na osovini Lučkog mosta i verovatno je oštećena vatrom otvaranom uglavnom sa hercegovačke strane. Zgrada je nastanjena.

162. Lučki most (sagrađen 1913, prvi most od armiranog betona u Bosni i Hercegovini sa secesijskim rasvetnim stubovima) dignut je u vazduh 24. maja 1992.

163. Opštinska biblioteka i Muzej književnosti (obe zgrade su iz austrijskog perioda). Biblioteka u prvoj zgradi je sačuvana, ali je u drugoj stan Alekse Šantića, muslimanskog pesnika, uništen za vreme srpske okupacije. U obližnjem parku uništen je Šantićev kip.

164. Zgrada Paher-Kisićeve knjižare (sagrađena krajem XIX veka) potpuno je iznutra izgorela tokom granatiranja, a fasadni kamen je pretrpeo vrlo veliko oštećenje. Ova zgrada je vrlo opasna.

165. Viša devojačka škola (sada se u njoj nalaze i stanovi i škola) (1894, 1912) pretrpela je oštećenje 5. stepena. Ova zgrada ima najdužu fasadu u Mostaru, a deo je nečega što bi se moglo nazvati "austrijskim pečatom". Vrlo je dobro vidljiva sa desne obale. Iznutra je izgorela 6. maja, a pretrpela je ogromno oštećenje fasadnog kamena. Zgrada je izuzetno opasna i trebalo bi je zatvoriti.

166. Medresa (trenutno zgrada Muzeja Hercegovine) (austrijska-zgrada u "turskom" stilu, 1899). Srušena je gornja polovina zida na jugozapadnom uglu, a dalji pogoci bi mogli još više da oslabe strukturu ove dvospratnice. U njoj se nalazila muzejska biblioteka, koja je sačuvana, i stalna postavka "Revolucija 1941-45", koja je oštećena.

167. Nekoliko manjih turskih zgrada sa obnovljenim austrijsko nadgrađem u "turskom" stilu u ulici Maršala Tita, severno od Starog mosta, granatirane su i unutrašnjost im je izgorela. Otvore na fasadi bi trebalo zatvoriti.

168. Konak (poslovno-stambena zgrada, jedna od najranije sagrađenih austrijskih zgrada, datum izgradnje nepoznat) pretrpeo je oštećenje 5. stepena. Unutrašnjost zgrada izgorela je u granatiranju. Izuzetno je opasna i trebalo bi je zatvoriti.

169. Filijala Zemaljske banke (1898, jedna od najboljih neobaroknih zgrada) pretrpela je oštećenje 3. stepena. Ukrasni zidni venac na južnoj strani i krov pogođeni su artiljerijskom vatrom. Fasada je zadobila slabije pogotke. Zgrada nije izgorela.

170. Zgrada vojne komande (sud, ranije sedište austrijske vojne komande, 1898) pretrpela je 5/6. stepen oštećenja. Krov je uništen, a neki spratovi su izgoreli u granatiranju. Na južnoj strani nalaze se nepoduprti komadi zida koji su vrlo opasni. Fasadni kamen je znatno oštećen u požaru po celoj površini, a pukotine na ukrasnom vencu su takođe vrlo opasne. Ulicu bi sa južne strane trebalo zatvoriti, a na drugim stranama staviti znake upozorenja.

171. U ulici Braće Fejića ima veliki broj manje važnih zgrada iz austrijskog i kasnijih perioda koje su izgorele ili su oštećene pogocima.

172. Zgrada Arhiva Hercegovine (1884) pretrpela je 3. stepen oštećenja pogocima po krovu i zapadnoj fasadi. U zgradi se nalaze neki dokumenti iz turskog doba, većina austrijske arhive i sadržaj upravne arhive sa dokumentima koji datiraju sve do kraja Drugog svetskog rata. Oni su "na sigurnom", nesređeni su i poslagani na policama u podrumu, ali su, pošto su prozori podruma razbijeni, izloženi vlazi.

173. Vakufski dvor (izvorno je služio kao sud, ali je kasnije korišćen kao poslovni prostor, 1894) pretrpeo je oštećenje 5. stepena. Krov je uništen, a zgrada spaljena (tokom prve polovine juna). To je najverovatnije bio vandalski čin srpskih vojnika. Fasadni kamen i ukrasi u terakoti pretrpeli su ogromno oštećenje. Unutrašnjost zgrade, kao i severni balkon, vrlo su opasni. Zgradu bi trebalo zatvoriti, a pešački saobraćaj preusmeriti. Svi dokumenti arhitektonske baštine Hercegovine i arhitektonska biblioteka su uništeni. Druge zgrade na južnim i severnim stranama su izgorele.

174. Zgrada magistrat i policije (korišćena kao gradski katastar, sagrađena u XIX veku) pretrpela je 5. stepen oštećenja. Krov je uništen, a zgrada je potpuno izgorela. Sadržaj katastra je sačuvan.

-*Trg Musala* (sa pogledom na srušeni Titov most)

175. Objekt na Musali (prekrasna "turska" *art deco* fantazija, 1926) pretrpeo je 5. stepen oštećenja. Zgrada je opasna zato što je granatirana i izgorela. U njoj se nalazilo sedište SDA, pa je možda namerno gađana.

176. Trgovačka škola (sagrađena za trgovačku školu, ali se kasnije koristila kao muzička škola, 1890) pretrpela je 3. stepen oštećenja. Fasada je pretrpela brojne slabije pogotke, ali se po njoj nalaze i rupe od vatre iz teškog artiljerijskog oružja. Krov je od pogotka srušen. Gotovo svi muzički instrumenti uništeni su za vreme ili nakon srpske okupacije.

177. Hotel "Neretva" (ekstravagantna "turska" fantazija sa gipsanim frizovima i naizmeničnim trakama belo i crveno obojenog kamena; mostarski arhitektonski simbol sposobnosti Carstva da se "integriše", 1892) pretrpeo je 5/6. stepen oštećenja. Hotel je opustošen artiljerijskim granatiranjem i požarom koji je usledio (7-9. maja). Izuzetno je opasna i trebalo bi je zatvoriti. Okolina ove zgrade je promenila izgled nedavnom izgradnjom aneksa prema severu i ispod same zgrade. Postoji očita bojazan da zgrada neće biti obnovljena tokom rekonstrukcije.

178. Gradsko kupatilo - Banja (prekrasno "tursko" secesijsko kupatilo sa orijentalnim instalacijama, bazenom i unutrašnjim ukrasima, 1913) pretrpelo je 4. stepen oštećenja. Krov je izrešetan, a i fasada je pogođena mnogo puta. Postoji bojazan da su oštećeni temelji kad je Titov most, koji se nalazi u blizini, dignut u vazduh.

179. Carinski most (prema severu sa vidljivim "turskim" betonskim rasvetnim stubovima, 1918) dignut je u vazduh 11. juna 1992. godine.

- *Desna obala* (od juga ka severu)

180. Franjevačka crkva (sv. Petra i Pavla, 1866) pretrpela je 5/6. stepen oštećenja. Krov je uništen, a crkva zapaljena nakon jednodnevnog granatiranja (9. maja). Većina zidova na gornjem delu crkvenog broda je srušena, a zapadni zid ima pukotinu od tavanice do poda. Postoji bojazan po pitanju stabilnosti ovog zida i zvonika. Objekat nije zatvoren za javnost. Sačuvane su biblioteka, arhiva sa turskim i franjevačkim dokumentima i pinakoteka u susednom samostanu. *Ova crkva se nalazi 500 metara od reke, a stambene zgrade i sam samostan pretrpeli su samo manja oštećenja.* Često se spominje, čak i u Zagrebu, da su na crkvu iz helikoptera bačene fosforne bombe, ali je jedan oficir hercegovačkih snaga koji je bio svedok celog granatiranja rekao da je to besmislica.

181. Biskupska rezidencija (1906, obnovljena 1986) pretrpela je 5. stepen oštećenja. Rezidencija je granatirana ceo jedan dan. Krov je uništen, a drugi sprat je potpuno izgoreo (6. maj). U požaru su uništene biblioteka biskupije sa 50.000 tomova i privatna biskupova biblioteka sa 10.000 knjiga. Zgrada je očišćena. Rezidencija je oko jedan i po kilometar udaljena od reke, a krov pomoćnih objekata, koji su samo nekoliko metara dalje prema zapadu, pretrpeo je samo manju štetu.

182. Mekteb (verska škola, a sada zgrada simfonijskog orkestra, 1910), severno od otomanskog istorijskog centra, pretrpeo je 5/6. stepen oštećenja. Krov je uništen, a zgrada potpuno spaljena. Fasadni kamen je takođe znatno oštećen u požaru. Zgradu bi trebalo zatvoriti.

183. Najamna zgrada Mujage Komadine (stanovi, a sada zgrada Opštinskog suda) (1904) pretrpela je 5. stepen oštećenja. Krov je uništen u granatiranju, a gornja dva sprata potpuno su izgorela. Zgrada je ispražnjena.

184. Osnovna škola ("turski" stil sa drvenim krovnim ukrasima, 1900) na Bulevaru narodne revolucije. Krov je nekoliko puta pogođen, a gornji spratovi su puni vode. Školske knjige i oprema potpuno su uništeni samo nekoliko nedelja pre dolaska misije za utvrđivanje činjenica.

185. Veliki broj kuća iz austrijskog perioda jugozapadno od Titovog mosta takođe je uništen ili teško oštećen, a u većini novih ili starih zgrada oko Mostarske ulice, koja vodi do mosta, ne može se stanovati, niti se mogu koristiti u komercijalne svrhe.

(c) Pravoslavna baština

186. Veliku, novu pravoslavnu crkvu (1873, na Putu 29 Hercegovačke udarne divizije, na levoj obali) srušile su u junu hercegovačke snage jednom eksplozijom velikih razmera. Mala stara pravoslavna crkva iza nje je opustošena, ali nije spaljena niti minirana.

187. Vladičanski dvor (1908, u ulici Braće Ćišića na levoj obali, nedavno obnovljen). Krov zgrade je znatno oštećen tokom granatiranja, a deo prvog sprata se urušio. Deo štete je nastao i u požaru. Nije jasno koje snage su prouzrokovale ovu štetu.

Stanje kulturne baštine Mostara

188. Srpska artiljerija nije birala između otomanske i austrijske baštine Mostara. Obe su oštećene u jednakoj meri i to vrlo teško.

189. Nekoliko značajnih objekata namerno je odabrano za metu razaranja, a neki od njih se nalaze daleko od "borbene" zone oko reke - Sevri-Hadži Hasanova džamija, biskupska rezidencija i franjevačka crkva sv. Petra i Pavla. Štaviše, reklo bi se da je srpska artiljerija posvetila posebnu pažnju minaretima džamija.

190. U Mostaru i okolini je bilo ozbiljnih pojava kulturološke odmazde. Lokalne vlasti su obećale da će nakon rata istražiti te incidente.

191. Situacija je kritična. Nijedna zgrada nije pokrivena, vrlo mali broj je očišćen, nijedna nije dodatno pojačana radi sigurnosti, nekoliko ih je zatvoreno daskama, a velik broj predstavlja opasnost za javnost. Građevinski savetnik je preporučio tamošnjem Ministarstvu kulture i Javnom preduzeću za izgradnju i obnovu da smesta preduzmu hitne mere.

192. Nema ter-papira, plastike, cerada, drveta, keramičkih pločica, skela, niti alata, a bosanska zima, koja je hladna, vlažna i izuzetno vetrovita, i dalje će pustošiti spomeničku i narodnu baštinu ovog grada. Mogle bi se preduzeti neke hitne mere pokrivanja krovova, ali o obnovi zgrada nema govora do proleća. Pored toga, moglo bi biti još granatiranja, a osim toga, Mostar se nalazi u seizmičkoj zoni (7-9 stepeni Merkalijeve skale u mostarskoj kotlini).

193. Međunarodne organizacije ne obraćaju pažnju na grad, kojem je hitno potrebna međunarodna stručna pomoć u analizi stabilnosti spomenika i podsticanju sprovođenja hitnih mera koje su predložili lokalni stručnjaci.

194. Kao što je slučaj sa seoskim područjem opštine Dubrovnik, nakon rata vršiće se pritisak da se jako oštećena baština uništi, što će dodatno oslabiti istorijski karakter Mostara.

195. Kasnije će se pojaviti problem kako izvršiti restauraciju, uglavnom otomanske baštine. Početkom 1985. na većini tradicionalnih minareta dozidani su tornjevi od armiranog betona, što predstavlja problem (na zahtev građevinskog savetnika, lokalne arhitekta su pripremile skice tradicionalnih i restauriranih tornjeva). Takođe će biti problem pronaći kvalifikovane zanatlije za restauraciju austrijskih zgrada, od kojih su mnoge imale industrijske ukrasne elemente, i odlučiti kako te zgrade iskoristiti.

VIII. OPŠTI ZAKLJUČCI

196. Uprkos nepotpunim informacijama, može se potvrditi da je rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini doveo do evropske kulturne katastrofe velikih razmera.

197. Potrebno je prikupiti bolje informacije o baštini na područjima pod okupacijom srpskih snaga (Krajina i Slavonija u Hrvatskoj, Bosna i Hercegovina), a takođe i onih područja pod kontrolom bosansko-hercegovačkih snaga, jer je očigledno da je bilo slučajeva odmazde nad spomeničkom i narodnom baštinom, a moglo bi se nastaviti.

198. Podjednako je snažna potreba da se organizuje i koordinira tehnička pomoć po celoj regiji u vidu stručnih misija i međunarodnih sastanaka *u predmetnim regijama*.

199. Na svim područjima vlada kritičan nedostatak materijala za hitne intervencije i prevoz. Pomoć baštini ne podrazumeva samo pružanje pomoći palatama, samostanima i džamijama, već i gradskoj i seoskoj narodnoj baštini. U nekim regijama, koje nisu u opasnosti od vojnih operacija, ili su u maloj opasnosti, bilo bi moguće vratiti ljude njihovim kućama i rešiti ih ponižavajućeg izbegličkog života. Drugim rečima, pomoć baštini je takođe oblik humanitarne pomoći, ali su potrebe tako ogromne da smesta valja preduzeti dobro koordiniranu opsežnu međunarodnu, evropsku akciju kako bi se sprečilo raspršivanje ili preterana koncentracija na samo one delove kulturne baštine koji imaju međunarodni renome.

200. Mirovne snage i stalne posmatračke misije u ratnim zonama trebalo bi da imaju zadatak da izveštavaju o situaciji kulturne baštine i, ako je potrebno, da budu osposobljene da pruže stručnu pomoć u očuvanju kulturne baštine.

[ova verzija je od 19. januara 1993.]

DODATAK D

PREPORUKE O KULTURNOJ BAŠTINI MOSTARA

autor: Colin Kaiser

(stručni savetnik)

Institucije

1. Vlada bi trebala zvanično da prizna "Zaštitu spomenika kulture" kao instituciju za zaštitu istorijskih spomenika Mostara i mostarske regije, koja bi imala jasno definisane odgovornosti koje se takvoj instituciji redovno nameću (dokumentovanje, istraživanje, priprema, nadzor i kontrola izvođenja projekata, savetovanje o svim projektima koji se tiču istorijskog tkiva grada).
2. Tu instituciju bi trebalo proširiti tako da obuhvati stručnjake svih potrebnih specijalnosti.
3. Toj instituciji bi trebalo dodeliti potrebna sredstva za sprovođenje aktivnosti, a njeni članovi bi trebalo da imaju priliku da odlaze na studijska putovanja, i da pohađaju kurseve iz restauracije u inostranstvu.

Mere zaštite u ratu

1. Program zaštite Starog mosta u Mostaru treba u celini sprovesti što je pre moguće, a kasnije i poboljšati (npr. obezbeđenje vrećama peska).

Korisno bi bilo zatražiti i mišljenje hrvatskih stručnjaka, koji imaju značajno iskustvo u primeni mera zaštite u ratu.

Hitne mere

1. Neophodno je zatvoriti sve opasne zgrade, a pešački i automobilski saobraćaj usmeriti dalje od takvih zgrada, kao što je npr. zgrada Vojne komande. Takve opasne zone treba jasno obeležiti.
2. Treba što je prije moguće skinuti vrh Nesuh-aga Vučjakovićeve džamije, a druge oštećene minarete demontirati.
3. Uprkos nedostatku materijala, prvenstvo bi trebalo dati sprovođenju programa za izvanredne situacije koji je sastavila Komisija za revitalizaciju (prvo sanirati najopasnije i najugroženije zgrade).
4. Treba vršiti snažan uticaj na lokalne vlasti da obezbede materijal, a ne da ga izvoze (npr. drvenu građu).

Informacija o situaciji u Mostaru

1. Trebalo bi pripremiti kratku brošuru o Mostaru na nekoliko stranih jezika, u kojoj se objašnjavaju istorija i razvoj Mostara, predstavljaju njegovi spomenici, navode slučajevi granatiranja, opisuje šteta i izlažu problemi oko restauracije i ponovne upotrebe spomenika posle rata.

2. Vrlo je važno da se pripremi tačna hronologija svih granatiranja i navedu zone gađanja (uključujući sve zone u gradu) u kontekstu vojnih operacija. Jednako je važno da se pruže sve informacije o kalibrima artiljerijskog naoružanja korišćenog za gađanje spomenika, i učestalost otvaranja vatre na te spomenike.

Odnosi sa međunarodnim organizacijama i stručnjacima

1. Trebalo bi izraditi i podneti predlog UNESCO da na Listu svetske baštine u opasnosti uvrsti istorijski centar Mostara isusednu mešanu istorijsku zonu.

2. Od UNESCO i drugih međunarodnih i regionalnih tela trebalo bi zatražiti da organizuju misiju za Mostar koja bi procenila neposredne i srednjoročne potrebe. Ti stručnjaci bi trebali imati iskustvo rada u ratnim situacijama ili elementarnim nepogodama.

3. Uz finansijsku pomoć međunarodnih i regionalnih tela, trebalo bi osnovati komisiju od tri ili četiri međunarodna stručnjaka koji bi davali savete u vezi sa rekonstrukcijom i restauracijom oštećene baštine u Mostaru.

4. U prvoj polovini 1993. trebalo bi organizovati međunarodni simpozijum o restauraciji islamske baštine Mostara.

Colin Kaiser

Misija za utvrđivanje činjenica Parlamentarne skupštine Saveta Evrope

17. decembar 1992.

Prima:

- Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo

- HZ Herceg-Bosna (Ministarstvu za prosvjetu, kulturu i šport)

- JP za obnovu i izgradnju Mostara, Zavod za zaštitu spomenika kulture

/logo Saveta Evrope/
SAVET EVROPE

Parlamentarna skupština

**Izveštaj o ratnom razaranju kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koji
podnosi Odbor za kulturu i obrazovanje**

DRUGI INFORMATIVNI IZVEŠTAJ

Dokumenat 6869, izmenjen

17. jul 1993.

Sadržaj

- A. **Deklaracija** o bivšoj Jugoslaviji, predsednik Odbora, gđa Leni Fischer 2
- B. **Drugi informativni izveštaj**, dr. Colin Kaiser, stručni savetnik
  - I. Uvod 4
  - II. Vrste raspoloživih informacija 4
  - III. Kontinuirano ratno razaranje kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 5
  - IV. Rad na obnovi 16
  - V. Inicijative iz inostranstva 20
  - VI. Opšti zaključci i preporuke 26
- C. **Pismo** vlasti Bosne i Hercegovine 29
- D. **Aktivnost** Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum u bivšoj Jugoslaviji od 1991. do 1993, dr. Diether Kramer 30
- E. **Deklaracija** usvojena na Konferenciji o posledicama rata na okolinu, Zagreb, 17. aprila 1993 32

A. DEKLARACIJA I BIVŠOJ JUGOSLAVIJI koju je podnela gđa Leni Fischer, prihvaćena od strane Odbora za kulturu i obrazovanje

Oslo, 9. jun 1993.

Situacija je katastrofalna. To važi za Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i Crnu Goru (gde se to naročito odnosi na područje Kosova).

Naročita kritika može se uputiti mešanju hrvatskih elemenata u borbe oko Mostara.

Odbor može da učini malo toga unutar svojih nadležnosti. Međutim, koliko god da je to malo i ma koliko neznatan efekat toga bio, Odbor bi trebalo da potvrdi i *da nastavi da javnosti predočava* svoju zabrinutost za ljudsku i kulturnu dimenziju aktuelnih neprijateljstava.

Ta zabrinutost obuhvata kulturu u najširem smislu: baštinu (koja je primarna meta), obrazovanje, kreativne kulturne aktivnosti, sport i sredstva javnog informisanja. Setimo se dece koja su nedavno poginula na fudbalskom terenu u Sarajevu.

Zašto insistirati na kulturnoj dimenziji?

- da bi se potvrdilo pravo naroda i pojedinaca na identitet, dostojanstvo i kvalitet života;
- da bi se odbilo prihvatanje progona na verskoj osnovi u Evropi;
- da bi se skrenula pažnja na stradanje dece na područjima zahvaćenim neprijateljstvima i da bi se mislilo na budućnost;
- da bi se pokazalo da za baštinu svi treba da brinu;
- da bi se podržali oni koji su na terenu angažovani na polju kulture;
- da bi se ojačali uzdrmani preživeli ostaci uprave;
- da bi se u bivšoj Jugoslaviji i izvan nje pružila podrška onima koji rade na održanju ideje multikulturnog društva;
- da bi se pomoglo umetnicima i istraživačkim radnicima kako u bivšoj Jugoslaviji, tako i izvan nje.

Ne treba samo čekati kraj rata, pa tek onda započinjati akciju, čak ako se pokaže da je ona ograničena na izražavanje zabrinutosti i solidarnosti.

Odbor za kulturu i obrazovanje stoga predlaže sledeće:

- (1) Da se radi informisanja javnosti kao dokumenat Skupštine objavi drugi izveštaj dr Kaisera o ratnoj šteti nanetoj kulturnoj baštini u Hrvatskoj i BiH;

(2) Da se na poziv vlasti BiH odgovori da će se nastaviti nastojanja da se organizuje misija za utvrđivanje činjenica čim to bude moguće, i to u saradnji s IPU (Interparlamentarna misija). U tom cilju će se aktivno raditi na uspostavljanju kontakata sa UN i PMEZ kako na nivou sekretarijata, tako i na nivou skupštine (s namerom da to bude kraj jula).

(3) Da se od Pododbora za arhitektonsku i umetničku baštinu zatraži da 28. juna 1993. godine održi koordinacioni sastanak o međunarodnoj akciji u vezi s kulturnom baštinom bivše Jugoslavije, pri čemu bi se od dr Kaisera zatražilo da za taj sastanak pripremi dodatni izveštaj o najnovijim događajima.

(4) Da se radi na uspostavljanju kontakata na drugim poljima (obrazovanje, sredstva javnog informisanja, itd) uz mogućnost da Skupština na jesen održi raspravu.

B. DRUGI INFORMATIVNI IZVEŠTAJ o ratnoj šteti nanetoj kulturnoj baštini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, dr Colin Kaiser, stručni savetnik

I. UVOD

1. Na zahtev Pododbora za arhitektonsku i umetničku baštinu Parlamentarne skupštine, nastavljen je rad započet u novembru-decembru 1992. godine.

2. Prvi izveštaj (Dok. 6756) bio je distribuiran širom Evrope, a nekoliko primeraka je poslato u Sjedinjene Države. Bilo je izvesnog odjeka u sredstvima javnog informisanja (na primer i *Europe & Liberté*, *Muséarts*, *Al Awazu*, *Radio France International*, *Radio Fréquence Pluriel* iz Pariza i u informativnom biltenu World Monuments Fund). Izveštaj je dat na uvid i tokom sastanka Komiteta za kulturnu baštinu CDCC (Savet za kulturnu saradnju) održanog 1. marta 1993. godine. Fotografije koje je pravio g. Hatterer korišćene su na izložbi "Ratna šteta na području Dubrovnika i Mostara" u zgradi Saveta Evrope u februaru-martu 1993; koristila ih je štampa, a izlagane su i u Londonu, u organizaciji udruženja *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK*.

3. Rad na tom drugom izveštaju započet je krajem marta 1992. i odvijao se mahom u Parizu. Dopunjen je kratkom posetom Dubrovniku, na poziv Međunarodnog PEN kluba i Fondacije ARCH (21-23. aprila 1993), na osnovu koje je bilo moguće ažurirati podatke o stanju na terenu i organizovati sastanak s arhitektama i istoričarima umetnosti iz Mostara.

4. Svrha ovog izveštaja je ažuriraje podataka o uništavanju kulturne baštine tokom rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i definisanje inicijative u vezi s tom baštinom, naročito u zemljama izvan ratne zone.

II. VRSTE RASPOLOŽIVIH INFORMACIJA

5. Ovaj izveštaj se dobrim delom oslanja na izvore informacija s ratom zahvaćenih područja i praktično nije postojala mogućnost da se oni proveru. To takođe govori o zavisnosti prema ustanovama u Hrvatskoj zaduženim za baštinu, koje imaju previše posla i suočene su s drugim prioritetima. Od tri instituta u Bosni (u Sarajevu, Mostaru i Banjaluci), iz Pariza je

moguće uspostaviti kontakt samo s Mostarom, pa čak i tada samo putem posrednika, telefaksom, a ne telefonom.

6. Svim hrvatskim zavodima za zaštitu spomenika i druge baštine (u aprilu) je upućeno cirkularno pismo. Nakon toga u Dubrovniku je održan sastanak stručnog savetnika i dr Medera, direktora državnog Zavoda u Zagrebu, g. Domljana, direktora zadarskog zavoda, te dr Fiskovića i g. Letunića, direktora dva dubrovačka zavoda. U maju je u Strassbourgu vođen razgovor s g. Domljanom i g. Škrabalom, članovima specijalne gostujuće hrvatske delegacije u Parlamentarnoj skupštini Saveta Evrope. Međutim, u vreme kad je ovo napisano nisu bile dobijene informacije od hrvatskih zavoda (izuzev izveštaja dostavljenog 1. marta, na zahtev odbora za kulturnu baštinu CDCC i izveštaja šibenskog zavoda).

7. Uspostavljen je kontakt i s predstavnikom Bosne u Parizu, g. Bektom, kako bi se došlo do zvaničnih informacija bosanskih vlasti, kao i sa Fondacijom Soros (Fond Otvoreno društvo) u Zagrebu i Sarajevu (koja, reklo bi se, raspolaže boljim mogućnostima veze nego vlasti). Najveći broj informacija o Bosni dobijen je od dr Marian Wenzel, generalnog sekretara udruženja *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK*.

8. Drugi izvor informacija bile su vesti iz štampe, prvenstveno vesti zapadnih novinskih agencija, a zatim i vesti hrvatske agencije *Foreign Press Bureau* iz Zagreba. Njih treba koristiti veoma oprezno (čak i strane vesti često se oslanjaju na HINU, zvaničnu hrvatsku informativnu agenciju), i od njih ima veoma malo koristi za identifikovanje baštine koja je pretrpela štetu. One, u najboljem slučaju, daju okvir za utvrđivanje ugroženih područja.

III. KONTINUIRANO RATNO RAZARANJE KULTURE BAŠTINE U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

Hrvatska

Nepoznati rat

9. Krajem januara 1993. godine hrvatska vojska pokušala je da ponovo uspostavi koridor za kopnenu komunikaciju od Velebita do severne Dalmacije. Nakon tog napada ratište duž južnog oboda Krajine postalo je veoma aktivna borbeno zona, koju su zapadna sredstva javnog informisanja mahom ignorisala. Međutim, vesti inostrane štampe koje su svakodnevno stizale od kraja marta do početka maja, potvrđene u vestima međunarodnih novinskih agencija i novinara, govore o znatnoj količini bombardovanja i uzvratnog bombardovanja oko Gospića, a naročito duž zone od oko 60 kilometara, između Zadra i Šibenika.

10. Te aktivnosti su većim delom bile ograničene na front i zahvatile su na desetine sela, ali su i sami Zadar i Šibenik bili granatirani velikokalibarskim naoružanjem (Zadar je 15 kilometar udaljen od fronta).

11. Nepotrebno je napominjati da lokalne ustanove iz oblasti kulture teško mogu da saznaju išta o trenutnom stanju sela na tom području, a od lokalnih zavoda za zaštitu spomenika nismo dobili nikakve informacije o stanju u Zadru, mada funkcionišu i imaju odlične telefaks veze.

Izveštaj Zavoda za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture i prosvete Hrvatske izdat u februaru

12. U kratkom ažuriranom izveštaju Zavoda za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture i prosvete Hrvatske navodi se ukupno 801 oštećen pojedinačni spomenik (pregledima od aprila i juna 1992. godine obuhvaćeno je 583, odnosno 683 spomenika). Njihove kategorije navedene su u tabeli 1:

Palate i vlastelinske zgrade: 249

Tvrđave: 16 (manje nego u aprilu, kada je navedeno 37)

Crkve: 468

Samostani: 42

Javne skulpture: 11

Grobnice i groblja: 11

Poslovni objekti: 4

Ukupno: 801

13. Od ovih oštećenih spomenika, 63,7% su verski spomenici. U tekstu izveštaja navodi se da su 73 spomenika uništena i da ih je 167 teško oštećeno, što predstavlja 47% ove vrste oštećene baštine – mnogo više nego 30%, koliko je navedeno u izveštaju od juna 1992. godine.

14. U izveštaju od februara navedeno je 350 oštećenih istorijskih lokaliteta, čime je dodata nova kategorija kompleksa istorijskih objekata. U tabeli 2 navedene su različite vrste baštine:

Memorijalni objekti: 1

Gradovi od istorijskog značaja: 48

Sela od istorijskog značaja: 274

Kompleksi istorijskih objekata: 17

Arheološka nalazišta: 10

Ukupno: 350

15. Do drastičnog porasta u kategoriji sela (u aprilu 1992. bilo je navedeno 187) došlo je, između ostalog, jer su dodata sela iz opštine Dubrovnik. Od tih sela čak 268 nije na spisku baštine.

16. U izveštaju od februara takođe je dodata procena štete za pojedinačne spomenike, koja odgovara šestom stepenu štete iz skale koja se koristi u Hrvatskoj. Međutim, ta kategorizacija čini se nepreciznom, pošto veliki broj zgrada još nije pregledan u skladu s propisanom metodologijom – to je bio slučaj s opštinom Dubrovnik i dubrovačkim Starim gradom. Na tabeli 3 prikazana je procena štete u pojednostavljenom obliku:

1-3 (manja oštećenja površine, konstrukcije koja jeste i koja nije noseća): 406

4-5 (teška oštećenja noseće konstrukcije, delimično srušen objekat): 107

6 (potpuno srušen objekat): 94

nema informacija: 194

Ukupno: 801

17. Izvesnu utehu daje činjenica da je preko 50% tih značajnijih pojedinačnih objekata (uključujući samostanske komplekse) pretrpelo samo lakša oštećenja, tako da možemo očekivati da će taj procenat narasti kad bude dostupno više informacija. Ipak, bez izvođenja ikakvih pesimističnih ili optimističnih zaključaka, treba istaći da su ti rezultati veoma provizorne prirode, jer na mnogim mestima još nije primenjena data metodologija.

18. Međutim, ti rezultati su donekle zbunjujući. Pregledom ranijih izveštaja Zavoda za zaštitu spomenika kulture ustanovljeno je da je verska baština pretrpela relativno manje štete nego drugi zaštićeni spomenici; novi podaci ukazuju na to da je situacija obrnuta. Na tabeli broj 3 vidi se da je 201 objekat svrstan u kategoriju najvišeg stepena oštećenja (4-6), ali je u izveštaju navedeno da je 240 verskih spomenika ili uništeno ili teško oštećeno. Postavlja se pitanje kako je to aritmetički moguće i u koju kategoriju oštećenja treba svrstati ostale teško oštećene objekte (letnjikovce, gradske kuće itd).

19. U izveštaju Zavoda za istorijske lokalitete korišćena je slična skala od šest stupnjeva, ali je kategorizacija više opisna ("uništeno", "spaljeno", "delimično uništeno", "oštećeno", "manja oštećenja istorijskih celina", "manja oštećenja konstrukcije istorijskih celina" i "nema podataka"). U prve dve kategorije svrstana su 83 lokaliteta (23,7%), u druge dve 237 (67,7%) u treće dve 15 (4%) i u kategoriju "nema podataka" 15 (4%). Ova podela je korisna jer pokazuje da su oštećenja istorijskih gradova ili sela obično većih razmera.

20. U izveštaju se navode novi podaci o šteti nanetoj muzejima i galerijama (42), i ističe da je sudbina zbirke na okupiranim područjima (15) i dalje nepoznata. U njemu se navodi da je oštećeno devet zgrada arhiva i depoa i 209 biblioteka, s naglaskom na potpunoj šteti koju su pretrpeli biblioteka u Vinkovcima, franjevački samostan u Hrvatskom Čuntiću i Interuniverzitetski centar u Dubrovniku.

21. Podrazumeva se da su podaci nepotpuni, pošto hrvatskim ustanovama koje se bave kulturom nije dozvoljen pristup Krajini i Slavoniji.

Ratna šteta u Šibeniku i Skradinu

22. Zavod za zaštitu istorijskih spomenika je u kratkom izveštaju (od 4. maja 1993) naveo da je Šibenik granatiran u martu (2, 10, 12, 19, 22, 23. i 24) i aprilu (14, 15, 19. i 23) 1993. godine. Sam stari grad pretrpeo je relativno mali broj udara (6). U starom i novom gradu pogođeni su sledeći zaštićeni objekti: crkva svetog Lovre (lakša oštećenja konstrukcije) i tri zgrade bolnice (teška oštećenja konstrukcije). Takođe je pogođeno osam "stambenih zgrada" od istorijskog značaja (tri su uništene, tri su pretrpele teška oštećenja a dve lakša oštećenja konstrukcije).

23. Reklo bi se da je korišćena artiljerija raznih kalibara, a prema mapi koju je predočio Zavod, veći deo grada istočno i južno od starog grada pretrpeo je udare raketa tipa Orkan (koje se sastoje od kasetnih bombi, što objašnjava veliku površinu koju su zahvatile). Njima se nanosi manja šteta zgradama; one su pre svega protivpešadijsko oružje koje ima znatan psihološki uticaj.

24. Zavod je u Skradinu takođe ukazao na znatna oštećenja konstrukcije zaštićene crkve sv. Spiridona i župnog dvora i manja oštećenja crkve sv. Marije, koja je takođe zaštićena.

Opština Dubrovnik

25. Sa srpskih položaja severno od Trebišnjice, u južnoj Bosni i Hercegovini, neprestano se otvara nasumična artiljerijska vatra na opštinu Dubrovnik, naročito na Konavle, tj. istočni deo. Međutim, prema izjavama službenika zavoda u Dubrovniku, reklo bi se da je naneta manja šteta.

26. Dana 23. marta na gradsko područje Lapada i okolne luke ispaljeno je od 12 do 16 granata od 130mm, čime su oštećeni zaštićeni objekti (stručni savetnik nije posetio te zone).

Psihološka reakcija stanovništva opštine Dubrovnik i drugi problemi od uticaja na kulturnu baštinu

27. Tokom kratkog boravka u Dubrovniku lokalne arhitekta su ukazale na izvestan broj reakcija. Neki stanovnici – naročito stariji ljudi – veoma su pasivni kad je reč o popravkama, čak i sitnijim, što znači da u nekim slučajevima dolazi do nepotrebnog propadanja. U velikom broju slučajeva stanovništvo je rešeno da na svojim imanjima sazida nove kuće a ruševine ostavi da stoje kako bi ih u neodređenoj budućnosti eventualno renovirali – uprkos tome što sredstva još ne pristižu. Neki stanovnici takođe misle da je bolje ne popravljati ruševine već ih ostaviti kao podsećanje. Drugim rečima, reklo bi se da ljudi pate od neke vrste kolektivne depresije, koju, između ostalog, karakteriše privrženost znacima stradanja.

28. Još jedan problem koji se javlja jeste to što lokalni inženjeri preporučuju da se u slučaju obnove primene stroge seizmičke norme (betonska ojačanja), što će u potpunosti promeniti tradicionalne zgrade. Ima i slučajeva kad su prebrzo preporučivali rušenje takvih zgrada.

29. Sveštenikova kuća u Čilipima, beznačajna kamena zgrada koja, je ipak deop istorijskog centra, srušena je na inicijativu sveštenika. Međutim, ta informacija se ne može proveriti.

Inicijative za obnovu Dubrovnika vidi dole

Bosna i Hercegovina

Rat se nastavlja

30. Tokom poslednjih nekoliko meseci rat opšte nije jenjavao već je dostigao novi intenzitet, naročito kad je reč o borbama između srpskih i bosanskih jedinica u istočnim delovima zemlje (Cerska, Konjević-Polje, Srebrenica, Goražde, Žepa, Gradačac) i borbama između HVO i bosanskih jedinica u centralnoj Bosni. Osim gradova, bombarduju se i sela, pošto srpske, a u manjoj meri i HVO jedinice, izvode operacije s ciljem da isteraju seosko stanovništvo. Hrvatske informativne agencije takođe optužuju bosanske jedinice za takva dejstva na području Konjica.

31. Shodno tome, oskudnost informacija na koje je skrenuta pažnja u prethodnom izveštaju (Dok. 6756) i dalje predstavlja kritičan problem. Inostranstvu se prezentuju netačne informacije (na primer, opis štete nanete Mostaru u peticiji koju su potpisale stotine američkih intelektualaca, objavljenoj 31. marta 1993. u *New York Times*), što bi moglo da ide na štetu onih koji se bore za kulturnu baštinu kad se uvidi da su te informacije ili preterane ili netačne.

Spiskovi oštećene kulturne baštine i situacija u Sarajevu

32. Udruženje *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK* je prosledilo informacije iz Sarajeva koje je dobilo preko Zagreba. Njihov kvalitet varira, ali su ipak korisne.

33. Spisak Rijaseta islamske zajednice Bosne i Hercegovine. Rijaset je vrhovni organ Islamske zajednice u zemlji i sastavio je nekoliko spiskova oštećenih verskih objekata (12. septembra, 10. novembra 1992. i 4. februara 1993. godine). U njima je navedeno 613 objekata širom Bosne i Hercegovine (verodostojan spisak udruženja *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue* korišćen u prethodnom izveštaju (Dok. 6756) je teritorijalno ograničeniji). Nažalost, verodostojnost spiskova Rijaseta (osim za Sarajevo i gradove u Podrinju, vidi dole) sumnjiva je, ako se ima u vidu, na primer, niz grešaka i preteranih podataka u vezi s Mostarom. Iz tog razloga oni ovde nisu navedeni. Međutim oni su važni kao kontrolna lista za dalja ispitivanja na terenu: problem bi pre mogao da bude preterivanje u prikazu stepena oštećenja nego samo oštećenje koje su te zgrade pretrpele.

34. Spisak Katoličke nadbiskupije Bosne. Nadbiskupija je dostavila spisak oštećenih i zaposednuti crkvenih objekata u Sarajevu i okolnim područjima (29 slučajeva oštećenja ili zaposedanja) i za Bugojanski (11), Travnički(3), Derventski (15), Usorski (8), Brčanski(8), Dobojski (16), Šamački (7) Žepski (3) i Sutješki (3) dekanat. Informacije su često veoma detaljne po pitanju oštećenja i vrste korišćene artiljerije, i nadbiskupija jasno navodi ukoliko nema informacija. Dole u tekstu navedene su samo informacije vezane za Sarajevo.

35. Dopis nedležnih Pravoslavne crkve. U ovom dopisu od 29. marta 1993. godine, koji je potpisao A. Pocu, opisana je šteta koju je pretrpela pravoslavna baština u Sarajevu. O tome će biti reči dole u tekstu.

Ratno razaranje u Sarajevu

36. Uprkos ogradama koje možda važe za neke izvore informacija, moguće je sastaviti ažuriran, mada nekompletan spisak štete nanete baštini svih zajednica u centralnom Sarajevu, ne uključujući navodnu štetu nanetu velikom broju džamija u novim naseljima i predgrađima. Jednom zvezdicom (*) označene su dodatne značajne informacije u vezi sa spomenicima iz otomanskog perioda, pomenute u izveštaju iz decembra (Dok. 6756). Dvema zvezdicama (**) obeleženi su novi podaci.

37. Otomanska i islamska baština

Praktično svi izvori navode samo glavne objekte i nema informacija o tradicionalnoj stambenoj arhitekturi koja je preživela urbanizaciju u centru Sarajeva.

* Begova džamija (Gazi Husrev-begova džamija), sazidana 1530. godine, najveća muslimanska bogomolja u Evropi izvan Turske: teško su oštećeni kube i minaret. Grobovi Gazi Husrev-bega i Murat-bega teško su oštećeni udarima.

* Careva džamija, sazidana 1565. godine, koja je obnovljena, teško je oštećena. Spomenici na groblju su teško oštećeni granatiranjem.

* Obližnja biblioteka Gazi Husrev-bega, osnovana 1537. godine, sa izuzetno bogatom zbirkom od 4.500 rukopisa, oštećena je, a jedan pouzdan očevidac kaže da su obe spaljene.

* Ali-pašina džamija, sazidana 1560. godine, pretrpela je teška oštećenja, naročito kubeta.

Baščaršijska džamija (džamija Havadže Duraka), sazidana 1550. godine, pogođena je većim brojem projektila.

* Kuršumlija medresa, sazidana 1537. godine, pretrpela je više pogodaka i delimično je izgorela.

* Čekrekči džamija (1526), teško je oštećena, zajedno s okolnim kućama.

Ferhat-begova džamija (1561), teško oštećena.

Tabački mesdžid (Hadži-Osmanov mesdžid, 1591), izgoreo.

Čobanija džamija (1562), oštećena.

Džanića džamija (džamija Džindo Zade, XVII vek), oštećena je većim brojem projektila.

Dajanli Hadži-Ibrahimova džamija na Gorici (XVII vek), teško oštećena.

Mesdžid Hadži-Alije Gazganije na Širokači (1561), teško oštećen.

Džamija Šejha Magribije (XV vek), od džamije i minareta ostale su ruševine (usled bombardovanja u maju 1992. godine).

** Ivlakovali Hadži-Mehmedov mesdžid (1528-1540), veoma teško oštećen (bombardovanjem 12. juna 1992. godine).

** Iplidžik Sinanova džamija na Širokači (1562), izuzetno teško oštećena granatiranjem 19-20. maja 1992. godine.

Sarač Alijina džamija na Vrbanjuši (1892-93), teško oštećena.

Šejh Feruhova džamija (1541), teško oštećena.

Džamija Hadži Ihnan-age Topalovića (1525), teško oštećena.

Džamija Sinan vojvode Hatun na Vratnik-Mejdanu (1552), povremeno gađana projektilima i oštećena.

Nova džamija na Kobiljoj Glavi potpuno je uništena tenkovskim granatama i teškom artiljerijom, što je potvrdio jedan očevidac.

* Brusa bezistan, sazidan 1551. godine, prema izjavi jednog očevica je oštećen, ali nije potpuno uništen.

* Institut za orijentalne studije. Ukoliko su podaci iz specijalnog izveštaja Službe za informisanje Vlade Bosne i Hercegovine (od 2. juna 1992. godine) tačne, onda je uništavanje zbirke koju je posedovao Institut možda *najveći pojedinačni gubitak koji je kultura pretrpela tokom rata u Bosni i Hercegovini*. Zbirka rukopisa sadržala je 5.263 arapska, turska, perzijska i bosanska rukopisa (enciklopedije, dela iz oblasti istorije, geografije, politike, teologije, islamske filozofije, sufistički tekstovi, dela iz oblasti prirodnih nauka i matematike, prava, rečnici, zbirke poezije bosanskih i otomanskih pesnika) od XI do početka XX veka. Arhiva je sadržala 7.000 dokumenata (od XVI do XIX veka), uključujući sultanove fermane i berate, bujuruldiye namesnika, sudske i katastarske potvrde, obračune i finansijske izveštaje. Osim toga, tu se nalazilo 60 serija izveštaja bosansko-hercegovačkih kadija i naiba. Arhiv Vilajeta sadržao je 200.000 različitih dokumenata i zemljišno-vlasničkih potvrda za teritoriju cele Bosne i Hercegovine (druga polovina XIX veka). Možemo se nadati da neki rukopisi i sultanovi dokumenti (koji sami za sebe predstavljaju umetnička dela) postoje negde drugde, u vidu kopija, fotografija ili mikrofilmova; neke administrativne arhive su možda kopirane i pohranjene u Istambul, ali su lokalne arhive, koje su od ključnog značaja za društvenu, ekonomsku i institucionalnu istoriju regiona verovatno potpuno uništene. Takođe treba pomenuti da je Institut posedovao i veliki broj fotokopija i mikrofilmova materijala iz drugih arhiva, kao i stručnu biblioteku od 10.000 naslova.

38. Baština iz austrougarskog perioda

Kao i u Mostaru, Austrougarsko carstvo je tokom poslednje četvrtine XIX veka i početkom XX veka nastojalo da u Sarajevu uspostavi novi identitet. Tokom tog perioda nastala su mnoga velika zdanja (administrativne prirode, muzeji, hoteli), od kojih su neka u "mavarskom" stilu, i ona su bila posebna meta srpske artiljerije počev od aprila 1992. godine. Za kraj (XIX) veka karakteristična je izgradnja velikog broja katoličkih crkava, ali bi se reklo da su ti objekti pretrpeli manju štetu.

Katedrala (1889): oštećenja krova, fasade i vitraža; šteta najnovijeg datuma naneta je tenkovskim granatama (15. februara 1993. godine).

Crkva Ćirila i Metoda (1896): u martu 1993. godine direktno su pogođeni kupola i zidovi; prozori su razbijeni; crkva je zatvorena.

Nadbiskupski dvor (1893): prozori su razbijeni, fasada oštećena direktnim pogotkom, krov biblioteke probijen direktnim pogotkom.

Crkva Kraljice svete Krunice (1910, u neobaroknom stilu): krov je pretrpeo direktne udare.

Crkva sv. Vinka (1910): vrlo teško oštećena, naročito krov, uništene su tri slike Gabriela Jurkića, kao i orgulje i veći deo unutrašnjosti.

Crkva i semenište sv. Ante (1912-14): crkva i semenište su direktno pogođeni, a semenište je pretrpelo posebno veliku štetu (sedam direktnih pogodaka).

Crkva maloga Hrista (1890-92): potpuno izgorela usled požara izazvanog granatiranjem.

Zgrada biskupskog ordinarijata (1895): krov, fasade i prozori oštećeni su u granatiranju.

Gradska vijećnica (Nacionalna i gradska biblioteka): sazidana 1896. godine, ova zgrada u "mavarskom" stilu je i nacionalni i lokalni simbol (sedište Skupštine od 1910. do 1914, gradska većnica nakon Prvog svetskog rata, narodna biblioteka od 1946. godine. Zgrada je izgorela posle bombardovanja 25-27. avgusta 1992. godine zajedno s barem delom zbirke čiju je sadržinu prilično teško proceniti, što je neobično. Govori se da je narodna biblioteka imala 1,5 (ili 3) miliona naslova, 155.000 rukopisa i retkih knjiga, a neki izvori navode da se u njoj nalazila i arhiva grada.

Narodni muzej Bosne i Hercegovine (Zemaljski muzej): četiri paviljona namenski sazidana 1909-13. kao zgrada muzeja. Prema izveštaju koji je dr Rizo Sijarić, direktor muzeja, podneo ranije ove godine, krovovi i staklene kupole paviljona pretrpeli su znatnu štetu, a fasade su pretrpele štetu različitih nivoa, da ne pominjemo to da je razbijena većina od 300 dvostrukih prozora. Staklena bašta je potpuno uništena. Veći broj vitrina i eksponata koji su u njima bili je oštećen, a dodatni problem predstavlja kiša. Jedan očevidac je izjavio da je izvesna šteta prouzrokovana i požarom. Opsežna muzejska građa (iz praistorijskog, antičkog, srednjovekovnog perioda i etnografska građa) u potpunosti je sačuvana.

Zgrada pošte: takođe zgrada iz austrijskog perioda, značajan lokalni spomenik, potpuno je izgorela tokom bombardovanja početkom rata.

Hotel "Evropa": zgrada iz austrijskog perioda, delimično izgorela.

Muzej grada Sarajeva: zgrada iz austrijskog perioda u "mavarskom" stilu, otprilike polovina je izgorela tokom bombardovanja. Stanje zbirke nije poznato.

Olimpijski muzej: zgrada iz austrijskog perioda, potpuno izgorela. Stanje zbirke nije poznato.

39. Pravoslavna baština

Stara pravoslavna crkva (Crkva sv. Arhandela, XVI vek, s neovizantijskim zvonikom iz 1908): oštećeni su krov i prozori, uglavnom tokom bombardovanja 1. marta 1993. godine.

Ova oštećenja su popravljena. Muzej Stare pravoslavne crkve je oštećen, ali očito ne ozbiljno, ali su druge parohije pretrpele veću štetu.

Saborna crkva: teža oštećenja krova, prozori i vitraži su uništeni.

Nova crkva u Sarajevu: potpuno izgorela.

Zgrada mitropolije; krov je delimično izgoreo tokom bombardovanja, a biblioteka od 5.000 naslova potpuno je izgorela, zajedno s arhivom.

Zaključak u vezi sa Sarajevom

40. Često se govori da je Sarajevo pretrpelo "manja oštećenja" nego Mostar. Imajući u vidu osrednji, pa čak i loš kvalitet dobijenih informacija, trenutno je nemoguće oceniti da li je to tačno. Treba napomenuti da su informacije o građanskoj (austrijskoj) i narodnoj (austrijskoj i otomanskoj) arhitekturi veoma oskudne. Jasno je da je šteta velika, i da je obrazac izbora ciljeva sličan onom u Mostaru, gde su najčešća meta bili konkretni veliki objekti, nekad od simboličnog značaja, uključujući njihovu sadržinu (na primer, Orijentalni institut).

Mostar

41. Mostar je u januaru bombardovan nedelju dana (od 22. do 27.), a potom ponovo u februaru, ali je granatiranje bilo sporadično i njime je naneto malo dodatne štete istorijskim objektima. To što u poslednje vreme srpska artiljerija pokazuje malo interesovanje za Mostar ne znači da grad ne bi mogao ponovo da bude izložen dejstvima dalekometne artiljerije. Međutim, gradu, njegovim stanovnicima i baštini trenutno pretila znatno veća opasnost od nedavnih borbi između HVO i bosanskih jedinica (vidi dole).

42. Situacija se stalno pogoršavala tokom prva četiri meseca 1993. godine, čak i pre borbi u maju. Iako je na opasnim zgradama označeno da je zabranjen pristup, ništa nije učinjeno da se te oštećene zgrade stabilizuju. Nijedna od njih, osim nove katedrale, nije pokrivena, i stanje im se приметно pogoršava: zidovi Sevri-hadži Hasanove džamije navodno se ruše; na Karađoz džamiji je popadao kamen šeref, a rupa na minaretu se povećala prilikom pada drugog kamenja; osnovna škola, koja je do decembra 1992. već pretrpela oštećenja od kiše, sada je u gorem stanju; zanatski dekorativni elementi na zgradama iz austrijskog perioda otpadaju a unutrašnji zidovi uopšteno govoreći upadljivo propadaju.

43. Veoma veliki problem predstavlja vandalizam, koji se, po svemu sudeći, može svrstati u dve različite kategorije.

44. Prvu predstavlja odnošenje upotrebljivog građevinskog materijala, naročito crepa, unutrašnjih instalacija i nameštaja. Na primer, uklonjen je središnji deo krova muzičke škole, što umnogome doprinosi već dovoljno velikoj šteti nanetoj vodom. Izuzetna unutrašnja dekoracija i nameštaj iz amama u *art nouveau* stilu na trgu Musala su opljačkani.

45. Druga vrsta vandalizma može se dovesti u vezu s političkom i etničkom situacijom u Hercegovini. Zgradu u *art nouveau* stilu preko puta Lučkog mosta zapalili su nepoznati počinioci, kao i zgrade iz austrijskog perioda na levoj obali, i najmanje jednu kuću iz austrijskog perioda u Donjoj Mahali, na desnoj obali. U blizini ruševina Nove pravoslavne crkve zapaljena je poznaturska kuća u kojoj se nalazio ruski konzulat. Možda najteži slučaj vandalizma predstavlja paljenje Stare pravoslavne crkve početkom 1993. godine. Ova lepa mala kamena crkva, sazidana 1835. godine, pokrivena tradicionalnim kamenim pločama, nije doživela sudbinu Nove pravoslavne crkve, koju su u junu 1992. godine minirale hercegovačke snage.

46. Mada je do većeg dela ovog razaranja došlo na područjima pod kontrolom bosanskih snaga, *bez istraživanja koje bi na licu mesta sproveli neutralni strani posmatrači* bilo bi rizično zaključiti da su počinioci oni, ili neki nekontrolisani elementi iz njihovih redova.

47. Međutim, između mostarskog Zavoda za zaštitu istorijskih spomenika i Islamskog udruženja za zaštitu islamskih spomenika postojala je napetost koja je bila vidljiva već u decembru 1992. godine. Prema tvrdnjama arhitekata iz mostarskog zavoda za zaštitu istorijskih spomenika, Islamsko udruženje je uklonilo krov oštećenog mesdžida u Donjoj Mahali s namerom da umesto tradicionalnog postave betonski krov. Po svemu sudeći, vode se nezvanični razgovori kako bi se to sprečilo.

48. Zbog ovoga i mogućnosti vandalizma iz političkih pobuda još je neophodnije da *predstavnici međunarodnih organizacija izvrše arbitražu na terenu*. Međutim, komplikovani odnosi između zajednica, koji su se u aprilu pogoršali i doveli do ubistva nekoliko lica na ulicama Mostara – da ne pominjemo oružane sukobe između bosanskih i hercegovačkih snaga na području Konjica, severno od Mostara – izuzetno otežavaju intervenciju predstavnika međunarodne zajednice, izuzimajući UNPROFOR.

49. Situacija se drastično pogoršala 6. maja, kad je u Mostaru došlo do žestokih borbi između HVO i bosanskih snaga. Dana 9. maja artiljerija je delovala po samom gradu. Borbe traju i tokom sastavljanja ovog izveštaja i nema podataka o nanetoj šteti, mada se u hrvatskim telegramima pominju bombardovanje i požari. Prema međunarodnim novinskim agencijama, u dva muslimanska stambena naselja (mahale na desnoj obali?) više nema muslimanskog stanovništva.

50. Osim što je Francesca von Habsburg, predsedavajuća udruženja ARCH u aprilu nakratko posetila Mostar, taj grad nije posetio nijedan predstavnik neke međunarodne organizacije koja se bavi kulturom kako bi utvrdio u kakvom je stanju kulturna baština (uz izuzetak misije koju je u decembru prošle godine poslala Parlamentarna skupština Saveta Evrope, Dok. 6756). Stanje spomenika je kritično i gradu su hitno potrebne međunarodna pažnja i pomoć.

Banja Luka

51. Prema izveštajima štampe, koje potvrđuju i sami lokalni zvaničnici, džamija Arnaudija iz XVI veka (džamija Hasana Defterdara) i džamija Ferhadija (Ferhat-pašina džamija) minirane su 7. maja 1993. godine. Minaret Ferhadije je preživeo eksploziju ali je, prema izveštaju francuske štampe, kasnije miniran a teren je u potpunosti izravnat buldožerima. Ova džamija bila je jedan od retkih primeraka džamije s tri broda u Bosni; štaviše, u okviru kompleksa

nalazile su se tri izuzetne grobnice iz XVI i XVII veka. Banja Luka je primer velikog bosanskog grada koji je pod kontrolom vojske, gde je broj Muslimana spao sa 27.000 na 20.000, a prilično je verovatno da je rušenje tih velikih džamija deo sistematskog zastrašivanja s ciljem da stanovništvo ode.

Gradovi u Podrinju

52. Gradovi u Podrinju, koji se nalaze nadomak Srbije i Crne Gore, zauzeti su početkom rata. U prvom informativnom izveštaju (Dok. 6756) bilo je reči o uništavanju džamija u Foči; Rijaset navodi da su artiljerijskim dejstvima i paljenjem baštini na tom području naneta teška oštećenja, naročito u aprilu 1992. godine. Novinari zapadnih agencija, stacionirani u Beogradu, s vremena na vreme su izveštavali o uništavanju džamija u Foči, Zvorniku i Višegradu, ali nisu navodili o kojim se spomenicima radi. Spisak Rijasetu se u tom pogledu mahom može smatrati verodostojnim. Slična bojazan postoji i kad je reč o džamijama koje je ta organizacija popisala u Bratuncu, Čajniču, Kalesiji i Rogatici.

Jugoistočna Bosna i Hercegovina

53. Ni vojni posmatrači UN (18 ih je angažovano u Dubrovniku) ni PMEZ (koji je svoje operacije potpuno prebacio u Herceg-Novi u Crnoj Gori), nemaju pristup pozadinskim položajima ili položajima na liniji fronta sukobljenih hrvatskih i srpskih snaga s obe strane Trebišnjice. Artiljerijski položaji obeju snaga često su smešteni u selima na tom području, koje je većim delom srpsko. Jedan hrvatski oficir za vezu s međunarodnim organizacijama potvrdio je da je u selima na obe strane artiljerijom naneto veoma mnogo štete otkako su ih hrvatske snage ponovo zauzele u maju 1992. godine (a područje severno od Konavala u oktobru).

54. Isti taj oficir istakao je da je s hrvatskog isturenog izviđačkog mesta primećeno da su srpske snage minirale dve džamije u Trebinju, što su događaji o kojima su hrvatska sredstva javnog informisanja izgleda izveštavala, ali taj oficir nije mogao da navede tačan datum (to se verovatno odigralo u januaru, kad je muslimansko stanovništvo isterano iz Trebinja).

Zaključci o ratnom razaranju u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

Trajni problem informisanja

55. Uprkos neizbežnom nedostatku informacija koji potiče od nemogućnosti da se pride izvesnim područjima i nastavljanju rata na području Zadra i Šibenika, kvalitet informacija o stanju kulturne baštine u hrvatskoj mogao bi da bude bolji. Da bi međunarodna zajednica pružila valjanu pomoć kulturnoj baštini u Hrvatskoj, neophodno je da se međunarodnoj javnosti, profesionalcima, administracijama i organizacijama pruži visok kvalitet informacija.

56. Kad je reč o Bosni, teško je okriviti slabije organizovane institucije zadužene za kulturnu baštinu. U Sarajevu i Mostaru one su prinuđene da deluju u užasnim uslovima. Ne zna se da li zavod u Banja Luci uopšte još uvek postoji. Štaviše, njihove mogućnosti veze sa spoljnim svetom izuzetno su ograničene.

57. Ovaj izveštaj sadrži veoma malo informacija o razaranju kao posledici odmazde bosanskih i hrvatskih snaga i nekontrolisanih elemenata. S takvim slučajevima mogu da se susretnu samo misije za utvrđivanje činjenica na terenu, pošto su oni retko potvrđeni pisanom rečju.

58. I u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini očito je potrebna pomoć međunarodne zajednice po pitanju kulturne baštine (vidi zaključke i predloge).

Nastavak ratnog razaranja i širenje razaranja vezanog za rat

59. Rat i dalje traje, čak i na teritoriji Hrvatske, a razaranje se širi. U Bosni i Hercegovini, mada su informacije kojima raspolažemo i dalje nedovoljne, posledice borbi očito su dostigle katastrofalne razmere u područjima koje su zauzele srpske snage, naročito kad je reč o otomanskoj baštini, gde je miniranje i spravljanje džamija sa zemljom pomoću buldožera (a verovatno i grobalja koja se često nalaze oko tih objekata) izgleda redovna pojava. Još je manje informacija o šteti nanetoj narodnoj arhitekturi, i u vezi s njom se može očekivati još gora situacija.

60. Ovom prvobitnom razaranju mogu se dodati i posledice zanemarivanja tih objekata (zbog nedostatka novca, materijala i sredstava za hitne popravke), vandalizma (radi uzimanja materijala) i psihičkog odnosa stanovništva.

IV. RAD NA OBNOVI – PODRUČJE DUBROVNIKA

61. Zahvaljujući tome što je poznat kao turistička destinacija i intervenciji UNESCO, dubrovački Stari grad je jedina kulturna celina na ratnom području koja je dosad dobila veću pažnju međunarodne javnosti.

Inicijative međunarodne zajednice u vezi sa Starim gradom

Akcioni plan UNESCO

62. Objavljeni akcioni plan UNESCO dostavljen je tokom sastanaka PEN kluba u Dubrovniku. Predstavnik UNESCO obavestio je učesnike da je UNESCO obezbedio 200.000 američkih dolara, a World Heritage Committee 50.000.

63. Zadatak UNESCO nije finansiranje samih operacija, već stavljanje u opticaj svojih planova i koordinisanje inicijativa koje iz njega poteknu. Međunarodni savetodavni komitet, sastavljen od specijalista iz nekoliko evropskih zemalja, savetuje po pitanjima doktrine i predloženih projekata. U samom Dubrovniku, radna grupa sačinjena od članova Zavoda za obnovu Dubrovnika i Zavoda za zaštitu istorijskih spomenika direktno nadgleda taj rad u saradnji sa stručnjakom UNESCO.

Arheološki klub iz Rima

64. Ovaj klub pokrenuo je kampanju prikupljanja sredstava za veliku Onofrijevu česmu. Ta organizacija opisana je dole u tekstu. Ta fondacija je preuzela rukovođenje sredstvima koja je

ledi Beresford-Pierce (vidi dole, ICOMOS) prikupila za projekat Starog grada, koji će biti izabran u skoroj budućnosti. Ta fondacija i njene aktivnosti opisani su dole u tekstu.

Francuski komitet za humanitarnu pomoć i zaštitu Dubrovnika

65. Ovaj komitet osnovan je 1992. godine, na inicijativu g. Baumela, gradonačelnika Rueil Malmaisona (i predsednika podkomiteta za arhitektonsku i umetničku baštinu Parlamentarne skupštine Saveta Evrope).

66. Na temelju projekata lokalnih stručnjaka, komitet namerava da finansira obnovu medaljona sv. Vlaha, Amerlingove fontane, bunara u samostanu sv. Klare i Festivalske palate, što iziskuje da se na licu mesta otvori klesarska škola. Komitet će za manje projekte dovesti klesara i vajara, a za projekat palate okupiće jednog francuskog arhitektu i stručno osoblje. Radovi će početi kad se obezbede sredstva za medaljon i saglasnost hrvatskih vlasti, i nadamo se da će to biti ovog leta.

Fond za obnovu Dubrovnika

67. Američko udruženje turističkih agencija i *Atlas Ambassador* iz Dubrovnika (vodeća turistička agencija u Hrvatskoj) u novembru 1991. su osnovali fond "Save Dubrovnik" /Sačuvajmo Dubrovnik/. Taj fond je u Sjedinjenim Državama pokrenuo kampanju "Buy a tile for Dubrovnik" /Kupite po crep za Dubrovnik/, s nadom da će tokom sledećih pet do šest godina prikupiti 10.000.000 američkih dolara.

Aktuelni radovi u Starom gradu

Obnova krovova

68. Navodno se sav crep koji je obezbedio UNESCO nalazi u luci Gruž i samo tri kuće u Starom gradu su pokrivene. Usled inflacije cena radne snage i drvene građe, kao i sve većeg siromaštva većine stanovnika Dubrovnika, vlasnici kuća praktično su onemogućeni da poprave krovove, iako je crep besplatan.

69. Lokalne vlasti su uvidele te probleme i Hrvatska banka za obnovu i razvitak proučava mehanizme zajmova: problem predstavlja nedostatak sredstava. Međutim, uskoro će biti pokrenut postupak primanja tendera za crep, krovnu građu i kamene okvire za vrata na Stradunu.

Restauratorski radovi

70. S druge strane, restauracija u Starom gradu već traje i finansiraju je mahom hrvatski izvori (vlada, preduzeća, hrvatska dijaspora): obnovljeni su kupola gradskog zvonika, kupola franjevačkog zvonika, kupola i krov samostana od Sigurate, a u planu UNESCO navodi se da se izvođe radovi i na krovu palate Sponza, u kojoj se nalazi Arhiv Dubrovnika, koje finansiraju hrvatska Vlada, fondacija Soros (Zagreb) i hrvatska dijaspora.

Radionica za restauraciju u Franjevačkom samostanu

71. Lokalna radionica, s četvoro zanatlija, osnovana je radi restauracije slika i nameštaja u Franjevačkom samostanu.

Lokalna inicijativa u vezi sa infrastrukturom

72. Mada se ovo pitanje odnosi ne sve vrste zgrada, valja pomenuti da je Zavod za obnovu Dubrovnika ukazao da u bivšoj Istočnoj Nemačkoj postoje velike rezerve materijala za obnovu infrastrukture i nada se da će dobiti slobodan pristup tom materijalu.

Ruralna područja u opštini Dubrovnik

Inostrana inicijativa u opštini

- Fondacija ARCH (Art Restoration for Cultural Heritage – Umetnička restauracija za kulturnu baštinu)

73. Nakon što su u Zagrebu održani kursevi za mlade konzervatore u trajanju od nekoliko nedelja (novembar 1992. godine), čija je tema bila stabilizacija stanja baštine (“manje znači više”), fondacija ARCH je formirala radnu grupu za dokumentovanje pokretne imovina u Konavlima i namerava da u vezi s tim pokrene niz konkretnih projekata. Verovatno će joj biti stavljena na raspolaganje jedna zgrada u Cavtatu.

- Institut za napredne studije arhitekture

74. Institut za napredne studije arhitekture Univerziteta u Jorku (Ujedinjeno Kraljevstvo) izrazio je interesovanje za revitalizaciju Malog Stona čiji je istorijski centar pre rata bio zapušten.

Radovi na ruralnim područjima u opštini

75. Arhitekta iz Zavoda za zaštitu istorijskih spomenika obavestili su savetnika da su počeli s popisom zaštićenih spomenika i da Zavod za obnovu Dubrovnika vrši probna ispitivanja (analiza stanja objekata, društvena, demografska i ekonomska ispitivanja) u četiri sela – Dubravka, Brgat, Osojnik i Lisac.

76. Franjevački samostan u Pridvorju će, prema lokalnim izvorima informacija, restaurirati jedna britanska grupa, ali nije navedeno koja.

77. Slanom je pristigla pomoć u materijalu iz Nemačke, Austrije i Belgije. Iz jedne od nemačkih saveznih država, koja nije navedena, stiće će 15.000 kvadratnih metara drvene građe.

78. Reklo bi se da dobar deo ove materijalne pomoći stiže iz dijaspe širom Evrope (u aprilu nije bilo vremena za obilazak opštine).

79. Projekat švedskih vlasti za izgradnju montažnih kuća u opštini je propao zbog nespremnosti da se angažuje lokalna radna snaga, kako tvrde dubrovački izvori informacija.

Napomene o disparitetu pažnje međunarodne zajednice (Stari gradu u Dubrovniku, opština Dubrovnik)

80. Stari grad u Dubrovniku ima koristi od pažnje međunarodne zajednice, a deo finansijske pomoći bi na kraju mogao da stigne i do ruralnih područja te opštine. Ipak, ironično je to što su čak i lokalne i državne vlasti, malo učinile da se skrene pažnja na daleko veću kulturnu katastrofu koju su pretrpela ruralna područja. Ta iskrivljena slika je u inostranstvu još naglašenija, jer je opis štete u Starom gradu u Dubrovniku veoma opsežan, dok se retko opisuje stanje u ostatku opštine – uz izuzetak Čilipa, koji još od pre rata imaju veze s turizmom. Mada su hrvatski stručnjaci za konzervaciju svesni tog nesklada – što je od uticaja i na šanse manje poznate baštine na severu – reklo bi se da je cilj političkih vlasti da se Dubrovnik ponovo uspostavi kao turistička atrakcija, što podrazumeva hotimično zanemarivanje nezavidnog položaja sela.

81. To je veoma loše, jer onemogućava da se problemi opštine rešavaju globalno. Obnova Starog grada i sela povezana je s ekonomskim planiranjem u toj regiji: trenutno postoje planovi samo za jezgro Dubrovnika i njegove hotele, i jedina opcija koja se ozbiljno shvata je povratak turista. Ovoj opštini, koja je i pre rata bila osetljiva zbog te zavisnosti, pretilo da ostane pusta ukoliko se ozbiljnije ne pristupi planiranju na gradskom i državnom nivou, uz pomoć međunarodnih organizacija i fondacija (CC-PAT, programi Ujedinjenih nacija za Mediteran, ARCH – koji namerava da se pozabavi ovim pitanje za područje Konavala, itd).

V. INICIJATIVE IZ INOSTRANSTVA

82. Postoji izvestan broj inicijativa vezanih za kulturnu baštinu, mahom u Hrvatskoj.

83. U odsustvu međunarodne koordinacije na terenu, postoji velika zbrka, koja za posledice ima slab protok informacija, akumulaciju materijala na područjima kojima nije potrebna značajnija pomoć, slanje pogrešnog materijala, i to što se međunarodnim telima prezentuju programi u kojima su pomešani mirnodopska obnova i obnova u vreme rata.

84. Zasad jedini koordinisan međunarodni program u Hrvatskoj jeste UNESCO-ov Akcioni plan za zaštitu Starog grada u Dubrovniku. Međutim, program austrijskih muzeja poprima izgled opsežnog bilateralnog poduhvata.

85. Različite inicijative izložene su sledećim redosledom: međuvladine međunarodne i regionalne organizacije; nevladine organizacije; muzeji, udruženja i fondacije. Posle organizacija navedeni su sastanci i izložbe. Naravno, neke od tih inicijativa su kombinovane, ali će biti obrađene u okviru jednog poglavlja. Situacija u Dubrovniku je posebna, te je o njoj bilo reči gore.

86. Spisak nipošto nije sveobuhvatan. Često su obećanja da će biti dostavljene nove informacije, ali to tek treba da se desi. Informacije koje su bile na raspolaganju u vreme sastavljanja ovog izveštaja moraju se naknadno dopuniti.

Međunarodne i međuvladine organizacije*- Savet Evrope*

(a) Savet za kulturnu saradnju (CDCC) Komitet za kulturnu baštinu (CC-PAT)

Nakon što je Komitet za kulturnu baštinu na sednici 1-2. marta 1993. godine doneo odluku i nakon posete sekretarijata licu mesta (21-25. aprila 1993. godine) započeta je izrada Konkretnog plana za intervenciju u Hrvatskoj. Plan se temelji na četiri vrste komplementarnih aktivnosti:

- 1 višenamenske radionice u vezi s pitanjima pravnih sistema, finansiranja i rukovođenja baštinom;
- 1 tri misije za tehničku pomoć; za pokretanje projekata vezanih za te misije biće obezbeđena specijalna finansijska pomoć;
- 1 programi obuke, naročito u vezi s rukovođenjem;
- 1 programi stručne razmene.

Sprovođenje ovog plana, koje bi moglo da traje od tri do pet godine, moglo bi da počne u septembru 1993. godine. Glavna karakteristika plana jeste da njegove posledice budu višestruke, bilo putem obrazovne prirode aktivnosti, bilo putem iskustva do kojeg će doći lokalni stručnjaci.

(b) Stalna Konferencija o lokalnim i regionalnim vlastima (CLRAE)

U Rezoluciji br. 241 (1993) CLRAE je odlučio da od lokalnih i regionalnih vlasti širom Evrope zatraži da organizuju bratimljenje i saradnju s opštinama u regijama i područjima zahvaćenim ratom, "naročito po pitanju programa tehničke podrške i materijalne pomoći za rekonstrukciju i rehabilitaciju oštećenih objekata i spomenika". U Rezoluciji br. 251 (1993) CLRAE je ponudio podršku inicijativi Belgije i Švajcarske po imenu "Causes Communes" /Zajednički ciljevi/ za formiranje izvesnog broja "Ambasada lokalne demokratije", čiji je cilj stvaranje poverenja između etničkih grupa. Ova druga akcija bi mogla pozitivno da utiče na stanje kulturne baštine. Gradovi u kojima je predloženo osnivanje prvih "Ambasada lokalne demokratije" su Pula, Subotica, Skoplje, Sarajevo i Tuzla.

(c) Parlamentarna skupština [vidi Dok. 6756]

- ICCROM /Međunarodni centar za proučavanje očuvanja i restauracije kulturne baštine/

Početkom 1993. godine u ICCROM je na obuku od nekoliko meseci došao manji broj mladih hrvatskih stručnjaka. U koordinaciji s UNESCO, Evropskom zajednicom, Savetom Evrope, ICOMOS i drugim organizacijama ICCROM takođe planira da, kad se završi rat, sprovede jednu obimnu akciju koja će uključivati praktičnu intervenciju po pitanju kulturne baštine. Ona je u fazi osmišljavanja.

- UNESCO

UNESCO je, zajedno Međunarodnim savetom za spomenike i lokalitete (ICOMOS) i holandskom Vladom, organizovao inicijativu za poboljšanje haške konvencije (prvi sastanak održan je u oktobru 1992. godine). U kontekstu tog poduhvata, ICOMOS se konkretno pozabavio problemom "spremnosti za katastrofu", u vezi s čime će biti objavljen priručnik. Stručnjak UNESCO za Hašku konvenciju razrađuje predloge koji će se zasnivati na operativnim aspektima Konvencije (angažovanje u međunarodnim snagama vojnika koji su obučeni u konzervaciji) a ne na filozofskim aspektima samog teksta. Ta pitanja biće obrađena na međunarodnom sastanku u Holandiji u septembru ili oktobru 1993. godine.

Vidi i odeljak IV u vezi s radovima u Dubrovniku.

Nevladine organizacije

- Evropski komitet za sela i manja mesta (ECOVAST)

Hrvatsku su posetili pojedinačni članovi, uključujući Jane Wade, Johna Sella i Angusa Fowlera, članove Izvršnog komiteta. Misija u Hrvatskoj u kojoj su bili Wade i Sell (11-17. jula) naročito je značajna kad je reč o utvrđivanju činjenica (mahom u Slavoniji) i savetovanju lokalnih vlasti u vezi s postupkom planiranja i primerenim reakcijama na ratnu štetu (sprečavanje uništavanja oštećenih objekata, uklanjanja crepa, dekorativnih i ostalih elemenata).

Tokom ove misije osnovan je ogranak ECOVAST za Hrvatsku.

- Međunarodni savet za muzeje (ICOM)

ICOM organizuje ekspertsku misiju u Hrvatsku s ciljem da se ispita stanje u muzejima, da se na licu mesta daju predlozi i, ukoliko je moguće, direktno realizuju.

Austrijski nacionalni komitet, na čelu sa dr Waidacherom iz Joanneuma u Gracu, aktivno se bavi tim pitanjem (vidi dole).

- ICOMOS (vidi gore)

Nemački nacionalni komitet ICOMOS traži sredstva za tehničke misije u Mostaru, ali zasad bez uspeha.

Nacionalni komitet Ujedinjenog Kraljevstva pomogao je ledi Beresford-Pierce, koja je 1992. u Londonu organizovala nekoliko izložbi o razaranju hrvatske baštine i dobrotvorni koncert za Dubrovnik.

U Hrvatskoj je osnovan nacionalni komitet ICOMOS.

Muzeji

Landesmuseum Joanneum (Grac, Austrija), Kunsthistorisches Museum, Muzeji grada Beča, Regionalni muzej Vorarlberg (Bregenz).

Na sastanku u Zagrebu (15-16. decembra 1991. godine), sazvanom na inicijativu ARCH, formirana je komisija stručnjaka iz gorepomenutih muzeja s ciljem da ispita uzroke i posledice ratnog razaranja u Slavoniji. Zaključci te komisije (hotimično ekonomsko i kulturno razaranje od strane JNA i snaga koje su joj pomagale, potpuno nepoštovanje međunarodnih i evropskih konvencija o kulturnoj baštini) poslali su Savetu Evrope u februaru 1993. godine.

U vezi s ovom inicijativom hrvatska ministarstva za okolinu, kulturu i obnovu razgovarala su s austrijskim Međunarodnim udruženjem za urbanizam (Internationale Gesellschaft für Stadtgestaltung), pa je u decembru 1992. godine sastavljen privremeni izveštaj IGS o izmeni planova za Pakrac i Lipik, koji je sastavio dr Reinhard Breit, koji je u maju prosleđen Savetu Evrope.

Udruženja i fondacije

- *Belgijski komitet za Dubrovnik* [zatražene su informacije]

- *Francuski komitet za humanitarnu pomoć i zaštitu Dubrovnika (Francuska)*.

Vidi gore, odeljak IV.

- *Arheološki klub iz Rima (Italija)*

Arheološki klub, koji ima više od 600 ogranaka širom Italije i okuplja široku publiku, kako profesionalce, tako i amatere, potrudio se da italijansku javnost uputi u pitanje ratnog razaranja (putem skupova, dobrotvornih koncerata, brošura). On je razvio naročito bliske veze sa Zadrom, a energičnost direktora zadarskog Zavoda g. Domijana u velikoj meri doprinosi toj saradnji.

- *Fondacija ARCH (Švajcarska)*

Osnovana 1990. godine, sa sedištem u Luganu, fondacija ARCH se bavi zaštitom, očuvanjem i restauracijom pokretne kulturne baštine u Evropi, naročito istočnoj i centralnoj. Osim u Hrvatskoj, ona je aktivna i u Mađarskoj (srpska pravoslavna crkva u mestu Rackeve) i Rusiji (pomoć u konzervaciji u državnom muzeju Ermitaž). Jedan od njenih specijalnih projekata je formiranje Studija za mobilnu konzervaciju. ARCH je jedna od malobrojnih organizacija koje su istakle neophodnost praktične intervencije i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini za vreme rata.

Radove ove fondacije u Dubrovniku vidi gore.

- *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK*

Ovo udruženje se donedavno praktično svodilo na jednu osobu (generalni sekretar dr Marian Wenzel je stručnjak za ranu srednjovekovnu kulturu Bosne). Ipak, to je jedina strana organizacija u Evropi koja je bila u mogućnosti (i voljna) da nam pruži informacije o stanju kulturne baštine u Bosni i Hercegovini. Ona ima izvesnu logističku podršku instituta

Courtauld, nešto malo finansijske pomoći od Ambasade Turske u Ujedinjenom Kraljevstvu i finansijsku podršku fondacije Cress (Evropski program pri Svetskom fondu za spomenike). Ona je organizovala manje izložbe fotografija.

- *Consortium for rebuilding Croatia (Ujedinjen Kraljevstvo) /Konzorcijum za obnovu Hrvatske/*

Ovo udruženje, među čijim osnivačima su Sell, Wade i Postins (savetnici za konzervaciju zgrada i parkova), osnovano je 1992. s namerom da prikuplja sredstva za projekte rekonstrukcije koje će izvoditi zajedno s Hrvatima. Konzorcijum navodno planira da pomogne i Sarajevu.

- *Society for the Protection of Ancient Buildings (Ujedinjeno Kraljevstvo) /Udruženje za zaštitu starih građevina/*

Ovo udruženje je pokrenulo kampanju pod imenom "Operation Tarpaulin" /"operacija cirada"/ za nabavku materijala za privremeno pokrivanje krovova i pripremilo je pamflet naslovljen "Prva pomoć za opravku zgrada oštećenih u ratu".

- *York Institute for Advanced Architectural Studies (University of York, Ujedinjeno Kraljevstvo) /Institut za napredne studije arhitekture, Jork/*

Institut je organizovao skupove i obuku u vezi s restauracijom nakon počinjene ratne štete. Konkretni rad u Dubrovniku vidi u odeljku IV gore.

- *Rebuild Dubrovnik Fund (SAD) /Fond za obnovu Dubrovnika/*

Vidi odeljak IV gore.

- *Getty Grant Programme (SAD) /Getijev program stipendija/*

Ovaj program, koji mahom funkcioniše na osnovu kofinansiranja i zavisi od konkretnih predloženih projekata. S njim je kontaktiralo udruženje *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK*, pa je stručni savetnik predloge prosledio arhitektama u Mostaru.

- *Fondacija Soros (Open Society Fund) /Fond otvoreno društvo/ (SAD)*

Fondacija Soros iz Sjedinjenih Država, koju je osnovao jedan bogati Mađar i bavi se razvojem u istočnoj Evropi, ima svoje ogranke i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Njene aktivnosti su dosad podrazumevale klasičniju humanitarnu pomoć, ali je finansirala i neke restauratorske aktivnosti u Dubrovniku i, prema rečima *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK*, čini se da je voljna da posveti više pažnje kulturnoj baštini.

- *World Monuments Fund (SAD) /Svetski fond za spomenike/*

Ova neprofitna organizacija, sa sedištem u Njujorku i ogrankom u Parizu, koja se bavi restauracijom i planiranjem restauracije pojedinačnih spomenika, objavljuje članke o šteti nanetoj kulturnoj baštini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ona predstavlja ozbiljnog saradnika koji bi mogao da interveniše u vezi s konkretnim spomenicima (ili odluči o drugim

vidovima pomoći, kao što je obuka) kad budu dostupne bolje informacije i situacija bude jasnija.

Druge inicijative

Svi predstavnici ili savetnici međunarodnih organizacija u bivšoj Jugoslaviji susreli su se sa samostalnim posetiocima ratom zahvaćenim područjima. Neki od njih predstavljaju svoje kompanije, neki su došli iz sopstvenih pobuda. Svi traže nekakvu vrstu posla. Nekima se može verovati, a nekima ne. Ugled međunarodnih organizacija možda je dosta pretrpeo u ovom ratu, ali ni ugledu civilnog društva zapadnih zemalja nije doprinelo prisustvo tih posetilaca, koje je jedan britanski arhitekta nazvao "šičardžijama".

U interesu svih međunarodnih organizacija, pre svega UNESCO i Saveta Evrope, jeste da ne pokušavaju da direktno kontrolišu te inicijative, već samo da ih identifikuju i razmenjuju informacije o njima, da savetuju državne i lokalne vlasti u vezi s njima i da koordinisanom međunarodnom angažovanju po pitanju Hrvatske i Bosne i Hercegovine doprinesu pokretanjem uverljivijih inicijativa.

Skupovi

- Skup u Zagrebu, 15-16. decembra 1991. godine (vidi gore pod stavkom za Landesmuseum Joanneum)

- "Saving Croatia's Artistic and Architectural Heritage" /Očuvanje umetničke i arhitektonske baštine Hrvatske/, skup održan u Centru za konzervaciju i Odseku za posleratni razvoj Instituta za napredne studije arhitekture, University of York (Ujedinjeno Kraljevstvo), 9. maja 1992. godine.

(Takođe vidi gore, u odeljku IV, pod stavkom za Dubrovnik)

- Skupovi u vezi s Haškom konvencijom (vidi gore, pod stavkom za UNESCO).

- Međunarodna konferencija o posledicama rata na okolinu (koju je organizovala Vlada Hrvatske, Zagreb, 13-17. april 1993. godine): učesnici sastanka u vezi s kulturnom baštinom sastavili su deklaraciju u kojoj se ponavlja veliki broj tvrdnji iz prethodnog izveštaja ovog savetnika (da je neophodno da PMEZ obezbedi prevoz za posete međunarodnih stručnjaka i da međunarodne, regionalne, državne i lokalne organizacije intervenišu u vezi s popravkom i daju savete u vezi s rekonstrukcijom i popravkama), ali i traži da se preispitaju konvencije o kulturnoj baštini kako bi imale veće dejstvo u vreme rata, i poziva Savet Evrope da koordiniše međunarodnu akciju, a hrvatska Vlada da osnuje državne, regionalne i lokalne koordinacione organe.

- Međunarodna konferencija o razaranju spomenika kulture (koju je organizovala dr Azra Begić, predsednik sarajevskog ogranka Fondacije Soros, Sarajevo, 5-6. maj 1993. godine).

- Međunarodna konferencija o rekonstrukciji, restauraciji i obnovi nakon rata, koju je organizovao Međunarodni forum iz Graca (12-16. maj 1993. godine).

- Seminar o ratnoj šteti nanetoj umetničkim delima, koji je Courtauld Institute (London, Ujedinjeno Kraljevstvo) planirao za jun 1993. godine.

Izložbe

- Izložbe u Štajerskoj (Austrija): Osijek – portret jednog hrvatskog grada (Feldbach, jul 1992. godine), Šteta naneta kulturnoj baštini Hrvatske (Landesmuseum Joanneum, jul-oktobar 1992. godine), izložba o Karlovcu u Hartbergu i Pinkafeldu (nema datuma).

- UNESCO (kulturna baština Hrvatske na Spisku svetske baštine, oktobar 1992. godine).

- Parlamentarna skupština Saveta Evrope (Strazbur): “Dubrovnik u ogledalu Gernike” (montirao g. Tummers, septembar 1992. godine); “Ratna šteta naneta kulturnoj baštini na području Dubrovnika i Mostara” (fotografije g. Hatterera, februar-mart 1993. godine).

- Kulturno razaranje u Hrvatskoj (Grac, proleće 1993. godine).

- Izložba o kulturnoj baštini Bosne i Hercegovine (koju je priredio Islamski centar iz Istambula, druga polovina maja 1993. godine).

- “Urbicid”, izložba o razaranju Mostara koju je organizovalo Hrvatsko vijeće obrane (Mostar) i priredio mostarski zavod za spomenike, uz pomoć zagrebačkih institucija koje se bave kulturom. Izložba, koja je najpre bila postavljena u Zagrebu u decembru 1992. godine, nakon toga je obišla Maribor, Ljubljanu i Beč, i planirano je da bude postavljena u Parizu od 24. maja do 7. juna, u sedištu UNESCO. Potom će biti poslata u Helsinku i Čikago. U Parizu će biti postavljena zajedno s fotografijama Sarajeva.

VI. OPŠTI ZAKLJUČCI I PREPORUKE

87. Praktično svi zaključci iz prethodnog izveštaja (Dok. 6756) mogu se ponoviti ovde: u vezi s katastrofom koju rat predstavlja za kulturnu baštinu Evrope, o daljem razaranju (koje sve više pogađa otomansku baštinu) i potrebi za boljim informacijama. To podrazumeva dodatne međunarodne misije za utvrđivanje činjenica na terenu, inostranu tehničku i materijalnu pomoć i potrebu da međunarodne mirovne snage angažovane u bivšoj Jugoslaviji imaju u vidu faktor baštine, što znači da njihov zadatak treba da bude zaštita kulturne baštine od vandalizma i odmazde i da obaveštavaju o hitnim operacijama u vezi s oštećenom baštinom i organizuju ih.

88. Ova poslednja konstatacija je više puta izneta na Skupštini, poslednji put u uvodu g. Baumela u Dok 6756, paragraf 6. Bilo bi zanimljivo saznati da li je generalni sekretar Saveta Evrope taj zahtev zvanično uputio UN i da li je bilo neke reakcije.

89. Izvan Hrvatske i Bosne i Hercegovine (Fondacija ARCH, članovi ECOVAST, Deklaracija sa konferencije u Zagrebu 13-17. aprila 1993. godine) postoji značajno slaganje u vezi s mogućom akcijom “pre završetka rata”, a naročito u vezi s međunarodnom koordinacijom.

90. Nevladine organizacije ne mogu tako lako da deluju na terenu – to obično nije njihova uloga tokom rata – ali s obzirom na aktuelnu situaciju u bivšoj Jugoslaviji, one su verovatno u boljoj poziciji da reaguju nego vlade, bar u područjima gde se nasilje znatno smanjilo. One imaju finansijske probleme, u vezi s čim (kao i transportom) im mogu pomoći vlade i vladine organizacije (UN i PMEZ). NVO često imaju organe na nivou države i pojedinačne odseke (na primer komercijalna preduzeća) koji su u idealnoj poziciji da pruže praktičnu pomoć.

91. Naročito bi međunarodne organizacije trebalo više da sarađuju, baš kao što su na polju medija učinili UNESCO i Savet Evrope tako što su formirali koordinacioni centar u Ljubljani. U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini treba oformiti isturena odeljenja, čime će se, u saradnji s državnim i lokalnim vlastima, obezbediti bolji protok informacija o razaranju i potrebama, ustanoviti inostrane inicijative i pomoći udruženjima i organizacijama koji žele da pomognu hrvatskim i bosanskim vlastima. Tradicionalne tehnike mirnodopske saradnje – periodični sastanci i studijska putovanja, obuka u inostranstvu, relativno kratke misije iz Londona, Beča, Pariza ili Strazbura – same po sebi su krajnje nedovoljne u sadašnjoj katastrofalnoj situaciji i potrebno je organizovati pomenutu napredniju koordinaciju.

92. Takva organizacija bi trebalo relativno lako da pronade sposobnog partnera u Hrvatskoj, ali će u Bosni i Hercegovini, i prema najoptimističnijim prognozama, partneri biti tri zajednice (Muslimani, Hrvati i Srbi) i mnoštvo saradnika u vidu institucija (slaba državna vlast i devet pokrajinskih, podeljenih po nacionalnoj osnovi, i mešovita pokrajina Sarajevo). Drugim rečima, jedna međunarodna koordinaciona organizacija zadužena za kulturnu baštinu u Bosni i Hercegovini, mogla bi da pomogne da ta baština opstane umesto da nestane u zbrci posleratnog perioda, koji bi moglo da karakteriše dalje “kulturno čišćenje”.

93. Komitet za kulturnu baštinu CDCC (Saveta Evrope) treba da se usredsredi na “posleratnu obnovu”, prvenstveno u Hrvatskoj, pošto je ona potpisnica Evropske konvencije o kulturi, a pošto je UNESCO i dalje usredsređen na Dubrovnik, Parlamentarna skupština Saveta Evrope mora sama da preuzme dalju inicijativu u vezi s baštinom tokom rata uopšte, a naročito u Bosni i Hercegovini.

94. U vezi s Bosnom i Hercegovinom mogu se dati predlozi koji slede. Međutim, većina njih se može prilagoditi delovima Hrvatske u kojima i dalje traje rat:

1) da zadatak mirovnih snaga UN uključi zaštitu kulturne baštine od vandalizma i organizovanje hitnih popravki u saradnji s lokalnim vlastima;

2) da se u Sarajevo, Mostar i Banjaluku pošalje misija koja će prikupljati informacije o stanju kulturne baštine, kao i utvrditi koje su hitne potrebe u materijalu, tehničkoj podršci i operativnim strukturama i o njima razgovarati sa saradnicima zaduženim za kulturu (institutima, odsecima pri vladi); svrha te misije trebalo bi da bude arbitraža u raspravama različitih zajednica po pitanju baštine;

3) da se ta misija nastavi u Podrinju što je moguće ranije, kao i na drugim područjima u Bosni i Hercegovini nakon što u njima prestanu ratna dejstva;

4) da Savet Evrope formira međunarodno koordinaciono telo u čijem će sastavu biti UNESCO i predstavnici udruženja i NVO sa iskustvom u ratom zahvaćenim područjima; što

pre treba osnovati malu isturenu organizaciju sa sedištem, na primer, u Sarajevu, ali koja će delovati širom zemlje;

5) da Savet Evrope pokrene razgovore s UNESCO i drugim relevantnim organizacijama s ciljem da se pokrene međunarodna ili evropska kampanja za zaštitu kulturne baštine Bosne i Hercegovine čim to uslovi budu dozvolili;

6) da Savet Evrope i UNESCO omoguće da se u Bosni i Hercegovini primene sve konvencije i instrumenti koji će pomoći rekonstrukciji njene kulturne baštine.

D. PISMO

Azre Begić, Udruženje za međunarodne aktivnosti i spasavanje baštine

Ministarstvo spoljnih poslova, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Jacquesu Baumelu, predsedniku potkomiteta za arhitektonsku i umetničku baštinu, Parlamentarna skupština Saveta Evrope

Zainteresovani smo za primerak Informativnog izveštaja Saveta Evrope o ratnom razaranju kulturne baštine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Izuzetno smo zahvalni za pažnju koju je Parlamentarna skupština posvetila našoj situaciji.

U Sarajevo dosad spolja nisu dolazile zvanične misije za kulturna pitanja, a stanje kulturne baštine je u svakom pogledu izuzetno kritično i svakim danom je sve kritičnije, uprkos svim našim naporima. Očajnički nam je potrebna takva inostrana misija jer osećamo da je svet zaboravio na našu kulturu.

Učinićemo sve što je moguće da tu misiju upoznamo sa aktuelnom situacijom naše kulturne baštine i da joj stavimo na raspolaganje sve potrebne informacije. Postaraćemo se da se sastane sa svim ustanovama vezanim za kulturu koje su ostale u Sarajevu i da im se omogući pristup svim spomenicima kulture. Daćemo sve od sebe da osiguramo bezbednost te misije.

Molimo da se ta misija pošalje što pre.

Sarajevo, 30. maj 1993.

D. AKTIVNOST STEIERMÄRKISHCE LANDESMUSEUM JOANNEUM

(Joanneum muzej pokrajine Štajerske)

u bivšoj Jugoslaviji 1991-1993.

Qui tacet, consentire videtur

dr Dietrich Kramer

Zadatak

Od austrijskih muzeja je 1991. godine zatraženo da pomognu obnovu kulturnih objekata oštećenih ratom u delovima Hrvatske koji su bilo naročito izloženi razaranju.

Steiermärkishce Landesmuseum Joanneum je bio spreman da odmah odgovori na taj zahtev i od tada ima svog delegata u komitetu zaduženom za ocenu umetničkih dela i kulturnih objekata u Hrvatskoj koji su hotimično oštećeni, kao i u radnoj grupi "Planiranje obnove u Hrvatskoj" pri Međunarodnom udruženju za urbanizam i fondaciji "Obnova umetničkih dela kulturne baštine".

Tokom niza preliminaranih razgovora, kao i višednevnih konsultacija i brojnih odlazaka na područja zahvaćena ratom, bilo je zajedničkih nastojanja da se utvrde razmere razaranja u Hrvatskoj, naročito razaranja kulturnih bogatstava, i da se one analiziraju kako bi se precizirali zadaci i u budućnosti definisali tačni zadaci i rad na obnovi.

Područja delovanja

Aktivnosti izveštača počev od 1991. godine uključivale su učešće na sledećim poljima:

- * evidentiranje i formulisanje problema;
- * prikupljanje i zavođenje propratnog materijala;
- * dokumentacija u područjima zahvaćenim ratom;
- * utvrđivanje gde se nalaze dela kulturne baštine;
- * analiziranje istorijskog razvoja naselja;
- * informisanje o istorijskim događajima;
- * konsultovanje s hrvatskim zvaničnicima i institucijama;
- * izrada preporuka i planova;
- * priređivanje i osmišljavanje izložbi;

* pripremni radovi za stručne diskusije.

Nastojanja su prvobitno bila usredsređena na područja Vukovara, Osijeka, Pakraca, Novske i Karlovca. Istrage su takođe sprovedene u dosta mesta u Slavoniji. Uopšteno govoreći, planirano je da se obnove ili ponovo izgrade oštećeni spomenici u 590 gradova i sela u Hrvatskoj. Istorijske celine u Vukovaru, Vinkovcima, Petrinji, Kostajnici, Otočcu i Gospiću trebalo bi da se obnove koliko je to moguće. To važi i za naučnu infrastrukturu oštećenu tokom rata (instituti, muzeji i arhivi).

S obzirom na događaje, tokom 1993. godine intenzivirani su kontakti s Bosnom i Hercegovinom, izvršena je ocena izveštaja o razaranju spomenika kulture u Bratuncu, Foči, Mostaru i Zvorniku i sprovedene su preliminarne istrage.

Zaključci i perspektive

Obnova i restauracija kulturne baštine na pogođenim područjima postale su zadatak koji se više ne može izvršavati na nivou države. Čak i uz obimnu međunarodnu pomoć, on se može izvršavati i sprovoditi samo tokom dužeg perioda. Treba uzeti u obzir i druge faktore, kao što su ogromne razmere štete nanete kulturnoj baštini, koja se još ne može definitivno utvrditi, mogućnosti i trajanje faze planiranja s obzirom na stanje građevinske industrije i, pre svega, trenutne izuzetno komplikovane političke i ekonomske situacije. Usled toga, tokom dužeg period i dalje će biti potrebno, pa čak i neophodno, i rečju i delom pomagati sve mere spasavanja i obnove spomenika kulture u Hrvatskoj i podsticati odgovarajuće inicijative. Još uvek je potrebna pomoć za hvatanje u koštac s metodologijom neophodnog planiranja. Pošto mnoga područja opustošena ratom još uvek nisu pristupačna, čini se da bi bilo korisno na osnovu primera osmisлити probne pristupe.

Naravno, oni se u budućnosti mogu pokazati korisnim i za Bosnu i Hercegovinu.

E. DEKLARACIJA

doneta na Konferenciji o uticaju rata na okolinu

Zagreb, 17. april 1993.

A. Prihvatajući da su informacije o posledicama rata na kulturnu baštinu dovoljna osnova za planiranje budućih akcija ovim:

1. molimo Posmatračku misiju Evropske zajednice da omogući posete međunarodnih stručnjaka područjima kojima hrvatske i bosanske vlasti nemaju pristup i
2. molimo da se u vezi s omogućavanjem toga donese odluka na najvišem mogućem nivou u Evropskoj zajednici.

Pored toga, pošto se čini da informacije koje su sada dostavile hrvatske i bosanske institucije nisu dovoljno opsežne i detaljne da bi se izvršila celovita i objektivna ocena kulturne baštine, ovim:

3. molimo te institucije da organizuju više rada na terenu, i to hitno.

B. Prihvatajući da međunarodne konvencije o zaštiti spomenika kulture i objekata posvećenih kulturi nisu poštovane tokom sukoba u bivšoj Jugoslaviji, ovim:

1. pozivamo hrvatske vlasti da u Hrvatskoj organizuju konferenciju o praktičnim sredstvima za primenu tih konvencija;
2. molimo Ujedinjene nacije da hitno preispitaju efikasnost Haške konvencije iz 1954, protokola iz 1977. godine uz Ženevsku konvenciju od 1949. godine i Pariske konvencije iz 1972. godine.

C. Uviđajući da je, da bi se sprečilo da okolina i kulturna baština usled nemara pretrpe sekundarnu štetu, potrebno otpočeti planiranje što je pre moguće, ovim:

1. pozivamo relevantne međunarodne, državne, regionalne i lokalne organe da odmah počnu s pripremama za popravku i obnovu.

te uviđajući da taj proces ometa nedostatak koordinacije i da je on rasplinut usled dupliranja, pozivamo

2. Savet Evrope kao evropsku organizaciju koja se najviše bavi zaštitom okoline i kulturne baštine da koordiniše aktivnosti raznih međunarodnih organizacija zainteresovanih za očuvanje baštine.
3. hrvatsku vladu da odredi organ koji će biti zadužen za koordinaciju reakcije na nivou države po pitanju ratne štete i da se postara da se na regionalnom i lokalnom nivou uspostavi slična koordinacija koja će uključivati lokalno stanovništvo i ceniti njihov doprinos.

Dalje uviđajući da postoji ozbiljna mogućnost da usled propadanja dođe do daljih gubitaka i da postoji ogromna potreba za skloništima, ovim:

4. pozivamo relevantne međunarodne, državne, regionalne i lokalne organe da vlasnicima istorijskih objekata, uključujući vlasnike tradicionalnih objekata u ruralnim područjima, hitno pruže praktičnu pomoć i posavetuju ih kako bi omogućili da otpočnu popravke koje neće uključivati rušenje.
5. molimo hrvatske vlasti da na osnovu gore zatraženih detaljnih analiza izvrše jasnu ocenu materijalnih potreba po pitanju kulturne baštine, kako bi se međunarodna pomoć usmerila ka glavnim prioritetnim područjima.

/logo Saveta Evrope/

SAVET EVROPE

Parlamentarna skupština

Izveštaj o ratnoj šteti koju je pretrpela kulturna baština u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koji podnosi Odbor za kulturu i obrazovanje

TREĆI INFORMATIVNI IZVEŠTAJ

Dok. 6904

20. septembar 1993.

Sadržaj

- A. Najnovije informacije, dr Colin Kaiser, stručni savetnik 2
  - B. Stanje kulturne baštine u Mostaru i Sarajevu, dr Marian Wenzel, Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue Foundation, stručni savetnik 11
  - C. Beleška o ratnoj šteti u Zadru, dr Marian Wenzel, 28
  - D. Kratka beleška o poseti Sarajevu (jun 1993. godine), g. Roger C. Shrimplin, predsednik East Europe Committee, Royal Institute of British Architects /Komitet za istočnu Evropu, Kraljevski institut arhitekata Britanije/ 31
  - E. Koordinacioni sastanak o kulturnoj baštini u bivšoj Jugoslaviji (Pariz, 28. jun 1993. godine) 34
  - F. Završna napomena 42
-

A. NAJNOVIJE INFORMACIJE I RATNOJ ŠTETI KOJU JE PRETRPELA KULTURNA BAŠTINA U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

dr Colin Kaiser, stručni savetnik

(jun 1993. godine)

Uvod

1. Na zahtev Komiteta za obrazovanje i kulturu (8. jun, Oslo), Potkomitet za arhitektonsku i umetničku baštinu nastavio je aktivnosti na utvrđivanju činjenica. Sledeći kratki izveštaj sastavljen je za potrebe koordinacionog sastanka

međunarodnih organizacija sazvanog na zahtev g. Jacquesa Baumela, predsednika Potkomiteta, za 28. jun u Parizu.

2. U junu su ostvarena dva bitna kontakta – sa Zavodom za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa u Sarajevu i s dr Nikolom Kovačem, ministrom za kulturu Bosne i Hercegovine, kojeg je dr Kaiser obavestio o aktivnostima Potkomiteta i sledećoj misiji u Sarajevo, koju će on rado primiti u Sarajevu.

Hrvatska

Rat se nastavlja

3. Područja navedena u drugom izveštaju, od Gospića do Šibenika, i dalje su izložena žestokim borbama, manje u vidu pokušaja zauzimanja teritorije a više kao artiljerijsko granatiranje, mahom po položajima na frontu, ali ponekad i po gradovima (naročito Zadru) i selima iza linija. Nijedan od hrvatskih zavoda nije dostavio informacije o stanju kulturne baštine pre ili nakon takvih granatiranja.

4. Situacija na okupiranim područjima u Hrvatskoj i dalje je nepoznata. Međutim, hrvatska sredstva javnog informisanja su javila da je nedavno srušena srednjovekovna katolička crkva sv. Ante u Kninu (južna Krajina) i da je parcela pretvorena u parking (slične optužbe iznete su u vezi s Aladža džamijom u Foči, Bosna i Hercegovina).

Inicijative za obnovu

5. Posle podnošenja prethodnog informativnog izveštaja na videlo su izašle sledeće inicijative:

Ecole d'Architecture de Nantes (Francuska) /Arhitektonski fakultet, Nant/

6. Grupa mladih arhitekata iz Zagreba uspostavila je kontakt s Arhitektonskim fakultetom u Nantu s namerom da izvrše procenu razaranja baštine i stambenih objekata u selu Nuštar u Slavoniji, i pripreme projekte za obnovu. Na Arhitektonskom fakultetu je od 26. maja do 3. juna bila postavljena izložba o Nuštru.

Inicijative u opštini Dubrovnik

7. Uopšteno govoreći, strana pomoć, osim one koju šalje hrvatska dijaspora, stiže sporo, i najuočljivije su inicijative nastale unutar zemlje.

8. Zagrebački ogranak Fondacije Soroš pružio je finansijsku pomoć za dokumentovanje stanja u selima u Primorju, koje će se obaviti u saradnji s dubrovačkim Zavodom za zaštitu istorijskih spomenika. Posle te prvobitne pomoći mogla bi da usledi pomoć za građevinski materijal.

9. Hrvatski *Caritas* je nabavio građevinski materijal za ta sela.

Bosna i Hercegovina

Intenziviranje i širenje borbi

10. Ratno razaranje kulturnog nasleđa se nastavlja i širi na područja koja su do sada bila pošteđena. Iako nasleđe Hrvatske polako zadobija međunarodnu pažnju, Bosna i Hercegovina do sada nije imala tu sreću. Štaviše, kvalitetne informacije i dalje su oskudne.

11. Međutim, dr Marian Wenzel, generalni sekretar udruženja Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK, i Roger Shrimplin, predsedavajući East Europe Committee of the Royal Institute of British Architects, sprovedi su prvu međunarodnu misiju za očuvanje kulturnog nasleđa u Sarajevu od 12. do 18. juna. Ovaj izveštaj pominje neke od informacija koje su prenete tokom njihove misije, ali treba da ih stigne još više pre sastanka zakazanog za 28. juni.

Srednja Bosna

12. Nakon Vašingtonske konferencije došlo je do eksplozije situacije u Srednjoj Bosni, od Mostara do Travnika: borbe oko Konjica, koje su ranije pokrenule bosanske snage (BiH) su se intenzivirale, a hrvatska štampa je optužila ove snage za paljenje mnogih sela. Oko Travnika, gde je UNPROFOR potvrdio da je HVO izazvao borbe u aprilu, došlo je do snažne protivofanzive snaga BiH, u kojoj je Travnik, zajedno sa okolnim selima, pretrpeo oštećenja dejstvima artiljerije obe strane. Svaka strana je optužila onu drugu za "etničko čišćenje" koje je dobrim delom počinjeno paljenjem. Treba istaći da su Konjic, a posebno Travnik, sami po sebi gradovi od istorijskog značaja.

13. Nema preciznih informacija o oštećenjima nanetim kulturnoj baštini, iako je dopisnik lista *La Monde* Yves Heller potvrdio da je došlo do divljačkog vandalizma snaga BiH u franjevačkom manastiru na Guča Gori i najmanje jednoj katoličkoj crkvi u Travniku (19. juni).

14. Međutim, izgleda da u Zenici postoji grupa bosanskih arhitekata koja prikuplja informacije o stanju kulturne baštine tamo. Možda bi planirana misija Potkomiteta mogla pokušati da stupi u kontakt sa njima.

Hercegovina

15. Dana 7. i 8. juna dr Marian Wenzel je bila u Mostaru ali nije mogla da vidi centar grada koji je u zoni fronta. Prema rečima zaposlenih u Zavodu za zaštitu spomenika, u požaru je uništena univerzitetska biblioteka, smeštena u podrumu zgrade koju koristi *Caritas* kao i dve lepe školske zgrade iz austrougarskog perioda, s kraja XIX veka, koje se nalaze na zapadnoj obali. Gimnaziji je bila samo malo oštećena fasada tokom borbi od aprila do juna 1992. godine. Do ovih incidenata je došlo u maju, tokom borbi između snaga HVO i BiH. Drugim rečima, uništavanje mostarske baštine ne jenjava. Osim toga, postoji bojazan da će "etničko čišćenje" koje sprovode snage BiH u Srednjoj Bosni, izazvati odmazdu širokih razmera u Mostaru koja neće poštediti ni tradicionalnu mahalu, niti džamije.

16. *REUTERS* izveštava (15. maja, na osnovu vesti jugoslovenske novinske agencije TANJUG) da je uništena jedna džamija u Ljubuškom, odnosno u zoni pod kontrolom snaga HVO.

Istočna i severna Bosna

17. Muslimanske enklave Goražde i Srebrenica bile su poprište žestokih borbi, sa teškim bombardovanjem prve tokom celog juna. Zapadna sredstva javnog informisanja su preneli tvrdnju posmatrača UNPROFOR da je 44% kuća u istočnom delu Goražda uništeno. Osim toga, Radio Sarajevo optužuje srpsku paravojsku za razaranje mnogih sela oko ova dva grada.

18. Maglaj, koji se diči jednom od najlepših džamija u Bosni i Hercegovini, (Kuršumli džamija – “olovna džamija”) i centrom grada sa građevinama iz XVIII veka, po prvi put od početka rata bio je izložen zaista ozbiljnom artiljerijskom bombardovanju srpske vojske.

19. Naposljetku, bilo je mnogo borbi i na drugim mestima (naročito oko Gradačca).

20. Nema praktično nikakvih informacija o stanju kulturnog nasleđa na ovim područjima.

“Kulturno čišćenje” iza linija

21. U drugom informativnom izveštaju je pokrenut problem nastavka kulturnog čišćenja nakon što je izazvan rat. Takva situacija *de facto* postoji u područjima koja su velikom brzinom padala pod kontrolu srpske paravojske u aprilu-maju 1992. godine. Premda je, kako izgleda, do velikih razaranja došlo početkom rata, na nekim mestima džamije su ostavljene na miru.

22. Izgleda da se u Banjaluci najveći broj incidenata miniranja ili paljenja džamija odigrao u maju 1993. godine (najmanje četiri ili pet). Međutim, kako piše Jean-Baptiste Naudet (*Le Monde*, 17. juni), u Banjaluci je i dalje ostalo 10 od 15 džamija kojima se grad dičio pre rata. Drugim rečima, upotreba izraza “apokalipsa” bi značila da se preostalih 10 džamija smatra već uništenim i time bi se obeshrabрили pokušaji da se pokrene pitanje kulturnog nasleđa. (Vidi pismo sarajevskog Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa). Ako sporo etničko čišćenje na okupiranim područjima postaje pravilo, kulturno nasleđe je primarna meta noćnog vandalizma koji ne ubija nikoga već je smišljen da zastrašuje ono stanovništvo koje ustrajava u svom ostanku. To još više čini nužnom potrebu da se pokuša otkriti šta se tačno desilo sa kulturnim nasleđem posebno u područjima pod okupacijom srpskih snaga i da se nastoji da se zaštititi ono što je ostalo.

23. Možda bi jedan od načina da se spreče ovakva razaranja (i da se postave osnove za kulturnu saradnju u Bosni i Hercegovini posle rata) bio uspostavljanje razmene stručnjaka iz različitih područja. Oni bi proverili stanje baštine, a neutralnost njihovih zaključaka mogla bi se obezbediti prisustvom spoljnih posmatrača. Ovo je dr Wenzel predložila u Mostaru, a možda bi sličan poziv mogao uputiti i Potkomitet.

Ispravljanje izveštaja o šteti u Sarajevu

24. U drugom informativnom izveštaju dat je spisak mogućih oštećenja baštine. Od tada su primljene informacije o nekoliko kulturnih institucija i jednoj džamiji (koja je identifikovana na video kaseti).

Nacionalna i univerzitetska biblioteka

25. Prema izveštaju Fonda za pomoć Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, požar u biblioteci koji je izazvalo srpsko bombardovanje 23-24. avgusta 1992. godine uništio je depo na gornjem nivou – kompletan inventar za pozajmljivanje, sve priručnike, muzičku zbirku. Međutim sačuvane su inkunabule, rukopisi, arhive, retke knjige, bosanska zbirka i veliki dio zbirke periodike Bosne i Hercegovine, a da se i ne pominju neki uskladišteni naslovi iz drugih biblioteka. Drugim rečima, šteta je srećom bila manja nego što se strahovalo kada je reč o gubitku nezamenjivih dokumenata, ali je i dalje vrlo ozbiljna (možda 600.000 naslova – brojka koju je izneo dr Mustafić, od ukupno 1.500.000 bibliotečkih jedinica – vidi dole).

Zemaljski muzej

26. Prema izveštaju dr Wenzel muzej je pretrpeo manja oštećenja, ali je veliki deo arheološke zbirke ostao nezaštićen, na mestu na kojem se nalazi. Ona je preporučila da se rimski kameni spomenici i srednjovekovni nadgrobni spomenici omotaju gipsom i da se od zavesa i plastike za pokrivanje krova naprave vreće sa peskom.

Magribija džamija (XV vek)

27. Na spisku Rijaseta ova džamija je opisana kao ruševina, sa srušenim minaretom. Ova džamija, sa svojom karakterističnom drvenom verandom, jasno se vidi na video snimku sačinjenom verovatno u leto 1992. godine. Kameni minaret je zaista odrubljen, tik ispod visine krova, ali je na krovu vidljiv vrh minareta, verovatno napravljen od tradicionalnih materijala, a ne rekonstruisan od betona. Premda su crepovi odleteli sa drvene konstrukcije, sama konstrukcija se nije srušila. Drugi video snimak, nastao pre samo nekoliko meseci, prikazuje džamiju u istom stanju, nepokrivenog krova.

28. Ove informacije o biblioteci i džamiji pokazuju da sa svim podacima koji dolaze iz ratnih područja treba biti oprezan. Drugi i treći slučaj takođe ukazuju na ogromne materijalne – a verovatno psihološke prepreke – koje onemogućavaju ljudima da zaštite svoju baštinu. Obe ove stvari još više ukazuju na to koliko su potrebni međunarodno prisustvo i pomoć.

Pismo Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa (Sarajevo)

29. Po prvi put je uspostavljen zvanični kontakt sa institucijama koje se bave kulturnim nasleđem Sarajeva. U odgovoru na pismo savetnika od 6. aprila, dr Sejdaliya Mustafić, direktor Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Sarajeva, uputio je 16. juna pismo faksom u Pariz. Ovo pismo sadrži približne opšte podatke o ozbiljnim

oštećenjima na verskim objektima i ukazuje na neke primere razaranja pojedinačnih primeraka baštine. Imajući na umu značaj ove kulturne institucije, to pismo se mora pažljivo razmotriti.

30. Kad je reč o islamskim verskim objektima, u pismu se tvrdi da je u Bosni i Hercegovini uništeno 900 džamija, da je još 550 teško oštećeno, a da 100 od tih uništenih džamija predstavljaju “najvrednije kulturne spomenike”, uključujući i 20 džamija koje potiču iz XVI veka.

31. Nemoguće je proceniti ove opšte podatke, osim što se može primetiti da se radi o daleko više od 613 islamskih objekata (uključujući mektebe, medrese, itd.) koji se nalaze na spisku Rijasetu (od septembra 1992. do februara 1993. godine, koji se pominje u prethodnom izvještaju), i da su informacije u Rijasetovom spisku često bile preterane.

32. Pored toga, interesantno je uporediti brojku od 1.450 uništenih ili teško oštećenih džamija sa ukupnim brojem oštećenih spomenika registrovanih u Hrvatskoj koji iznosi 801, a uključuje i spomenike sa manjim oštećenjima. Ako bi ovi podaci bili tačni, onda bi šteta naneta verskim objektima iz Otomanskog perioda daleko premašila razaranja do kojih je došlo u oba svetska rata u Bosni i Hercegovini. To bi zaista predstavljalo gotovo potpuno uništenje te baštine u okupiranim područjima.

33. Pismo takođe ističe da je uništeno oko 100 katoličkih crkava, samostana i drugih katoličkih objekata, a “približno isti broj ...ozbiljno oštećen”. Bosanska nadbiskupija u svom spisku iz marta 1993. godine navodi 103 objekta različitog stepena oštećenja, ali taj spisak takođe uključuje objekte za koje nema nikakvih informacija (5). Prema pisanju francuskog novinara koji je dva puta bio u Banjaluci (Jean-Baptiste Naudet), banjalučka nadbiskupija je saopštila da je uništeno 26 crkava, a da su još 32 pretrpele izvestan stepen oštećenja na područjima izvan fronta, ne pominjući župne dvorove i druge crkvene objekte. Ako se zbroje ta dva spiska – a oni ne uključuju katoličke objekte u Hercegovini i jugoistočnoj Bosni – oni onda predstavljaju ukupno 156 zgrada i kompleksa sa različitim stepenom oštećenja. Oni ustvari ne predstavljaju nikakvo merilo za upoređivanje sa podacima sarajevskog Zavoda. Osim toga, niko sa strane nije verifikovao ni podatke Instituta, ni ove dve nadbiskupije.

34. Pismo ne sadrži nikakve podatke o pravoslavnim objektima, osim što pominje da je “nekoliko veoma vrednih verskih objekata ...takođe uništeno”.

35. U pismu se skreće pažnja na razaranje (ili ozbiljno oštećenje) hodočasničkih crkava i drugih svetih mesta, na arheološka nalazišta i na kulturne institucije u Sarajevu. Ako su informacije o Sarajevu po svemu sudeći najvećim delom tačne, uopšte nije izvesno da je oštećeno arheološko nalazište Mogorjelo. U decembru 1992. godine arhitekte i arheolozi iz Mostara savetniku ga nisu pokazali, tvrdeći da mu nije naneta šteta.

36. Naposletku, u pismu se ističe “sistematsko i planirano razaranje urbanih celina starih gradova u kojima su uglavnom živeli bosanski Muslimani (u proseku 90%) i navodi jedan broj manjih i većih gradova koji su bili izloženi teškom bombardovanju, ali takođe pominje Blagaj, koji barem u decembru 1992. godine, nije bio jako oštećen. Nije sasvim jasno da li se “90%” odnosi na gradsko stanovništvo koje je muslimansko ili na razaranje. Ovako visoki procenti su obično pominjani u vezi sa Mostarom (za period pre decembra

1992. godine) i oni su bili besmisleni i kontraproduktivni. Uz to, nisu samo muslimanske četvrti bombardovane. Uz sva ova pitanja i rezerve, nema sumnje da su stari gradski centri često bili meta.

37. Pismo dr Mustafića je izuzetno alarmantno. Kada je reč o muslimanskoj baštini, reč "katastrofa" koja se činila adekvatnom u prethodnom izveštaju, zamenjena je rečju "apokalipsa". Lako je kritikovati pismo čija je osnovna namera bila da uspostavi kontakt sa Potkomitetom, a ne da pruži informacije. Bez odobravanja onoga što je napisao dr Mustafić, dovoljno je – posebno sledeći prethodne izveštaje – istaći neophodnost jačanja interesovanja međunarodne zajednice i njenih predstavnika na licu mesta za stanje kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Preterane procene razaranja koje potiču od ljudi s datih područja često se žigošu kao propaganda (dok su one često odraz očajanja i zaprepaštenosti zbog razaranja) i one mogu imati povratni negativni efekat na one koji su ih predložili i biti prepreka u radu onih organizacija koje pokušavaju da intervenišu u korist ove baštine. Ako je došlo do apokalipse, međunarodna zajednica će verovati jedino nekoj međunarodnoj organizaciji.

Obnova kulturne baštine Bosne i Hercegovine

Fond za obnovu Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Bosni i Hercegovini

38. U novembru 1992, na sastanku članova Helsinškog građanskog parlamenta, odlučeno je da se pokrene projekat za rekonstrukciju Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu. U apelu koji je poslao međunarodni sekretarijat naglašava se da "ne smemo čekati bolja vremena" ili "adekvatnije uslove" i da "u pokretanju projekata za rekonstrukciju – uprkos daljem trajanju rata i razaranja mi poništavamo efekte razaranja".

39. U okviru projekta se poziva na korišćenje mreže međunarodnih Pen klubova, podršku intelektualaca, distribuciju i objavljivanje peticija u prestižnoj periodici, kao i drugih sredstava kojima se može skrenuti pažnja intelektualaca širom sveta. Potrebno je obezbediti i da velike biblioteke prime i uskladište knjige za buduću obnovljenu biblioteku, kontaktirati veliki broj izdavača, biblioteka, akademija i crkava da bi se ponovo uspostavio knjižni fond, tražiti od glavnih proizvođača kompjutera donacije u opremi i sistemima. Potprojekti uključuju stvaranje Ratne arhive i baze podataka u vezi s njom i donacije radova umetnika za muzej moderne umetnosti koji će biti deo kompleksa biblioteke (potprojekat "Gernika").

40. Nakon pokretanja ovog projekta, na Institutu za informatiku u Mariboru, Slovenija, osnovan je Fond za pomoć u katastrofi, koji je sada institucionalna baza ovog projekta. Zaduženi su koordinatori u Kopenhagenu, Sijeni i na Malti.

41. Opseg ovog projekta se stalno proširuje i obuhvata i Orijentalni institut i sve državne i univerzitetske biblioteke koje su pretrpele ratna oštećenja (15. juni). UNESCO će odrediti međunarodni komitet za fondaciju, a Međunarodna federacija udruženja biblioteka i bibliotekskih institucija će biti tesno s njom povezana.

42. Ovo je do danas, zajedno sa Akcionim planom UNESCO za Stari grad Dubrovnik, najambiciozniji međunarodni projekat rekonstrukcije/restauracije na polju kulture u zemljama koje direktno učestvuju u ratu. Lako je ukazati na teškoće koje su svojstvene

ovako velikom poduhvatu, ali se ne sme zaboraviti njegova sposobnost da izazove pažnju i podstakne druge napore, posebno time što ruši upornu predrasudu da se ništa ne može uraditi dok se rat ne završi.

Zaključak

43. Ovaj izveštaj ne sadrži zaključke i preporuke koji već nisu izneti u prethodnim izveštajima: situacija u Bosni i Hercegovini i u velikom delu Hrvatske danas je gora nego pre šest meseci i mogu se doneti isti zaključci i preporuke. Ono što se pre može naglasiti nego dodati jeste zaprepašujuće odsustvo volje međunarodne zajednice kada je reč o tome da se odbrani kulturno nasleđe Hrvatske i Bosne i Hercegovine ili čak i da se zamisli kako bi mogla izgledati njegova budućnost kada prestanu borbe.

44. Ova volja bi se mogla izraziti u pokretanju kampanje za jednu ili obe zemlje teško oštećene ratom pa čak i kampanja, po uzoru na gorepomenute, za džamije Bosne i Hercegovine ili istorijsku četvrt Mostara, koji su ovim ratom oštećeni mnogo više nego Stari grad u Dubrovniku, i premda možda nemaju podjednaku vrednost za svetsku arhitektonsku baštinu, svakako imaju daleko veću vrednost u ljudskom smislu kao simbol zajedničkog života različitih zajednica. Svaka od njih mogla bi se ozbiljno kritikovati zbog zanemarivanja ovog ili onog tipa kulturne baštine, ali takva kritika može poslužiti da stimuliše druge napore. U sadašnjem trenutku se čini da se međunarodna zajednica oslanja na ustaljeno poimanje međunarodne kulturne saradnje i pritom nije u stanju da se uhvati ukoštac sa veličinom i značajem katastrofe koja nastavlja da se širi.

Dodatak**Pismo dr Sejdalije Mustafića, direktora Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine, Sarajevo
upućeno dr Kaiseru (juna 1993. godine)**

.....

Obraćamo Vam se pozivajući se na Vaše pismo upućeno gđi Azri Begić 6. aprila u kojem tražite podatke o razaranju kulturnog nasljeđa Bosne i Hercegovine. Želeli bismo da Vas obavestimo da je Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine, osnovan 1945. godine, zvanična institucija za zaštitu kulturnog i prirodnog nasljeđa. Naš Zavod je redovno informisao UNESCO i druge međunarodne organizacije koje se bave problemima razaranja i uništavanja kulturnog nasljeđa u BiH od početka agresije u aprilu 1992. godine, na osnovu podataka prikupljenih prošle godine. Međutim, do sada nismo dobili nikakav odgovor. Možda je bilo problema zbog blokade u komunikacijama, ali u svakom slučaju, sa našim Zavodom se može stupiti u kontakt preko Vlade ili njenih ministarstava.

Drago nam je što želite da se informišete o razaranju kulturnog nasljeđa da biste preduzeli neke inicijative. Koristimo ovu priliku da Vas po prvi put ukratko informišemo o veoma teškoj situaciji baštine stanovništva Bosne i Hercegovine, posebno Muslimana:

- 1) Uništena su ili teško oštećena sveta mesta katoličke religije (crkva Sv. Ive u Podmilačju blizu Jajca, svetišta Majke Isusove u Komušini i Olovu), muslimanske religije (Ajvatovica blizu Prusca), pravoslavne religije (manastir u Žitomislicima blizu Mostara), jevrejske religije (groblje i Havra Moše Danona).
- 2) Oštećena su mnoga arheološka nalazišta (Mogorjelo, Visići, Ošanići) i posebno mnoge nekropole sa nadgrobnim spomenicima (Radimlja, Boljuni, Bivolje Brdo).
- 3) Brojni verski objekti su potpuno uništeni ili teško oštećeni. Potpuno je uništeno 900 džamija (550 ih je teško oštećeno) od kojih 100 predstavlja najvrednije kulturne spomenike (oko 20 džamija potiče iz XVI veka); oko 100 crkava, samostana i drugih zgrada koje pripadaju Katoličkoj crkvi (gotovo isti broj je ozbiljno oštećen). Nekoliko veoma vrednih verskih objekata Pravoslavne crkve je takođe uništeno.
- 4) Nekoliko kulturnih institucija je potpuno uništeno. Nacionalna biblioteka je potpuno spaljena (600.000 knjiga), Orijentalni institut (oko 30.000 rukopisa iz XVI i XVII veka), Olimpijski muzej i druge institucije. Zemaljski muzej (osnovan 1888. godine), Muzej Grada Sarajeva (osnovan 1945. godine), Arhiva grada Sarajeva, Umjetnička galerija i neke druge institucije su ozbiljno oštećene.
- 5) Osnovna karakteristika razarajućeg pohoda agresorske vojske je sistematsko i plansko uništavanje starih gradskih urbanih četvrti uglavnom naseljenih bosanskim Muslimanima (u proseku 70%) kao što su: Gradačac, Stolac, Tešanj, Prusac, Blagaj, Zvornik, Višegrad, Foča, Bihać, Maglaj. Posebno su teško oštećeni stari grad u Mostaru i Sarajevo.

Samo smo kratko pomenili koliko kulturnog nasleđa je uništeno ili oštećeno, a i dalje se uništava, istog ovog dana kad Vam šaljemo ovu telefaks poruku. Zato bismo želeli da Vas zamolimo da nam kažete za koje vrste podataka ste zainteresovani, tako da Vam možemo staviti na raspolaganje bolje dokumentovane i objašnjene podatke da ih koristite u svrhe u koje su Vam potrebne.

Za početak naše saradnje predložili bismo sledeće:

- 1) Mislimo da bi bilo jako korisno ako biste Vi i delegacija Saveta Evrope posetili BiH, u stvari Sarajevo i neka druga mesta koja je moguće posetiti, da biste se na licu mesta uverili u katastrofalno razaranje kulturne baštine BiH, kao dela evropske baštine.
- 2) Molimo Vas da nam dozvolite da sugerišemo kakvu vrstu inicijative treba pokrenuti da bi Savet Evrope raspravljao o temi razaranja kulturne baštine BiH.
- 3) Mislimo da je neophodno pozabaviti se pitanjem uticaja i koordinacije Saveta Evrope, UNESCO i drugih međunarodnih organizacija koje se bave kulturnom baštinom.
- 4) Spremni smo da vam pošaljemo opširnije i dokumentovane informacije o lokalitetima o kojima imamo podataka.
- 5) Za dalje kontakte, naša adresa je Njegoševa 8/III, 71000 Sarajevo, PB 650; telefon (071) 663 299; telefaks (071) 144 6327 preko Ministarstva za spoljne poslove.

Nadamo se da će se naši kontakti nastaviti.

.....

B. STANJE KULTURNE BAŠTINE U MOSTARU I SARAJEVU

dr Marian Wenzel

Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue Foundation

i stručni savetnik (London, 27. jun 1993. godine)

Informacije koje slede prikupili su dr Marian Wenzel, generalni sekretar udruženja *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue Foundation* (Ujedinjeno Kraljevstvo), u periodu od 3. do 26. juna 1993. godine, i g. Roger Shrimplin, predsedavajući *East Europe Committee, Royal Institute of British Architects (RIBA)*, u periodu od 12. do 19. juna 1993. godine.

Sarajevo je posetio ograničen broj umetnika-izvođača, kao i novinara, političara i humanitarnih radnika, a u Mostaru su bili predstavnici raznih kulturnih organizacija koje se bave baštinom (kao što je dr Colin Kaiser, stručni savetnik Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, i Francesca von Habsburg i dr Eric von Hendriksen iz fondacije *ARCH*), ali su Marian Wenzel i Roger Shrimplin ovim putovanjem postali **prvi stručnjaci za kulturnu baštinu koji su posetili Sarajevo.**

I. Okolnosti poseta Mostaru i Sarajevu

(a) Pokrovitelj putovanja

I Marian Wenzel i Roger Shrimplin su pozvani kao gosti bosanske Vlade. Međutim, troškove njihovog putovanja pokrio je niz institucija, od kojih neke nisu bile bosanske.

Slobodu kretanja za oboje obezbeđena je izdavanjem novinarskih propusnica časopisa *Art Newspaper*, London i Torino (urednik Anna Somers-Cocks).

Kartu za gđu Wenzel i deo hotelskih troškova u Splitu i Međugorju, u kojem je održano nekoliko sastanaka s kolegama iz Mostara, platili su g. Mamon Nahas iz Informativnog centra Bosne i Hercegovine u Londonu, koji trenutno funkcioniše kao bosanska ambasada.

Gospođa Wenzel je u Splitu najpre bila gost Zavoda za zaštitu istorijskih spomenika Župe Split (direktor dr Joško Belamarić), a potom je, do dolaska g. Shrimplina 12. juna, boravila kod dr Nade Ružić, sekretara za kulturu, istoriju i sport grada Splita.

Nakon dolaska g. Shrimplina, deo troškova hotelskog smeštaja za oboje snosio je Centar za logistiku Vlade Republike Bosne i Hercegovine u Splitu.

Hotelski smeštaj gđe Wenzel u Sarajevu, u hotelu "Holiday Inn" platio je Fond otvoreno društvo, Soroš, Bosna (direktor Zdravko Grebo), a smeštaj g. Rogera Shrimplina u potpunosti je platila bosanska Vlada, na poseban zahtev koji je bosanski predsednik Alije Izetbegović dao pre odlaska u Tursku. Neophodno je reći da je neposredno pre ove posete, British Foreign Service obavestio British Council, koji obično pokriva troškove putovanja Rogera Shrimplina po istočnoj Evropi, da mu nije dopušteno da plaća posete Bosni vezane za kulturu. Zato je g. Shrimplin morao sam da plati avionsku kartu i veći deo drugih troškova izvan Sarajeva.

Gospođa Wenzel je naposljetku od Saveta Evrope dobila honorar za sastavljanje ovog izveštaja.

(b) Način putovanja

U Sarajevo i iz njega putovalo se avionom, i to letelicama UNHCR za prevoz hrane i trupa. Da bi se njima letelo trebalo je imati overenu UNPROFOR novinarsku propusnicu i pancirni prsluk. Prevoz unutar zemlje, do zgrade PTT u Sarajevu, obezbeđen je oklopnim vozilima UNPROFOR i UNICEF. I g. Shrimplin i gđa Wenzel su povremeno koristili taksi: gđa Wenzel je taksijem prešla "snajpersku aleju" (Bulevar Vojvode Putnika) koja se nalazi između Zemaljskog muzeja i hotela "Holiday Inn", ali je od muzeja do grada otišla pešice ulicom koja je paralelna sa "snajperskom alejom" jer se to smatralo bezbednijim.

U relevantne delove grada išlo se pešice. Pravilo je bilo da su se raskršća s kojih se mogao videti Trebević, gde su se nalazila snajperska gnezda, prelazila trčeći. Vladalo je uverenje da vas snajper ne pogađa ako trčite. Moglo bi se desiti da vas greškom pogodi dok trčite, gađajući nekog ispred vas, ali se to retko dešavalo. U nekim delovima grada su duž trotoara bili postavljeni veliki zakloni kako pešaci ne bi bili u vidokrugu snajpera. Snajperisti su

zapravo hteli da pokažu pešacima da mogu da ih pogode bilo kada, ali ponekad odluče da to ne učine. Za vreme dok su gđa Wenzel i g. Shrimplin bili u Sarajevu snajperima su gađani psi koji su išli ulicama s ljudima i cisterne kojima je na raznim mestima u gradu stanovništvu dostavljana voda.

(Tokom boravka u Sarajevu samo tokom kratkih perioda nije bilo snajperske vatre i nije se čulo granatiranje; u petak, 18. juna u podne nakratko je došlo do prekida vatre koji je trajao samo 32 minuta.)

U stvari, bilo je teže ući u Mostar nego u Sarajevo. U vreme kad je gđa Wenzel želela da poseti Mostar, od 5. do 8. juna, u gradu su trajale borbe i mada su autobusi na liniji Split-Mostar išli svih tih dana, vožnja njima se izbegavala. Gospođa Wenzel se priključila grupi odabranih predstavnika kulturnih organizacija iz Splita koji su bili pozvani da prisustvuju svečanosti u Širokom Brijegu, Hercegovina, u znak sećanja na "mučeništvo" koje je veliki broj franjevaca iz tog mesta pretrpeo u rukama partizana krajem Drugog svetskog rata. U međuvremenu je mostarski Odsek za zaštitu istorijskih spomenika stupio u kontakt sa splitskim Zavodom za zaštitu spomenika, saznao da se gđa Wenzel nalazi u Širokom Brijegu i tamo je pronašao. Mostarski Odsek joj je pronašao smeštaj u Međugorju, gde su njegovi predstavnici svakodnevno dolazili na razgovore s njom.

Dana 7. juna gđa Wenzel pozvana je u grad da vidi sedište Odseka i da se sastane sa Srećkom Vučinom, šefom kabineta vlade Zapadne Hercegovine. On je izjavio da je posvećen zaštiti spomenika i pružio uverenje da je Stari most u Mostaru i dalje na svom mestu, gđi Wenzel je dao dve knjige s posvetom i pozajmio joj pancirni prsluk, a članovima Zavoda dao novac za benzin da se gđa Wenzel sutradan preveze nazad do Splita. U blizini njegove kancelarije došlo je do pucnjave iz pešadijskog naoružanja i nije bilo moguće pregledati spomenike, mada je ta služba pružila detaljne podatke o nedavnim gubicima.

Dana 7. juna 1993. godine linija fronta navodno je prolazila blizu katoličke crkve koju je posetio g. Kaiser, oko 300-400 metara od kancelarije Srećka Vučine.

II. MOSTAR

(a) Ustanove koje se bave baštinom

Odsek za zaštitu spomenika je deo organa po imenu Javno preduzeće za obnovu i razvoj Mostara, od kojeg bi Odsek voleo da bude manje zavistan.

Javno preduzeće za obnovu i razvoj Mostara, prema rečima direktora Borislava Puljića, u celini je zaduženo za sledeće:

- a) gradsku infrastrukturu (komunalne službe)
- b) kontrolu urbanističkog razvoja
- c) zaštitu okoline
- d) zaštitu istorijskih objekata (gorepomenuti Odsek)

e) dodelu stambenih i drugih objekata pod kontrolom grada.

Službenici **Odseka za zaštitu istorijskih spomenika Mostara**: direktor Tihomir Rožić i istoričari umetnosti Ivanka Ribarević i Tanja Mićević išli su zajedno s gđom Wenzel. Te osobe nisu bile u mogućnosti da odlaze na područja zahvaćena ratom, kao ni da posećuju svoje porodice i prijatelje na levoj obali, pod kontrolom bosanskih (takozvanih muslimanskih) snaga koje su napadale HVO. Nekoliko drugih službenika Odseka odsečeni su na levoj obali, ali su živi i zdravi, kao i roditelji Tanje Mićević. Još dva službenika Odseka, koji su navodno Muslimani, nisu bili odsečeni na levoj obali i vide se na fotografiji zaposlenih u Odseku koju je snimila gđa Wenzel. Prisutan je bio i fotograf Ćiro Raič.

(b) Gubici u Mostaru i nova šteta, usled čega su odloženi objavljivanje knjige *Mostar Urbicid* i poseta dr Colina Kaisera decembra 1993. godine

Službenici Odseka izvinili su se što nisu mogli da popune formulare za evidentiranje štete koje im je dao g. Kaiser. Oni nisu mogli slobodno da se kreću i pobliže pregledaju te objekte a pišaće mašine su im u kvaru.

Primećena je izvesna nova šteta, nastala kao nastavak prethodne situacije, otežane jer nije stigla pomoć. Osnovne gradske službe, uključujući napajanje strujom, kanalizaciju i vodovod, još uvek su dobrim delom uništene. Desna obala ima vode koja se dobija iz izvesnog broja bunara i izvora na toj obali. Na levoj obali nema vode i ljudi moraju da je nabavljaju na udaljenim mestima. U nekim ustanovama sada rade telefoni; g. Kaiseru, koji je u Parizu, uspeali smo da telefoniramo iz kancelarije Odseka.

Stanje javnih objekata u suštini se nije promenilo. Nisu izvršene potrebne brze popravke. Ljudi su popravljali sopstvene kuće (što se moglo videti u svuda u Mostaru gde se moglo otići; na primer, zamenjen je veći deo slomljenih prozora, što je takođe bilo moguće zbog pristupa obali), ali niko ne obnavlja javne objekte od istorijskog značaja; oni čekaju da im se ukaže stručna pažnja. Dosad su kiša i atmosferske prilike ostavili traga na svemu.

Odsek je planirao da izvrši neke popravke Muzeja Hercegovine, starog mesdžida kod Starog mosta, ali je Muzej Hercegovine zauzela Islamska zajednica. U svakom slučaju, oštećenja Muzeja podrazumevaju i štetu koja je zbirci naneta tako što su je Srbi pokrali. Početkom rata je nestao veliki broj eksponata, uključujući oružje, deo nakita i zlatnike iz numizmatičke zbirke.

Arhiva je veoma oštećena jer je paus-papir bio izložen atmosferskim prilikama, te je moguće da je spasen veoma mali broj crteža gradskih objekata.

Spomenici koji su nedavno oštećeni označeni su na fotokopijama koje je snimio g. Kaiser, kao i na kopiji mape u knjizi *Mostar Urbicid*.

Ovde su pomenuti samo gubici koje su sa sigurnošću potvrdili službenici Odseka za zaštitu istorijskih spomenika u Mostaru:

A. Gubici od januara do juna: na području Bjelušine, Brankovca i Luke:

1. Stara pravoslavna crkva, srušena 14-15. januara;
2. Takozvana Ruska ambasada, zgrada ruskog konzulata iz austrijskog perioda, izgorela (objekti 1 i 2 nalaze se s jedne i druge strane nove pravoslavne crkve);
3. "Kraljeva kuća", star kuća u austrijskom stilu na levoj obali, Donja Mahala, uništena nakon odlaska g. Kaisera;
4. Kuća iz austrijskog perioda u ulici Maršala Tita;
5. Kuća iz austrijskog perioda na Lučkom mostu.

B. Gubici u maju: Ti gubici naneti su zapadno od nekadašnjeg istorijskog centra grada, u smeru kasnije formiranog centra grada, između područja zvanog Cernica i velikog "ronda", to jest, kružnog toka, na istoku. Radi se o sledećim objektima:

1. Kuća Mikačića: zgrada u *art nouveau* stilu, potpuno izgorela. Njene slike nema ni u knjizi *Mostar Urbicid*, ni među fotografijama g. Kaisera iz decembra 1992. godine;
2. Univerzitetska biblioteka. Knjige su prebačene u podrum, a gornji deo zgrade koristio je *Caritas*. Sveštenik iz *Caritasa* Ivan Vukčić je uhapšen.
3. Treća osnovna škola.

Iako su sužbenici Odseka potpuno sigurni u ove gubitke, do vremena sastavljanja ovog materijala mogli su da posete samo Univerzitetsku biblioteku.

(c) Nedavne aktivnosti tima Odseka za zaštitu istorijskih spomenika Mostara

Neznatne su. Kažu da su na početku imali puno energije. Ni sami ne znaju kako su uspeli da izdaju knjigu *Mostar Urbicid*. Sada je sve mnogo teže. Tihomirova žena i ćerka su na moru. Ivankini muž i ćerka su u Zagrebu. Cele noći je bilo pucnjave od koje nisu mogli da spavaju i iznurla ih je (gđi Wenzel su ljudi u Zadru isto govorili u vezi s pucnjavom).

Nedavno su se obratili fondaciji Aga Khan, ali nisu dobili nikakvu pomoć.

Šta je Mostar želeo da kaže Sarajevu: Mostar je želeo da kaže Sarajevu da je Odsek aktivan – oni sami smatraju se aktivnim, mada je to teže nego ranije usled velikog broja tehničkih problema. Sve međunarodne ustanove su obaveštene šta im se dogodilo i svima je poslata knjiga *Mostar Urbicid*. Sve knjige su izgubili u požaru i potrebne su im knjige za istraživački rad. Nadali su se da će dobiti knjige u zamenu za *Mostar Urbicid*, ali nisu uspeli da dobiju nijednu. Nadali su se da će nekako stupiti u kontakt sa paralelnim zavodima u Sarajevu i s njima razmeniti materijal.

Za kakve konkretne projekte su Mostaru potrebna finansijska sredstva:

(i) **Želeli bi da izdaju nastavak knjige *Mostar Urbicid* koji bi obuhvatao nova oštećenja, ako i nove vrste spomenika, kao što su stećci.** Planirali su tiraž od oko 3.000 primeraka, kao i za prethodnu knjigu, što predstavlja oko 60.000 štampanih stranica.

(ii) **Ostali su bez foto-laboratorije**, pošto je laboratorija Ćire Raića izgorela. Nemaju ni foto-materijala, a celokupna arhiva s kontakt-kopijama za čitavu Hercegovinu je izgorela. Međutim, još uvek imaju negative – oko 100.000 negativa za Hercegovinu, po brojevima pohranjene u kutijama. **Potreban im je novac da ponovo odštampaju sve Ćirove fotografije.** Tako bi se sačuvao deo dokumentacije i Hercegovini.

Napomena: U Sarajevu je procenjeno da je sačuvana kompletna zbirka Gojka Sikimića, fotografa iz Umjetničke galerije, koji je snimio ogromnu količinu fotografija kulturne baštine širom Bosne. On je u penziji, ali se postarao da njegov naslednik u Galeriji ima pravo da ih po potrebi ponovo odštampa. Te fotografije je nažalost snimio u privatnoj režiji i verovatno ih i dalje prodaje po visokoj ceni. Međutim, sačuvani su negativni.

(iii) **Treba kupiti ili dobiti publikacije i knjige.** Kao što je gore rečeno, izgorela je cela biblioteka. Želeli bi sve što je vezano za ratnu situaciju, naročito ono što je objavljeno u Sarajevu.

(iv) **Potrebna im je prihvatna kancelarija izvan ratne zone u kojoj bi mogli da primaju pošiljke.** Oni predlažu Međugorje, koje je blizu i u koje stiže pošta.

Zapažanje: Tim je **veoma** želeo da stupi u kontakt s kolegama iz Sarajeva, ali su verovali u užasne propagandne priče o Muslimanima i svi su govorili da ne očekuju da će išta dobiti od Sarajeva, koje je oduvek želelo da bude u centru. Plan Muslimana je bio da iz Mostara isteraju sve Hrvate, pa su unapred odštampali jedan broj *Oslobođenja* (što je otkrio HVO) u kojem je pisalo da su bosanski Muslimani time “oslobodili” Mostar. Ljudi u Sarajevu su se od sveg srca smejali kad su za to čuli, ali je Tihomir Rozić bio duboko uveren da je to tačno. Sarajevo se, s druge strane, osećalo ugroženim zbog ideje da se u Međugorju formira prihvatna kancelarija koja bi se na bilo koji način ticala bosanske kulture.

(d) Drugi gubici u Hercegovini

Srednjovekovna groblja i nadgrobni spomenici koje je pregledao Ćiro Raić i koji su još uvek netaknuti: **Jezero, područje Konjica** (nadgrobni spomenici su nakon izgradnje hidrocentrale premešteni na novu lokaciju). **Boljuni, Hrasno** (nadgrobni spomenici us obrasli rastinjem, što doprinosi njihovom očuvanju), **Glumina, Hrasno**. Oštećeni nadgrobni spomenici: **Trebimlja, Popovo Polje**, pored crkvice koja je sada srušena sa zemljom. To se može dovesti u vezu s razaranjem u Konavlima, jer se ta crkva nalazi na pola puta od Popovog Polja do obale. Prema njegovim tvrdnjama, ti nadgrobni spomenici uništeni su granatama. U poređenju s drugim pomenutim lokacijama, u Trebimlji je veoma mali broj spomenika s figurativnom dekoracijom.

Ćiro Raič je izjavio da je **nekropola Radimlja u Stocu** još uvek neoštećena, ali Vlado Palameta (koji je nekad živio u Stocu, a sada u Međugorju i živo je zainteresovan za srednjovekovne stećke) tvrdi da nije tako. On je rekao je tamo sve u redu, osim što je na velikom nadgrobnom spomeniku iz XV veka u obliku velikog krsta koji prikazuje čoveka s podignutom predimenzioniranom desnom rukom, lice uništeno mecima.

III. SARAJEVO

(a) Kulturne i naučne institucije u Sarajevu

1. VLADINI ORGANI (BiH)

Ministarstvo spoljnih poslova:

Jasmina Pašalić, ministar

Hasan Dervišbegović, ministar (bivši ambasador u Kuvajtu)

Husein Panjata, ministar (za odnose s UNESCO)

Zavod za urbanizam

Mustafa Dizdarević, ministar za arhitekturu, prostorno planiranje, urbanistički razvoj i nasleđe

Amra Hadži Muhamedović, zamenik ministra

Mustafa Dizdarević je verovatno najpoznatiji kao vođa akcije projektovanja i izgradnje stambenih objekata u Sarajevu i okolini pre i posle Olimpijskih igara, tokom kojih je sazeo više od 1.000 stanova. Njegov zavod je zadužen za urbanistički razvoj širom Bosne i Hercegovine.

Njegove napomene: teško mu je da gleda razaranje zidane baštine Bosne. Čini mu se da je uništeno skoro 75% ukupne baštine u zemlji i nema sumnje da je to konkretno razaranje baštine jedan od vidova genocida.

Sarajevske ustanove su od početka srpske agresije u Bosni počele da sastavljaju spiskove nanete štete, ali su zbog nedostatka informacija o okupiranim teritorijama imale velike teškoće da tačno ocene izveštaje o šteti. Sarajevo traži da se u Bosnu pošalje specijalna misija UNESCO za Bosnu koja će biti trajnog karaktera i imati sledeće zadatke:

- (1) da dođe do pouzdanih podataka s okupiranih područja;
- (2) da pomogne da se sačuva ono što je preostalo, naročito u Sarajevu;
- (3) da pomogne bosanskim stručnjacima da prošire svoja stručna znanja tako što će dobijati tehničke savete iz inostranstva.

2. SKUPŠTINA GRADA SARAJEVA

Profesor Muhamed Kreševljaković, gradonačelnik Sarajeva i predsjednik Skupštine grada

Gradonačelnik je veoma zainteresovan za kulturu i sudbinu spomenika. On raspolaže informacijama o skrovištima u kojima je pohranjena pokretna baština.

3. ZAVODI ZA ZAŠTITU SPOMENIKA

Federalni zavod za zaštitu spomenika

dr Sejdalija Mustafić, direktor

Mevlida Serdaravić, sekretar

Ferhad Mulabegović, arhitekta i konzervator

Gospođa Wenzel posetila je Zavod 15. juna 1993. godine. Sva dokumentacija je bezbedna. Postoji kompjuterizovani spisak glavnih spomenika u BiH čija se oštećenja mogu proveriti (trenutno spisak ne može da se odštampa jer nema struje ili mastila za štampač).

Zavod je veoma zabrinut zbog vesti o Mostaru, pošto Mostar spada u njihovu nadležnost. Hteli su da znaju koja količina mostarske dokumentacije za celu Hercegovinu je nestala, pošto bi deo mogli da nadoknade. Oni takođe prate situaciju u vezi sa uništenim spomenicima u Mostaru i gđa Wenzel im je pružila neke nove informacije.

Gradski zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa

Sarajevo:

Dženana Gološ, direktor

Snežana Mustapčić, istoričar umetnosti i arheolog

Dokumentacija je bezbedna, ali je većina zaposlenih otišla. Zapravo je u delu Sarajeva pod srpskom kontrolom ostalo veoma malo istoričara umetnosti i arheologa; većina je otišla a ostali žive na Grbavici, koja je pod srpskom kontrolom i ne mogu da pređu na stranu koju drže bosanske vlasti, drugi su i dalje u Sarajevu, ali su nedavno penzionisani i izbegavaju da ponude pomoć.

4. USTANOVE KOJE SE BAVE ISTORIJOM UMETNOSTI I ARHEOLOGIJOM

Umjetnička galerija:

Vefik Hadžismailović, direktor

Azra Begić, kustos

Nermina Zildžo, kustos

Na zgradi su slomljeni prozori, ali je u osnovi u dobrom stanju. Umetnička dela (mahom savremena) su spakovana i pohranjena u podrumu.

U nizu izložbi koje je Galerija organizovala tokom rata bila je i izložba naslovljena "Ranjene slike", na kojoj su u jednoj oštećenoj crkvi bile izložene oštećene slike i dela jevrejskih slikara iz XX veka.

Akademija likovnih umetnosti:

dr Muhamed Karamehmedović, profesor istorije umetnosti

Zemaljski muzej:

dr Rizo Sijarić, direktor (prirodoslovlje)

Lidija Žeravica Fekeža, arheolog

Esad Vošković i Jasminka Šišić, konzervatorska laboratorija

Pokretni eksponati iz muzeja (uključujući Hagadu španskih Jevreja iz XIV veka) je prof. Imamović pohranio na bezbednom, ali su rimski kameni spomenici u lapidarijumu u dvorištu i unutar zgrade ostali nezaštićeni.

Iz muzeja je otišlo sedamdeset zaposlenih. Preostalo tehničko osoblje nije znalo koji materijal da upotrebi za zaštitu nezaštićenih eksponata: gđa Wenzel je predložila da se od zavesa naprave vreće s peskom. To je još jedan dokaz da je Sarajevu potrebna inostrana tehnička pomoć. Javnost pokazuje veoma malo interesa za ogromne tehničke probleme s kojima je suočen muzej. Gospođi Wenzel je rečeno da je od početka rata ona prvi strani stručnjak koji se interesovao za sudbinu muzeja.

5. KULTURNA UDRUŽENJA (iz predratnog perioda)

Kulturno društvo Muslimana Preporod

prof. dr Enes Duraković, predsednik

Muharun Hasanbegović, generalni sekretar

Enes Pelidija, predsednik Upravnog odbora

Munib Maglajlić, direktor Zavoda za književnost pri Centru za bosansko-muslimanske studije (KDM Preporod)

Ostali članovi: prof. dr Enver Imamović (istoričar umetnosti i arheolog), Azra Begić (istoričar umetnosti), prof. dr Muharem Nezirović (lingvista i hebraista), Alija Isaković (pisac i filolog), Muhidin Palesić.

Članovi društva su želeli da potvrde da oni jesu Muslimani, ali da se u suštini osećaju Evropejcima i da su duhovno manje skloni islamskim zemljama nego, recimo, Austriji.

Jedna od inicijativa, predložena tokom posete gde Wenzel, jeste da Preporod bude posrednik između mostarskog zavoda za zaštitu spomenika i srodnih muslimanskih organizacija s kojima taj Zavod ima problema. Mostarski Muslimani se osećaju odgovornim za džamije u Mostaru i žele da ih obnove kako oni žele, bez uplitanja tehnički superiornog Zavoda. Zavod je želeo da uspostavi saradnju s tim Muslimanima, ali oni to nisu dozvolili. Preporod ima puno razumevanje za stav zavoda i smatra da bi mogao da utiče na organizacije mostarskih Muslimana.

Hrvatsko kulturno društvo napredak

prof. dr Franjo Topić, predsednik

La Benevolencia smeštena u Jevrejskoj opštini Sarajevo:

Jakica Finci, predsednik

David Kamhi, potpredsednik

Tokom rata, 1992. godine, jevrejska organizacija organizovala je festival "Sefarad 92" u znak obeležavanja 500-godišnjice progona Jevreja iz Španije, kako bi pokazala da se mešovita muslimansko-hrvatsko-srpska kultura u Sarajevu zasniva na zlatnom periodu španske kulture. Jevrejsku kulturu u Sarajevu smatraju jednom od prvih veza između Bosne i Evrope.

U Staroj sinagogi iz XVI veka smešten je muzej čija konstrukcija u junu 1993. godine nije bila oštećena.

6. KULTURNE ORGANIZACIJE (od 1992. nadalje)

Asocijacija za interkulturene aktivnosti i spašavanje nasleđa Republike BiH – AIASN:

Mevlida Serdarević, predsednik

Edina Vlasić, sekretar

Osnivači: Azra Begić, Snežana Mutapčić, Enver Imamović i Nihad Čengić

Rad grupe počeo je organizovanjem pakovanja i pohranjivanja pokretnih spomenika od kulturnog značaja i prikupljanjem informacija o šteti nanetoj nepokretnim spomenicima u meri u kojoj su okolnosti to dopuštale.

U dopisu od 30. marta 1993. godine predsednik je naveo da je sačuvano sledeće:

- (1) Sarajevska Hagada i drugi pokretni eksponati iz Zemaljskog muzeja;
- (2) filmska i kinematografska građa vezana za proizvodnju filmova u BiH, odneta iz studija u Jagomiru dan pre srpske okupacije;
- (3) neke knjige koje nisu izgorele u požaru u biblioteci Orijentalnog instituta, gde je većina izgubljena;
- (4) rukopisi i knjige iz Gazi Husrev-begove biblioteke (ukupan fond);
- (5) najvažniji materijal i periodika iz Narodne i Univerzitetske biblioteke pre nego što je Vijećnica izgorela;
- (6) pokretne dragocenosti iz Hadži-Sinanove tekije;
- (7) slike iz Mitropolije Srpske pravoslavne crkve;
- (8) eksponati iz Gradskog muzeja i Despića kuće;
- (9) dokumentacija iz Državnog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, kao i iz niza drugih, manje poznatih biblioteka i zbirki.

U avgustu 1992. godine ova grupa počela je sve više da se bavi dokumentovanjem: (a) inventarom onoga što je sačuvano i mesta gde je pohranjeno; (b) dokumentovanjem štete i okolnostima oštećenja; (c) dokumentovanjem onoga što je opljačkano; (d) dokumentovanjem saznanja o spomenicima koji su nestali pre rata; i (e) procenom vrednosti i pravom prirodom onoga što je nepovratno izgubljeno.

AIASN je, uprkos tome što je to jedno nezavisno i nepolitičko udruženje građana Sarajeva, predložio da se informacije do kojih je došao upotrebe za informisanje javnosti, kako u Bosni, tako i u inostranstvu, kad god je moguće putem štampe, o situaciji u Bosni u vezi s napadima na kulturnu baštinu. Stoga je bilo potrebno napraviti studiju o stavci (d) gore kako bi se svetska pažnja skrenula na činjenicu da je napad na BiH bio planiran dosta unapred: prebacivanje iz Sarajeva u Beograd najvrednijih knjiga iz biblioteke Jugoslovenske narodne armije počelo je još 1988. godine. Otađ su razni pojedinci iz sarajevskih ustanova, biblioteka i muzeja, uključujući neke koji su bili odgovorni za čuvanje kulturne baštine, javno iznosili iz Bosne predmete od vrednosti, naročito one vezane za pravoslavnu crkvu.

Pošto je uništavanje nepokretnih spomenika dostiglo ogromne razmere, AIASN je počeo da povezuje svoj rad s radom Državne komisije za ratne zločine (vidi dalje u tekstu).

Državna komisija za ratne zločine:

Stepan Kljujić, predsednik

Zvonimir Topić, potpredsednik

Mirsad Tokača, sekretar

Ova organizacija proučava izjave očevidaca o povredama i šteti koje su pretrpeli Muslimani. Nešto informacija dobija od druga dva srodna tela: **Centra za prikupljanje podataka o stradanju Muslimana** iz Zenice (direktor Ragib Hadić) i slične organizacije iz Tuzle (direktor Rifat Kadić).

Međutim, te informacije na terenu treba da potvrde međunarodni stručnjaci kvalifikovani da procenjuju štetu.

Muslimanski akademski klub (MAK) "Bosanka"

Azra Begić, predsednik

Hamiseta Ibrišević, potpredsednik

Jasna Bakšić-Muftić, sekretar

Direktori: Mevlida Serdarević, Nermina Kurspahić (urednik književnog časopisa *Odjek*), Jasmina Musabegović (urednik u izdavačkoj kući *Svjetlost*)

Članovi: Emira Dragulj-Idrizović (arhitekta), Abasa Begić (sudija), Edina Vlasić, Tanja Najdhart (arhitekta), Snežana Mutapčić (istoričar umetnosti)

Ova organizacija je nastala tokom razgovora žena na ulici, koje su sebe nazvale makovima kraj puta. Najpre je postojala tendencija da se silovanje Muslimanki opiše kao "kontaminacija". Organizacija je osnovana s ciljem da se Muslimanke u sopstvenim očima uzdignu iznad takvog pristupa. Rat je vođen protiv kulture, a Muslimanka se smatra nosiocem kulture – riznicom bosanske tradicije – koja je stoga bila napadnuta. Među članicama su žene koje su aktivne u mnogobrojnim profesijama, naročito u sredstvima javnog informisanja, umetnosti i nauci.

Fond otvoreno društvo Soroš Bosna:

prof. dr Zdravko Grebo, izvršni direktor

Azra Begić, predsednik saveta direktora

Fond je osnovan početkom 1993. godine, kao ogranak Fondacije Soroš za Istočnu Evropu i bavio se mahom dostavljanjem humanitarne pomoći. Međutim, njegov zadatak nije usko definisan i on može da finansira razne poduhvate za koje utvrdi da su za opšte dobro u Bosni. U njegove interese može da spada i obezbeđivanje sredstava za kulturnu baštinu, mada se trenutno prvenstveno zanima za političke studije i izvođačke umetnosti.

7. UNIVERZITET

prof. dr Enes Duraković (filozofija)

dr Hamiseta Ibrišević (stomatologija)

prof. dr Enver Imamović (rimski i srednjovekovna arheologija)

prof. dr Muhamed Nezirović (filozofija, hebraizam)

8. DRUGO

Komisija za obnovu islamskih zajednica u Bosni:

Muharun Hasanbegović, član

Institut za istoriju:

Enes Pelidija

Muhidin Pelesić

Narodno pozorište, Sarajevo:

Alija Isaković, direktor

Udruženje bibliotekara BiH:

Edina Vlasić, predsjednik

(b) Dodatna napomena o kulturnim dobrima u Sarajevu

Muzej Srpske pravoslavne crkve (Ulica Maršala Tita)

Grada iz muzeja prebačena je u Beograd. Međutim, ništa od istorijskih dragocenosti iz same zgrade crkve nije zaštićeno ni sklonjeno – u junu 1993. godine gđa Wenzel je zapazila da se u njoj i dalje nalaze ikone iz XVII veka i stari ikonostas, svećnjaci od kovanog gvožđa iz XV i XVI veka i veliki broj starih duboreza. Projektil je probio krov crkve (koji je potom popravljen) i još jedan zid u dvorištu. Granate su ispaljene iz istog smera kao one koje su pogodile obližnje muslimansko teološko semenište.

Za dodatne informacije o situaciji u Sarajevu u junu 1993. godine vidi zaseban izveštaj g. Rogera Shrimplina.

IV. Diskusije, uključujući reakcije na predloge dr Kaisera (vidi Dok. 6869).

(a) 6. jun 1993. godine: sastanak u Međugorju s timom iz Mostara: Tihomir Rozić, Ivanka Ribarević i Tanja Mićević.

Što se tiče predloga da mandat mirovnih snaga UN uključi zaštitu kulturne baštine, Tihomir Rozić je preporučio da njihovi stručnjaci idu s vojnim grupama u istočnu Bosnu; te grupe bi mogle da savetuju jedna drugu.

Što se tiče **razmene stručnjaka**, Tihomir Rozić smatra da treba podsticati slobodnu cirkulaciju svih zainteresovanih za kulturu unutar teritorija svih zaraćenih strana. Srbe treba pozvati da pregledaju stanje pravoslavnih spomenika u Hercegovini, kao i da ljudi poput njega mogu da procene stanje muslimanskih spomenika u istočnoj Bosni. On sam je student sarajevskog arhitekta Nedžata Kurte, i veoma ga zanima šta se zaista zbiva s islamskim i drugim spomenicima u istočnoj Bosni.

Drugi predlozi su prihvaćeni, ali su izneta dodatna zapažanja:

Zajedno s stalim spomenicima kulture treba proučavati i etnografsko stvaralaštvo. Ivanka Ribarević je zabrinuta za zanatlije u određenim ugroženim područjima koji izrađuju predmete specijalne namene, kao što su očigledno čuvene stolačke bisage i bisagdžije.

Mostaru je potrebna pomoć iz neposredne okoline, na primer Splita i drugih centara u Dalmaciji koji bi Mostaru mogli da pomognu po pitanju konzervacije i nabavke novih knjiga. Joško Belamarić iz splitskog Zavoda za zaštitu spomenika rekao je da ne želi da prekorači granice nadležnosti između država time što bi Split, koji je u Hrvatskoj, pomagao Mostaru, koji je u Bosni. Međutim, on je bio voljan da više učini za Mostar i ponudio je da se splitski Zavod upotrebi kao prihvatni centar za knjige koje će se prikupljati za Mostar i drugi materijal o kojem će biti dogovoreno.

Tihomir Rozić je ukazao da je potrebno uspostaviti informativni lanac između svih kulturnih organa širom Bosne, pa čak i šire, na susednim područjima. Na svim područjima su ljudi željni informacija o tome šta se na drugim ratnim područjima dešava s njima bliskom kulturom.

Postoji potreba za decentralizovanim centrom za Bosnu izvan ratne zone. Veze u Bosni jednostavno ne rade. Možemo li sada računati na Sarajevo kao centar? Tihomir je želio da se centar privremeno formira u Međugorju, dok ne prestane opsada Sarajeva. U Međugorju se lako može naći kancelarijski prostor u kojem se mogu instalirati telefaks mašine. U Međugorju se nalazi UNPROFOR, a hodočašća obezbeđuju stalne mogućnosti transporta.

Na to pitanje je kasnije odgovorila Mevlida Serdarević iz sarajevskog Zavoda za zaštitu spomenika, koja je rekla da postoji centar izvan ratne zone, i to u Londonu.

Ivanka Ribarević je snažno zastupala stanovište da članovi tog lanca treba da pripadaju nekoj organizaciji koja će ih primereno plaćati. Niko od njih iz Mostara već mesecima nije dobio platu; želja da se posao dobro obavi ponovo se mora dovesti u vezu s tim da ljudi rade onoliko koliko im treba za život.

“Mostar Urbicid” je finansiralo udruženje Hercegovaca “Herceg Stjepan” iz Zagreba. Možda bi takve organizacije mogle da učestvuju u isplati dnevnih troškova kulturnih projekata.

Što se tiče lanca kulturnog informisanja, novac se mora slati i u manje centre, a ne samo u centralna područja kontrole. I tom prilikom je izražena ogorčenost na račun Sarajeva koje je neaktivno i verovatno želi da se domogne vlasti i finansijskih sredstava za veće područje nego što može da kontroliše s obzirom na opsadu u kojoj se nalazi.

Tačno je da veliki broj ljudi (mada ne svi) iz Sarajeva smatra da bi trebalo da imaju centralnu vlast nad ostalim delovima Bosne, mada trenutno očito nisu u kontaktu.

Zabrinutost za muslimanske grupe i potreba za arbitražom između tih grupa i Zavoda. To pitanje je pomenuto u Kaiserovom izveštaju i ponovo je pokrenuto. Postoji bojazan da obnova bude prenagljena ili neadekvatna. Međutim, neadekvatna obnova se mahom toleriše kad je reč o privatnim stambenim objektima. Igor Fisković, koji je sada u Dubrovniku, pomenuo je tokom boravka u Splitu kako je primetio da veličina prozorskih ramova s ugrađenim staklima koji se na područje Dubrovnika donose iz Slovenije, ne odgovaraju prozorskim otvorima na tradicionalnim primorskim kućama, tako da ljudi u primorju moraju da proširuju otvore kako bi ugradili nove prozore.

(b) 16. jun 1993. godine: sastanak s Muslimanskim kulturnim društvom "Preporod" u Sarajevu

Članovi "Preporoda" su se jednoglasno složili da po potrebi posreduju, jer u potpunosti saosećaju s mostarskim Zavodom i smatraju da bi svakako mogli da utiču na lokalne islamske grupe u Mostaru i da, ako bude potrebno, pozovu Reisa, verskog poglavara bosanskih Muslimana, da smiri stvar po tom pitanju. Reis je zapravo pun saosećanja i zainteresovan za kulturu.

(c) 8. jun 1993. godine: sastanak u Splitu

Dana 8. juna 1993. godine tim iz Mostara odvezao je gđu Wenzel u Split, gde je o tim pitanjima trebalo da održi konferenciju sa Joškom Belamarićem, direktorom Zavoda za zaštitu istorijskih spomenika Splitske župe.

U vezi s Kaiserovim predlozima Belamarić je rekao sledeće: "Moramo da imamo ljude zadužene za kulturu, koji će ići s UNPROFOR. Nemamo pojma šta se dešava na srpskoj teritoriji koja se graniči s Dalmacijom – na primer, u Kninu i Biskuplju. U Kninu se gradi aerodrom u dolini koja je veoma interesantna s arheološkog stanovišta. Tamo nema arheologa koji bi ispitali tu dolinu, što bi moralo da se učini kad je reč o takvom poduhvatu."

"Ne znamo ništa o Jajcu. Trebalo bi poslati međunarodnu grupu da ispita stanje u Jajcu; radi se o mešavini rimskih, srednjovekovnih i islamskih spomenika različitih datuma, koji su od izuzetnog značaja. Nažalost, u Hrvatskoj se govori samo o sudbini hrvatskih spomenika. O sudbini spomenika u Kninu, koji drže Srbi, čuje se samo slučajno. Splitski Zavod je tamo nakon zemljotresa obnovio srednjovekovnu crkvu sv. Ante. Ona je sada potpuno uništena, a parcela na kojoj se nalazila navodno je asfaltirana i pretvorena u pijacu. Niko nije otišao da vidi šta se zapravo dogodilo."

UNPROFOR u okviru svojih snaga mora da ima specijaliste koji bi mogli da odu na ta mesta i izveste o tome šta se radi i šta je učinjeno. U Splitu su u jednom trenutku pokušali da UNPROFOR daju spisak šta sve treba pregledati. UNPROFOR bi trebalo zadužiti da pregleda spomenike sa spiska koji dobije. Međutim, oni nisu hteli da preuzmu odgovornost.

(d) 17. juna 1993. godine: kulturna udruženja u Sarajevu

Kaiserovi predlozi dalje su razmatrani 17. juna u Sarajevu, na sastanku izvesnog broja odabranih članova mnogobrojnih kulturnih udruženja u Sarajevu. Izveštaj i preporuke koji su predati direktoru Državnog zavoda za zaštitu spomenika Sejdaliji Mustafiću, prevela je Azra Begić, kustos Umjetničke galerije u Sarajevu i direktor upravnog odbora fondacije Soroš za Bosnu.

Okupljeni su podržali sve predloge iz Kaiserovog izveštaja, ali su želeli da dodaju da negde treba istaći da razaranje **nije** posledica ovog rata već njegov **cilj**, tokom kojeg su i kultura (spomenici) i nosioci i naslednici kulture (žene, koje moraju biti nekakva vrsta biblioteke, učeći decu o kulturi u kojoj žive, i deca) bili meta uništavanja.

Ne treba praviti razliku između humanitarnih i kulturnih zločina, a humanitarna pomoć mora da ima još jedan aspekt, a to je pomoć u vezi sa spomenicima. Najdirektnije, treba uzeti u razmatranje ponovnu izgradnju istorijskih stambenih celina, kao što su mahale.

Sejdalija Mustafić je preklinjao da Savet Evrope upotrebi sav raspoloživi uticaj na generalnog direktora UNESCO kako bi se poništili ili ponovno razmotrili zaključci sa sastanka UNESCO, na kojem su oni (Boutros Ghali) rekli da nema odgovarajućih uslova za posetu direktora UNESCO Sarajevu. Potrebno je da dođe neko kao što je generalni direktor UNESCO ili neki istaknuti predstavnik. Želeli bi da se u Sarajevu oformi mala ćelija UNESCO koja će se baviti gubicima širom Bosne.

(e) Sastanak sa zamenikom ministra za arhitekturu i urbanizam, Sarajevo

I g. Shrimplin i gđa Wenzel prisustvovali su sastanku stručnjaka za kulturu u kancelariji zamenika ministra za arhitekturu, prostorno planiranje, urbanizam i nasleđe **Mustafe Dizdarevića**, koji je u srećnija vremena bio lično zadužen za projektovanje više od 11.000 stanova u Sarajevu. Diskusiju o budućnosti sarajevske kulture predvodili su ministar i gđa Mevlida Serdarević iz Udruženja za interkulture aktivnosti i spasavanje kulturne baštine Bosne i Hercegovine (organa koji funkcioniše paralelno s aktivnostima BHHR u Londonu).

Ministar je ponovo uputio, sada već ustaljeni, **apel da se u Sarajevo pošalje stalna stručna misija** – specijalna misija UNESCO – koja bi se konkretno bavila istorijskim spomenicima i savetovala lokalne arhitekte i konzervatore šta da učine i gde da potraže dodatnu potrebnu pomoć. On je tvrdio da Sarajevo još ne raspolaže tačnim podacima, ali da se veruje da je 90% tih spomenika uništeno ili teško oštećeno. Strani stručnjaci bi sada trebalo da otpočnu proučavanje gubitaka, kako bi ti spomenici mogli valjano da se stabilizuju dok ne bude moguća njihova obnova. Njegov je utisak da Sarajevu nisu zaista potrebni strani stručnjaci po pitanju objekata koji nisu kulturni; sarajevske arhitekte mogu i same da učine on što je potrebno drugim vrstama objekata.

Nažalost, skoro je nemoguće da Sarajlije na ovo skrenu pažnju svetske javnosti kao na jednu od svojih osnovnih potreba. Što bi se reklo, “jedan arhitekta manje ili više na ulicama Sarajeva nije vredan medijske pažnje”.

Postavljeno je i uobičajeno neprijatno pitanje, ovog puta upućeno Rogeru Shrimplinu: “Zašto niko ništa ne učini?”

Gospodin Shrimplin je odgovorio sledeće:

“1. **Troškovi.** UNHCR zna koliko miliona dolara košta održavanje života u Sarajevu. Ti troškovi bili bi još veći ukoliko bi se pokrenula dodatna nastojanja da se kulturnoj baštini u Sarajevu pruži konkretnija pomoć.

2. **Velika količina ljudstva.** Opšte je mišljenje da bi bilo potrebno više vojnika UN nego što je iko spreman da obezbedi.

3. **Veći deo Evrope ne uviđa intenzitet mržnje koja ovde vlada.** Ljudi obično zbog toga ustuknu. Povremeno dođe do izražaja divlja, drevna mržnja između Irske i Engleske, ili među Baskijcima na jugu Francuske. Ali ovakav stepen žestine ne možemo da razumemo.”

Ministar Mustafa Dizdarević je na to rekao sledeće: “Mi vidimo da postoji opšte uverenje da su svi loši. Svet nekako nije u stanju da razume – možda zbog pogrešno usmerenih članaka – da se radi o uništavanju jednog konkretnog naroda. Čak i da jeste tako, ovde je broj Muslimana toliki – možda oko dva i po miliona – da se ne mogu svi poubijati. Ali, čak i da pretpostavimo da Muslimani prežive, veoma je teško prihvatiti da se u srcu Evrope događaju sve ružne stvari koje se ovde događaju. Uništavanje naše baštine – što je deo genocida – jeste uništavanje baštine u srcu Evrope. A Bosna, kao evropska država, na čijoj se tradiciji temelji naša muslimanska baština, starija je nego Hrvatska ili Srbija.

Hitno su nam potrebni sledeći vidovi pomoći:

- 1) informacije s okupiranih područja;
- 2) pomoć stručnjaka kako bi se spasilo ono što je ostalo;
- 3) pomoć stranih stručnjaka našim stručnjacima. Kod nas već postoje grupe ljudi organizovane kako bi se zaštitila baština, ali su im potrebni dodatni stručnjaci i tehnička pomoć.”

(f) Završna zapažanja Rogera Shrimplina

Dana 27. juna Roger Shrimplin je izneo još neka dodatna zapažanja zasnovana na gorepomenutim sastancima i drugim sastancima vezanim za arhitekturu kojima on jeste, a gđa Wenzel nije prisustvovala:

“Potrebno je prisustvo UNESCO u Bosni – kao prvo, radi istinskog pružanja pomoći u zaštiti spomenika i, kao drugo, radi nadzora nad trošenjem novca. Jer, novca će biti.

Kao treće – što je veoma bitno – ogorčenost Bosne zbog toga što ostatak sveta nije zainteresovan za ono što je snašlo njihove uništene spomenike zaista je velika i dobija i na veličini i snazi. Ako međunarodna tela odmah nešto ne učine kako bi pokazala da ozbiljno shvataju tu ogorčenost, ta međunarodna tela mogla bi biti suočena s kaznom. Po **našem** mišljenju, prioritet su **ljudi** koji stradaju, bez obzira na spomenike. Ali to nije i **njihovo** mišljenje. **Oni** totalno razaranje svojih spomenika uzimaju veoma ozbiljno. Vreme je da ozbiljno shvatimo njihov stav o onome što se događa s njihovom kulturnom baštinom.”

POSTSCRIPT

Smatramo da je to što Bosanci sebe smatraju Evropljanima, bilo da su Muslimani ili Hrišćani, od primarnog interesa za međunarodnu zajednicu. Na sastanku organizacije bosanskih Muslimana "Preporod" rečeno je da, ako bi zamenu za domovinu morali da biraju između država pod čijom su vlasti ranije bili, opredelili bi se za Austriju a ne za Tursku. Složili su se da je Austrougarska vladavina iz njih izbrisala osećaj da kao narod pripadaju Orijentu. Evropska, kao i hrvatska i srpska štampa, nastoje da ih prikažu kao orijentalne Muslimane, navodno zbog toga što bi to bio ubedljiv razlog za njihovo uklanjanje sa evropske scene. Međutim, malo ih je koji bi umeli da se ponašaju "orijentalno" na način koji se od njih izgleda očekuje.

Zapadna štampa je sklona da prikazuje bosanske seljake kako pate odeveni u narodne nošnje, uplakani pokraj grobnica. Stanovnike evropskog grada Sarajeva pak štampa rado prikazuje na samrti, mrtve ili na velikim mukama, kao odabrane žrtve gladijatorskih borbi, a ne kao dobro odevene Evropljane koji se bave opsežnim spektrom kulturnih aktivnosti (koji takođe nose vodu za svoje potrebe), što je prizor koji se viđa na svim sarajevskim ulicama. Mrtvi građani Sarajeva, ili oni na umoru lakše se mogu svrstati u Orijent.

Baš kao što je Sarajevo još uvek jedan živ evropski grad, čiji građani u najvećem broju uspešno preživljavaju nametnutu apokalipsu, preživljavaju je i sarajevski spomenici u gradskom jezgru. Mada su često oštećeni i potrebna im je pažnja, većina glavnih spomenika u Sarajevu i dalje je zadržala osnovne karakteristike ranijeg izgleda, **nisu** svi sravnjeni tako da izgledaju kao Mesečeva površina (mada pojedine zgrade na obodu starog dela grada imaju ta obeležja).

Naravno, neki spomenici su ostali u dosta dobrom stanju i iskušavaju sreću. Među njima su sačuvani objekti oko Zemaljskog muzeja i u njemu, zgradi iz austrijskog perioda koja stoji na liniji fronta i svakodnevno je izložena granatama i hicima iz pušaka. Svi kameni spomenici iz tog muzeja, pohranjeni u samoj zgradi i izvan nje, još uvek su tu, potpuno nezaštićeni, i zasad su većim delom u veoma dobrom stanju. Oni nisu zaštićeni jer je sedamdeset zaposlenih napustilo muzej, a od petoro koji su ostali niko nije obučen da valjano izvrši takvu zaštitu. Radi se o preko potrebnoj tehničkoj pomoći koja spada u nadležnost UNESCO.

C. NAPOMENA O RATNOJ ŠTETI U ZADRU

dr Marian Wenzel

1. Zvanični organ zadužen za spomenike

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Pave Čingrije 3, 57000 Zadar:

Miljenko Domjan, direktor

Pavuša Vežić, konzervator

2. Šteta koju je grad Zadar pretrpeo 1992. i 1993. godine.

(prema opisu profesora Ive Petriciolija, historičara i historičara umetnosti s Univerziteta u Zadru, tokom telefonskog razgovora iz Zadra 21. juna 1993. godine)

Kula (Bablja kula ili Bovo d'Antono), deo srednjovekovnog gradskog utvrđenja, pogođena je početkom rata kad je bombardovanje grada dostiglo vrhunac. Kula je sada obnovljena.

Crkva svetog Šimuna pogođena je dvema granatama, ali nije teže oštećena.

Katedrala svete Stošije, XIII-rani XIV vek, pretrpela je snažan udar granate velike razorne moći, čime je teško oštećena freska sv. Donata iz 1300. godine, koja je otkrivena tek 1986. godine. Ostali su samo oči, nos i usta.

Arheološki muzej je pogođen, ali je sada obnovljen.

Crkva svetog Krševana, posvećena 1175. godine, romanska građevina sa slepim arkadama na spoljnoj strani srednje apside, pogođena je granatom sa severne strane te apside, upravo tamo gde je romanska arhitektura najkompleksnija, usled čega je nastala velika rupa. Potom su uz spoljašnju stranu crkve, kao i uz fasadu katedrale naslagane vreće s peskom, ali ne pre nego što je crkvi naneta šteta.

Zgrade na Narodnom trgu, glavnom zadarskom trgu, mahom su iz perioda renesanse. Jedna granata pogodila je toranj iz XIX veka na zgradi **Lođe** (1562), u kojoj je nekad bio smešten gradski sud. On nije od velike umetničke vrednosti ali je sazidan od kvalitetnog kamena koji je sada teško oštećen.

Palača Grisogono-Vovo, prekoputa crkve sv. Šimuna, ponosila se izuzetnom prostorijom s ugrađenim ogledalima, u vrhunskom stilu iz XIX veka. Unutrašnjost - stolice, klavir i sva dekoracija od istorijske vrednosti – uništeni su dvema velikim granatama. To se dogodilo na samom početku rata-

Veća šteta najnovijeg datuma naneta je 6. juna. Početkom rata granatiran je **bastion Citadele** koji je potom obnovljen. Sada je ponovo granatiran i ponovo je teško oštećen.

Osim štete nanete javnim objektima u Zadru, znatnu štetu pretrpeo je i privatni sektor. Veliki broj **starih kuća u istorijskom gradskom jezgru** teško je oštećen, a izvestan broj, od kojih su neke srednjovekovne, potpuno je uništen. Na primer, jedna takva stara kuća se srušila 10. juna, nakon što je prethodne noći na grad palo pet granata.

Postalo je pravilo da se svake noći oko 23:00 časova na istorijski deo grada ispaljuje tri do šest granata. Takođe je i danju povremeno bilo granatiranja.

Mada je **Rimski forum** granatiran, **crkva svetog Donata** iz IX veka je zasad neoštećena.

Isto tako, **samostanska crkva svete Marije** iz XVI veka nije pogođena, iako je granata pala na okolne samostanske zgrade. Srećom, svi umetnički predmeti, uključujući dragocenosti od

plemenitih metala, koji su obično izloženi u tim samostanskim objektima, sklonjene su na sigurno.

Profesor Petricioli želeo je da istakne da mu se čini da se tom užasnom napadu na istorijske spomenike grada Zadra poklanja premala pažnja. Razaranje Dubrovnika izazvalo je ogroman gnev, ali Dubrovnik unutar gradskog kompleksa nema tako važne stare spomenike kao Zadar. Dubrovnik nema romaničke crkve niti bilo šta kao što je nedavno otkrivena ranohrišćanska bazilika pored crkve sv. Šimuna i njen južni zid s originalnom biforom. Crkva sv. Šimuna je dosad ostala dobro sačuvana samo zahvaljujući neverovatnoj sreći, ali bi se reklo da je i dalje neprestano u opasnosti.

3. Napomene Pavuše Vežića (10. jun 1993. godine)

Napomene se tiču dragocenosti pravoslavne crkve koje su Srbi odneli iz Zadra u avgustu, pre početka rata, i koje nikad nisu vraćene. Dragocenosti su prebačene u Beograd, pod lažnim izgovorima i prevarama koje su, reklo bi se, duže planirane.

Dragocenosti su odnete iz samostanskog arhiva Zadra, navodno da bi se u Beogradu održala izložba pravoslavnog blaga Zadra. Međutim, kad su stigli u Beograd, ti eksponati su izloženi na izložbi drugačije prirode – izložbi pravoslavnog blaga za koje se Zadar nije valjano brinuo. U Zadru se za taj novi pristup saznalo tek nakon što je dobijen katalog izložbe. Zadar je bio šokiran takvim pristupom posebno zato što je sve eksponate za izložbu lično pripremio Miljenko Domjan, visokostručni direktor zadarskog Zavoda za zaštitu spomenika, zajedno sa drugim vrhunskim zadarskim stručnjacima.

Taj novi pristup izložbi bio je tim više zapanjujući što su srpski stručnjaci učestvovali u restauraciji tih eksponata o trošku Hrvatske. Hrvatska ih je bila pozvala da dođu i radi konsultacija u vezi s izvesnim projektima koji su uključivali restauraciju fresaka, u čemu su Srbi naročito stručni. Zadar je, kao gest dobre volje, pozajmio Srbiji eksponate vezane za pravoslavlje radi izložbe u Beogradu. Srbi su ih uveravali da će svi eksponati biti vraćeni po završetku izložbe. Naposljetku je izložba postavljena na gore opisan način, a eksponati nikad nisu vraćeni.

Po mišljenju Pavuše Vežića, još je gore to što to vizantijsko pravoslavno blago najvećim delom nije srpsko i oduvek je bilo vlasništvo grada Zadra. Pravoslavna crkva u Zadru sazidana je o trošku grada za potrebe grčkih trgovaca koji su u XVI veku poslovali se Venecijom. U to vreme i sam Zadar pripadao je Veneciji. U XVIII veku grad je tu pravoslavnu crkvu dao na korišćenje sve većoj srpskoj pravoslavnoj zajednici i omogućio joj pristup grčkom vizantijskom verskom blagu koje je pravoslavna crkva u Zadru dotad prikupila i koji je grad čuvao kako bi se u toj pravoslavnoj crkvi nastavilo bogoslužjenje.

D. NAPOMENE O POSETI SARAJEVU

u cilju pregleda štete nanete kulturnoj baštini i procene mogućnosti

sprovođenja programa obnove/restauracije

jun 1993.

Roger Shrimplin,

predsedavajući Komiteta za istočnu Evropu

Royal Institute of British Architects

Uvod

1. Poseta je trebalo da traje od nedelje, 13. juna do utorka, 15. juna 1993. godine, ali su znatni problemi vezani za tamošnju situaciju prouzrokovali neplanirane izmene tog programa. U stvari, u nedelju, 13. juna bili su otkazani letovi između Splita, Hrvatska, i Sarajeva, Bosna, a saobraćaj od sarajevskog aerodroma do centra grada nije funkcionisao tokom većeg dela ponedeljka, 14. juna, zbog borbi u blizini aerodroma.

2. Iz istog tog razloga, kao i zbog pretnji upućivanih letelicama UNHCR, svi letovi UNHCR sa sarajevskog aerodroma bili su otkazani od utorka, 15. juna, popodne, do subote 19. juna, zaključno s tim danom.

3. Poseta je stoga trajala od ponedeljka, 14. juna, do nedelje, 20. juna, zaključno s tim danom. Odlazak sa sarajevskog aerodroma bio je u nedelju, 29. juna, ujutro.

4. Probleme vezane za posete Sarajevu ne treba potcenjivati. Osim snajperske vatre i granatiranja (iz artiljerije i minobacača), i manje dramatične poteškoće predstavljaju veoma velike prepreke za preduzimanje bilo kakvog ozbiljnijeg proučavanja. Samo je strana valuta (nemačke marke u gotovini) zaista od neke koristi i inače vlada velika nestašica svih potrepština. Čak je i nestašica hrane izuzetno velika i neki prehrambeni proizvodi jednostavno nisu dostupni lokalnom stanovništvu (na primer, sveže meso, voće, kafa i tako dalje). Što se tiče rada, do fotografskog materijala se praktično ne može doći, a čak je teško naći i papir za pisanje.

5. Sarajevska svakodnevica je komplikovana, zamorna i opasna.

Rezime o sastancima

6. Uprkos tome, ispostavilo se da je moguće razgovarati s predstavnicima izvesnog broja organizacija koje se bave brigom za kulturnu baštinu, uključujući Udruženje arhitekata Sarajeva, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Ministarstvo spoljnih poslova i Ministarstvo građevinarstva i razvoja.

7. Takođe je bilo moguće pregledati izvestan broj objekata u Sarajevu.

8. Ta poseta podudarila se s velikom konferencijom o rekonstrukciji (nazvanom "Strategija obnove") u hotelu "Holiday Inn" i mada stavovi nisu bili ni izbliza usaglašeni, bilo je očigledno da se, u celini posmatrano, stručnjaci i kreatori politike snažno zalažu za preduzetništvo na slobodnom tržištu i za obnovu grada i države u najkraćem mogućem roku nakon završetka sadašnjih neprijateljstava.

9. Slično tome, tokom posete Udruženju arhitekata Sarajeva (i diskusija s predstavnicima tog Udruženja) pokazalo se da su lokalne arhitekate voljne i sposobne da dokumentuju štetu nanetu kulturnoj baštini. U bliskoj budućnosti u Sarajevu treba da bude postavljena izložba koja će prikazati tu štetu, mada je ona trenutno odgođena jer nema struje (potrebne za štamparske mašine na kojima bi se štampao katalog izložbe).

Utisci i zaključci

10. Bez upuštanja u pojedinosti, ova poseta rezultirala je izvesnim brojem jasnih utisaka i zaključaka na osnovu kojih se mogu dati preporuke za akciju.

11. Kao prvo, jasno je da je Sarajevo veoma stradalo od napadača. Osim što ljudi stradaju zbog trajnih patnji i problema svakodnevnog života, naneta je i značajna šteta gradskom tkivu. Teško je oštećena infrastruktura (kanalizacija, dostava struje, telefonske usluge itd.). Većina zgrada je veoma oštećena a verovatno su sve zgrade pretrpele manji ili veći stepen oštećenja slomljena stakla itd.). Neke zgrade su potpuno uništene, uključujući drevne spomenike (kao što je biblioteka) i izvestan broj modernih zgrada čelične konstrukcije (kao što je zgrada "Unisa") koje su se u nekim slučajevima jednostavno srušile. Takođe je procenjeno da je tokom protekle godine uništeno 35.000 stambenih jedinica.

12. S druge strane, Sarajevo nije savršeno sa zemljom. Veliki broj zanimljivih i važnih objekata i dalje stoji i karakter grda ni izbliza nije uništen. Sasvim je moguće obnoviti grad i povratiti njegov istorijski karakter, ukoliko se uloži dovoljno vremena i energije stručnjaka i, naravno, novca.

13. U Sarajevu vlada mišljenje da je napad na fizičko tkivo grada deo smišljene politike stranog agresora (Srbije). Strah izazvan neprestanim bombardovanjem i posledice na gradske službe čine takve napade nekom vrstom "vojnog terorizma" koji nakon izvesnog vremena može da podrije moral u gradu. Sarajevo je zapadnoevropski grad, a ne izbeglički logor u trećem svetu, i ima veliki broj kako modernih tako i istorijskih spomenika (u njemu su 1984. godine održane Zimske olimpijske igre).

14. Verovatno stoga ne iznenađuje činjenica da stanovnici Bosne svih veroispovesti i porekla pridaju izuzetno veliki značaj zaštiti i obnovi kulturnog nasleđa. To je isticano na sastancima s ministrima i tokom konferencije o obnovi. Kulturna baština Bosne je naročito bogata i mešovita pa je i za "Jugoslaviju" i za Evropu u celini bitno da se ona po završetku rata što brže i što efikasnije povрати.

15. Uprkos poteškoćama, evidencija nanete štete vođena je prilično brižljivo, mada se pokazalo da je evidentiranje sve komplikovanije i tegobnije. Da bi se omogućio dalji rad potrebno je obezbediti materijal, ali su i arhitekate i predstavnici vlasti insistirali na tome da

tim stranih savetnika poseti Sarajevo i dâ svoje savete u vezi s restauracijom oštećenih objekata i organizacijom tog procesa.

16. U svakom slučaju, arhitekta i ostali koji se bave kulturnom baštinom u poslednjih petnaest mesecu si zapali u takvu izolaciju od kolega iz drugih zemalja da je poželjno da se uspostavi kontakt sa stručnjacima iz inostranstva da bi se pokrenule nove aktivnosti. Nema razloga da Ujedinjene nacije stave Bosnu u kulturnu izolaciju (koliko god da su uverljivi vojni argumenti), ali se tokom posete pokazalo da organizacije Ujedinjenih nacija verovatno neće podržati slanje kulturnih misija u Sarajevo, bar ne zvanično. Naravno, u stvarnosti su lokalni predstavnici Ujedinjenih nacija predusretljivi, ali bi bilo dobro ako bi bio poslan službeno sponzorisan i organizovan stručni tim.

Preporuke

17. U svetlu svega gorenavedenog može se izneti veći broj preporuka.

18. Kao prvo, valja istaći da UNESCO treba intenzivno da se uključi u promovisanje zaštite kulturne baštine u Sarajevu i da nastoji da se ono po završetku rata što pre obnovi.

19. U vezi s tim, bilo bi poželjno uključiti i druge međunarodne organizacije, kao što su UIA /Union Internationale des Architects – Međunarodna unija arhitekata/ i ICOMOS. Imajući u vidu da se Sarajevo nalazi unutar istorijskih granica Evrope, takođe bi bilo poželjno da evropske organizacije, kao što je Savet Evrope, preuzmu konkretniju ulogu u promovisanju zaštite i obnove kulturne baštine.

20. U Sarajevo bi što pre trebalo poslati delegaciju stručnjaka za kulturu, uključujući predstavnike arhitekata iz zapadne Evrope, ako je moguće pod okriljem UNESCO (ako ni zbog čega drugog, ono iz praktičnih administrativnih razloga), koji će imati konkretna program (uključujući sastanke s arhitektama i predstavnicima Vlade).

21. Ujedinjene nacije i Savet Evrope trebalo bi da počnu da se bave pitanjem finansiranja obnove Bosne, ne samo istorijskih, već i “običnih” objekata (stambenih i poslovnih objekata i fabrika) i urbane infrastrukture.

22. Da bi se podstaklo interesovanje i dobročinstvo privatnog sektora, kao i da bi se pojačalo interesovanje zvaničnih organa, treba obezbediti sredstva za niz izložbi koje bi bile postavljene širom zapadne Evrope, recimo preko arhitektonskih ustanova, s ciljem da se ilustruje i javnosti pokaže štetu nanetu kulturnoj baštini Bosne i Hrvatske.

E. KOORDINACIONI SASTANAK O KULTURNOJ BAŠTINI U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI

(Pariz, 28. jun 1993. godine)

1. Spisak učesnika

Parlamentarna skupština Saveta Evrope

Jacques BAUMEL (predsedavajući Potkomiteta za arhitektonsku i umetničku baštinu Komiteta za kulturu i obrazovanje)

Nic TUMMERS (generalni izvestilac o arhitektonskoj baštini)

Žarko DOMLJAN (predvodnik specijalne gostujuće delegacije Hrvatske)

Colin KAISER (stručni savetnik)

Christopher GRAYSON (sekretar Komiteta za kulturu i obrazovanje)

Radna grupa za tehničku saradnju Saveta Evrope

André MEYER, predsedavajući (predsedavajući Savezne komisije za istorijske spomenike Švajcarske)

Christina VON ARBIN (šef Odseka Centralnog odbora za starine Švedske)

José Maria BALLESTER (šef Odeljenja za kulturnu baštinu)

UNESCO

Mounir BOUCHENAKI (direktor Odeljenja za materijalnu baštinu)

Gisèle HYVERT (stručni savetnik)

Međunarodni savet muzeja (ICOM)

Elisabeth DES PORTES (generalni sekretar)

Međunarodni savet za spomenike i istorijska mesta (ICOMOS)

Leo van NISPEN (direktor)

Fondacija ARCH (Art Restoration for the Cultural Heritage /Umetnička restauracija za kulturnu baštinu/)

Eric Chr. von HENRIKSEN (generalni sekretar)

Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue Foundation

Marian WENZEL (generalni sekretar)

2. Rezime diskusije

Gospodin Baumel (predsedavajući Potkomiteta za arhitektonsku i umetničku baštinu) je otvorio sastanak istakavši njegovu izuzetnu prirodu. Po prvi put se okupio tako veliki broj organizacija koje se bave kulturnom baštinom u bivšoj Jugoslaviji. One dele zabrinutost za tu baštinu i ukoliko njihove akcije budu koordinisane, nešto će moći da se postigne. Prvenstveni cilj sastanka je razmena informacija. On je pozdravio rad stručnog savetnika dr Kaisera, koji je pratio aktivnosti raznih organizacija i događaje na licu mesta u Hrvatskoj i BiH. Besmisao onoga što se tamo događa ne da se pojmiti: ljudi i žene umiru, a njihov nezamenjivi kulturni identitet se uništava, dok Evropa i međunarodna zajednica stoje po strani.

Doktor Wenzel se upravo vratila iz posete Mostaru i Sarajevu. Ona je stručnjak za srednjovekovnu arhitekturu Bosne, a s njom je bio g. Roger Shrimplin, predsedavajući Komiteta za istočnu Evropu u okviru Royal Institute of British Architects i stručnjak za arhitekturu novijeg datuma. Njih dvoje su prvi stručnjaci za kulturnu baštinu koji su posetili Sarajevo otkako je počela opsada i njihova poseta je očigledno podigla moral kulturnih radnika na licu mesta.

Veliku količinu pomoći potrebno je dostaviti odmah i pre kraja rata: informacije o standardnom sistemu procene štete; savete u vezi sa zaštitom fasada; savete o prioritetima pri korišćenju oskudnih raspoloživih resursa; uspostavljanju mreže kontakata između stručnjaka unutar BiH i na okolnim područjima; formiranju baze neposredno izvan ratne zone kao sabirnog centra za materijal, stručno znanje i informacije (pomenuti su Split i hodočasnički centar Međugorje); i razvijanje koridora za kontakt s ljudima.

Bosanski predstavnici su podržali ideju da se u timove UNPROFOR kao posmatrači uključe stručnjaci za kulturnu baštinu, ali čini se da tu ideju UNPROFOR uglavnom ne prihvata.

Još jedna pomenuta mogućnost vezana za BiH jeste da se za posmatrača koji se bave kulturnom baštinom izdejstvuje ulazak na teritorije pod kontrolom Srba i izlazak iz njih.

Tehnička pomoć i interesovanje su sada od osnovnog značaja za moral unutar BiH. Sve je veća ogorčenost zbog toga što spoljni svet ima sopstvene prioritete i što odbija da prihvati brigu o BiH i njenim spomenicima. Humanitarna pomoć ne treba da bude ograničena na hranu, lekove i ćebad. Ljudi se bore za svoj kulturni identitet.

[Pismeni izveštaji dr Wenzel i g. Shrimplina su u celini navedeni gore, u odeljcima B, C i D]

Doktor Kaiser (stručni savetnik) pozvao se na tri izveštaja koje je dosad sastavio o ratnoj šteti nanetoj kulturnoj baštini Hrvatske i BiH *[vidi Dok. 6756 i 6869; i odeljak A, gore]*. Borbe se nastavljaju a informacije su neujednačene. Još uvek se veoma malo zna o tome šta se dogodilo na područjima u Hrvatskoj koja su pod srpskom kontrolom (ima glasina da je crkva sv. Ante u Kninu buldožerima srušena sa zemljom), kao i u BiH, pa i u samoj Srbiji.

Rušenje džamija u Banja Luci u maju 1993. godine govori o tome da se kulturno čišćenje nastavlja iza linija fronta, kao što će se verovatno nastaviti čak i kad borbe prestanu. Postoji stvarna opasnost da će se razaranje proširiti na područja koja su dosad bila pošteđena, kao što je područje Maglaja.

Situacija u Mostaru je posebno zapaljiva. Taj grad smesta treba uvrstiti na spisak ugrožene svetske kulturne baštine UNESCO, jer se nalazi na liniji fronta između snaga HVO i BiH. Tamo ima dosta vandalizma.

On je apelovao da na lice mesta dođu međunarodni posmatrači koji se bave kulturom – koji bi razgovarali sa stručnjacima i lokalnim vlastima i naveli ih da spreče dalje razaranje baštine. Treba organizovati i podršku za radove na obnovi. Pokrenuta je međunarodna kampanja za Narodnu i univerzitetsku biblioteku u Sarajevu koja je spaljena početkom rata.

Gospođa Des Portes (generalni sekretar ICOM) pozdravila je nastojanje Skupštine da podstakne razmenu informacija i koordinaciju međunarodne akcije. Situacija je zaista dramatična pošto se u sukobima kulturna baština koristi kao meta, zbog čega je ICOM napustio svoju uobičajenu ulogu profesionalne organizacije. Na osnovu rezolucije usvojene na poslednjoj sednici, formirana je interventna jedinica koja zajedno s Centrom za dokumentaciju u Zagrebu razmatra šta je najbolje učiniti. Sastavljaju se spiskovi stručnjaka i ispituju mogućnosti finansijskih i logističkih akcija. Kad se obezbede sredstva očekuje se da će biti moguće poslati misiju stručnjaka.

Problem je u tome kako povezati kulturnu i humanitarnu pomoć. Ne reaguju sve humanitarne organizacije s odobravanjem. Potrebno je izneti uverljivije argumente utemeljene na značaju baštine za kulturni identitet onih koji su uključeni u sukob.

Doktor Meyer (predsedavajući Radne grupe za tehničku saradnju Saveta Evrope i predsednik Savezne komisije za istorijske spomenike Švajcarske) pozdravio je mogućnost da se tokom sastanka razmene stavovi, kao mogućnost koordinacije. Njegova radna grupa se slaže sa stavom da humanitarna pomoć treba da obuhvata i zaštitu kulturne baštine: etničko i kulturno čišćenje su povezani.

Radna grupa je izradila konkretan akcioni plan u vezi s baštinom u Hrvatskoj. S obzirom na ograničena raspoloživa sredstva, naglasak je stavljen na aktivnosti koje bi drugima mogle da daju podstreka. Plan uključuje sledeće: (a) da se u Zagrebu u septembru 1993. godine organizuje višenamenska radionica na temu prioriteta, pravne regulative i tehnika konzerviranja, na kojoj će biti pet ili šest stranih stručnjaka i 50 hrvatskih učesnika; i (b) tri slučaja direktne tehničke pomoći – adaptacija zamka Ludbreg kako bi služio kao depo za umetnička dela, obnova banjanskih objekata u Lipiku i strategije za promovisanje utvrđenog grada Tvrdža.

On je izjavio da se nada da će biti moguće podstaći pojedinačne države da pruže pomoć na bilateralnoj osnovi.

Gospođa Von Arbin (Radna grupa Saveta Evrope i šef Odseka Centralnog odbora za nacionalne starine Švedske) istakla je da je i radna grupa razgovarala o mogućnosti da se takav akcioni plan primeni i u BiH. Cilj radionica jeste da se lokalnim stručnjacima pomogne da pomognu sami sebi.

Doktor Von Henriksen (generalni sekretar Fondacije ARCH) izrazio je žaljenje zbog toga što je trebalo da prođu dve godine od početka rata da bi se međunarodne organizacije okupile i pokušale da koordinišu svoje aktivnosti u vezi s kulturnom baštinom u Hrvatskoj i BiH. Čak ni sada nisu prisutni predstavnici svih relevantnih organizacija.

Potrebno je izbeći preklapanja i odstraniti izvesne predrasude. Na primer, Hrvati nisu neupućeni u tehnike konzerviranja, pa bi međunarodna zajednica mogla da utvrdi praktična polja na kojima bi mogla da deluje koristeći već raspoloživo umeće.

Fondacija ARCH je osnovana pre dve godine, kad je izbio rat, s konkretnim ciljem da se ode u Hrvatsku. Prvu konferenciju o zaštiti kulturne baštine organizovala je u decembru 1991. godine (u saradnji s austrijskim Kunsthistorischesmuseum), a u Zagrebu je tokom 1992. godine održala kurs za 27 polaznika o tehnikama zaštite umetničkih dela u slučajevima opasnosti (evakuacija, skladištenje, kontrola klimatskih uslova i provizorno postupanje s oštećenim predmetima). Planirano je da se tokom 1993. godine održe tri kursa, u Splitu, Dubrovniku i Beogradu tokom kojih bi se 45 konzervatora uputilo u nove tehnike konzerviranja. Bojeći se da će doći do preklapanja s radionicom koju je najavila Radna grupa Saveta Evrope.

Još jedno polje na kojem postoji opasnost od preklapanja vezano je za glavni plan za Dubrovnik na kojem izgleda radi šest ili sedam nezavisnih organizacija. Očigledno je da je potrebna sveobuhvatna koordinacija.

Organizacije bi trebalo da prouče svoje postojeće programe i razmotre kako bi se oni mogli primeniti na situaciju u Hrvatskoj i BiH. Jedna mogućnost mogla bi biti da se područja koja predstavljaju značajne prirodne resurse zaštite od nekontrolisanog razvoja turizma.

Druga je da se obezbedi odgovarajući materijal (na primer, kreč za popravke izrešetanih fasada koje mogu da izvedu lokalne zanatlije).

Potrebno je više sredstava kako bi stručnjaci mogli da se konsultuju među sobom. On se snažno zalaže za ideju lokalne centralne kancelarije (na primer, u Splitu) koja će koordinisati međunarodne napore.

Gospodin Bouchenaki (direktor Odeljenja za materijalnu baštinu UNESCO) podsetio je na činjenicu da je dr Kaiser kao posmatrač UNESCO zajedno s Brunom Carneзом proveo u Dubrovniku mesec dana u decembru 1991. godine, kada je grad prvi put granatiran. Njihovi tadašnji apeli i njihovo prisustvo pomogli su da se Dubrovnik stavi na spisak ugrožene svetske baštine. Posle toga je UNESCO svoje napore usredsredio na njegovu zaštitu.

Istovremeno, na opštijem nivou, UNESCO je zajedno s vladom Holandije istraživao načine da se da veća težina Konvenciji o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (Haška konvencija iz 1954. godine). Cilj je bio da Ujedinjene nacije dobiju dodatnu odgovornost da vode računa i o kulturnoj baštini i o civilnom stanovništvu.

Uprkos rezolucijama Izvršnog komiteta, UNESCO nije raspolagao sredstvima za efikasnu intervenciju na licu mesta. Nije uspeo da dođe ni do Mostara ni do drugih mesta u BiH. Informacije koje je Skupština prikupila i objavila nisu ni od kakve vrednosti za procenu dosad nanete štete.

Međutim, UNESCO je dao izvestan doprinos u vidu aktivnosti gde Hyvert. Uprkos znatnim odlaganjima, u Dubrovnik je poslata izvesna količina crepa. U Dubrovniku i Zagrebu održavani su sastanci sa stručnjacima kako bi se izradio akcioni plan za Dubrovnik i sastavio spisak prioriternih aktivnosti, pre svega kampanje za prikupljanje priloga. Takođe se priprema odlazak jedne misije u septembru 1993. godine pod vođstvom dr Wolfa Tochtermana (iz Odseka za ljudska naselja UNESCO) koja će pregledati sela i objekte tradicionalne arhitekture na području oko Dubrovnika.

Imajući u vidu ukupne probleme, te aktivnosti su izolovane. Međutim, potrebna je koordinacija međunarodnih napora. Kredibilitet međunarodnih organizacija zavisi od njihove sposobnosti da izvedu usaglašenu akciju u raznolikoj i složenoj situaciji.

Gospođa Hyvert (stručni savetnik Odeljenja za materijalnu baštinu UNESCO) potvrdila je značaj koordinacije na nacionalnom i internacionalnom nivou. Ona je bila zadužena za radnu grupu UNESCO koja je uključivala više organizacija ali se bavila isključivo srednjovekovnim gradom Dubrovnikom; tek poslednje nedelje njihov zadatak proširen je na ograničeno područje izvan gradskih zidina. Više od godinu dana ona je radila na planiranju programa obuke, pa očekuje da će hrvatske arhitekate, tehničari i konzervatori uskoro moći da se uključe u obuku koju će organizovati ICCROM i Sveučilište u Splitu. Pošto su dugo bili odsečeni od dešavanja na svom polju, lokalne konzervatore treba obučiti u vezi s novim tehnikama konzerviranja. Sledeće nedelje UNESCO će organizovati seminar o konzervaciji kamena, i ona se nada da će na njemu učestvovati stručnjaci iz Dubrovnika i drugih delova Hrvatske.

Gospodin Van Nispen (direktor ICOMOS) nije se pohvalio nikakvim programom u vezi s bivšom Jugoslavijom. ICOMOS je analizirao tamošnju situaciju i zaključio da njegovi pojedinačni članovi mogu da pruže značajan doprinos bivšoj Jugoslaviji u vidu tehničke pomoći, ali da organizacija kao takva ima drugi prioritet, a to je da se koncentriše na međunarodna nastojanja u vezi s kulturnom baštinom i koordiniše ih kako bi ona dostigla nivo koji imaju međunarodna podrška i ulaganja u zaštitu životinjskog sveta. To će biti centralna tema Međunarodnog konzervatorskog sajma koji će se 1994. godine održati u Amsterdamu. Ne bi bilo teško pronaći primere iz Libana, s Kipra i iz bivše Jugoslavije.

Što se tiče akcije u bivšoj Jugoslaviji on je smatrao da treba imati na umu dosadašnje znatno iskustvo UNESCO u vezi s organizovanjem misija na licu mesta.

Gospodin Domljan (predvodnik specijalne gostujuće delegacije Hrvatske u Skupštini) bio je na čelu hrvatskog Odbora za obnovu Dubrovnika koji je hrvatska vlada formirala nakon zemljotresa 1979. godine. Taj odbor je kontrolisao sve aktivnosti unutar grada i gđa Hyvert je bila njegov član. Ratna šteta naneta 1991. i 1992. godine dovela je do nove situacije. Baština je uzeta za metu.

On je pozdravio praćenje koje vrši dr Kaiser. Mada se poslednji izveštaj odnosio na BiH, ne treba smetnuti s uma da trećina Hrvatske nije pod hrvatskom kontrolom i da se ne zna

kakvo je stanje kulturne baštine na tim područjima. Naročito je bio zabrinut za Knin, gde je navodno tokom izgradnje aerodroma uništeno jedinstveno arheološko nalazište. Takođe je izrazio zabrinutost u vezi sa stanjem Nacionalnog parka Plitvice, koji je na Spisku svetske baštine, ali se nalazi u Krajini. Apelovao je da se na to područje pošalje međunarodna misija.

Takođe je neophodno proveriti tvrdnje Srba u vezi sa skladištenjem i tražiti da se konačno vrate zaplenjene umetničke zbirke vukovarskih muzeja.

On je ponovo predložio da se Komitet za kulturu i obrazovanje Skupštine ili ovaj Potkomitet sastanu u Hrvatskoj i detaljnije ispituju te probleme. Podsetio je prisutne da je šteta koja se sad nanosi baštini Hrvatske mnogo veća od razaranja koja je pretrpela u Drugom svetskom ratu.

Gospodin Baumel je izrazio žaljenje zbog toga što ni Savet Evrope ni vojne snage UN dosad nisu pokazali spremnost da osim humanitarnih problema u bivšoj Jugoslaviji, uvažavaju i kulturnu dimenziju. Izveštaji sredstava javnog informisanja i dalje se bave fizičkim pokoljem.

Taj deo diskusije on je zaključio tako što je zahvalio prisutnima što su doprineli ovom prvom pokušaju da se koordinira međunarodna akcija u vezi sa kulturnom baštinom u bivšoj Jugoslaviji.

On je istakao da postoji opšte slaganje u vezi sa sledećim:

- Potrebna je **redovna razmena informacija između organizacija koje se bave kulturnom baštinom u bivšoj Jugoslaviji**. Treba izbegavati dupliranje aktivnosti. Nakon ovog sastanka na jesen treba organizovati još jedan.

- **Treba omogućiti da stručnjaci posećuju predmetna područja i uspostaviti mreže kontakata onih koji se nalaze na licu mesta**. Jedan važan cilj tih misija bio bi da se oni koji su na licu mesta zaduženi za kulturnu baštinu uvere da imaju podršku i razumevanje međunarodne zajednice. Potkomitet za arhitektonsku i umetničku baštinu tražiće odobrenje Skupštine da se tokom leta **u Sarajevo i Mostar pošalje misija za utvrđivanje činjenica** i nada se da će mu se u tom pridružiti stručnjaci. Druge organizacije i stručnjaci treba da traže organizovanje paralelnih misija.

- Najvažnije je **formirati mali ali prikladno lociran koordinacioni centar** za operacije spasavanja kulturne baštine. Prvobitno bi bilo najzgodnije da se formira u Splitu (jer omogućava pristup i Mostaru i Sarajevu, ali i hrvatskom severnom primorju koje je i dalje izloženo žestokom bombardovanju). **S minimalnim brojem zaposlenih** takav centar bi ipak služio kao praktično polazište za koordinisanje međunarodne akcije i kao prihvatni centar za informacije. On bi takođe bio simbol brige međunarodne zajednice za kulturnu baštinu bivše Jugoslavije. Trebalo bi redovno objavljivati preglede aktuelne situacije i organizovati konvoje za neposredne potrebe (bilo da se radi o crepu, čekićima, ekserima ili plastičnim folijama). Savet Evrope treba podstaći da zvanično podrži takvu inicijativu. Mogu li hrvatske vlasti da obezbede prostorije?

- Uopštenije govoreći, **treba uspostaviti ljudski koridor** uporedo s koridorom za humanitarnu pomoć. Komitet za kulturu i obazovanje mogao bi sledeće jeseni da pokrene inicijativu za sveobuhvatniji pristup kulturnoj dimenziji (sredstva javnog informisanja, umetnici i druge kulturne aktivnosti). Stoga bi trebalo pokrenuti kampanju kako bi se stvorila osnova za pružanje pomoći kulturi i prikupljanje finansijske podrške.

Prisutnima je zahvalio na učešću i dodao da mu je žao što mora da napusti sastanak pre završetka.

Presedavanje je preuzeo **g. Tummers** (generalni izvestilac o arhitektonskoj baštini).

On je podsetio na paralelne poteze Skupštine u okviru Zapadnoevropske Unije (ZEU). Početkom 1991. godine on je predložio da se kulturni posmatrači Saveta Evrope uključe zajedno s vojnim snagama koje je ZEU trebalo da pošalje. Vojne snage su odgovorile da treba sačekati mir.

Postavlja se direktno pitanje korišćenja kulturne baštine kao mete u ovim sukobima. Toga je već bilo na Bliskom istoku i Kipru; najnoviji slučaj bio je Firenca. Potrebno je direktno proučiti implikacije takvog "ikonocida". Jedan od vidova istrage bilo bi ažuriranje Haške konvencija iz 1954. godine; drugi je da nadležnost Suda za ratne zločine koji se sada osniva treba da obuhvati zločine nad kulturnom baštinom.

Opštije pitanje, koje će biti pokrenuto tek kad se rat okonča, jeste da li treba obnavljati kulturnu baštinu. Da li je rekonstrukcija Varšave opravdana? I šta treba učiniti s ostacima novije kulturne baštine iz XX veka?

Gospodin Ballester (šef Odeljenja za kulturnu baštinu Saveta Evrope) pozdravio je priliku da se koordinišu akcije različitih organizacija koje se bave kulturnom baštinom bivše Jugoslavije. Problemi su direktni i potrebna je hitna akcija. On je pozvao prisutne da dostave operativne informacije o planovima kako bi se sastavio objedinjeni izveštaj.

Gospodin Grayson (sekretar Komiteta za Kulturu i obrazovanje Parlamentarne skupštine) istakao je da je cilj niza informativnih izveštaja Skupštine da se proceni situacija, prati tok događaja i evidentiraju aktivnosti različitih organizacija koje u tome učestvuju, uključujući različite nivoe aktivnosti Saveta Evrope. To je bio i razlog za sazivanje tog sastanka. Informacije iz izveštaja Skupštine treba kompletirati, a ne ponavljati ih.

Gospodin Von Henriksen smatrao je da bi predloženi koordinacioni centar u Hrvatskoj mogao da služi i kao baza za prikupljanje sredstava za slučajeve opasnosti. Treba imenovati stalnog predstavnika koji će koordinisati rad iz te baze.

Gospodin Domljan je pozdravio predložene programe za tehničku pomoć, probne projekte i seminare. Međutim, istinski problem predstavlja nedostatak novca. Ponuđeni su zajmovi (6.000 nemačkih maraka) i postoje zalihe crepa (200.000 u Dubrovniku), ali se ni jedno ni drugo ne mogu koristiti jer nisu dostupni privatnim licima; vlada je morala da odustane od te zamisli jer je preskupa. Stručnih radnika ima dovoljno, ali niko ne može da ih plati.

Gospođa Von Arbin se pozabavila pitanjem prikupljanja finansijskih sredstava i učešća javnosti. Ona se nada da će o ovom sastanku, tokom kojeg su se sve pristune organizacije pokazale kooperativnim, biti reči u javnosti kako bi se privukla međunarodna pažnja.

Gospodin Tummers se složio i izrazio nadu da će Savet Evrope i dalje moći da objavljuje redovne informacije o situaciju. Održavanje sledećeg sastanka zavisice od razvoja događaja tokom leta, ali ga nikako ne treba odlagati za posle jeseni.

Gospodin Von Henriksen je predložio da se taj sastanak održi u Splitu krajem avgusta, nakon predložene misije u Mostaru u Sarajevu.

Gospodin Grayson je skrenuo pažnju na praktične poteškoće te misije. Potrebno je dobiti odobrenje Skupštine (Odbor će se sastati 2. jula) i obezbediti vojnu pratnju (o čemu tek treba pregovarati). Treba znati da sve uključene organizacije treba da pokriju sopstvene troškove i misije i drugog sastanka.

Gospodin Tummers je završio sastanak istakavši da prvenstveni prioritet jeste da se u Mostar i Sarajevo pošalje misija za utvrđivanje činjenica u čijem će sastavu biti predstavnici Skupštine i stručnjaci. Drugi prioritete jeste da se krajem leta sazove drugi koordinacioni sastanak. Informacije o tome kako će se dalje postupati biće blagovremeno dostavljene.

F. ZAVRŠNA BELEŠKA

Na sastanku Odbora Skupštine od 2. jula 1993. godine odlučeno je da se ne odobri da u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu krajem jula ode tražena misija za utvrđivanje činjenica. Komitet za kulturu i obrazovanje (preko svog Potkomiteta za arhitektonsko i umetničko nasleđe i stručnih avetnika) i dalje spolja prati situaciju.

U okviru jedne paralalne inicijative, gđa Leni Fischer, predsedavajući Komiteta za kulturu i obrazovanje, zajedno s drugim članovima podnela je 1. jula 1993. godine Molbu za preporuke u vezi s kulturnom situacijom na teritoriji bivše Jugoslavije (vidi dokument 6889). Nadamo se da će to dovesti do sastavljanja izveštaja i razgovora širih kulturnih dimenzija: uključujući kulturnu baštinu, sredstva javnog informisanja, mlade, obrazovanje, visoko obrazovanje i istraživački rad, kao i umetnost i umetnike.

[85.] A.2.8. Aneks 8 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Dejtonski mirovni sporazum): Sporazum o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika (14. decembar 1995. godine).

Opšti okrivni sporazum: Aneks 8 – Sporazum o komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika

Kancelarija visokog predstavnika

Dejtonski mirovni sporazum

Četvrtak, 14. decembar 1995.

Opšti okrivni sporazum: Aneks 8

Sporazum o komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika

Republika Bosna i Hercegovina, Federacija BiH i Republika Srpska (dalje u tekstu: strane) sporazumele su se kako sledi:

Član I: Osnivanje komisije

Stranke ovime osnivaju nezavisnu Komisiju za očuvanje nacionalnih spomenika (dalje u tekstu: Komisija). Komisija će imati sedište u Sarajevu, a može po svom nahođenju imati kancelarije i u drugim mestima.

Član II: Sastav

1. Komisija će biti sastavljena od pet članova. U roku od 90 dana od stupanja na snagu ovog Sporazuma, Federacija Bosne i Hercegovine će imenovati dva, a Republika Srpska jednog člana, a svaki od njih imaće mandat od tri godine. Generalni direktor Organizacije Ujedinjenih nacija za prosvetu, nauku i kulturu (UNESCO) imenje ostale članove, svagog s mandatom od pet godina, a jednog od njih će odrediti za perdedavajućeg. Članovi Komisije mogu da budu ponovo imenovani. Član Komisije ne može biti lice na odsluženju kazne koju je odredio Međunarodni sud za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije, niti lice protiv kojeg je taj Sud podigao optužnicu, a ono se nije odazvalo nalogu da se pojavi pred tim sudom.
2. Članove imenovane nakon prenosa odgovornosti opisanog u članu (9) imenuje Predsedništvo Bosne i Hercegovine.

Član III: Sredstva, osoblje i troškovi

1. Komisija mora da ima odgovarajuća sredstva i stručno, kompetentno osoblje koje uglavnom odražava etnički sastav u Bosni i Hercegovini, da bi joj pomogli pri obavljanju njenih dužnosti. Osobljem rukovodi izvršni funkcioner kojeg imenuje Komisija.
2. Plate i troškovi Komisije i njenog osoblja zajednički će utvrđivati entiteti, koji će ih jednako i snositi.
3. Članovi Komisije neće se smatrati krivično ni građanski odgovornim ni za kakvo delo izvršeno u okviru njihovih dužnosti. Članovima Komisije, kao i njihovim porodicama, koji nisu državljani Bosne i Hercegovine priznaće se iste povlastice i imuniteti kakve uživaju diplomatski predstavnici i njihove porodice na osnovu Bečke konvencije o diplomatskim odnosima.

Član IV: Ovlašćenje

1. Komisija će primati i odlučivati o molbama za proglašenje neke imovine nacionalnim spomenikom zbog njegove kulturne, verske ili etičke važnosti.

Član V: Postupak pred Komisijom

1. Bilo koja strana ili zainteresovano lice u Bosni i Hercegovini može Komisiji da podnese molbu da se neka imovina proglasi nacionalnim spomenikom. U svakoj takvoj molbi valja navesti sve relevantne podatke o toj imovini, uključujući sledeće:
  - a. tačnu lokaciju te imovine;
  - b. sadašnjeg vlasnika i stanje;
  - c. trošak i izvor sredstava za sve potrebne popravke imovine;
  - d. svaku poznatu predloženu upotrebu; i
  - e. osnov za proglašenje nacionalnim spomenikom.
2. Pri odlučivanju o molbi, Komisija će pružiti priliku vlasnicima predloženog nacionalnog spomenika, kao i drugim zainteresovanim licima ili ustanovama, da izlože svoja stanovišta.
3. Tokom perioda od jedne godine nakon podnošenja takve molbe Komisiji, odnosno dok se ne donese odluka u skladu s ovim Aneksom, već prema tome šta se dogodi pre, svaka strana će se uzdržati od preduzimanja bilo kakvih postupaka koji bi mogli oštetiti tu imovinu.
4. Komisija će u svakom pojedinačnom slučaju izdati pisanu odluku koja sadrži sve utvrđene činjenice koje smatra primerenim i podrobno obrazloženje osnova te odluke. Odluke Komisije donosiće se većinom glasova njenih članova. Odluke Komisije biće konačne, a primenjivaće se u skladu sa domaćim pravom.
5. U svakom slučaju kad Komisija donese odluku kojom se neka imovina proglašava nacionalnim spomenikom, entitet na čijoj se teritoriji ta imovina nalazi dužan je da: (a) uloži svaki napor da svi se preduzele odgovarajuće zakonske, naučne, tehničke, upravne i finansijske mere potrebne radi zaštite, konzerviranja, prezentacije i obnavljanja te imovine, i (b) da se uzdrži od preduzimanja bilo kakvih namernih postupaka kojima bi se ta imovina mogla oštetiti.

Član VI: Podobnost

Sledeći objekti dolaze u obzir da budu proglašeni nacionalnim spomenicima: pokretna i nepokretna imovina od velikog značaja za neku grupu ljudi sa zajedničkim kulturnim, istorijskim, verskim ili etničkim nasleđem, kao što su spomenici arhitekture, umetnička dela ili istorijski spomenici; arheološka nalazišta; grupe zgrada, kao i groblja.

Član VII: Pravila i propisi

Komisija će u skladu s ovim Sporazumom donositi pravila i propise potrebne za obavljanje njenih funkcija.

Član VIII: Saradnja

Funkcioneri i organi strana, njihovih kantona i opštine, te svaki pojedinac koji postupa po odobrenju takvog funkcionera ili organa, moraju u potpunosti da sarađuju s Komisijom, uključujući pružanje traženih obaveštenja i drugu pomoć.

Član IX: Prenos odgovornosti

Pet godina nakon stupanja na snagu ovog Sporazuma, odgovornost za nastavak delovanje ove Komisije preneće se sa strana na Vladu Bosne i Hercegovine, ukoliko se strane drugačije ne dogovore. U poslednjem slučaju, Komisija nastavlja s radom kako je gore predviđeno.

Član X: Obaveštenje

Strane su dužne da efikasno obaveste celo područje Bosne i Hercegovine o uslovima ovog Sporazuma.

Član XI: Stupanje na snagu

Ovaj Sporazum stupa na snagu potpisivanjem.
Za Republiku Bosnu i Hercegovinu
Za Federaciju Bosnu i Hercegovinu
Za Republiku Srpsku

Kancelarija visokog predstavnika

[86.] A.2.9 Biografija veštaka

András J. Riedlmayer
 50 Norris Street, Cambridge, MA 02140
 tel. 617-491-7529

Trenutni posao

Bibliograf, Dokumentacioni centar za islamsku arhitekturu, Program Aga Khan, Biblioteka lepih umetnosti, Harvard University. Od 1985. je direktor odeljenja biblioteke univerziteta u Harvardu zadužen za razvoj, upravljanje i obezbeđivanje referenci i pristupa najvećoj i najobuhvatnijoj severnoameričkoj zbirki štampane i vizuelne dokumentacije na polju islamske umetnosti, arhitekture i arheologije.

Obrazovanje

Simmons College, Boston, Masačusets, magisterijum 1988. (studije bibliotekarstva i informatike)
 Princeton University, Princeton, Nju Džersi, magisterijum 1972 (bliskoistočne studije), kandidat za doktorat.
 Univerzitet u Teheranu, Teheran, Iran 1970. (intenzivni letnji kurs persijskog)
 University of Pennsylvania, Filadelfija, Pensilvanija, 1969. (intenzivni letnji kurs modernog turskog)
 University of Chicago, Čikago, Illinois, osnovne studije 1969. (istorija)
 Teza: "Bosna i Hercegovina i Berlinski kongres 1878. godine"

Profesionalno iskustvo, stipendije, i priznanja

- 2006.   Predsednik Udruženja za turske studije.
- 2005.   Veštak u suđenju Momčilu Krajišniku za ratne zločine na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), svedočio o razaranju kulturne baštine tokom oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini 1992-1996. godine.
www.cij.org/index.cfm?fuseaction=viewReport/reportID=680/tribunal1ID=1
- 2003.   Veštak u suđenju Slobodanu Miloševiću za ratne zločine na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), svedočio o razaranju kulturne baštine tokom oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini 1992-1996. godine.
www.cij.org/index.cfm?fuseaction=viewReport/reportID=353/tribunal1ID=1
- 2003-   Predsedavajući Komiteta za iračke biblioteke Udruženja bibliotekara Bliskog istoka.
<http://www.-oi.uchicago.edu/OI/IRAQ/mela/melairaq.html>
- 2002.   Veštak u suđenju Slobodanu Miloševiću za ratne zločine na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), svedočio o razaranju kulturne baštine tokom oružanog sukoba na Kosovu 1998-1999. godine.
http://www.iwpr.net/index.pl?archive/tri/tri_261_2_eng.txt
- Nezavisni savetnik u Odeljenju za kulturu UNMIK, zadužen za procenu stanja knjiga na srpskom i drugim jezicima u gradskoj biblioteci u Mitrovici.
<http://www.ifla.org/faife/news/miassrel.htm>
- 1999.-   Suosnivač i glavni istražitelj, Projekat kosovskog kulturnog nasleđa

- 1999-2001. Član upravnog odbora, Udruženje za turske studije
- 1998- Urednik, H-TURK: H-Net/TSA, Spisak za otomanske i turske studije.
- 1998- Suosnivač i urednik, International Justice Watch (JUSTWATCH-L), internet forum za međunarodno humanitarno pravo i pitanja ljudskih prava.
1997. Nagrada za posebno dostignuće bivših studenata, Škola za postdiplomske bibliotekarske i informatičke studije, Simmons College, dodeljena za velika zalaganja na međunarodnom planu da se obnove biblioteke u posleratnoj Bosni i Hercegovini.
- 1996-1997. Član upravnog odbora, Istoričari islamske umetnosti.
1996. Priznanje prve dame Hillary Rodham Clinton u Beloj kući, tokom ceremonije u znak priznanja za napore da se obnove biblioteke i zbirke rukopisa u Bosni i Hercegovini.
1996. Programski odbor, Severnoameričko udruženje za studije Srednjeg Istoka.
1995. Svedočio kao veštak na pretresu o genocidu u Bosni i Hercegovini kojije u američkom Kongresu održala Komisija za evropsku bezbednost i saranju.
- 1995-96. Član ekspertskeg tima zaduženog za reviziju i proširenje odeljka o Islamu za 21. izdanje Djuijeve decimalne klasifikacije Američko udruženje biblioteka /Biblioteka Kongresa).
- 1995- Član redakcije, *Studije otomanskih dokumenata koji se tiču Ukrajine i zemalja Crnog mora* (Harvardski institut za ukrajinske studije)
1994. Redakcijski savetnik, *Muqarnas: Godišnjak o vizuelnoj kulturi islamskog sveta*.
1994. Nominacioni komitet, Severnoamerički istoričari islamske umetnosti.
- 1993- Član upravnog odbora, Fondacija zajednice Bosne.
- 1993- Suosnivač, Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa.
<http://www.openbook.ba/bmss/>
- 1992-95. Sekretar-blagajnik, Udruženje bibliotekara srednjeg istoka.
- 1991-98. Član upravnog odbora, *Archivum Ottomanicum*.
- 1990- Istraživač-saradnik, Centar za bliskoistočne studije, Harvard Universty.
- 1990-99. Autor tekstova (umetnost, arhitektura, arheologija), *Turkologischer Anzeiger*.
- 1989- Autor tekstova (umetnost, arhitektura, arheologija), *Index Islamicus*.
- 1989-90 Stipendija Douglas W. Bryant (Harvard University); projekat: "Spisak islamskih rukopisa u odeljenju za islamsku i kasnoindijsku umetnost, Umetnički muzeji Univerziteta u Harvardu."
- 1982-85. Samostalni istraživač, Institut za ukrajinske studije, Harvard University.
- 1979-80. Istraživač saradnik, Centar za studije Srednjeg Istoka, University of Chicago.
- 1972-73. Stipendija Fulbright-Hays (Turska); projekat: "Ekspedicija na istok: Otomansko društvo i vlada uoči čelali pobuna, 1606-1612."
- 1969-72. NDEA stipendija zastrane jezike (turski)

Publikacije

"The Bosnian Manuscript Ingathering Project" /Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa/, objavljeno u *Ottoman Bosnia: A History in Peril* /Otomanska Bosna: stradanja istorije/, ur. Markus Koller i Kemal H. Karpat (Madison: Univ. of

- Wisconsin Press, 2004), str. 27-38; ponovno štampano u *International Journal of Turkish Studies* /Međunarodni časopis za turske studije/ 10 (2004), str. 27-38.
- "Inshâ: Ottoman Copybooks of Correspondence as a Historical Source" Inshâ: Otomanski registri korespondencije kao istorijski izvor/, *Archivum Ottomanicum*, (u štampi).
- "Srebrenica: The destruction of Cultural Heritage" /Srebrenica: razaranje kulturne baštine/ [on-line izložba, 2004]
http://www.domovina.net/srebrenica/page_012.php
http://www.domovina.net/srebrenica/page_012f.php
- "Violence in Kosovo: Can the Cycle Be Broken" /Nasilje na Kosovu: Može li se krug zaustaviti?/, *Sacred Sites* /Sveta mesta/, tom 15, br. 1 (jesen 2004), str. 1-3 [sa Nancy Becker i Leonardom Bekerom].
- "Damages to Churches and Other Cultural/Religious Properties during the Recent Riots 17-18 March 2004 in Kosovo" /Oštećenja crkava i drugih kulturnih/verskih objekata tokom nedavnih pobuna na Kosovu 17-18. marta 2004/, *Cultural heritage Without Borders* /Kulturna baština bez granica/, 9. maj 2004. [saradnik]
<http://chwb.org/kosovo/english/newschurches.htm>
- "Bosnian Realities: Glamoč Abandoned" /Bosanska stvarnost: napušteni Glamoč/, *Bosnia Report* (London), nova serija, br. 36 (oktobar-decembar 2003), str. 10-11.
- "Convivencia sotto il fuoco: genocidio e roghi di libri in Bosnia" /Convivencia u plamenu: genocid i paljenje knjiga u Bosni/, u *Il libro nella Shoah. Distruzione e conservazione* /Holokaust knjiga: Uništavanje i čuvanje/, ur. Jonathan Rose, (Milano: Edizioni Sylvestre Bonnard, 2003), str. 271-299.
- "Suživot pod vatrom: genocid i paljenje knjiga u Bosni", *Bosniaca: časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine* 8 (2003), 55-73.
- "International Librarianship in the Public Interest: Documenting Cultural Destruction" /Međunarodno bibliotekarstvo u žiži javnosti: Dokumentovanje kulturnog razaranja/, *Harvard Library Bulletin*, n.s, tom 14, br. 2 (leto 2003), str. 11-12.
- "What Can Be Done to Recover Iraq's Art? The Next Big Thing: Virtual Manuscripts" /Šta se može učiniti da bi se spasla umetnost u Iraku? Sledeći veliki korak: Virtuelni rukopisi/, *The Washington Post*, 27. april 2003, str. B03.
- Destruction of Cultural Heritage on Bosnia-Herzegovina, 1992-1996: A post-war Survey of Selected Municipalities* /Razaranje kulturne baštine u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1996: Posleratni pregled po odabranim opštinama/ Izveštaj veštaka za Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Cambridge, 2002; online na archnet.org/library/documents/one-document.tcl?document_id=9281
- "From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural Heritage" /Iz pepela: Prošlost i budućnost kulturnog nasleđa Bosne/, u: *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States* /Islam i Bosna: Rešenje sukoba u multietničkim državama/, ur. Maya Shatzmiller (Montreal: McGill-Queens University Press, 2002), str. 89-135, dostupno i online:
https://hague.bard.edu/icty_info.html
- 650 Jahre Roma – Kultur in Kosovo und Ihre Vernichtung* /650 godina romske kulture na Kosovu i njeno uništavanje/, ur. Kurt Holl, Keln, Rom eV, 2000 [saradnik]
- "Kosova'nin mimarî mirasi: savas sonrasinda durum," *Mimarlik*, tom 37, br. 295 (septembar-oktobar 2000.), str. 61-63 (sa Andrewom Herscherom).
- "Monument and Crime: The Destruction of Historic Architecture in Kosovo" /Spomenik i zločin: Uništavanje istorijske arhitekture na Kosovu/ *Grey Room* 1 (jesen 2000), str. 108-122 [sa Andrewom Herscherom], dostupno online na:
<http://mitpress.mit.edu/catalog/item/default.asp?tid=2958/ttype=6>

- “Architectural Heritage in Kosovo: An assessment of Wartime Destruction and Post-War Reconstruction” /Arhitektonsko nasleđe na Kosovu: Procena ratnog razaranja i posleratna obnova/, *US/ICOMOS Newsletter* 4 (jul-avgust 2000), str. 1, 4-7; [s Andrewom Herscherom]; reprint u: *Heritage at Risk: ICOMOS World Report on Monuments and Sites in Danger* /Baština u opasnosti: Svetski izveštaj ICOMOS o ugroženim spomenicima i lokalitetima/, ur. Dinu Bumbaru [i drugi] (Minhen: K.G. Saur, 2000), str. 203-206; izmenjena verzija objavljena je u *Bosnia Report* /Izveštaj o Bosni/ (London), n.s. 19/20 (oktobar-decembar 2000)
<http://www.haverford.edu/relg/sells/Kosovo/herscherriedlmayer.htm>
- “Kosovo: Burned Books and Blasted Shrines”/Kosovo: spaljene knjige i raznete svetinje/ [online izložba] (april-avgust 2000)
http://archnet.org/calendar/item.tcl?calendar_id=2658
- “Museums in Kosovo: A First Post-War Assessment” /Muzeji na Kosovu: Prva posleratna procena/, *Bosnia Report* (London) n.s. 15/16 mart-jun 2000), str. 27-30; takođe online na
<http://www.bosnia.org.uk/bosrep/marjune00/museums.cfm>
- “Libraries and Archives in Kosovo: A Postwar Report” /Biblioteke i arhive na Kosovu: Posleratni izveštaj/, *Bosnia Report* (London), br. 13/14 (decembar 1999-februar 2000), str. 19-21; prerađena verzija, sa ilustracijama, objavljena je u *International Leads* 14 i (mart 2000), str. 1-2, 7-8, i 14 ii (juni 2000), str. 6.
<http://www.bosnia.org.uk/bosrep/decfeb00/libraries.cfm>
- Ottoman Lyric Poetry: An Anthology /*Otomanska lirska poezija: Antologija*/, Prir. i prev. Walter G. Andrews, Najaat Black, Mehmet Kalpakli. (Prikaz) *MELA Notes: Journal of Middle Eastern Librarianship*, br. 67 (jesen 1998-proleće 1999), str. 33-36, dostupno online na:
<http://www.lib.umich.edu/are/Near.East/melarev67.pdf>
- “‘Ghost Cataloging’ and Other Tales of Degraded Access” /Katalogizacija duhova i druge nedostupne priče/, *Art Documentation: Bulletin of the Art Libraries Society of North America*, tom 18, br.1 (1999), str. 29-35.
- “Žitomislić (1566-1922): Meaning, History and Tragic End” /Žitomislić (1566-1992): Značenje, istorija i tragičan kraj/, [web stranica] 1997.
www.haverford.edu/relg/sells/zitomisllici/zitomisllici.html
- “Islamic Archeology at the national Museum of Bosnia-Herzegovina” /Islamska arheologija u Nacionalnom muzeju Bosne i Hercegovine/, *Historians of Islamic Art Newsletter*, tom 7, br. 1 (jesen 1997), str. 2-3.
- “The St. Petersburg *Muraqqa* in Facsimile” /Sankt-Petersburška *Muraqqa* u faksimil-izdanju/, (Prikaz) *DOMES: Digest of Middle East Studies*, 6 (1997.), str. 90-91.
- Joan i David Petersen, *Eat Smart in Turkey* /Fino jesti u Turskoj/ (Prikaz) *Turkish Studies Association Bulletin* 20 ii (1996.), str. 46-47.
- Gilles Peress, ur. *Bosnia: Uncertain Paths to Peace* /Bosna: Neizvestan put ka miru/ [internet stranica] (prikaz). *Middle East Studies Association Bulletin* 30 ii (jul 1996.), str. 126.
- “Libraries Are Not for Burning: International Librarianship and the Recovery of the Destroyed Heritage of Bosnia-Herzegovina” /Biblioteke nisu za spaljivanje: Međunarodno bibliotekarstvo i obnavljanje uništenog nasleđa Bosne i Hercegovine/, *Art Libraries Journal*, tom 21, br. 2 (maj 1996.), str. 19-23; ponovljeno izdanje u *Inspel: International Journal of Special Libraries*, tom 30, br. 1 (1996.), str. 82-94, i u *MELA Notes: Journal of Middle Eastern Librarianship* br. 63 (proleće 1996.), str. 36-45.

- "Bosnia-Herzegovina nad Its Islamic Heritage" /Bosna i Hercegovina i njeno islamsko nasleđe/, *AMC Report*, tom 5, br. 6 (sept. 1995.), str. 8-10.
- "Maziyi Silmek: Bosna-Hersek'teki kütüphanelerin ve arşivlerin tahribi," *Türk Kütüphaneciliği = Tursko bibliotekarstvo: Časopis udruženja turskih bibliotekara*, 9 iii (sept. 1995.), str. 337-41.
- "Erasing the Past: The Destruction of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina" /Brisanje prošlosti: Uništavanje biblioteka i arhiva u Bosni i Hercegovini/, *Middle East Studies Association Bulletin*, tom 29, br. 1 (juli 1995), str. 7-11.
<http://fp.arizona.edu/mesassoc/Bulletin/Bosnia.htm>
- "Nabudi-i Khatirat ba hadafgiri-yi kitabkhanah'ha va arshivha dar Busni va Hirziguvin", *Falsnamah-i Kitab: Nashriyah-i Khitabkhanah-i Milli-i Jumhuri-i Islami-i Iran*, 6 iii (proleće 1374/1995), str. 69-78.
- Stanford Shaw, "Building an Ottoman and Turkish Library collection at Harvard: Memories of Book Buying Adventures in the Istanbul Bazaar" /Stvaranje zbirke otomanske i turske biblioteke u Harvardu: Uspomene na avanture kupovine knjiga na istambulskom bazaru/, (uvod i ur. András Riedlmayer), *MELA Notes: Journal of Middle Eastern Librarianship*, 62 (1995), str. 38-45.
- Resources for the Study of Islamic Architecture: Historical Section* /Izvori za proučavanje islamske arhitekture: Istorijski odeljak/ (Kembridž, Masačusets: Aga Khan program za islamsku arhitekturu, 1994) [sa Sabri Jarrar i J. Spurr], dostupan online:
archnet.org/library/documents/one-document.tcl?document-id_1812
- "Killing Memory: The Targeting of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina" /Ubijanje sećanja: Gađanje biblioteka i arhiva u Bosni i Hercegovini/, *MELA Notes: Journal of Middle Eastern Librarianship* br. 61 (jesen 1994), str. 1-6.
- "Killing Memory: Bosnia's Cultural Heritage and Its Destruction" /Ubijanje sećanja: Kulturno nasleđe Bosne i njeno uništavanje/ [edukativna video-kaseta, VHS 42 min] (Haveford, Pensilvanija: Fondacija zajednice Bosne, 1994.)
- "The War Against People and the War against Culture" /Rat protiv naroda i rat protiv kulture/, *The New Combat: A Journal of Reason and Resistance* br. 3 (jesen 1994), str. 16-19.
- "Restaurations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance, 1537-1928" /Restauracija Jerusalima i Zlatne džamije i njihov politički značaj, 1537-1928/, u: *Essays in Honour of Oleg Grabar* /Eseji u čast Olega Grabara/ *Muqarnas: An Annual of Islamic Art and Architecture* 10 (1993), str. 76-84 [sa Beatrice Sr. Laurent]
archnet.org/library/documents/one-document.tcl?document_id=3610
- "Documenting Islamic Art and Architecture" /Dokumentovanje islamske umetnosti i arhitekture/, *Actes MELCOM 10^e = Proceedings of the 10th Annual Conference of the Middle East Libraries Committee*.
(Pariz: Institut arapskog sveta, 1989), str. 45-49.
- "Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives" /Bogdan Hmeljnicki i Porta: Jedan dokument iz otomanskih arhiva/, *Harvard Ukrainian Studies* 8 (1984), str. 173-92. [sa Viktorom Ostapchukom]
- Christine Woodhead, *Ta'liki-zâde's Sehnâme-i hümayûn: A History oof the Ottoman Campaign into Hungary, 1593-94* /Istorija otomanske kampanje u Mađarskoj 1593-94/ (prikaz). *Middle East Studies Association Bulletin* 18 (1984), str. 53-55.

“Ottoman-Safavid Relations and the Anatolian Trade Routes, 1603-1618” /Otomansko-safavidski odnosi i anadolski trgovački putevi, 1603-1618/. *Turkish Studies Association Bulletin* 5 (1981), str. 7-11.

Izabrani naučni radovi i predavanja

- Oktobar 2005. “Crimes of War Crimes of Peace: Destruction of Libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s” /Zločini u doba rata i u doba mira: Uništavanje biblioteka tokom ratova na Balkanu 1990-ih godina i nakon njih/. Library History Seminar XI: Libraries in Times of War, Revolution & Social Change /Seminar istorije bibliotekarstva XI: Biblioteke u vreme rata, revolucije i društvenih promena/ (Urbana, Illinois).
- Avgust 2005. “Destruction and Preservation of Archives in Wartime: The Balkan Wars of the 1990s and Iraq” /Uništavanja i čuvanje arhiva u vreme rata: Ratovi na Balkanu 1990-ih godina i Irak/, Society of American Archivists, 69. godišnji sastanak (Nju Orleans, I Lujzijana).
- Mart 2005. “Crimes Against Culture: The Laws of War and Destruction of Heritage” /Zločini nad kulturom: Zakoni ratovanja i razaranja baštine/, uvodno obraćanje, The Lawyers’ Committee for Cultural Heritage Preservation, Georgetown university Law Center (Washington, D.C.)
- Decembar 2004. “Art in the Islamic World and the Cultural Implications of War” /Umetnost islamskog sveta i kulturne implikacije rata/, Alumni College. Harvard University Art Museums (Kembridž, Masačusets)
- Avgust 2004. “Archives and the Cultural Memory in the Balkan Wars of the 1990s: Destruction and preservation” /Arhive i kulturno pamćenje tokom ratova na Balkanu 1990-ih godina: Uništavanje i čuvanje/. 15. Međunarodni kongres o arhivama: arhive, pamćenje i znanje (Beč, Austrija).
- Jun 2004. “Preserving the Past to Write It: Collaboration between Artist and Historian” /Čuvanje prošlosti da bi bila opisana: Saradnja između umetnika i istoričara/. Simpozijum: Održavanje svrhe : Stvaranje i čuvanje umetnosti i kulture u XXI veku, New York University (Njujork)
- April 2004. “Art Documentation and War Crimes Trials: Documenting the Destruction of Cultural Heritage in the Balkan Wars of the 1990s” /Umetnička dokumentacija i suđenja za ratne zločine: Dokumentovanje kulturne baštine tokom ratova na Balkanu 1990-ih godina/. Art Libraries Society of North America, 3.2 godišnja konferencija (Njujork).
- Novembar 2003. “Doctors and Scientists across Borders: Transference of Knowledge and Technologies in the Ottoman Empire” /Lekari i naučnici preko granica: Prenos znanja i tehnologije u Otomanskoj imperiji/. Middle east Studies Association of North America, godišnja konferencija (Anchorage, Aljaska)

- Oktobar 2003. "War Crimes against Cultural Property in the Balkan Wars of the 1990s" /Ratni zločini nad kulturnim dobrima tokom ratova na Balkanu 1990-ih/, Center for Russian and east European Studies, University of Michigan.
- Mart 2003. "Sacred Spaces at the Intersection of Cultures: Coexistence and Conflict in Bosnia-Herzegovina" /Sveta mesta na raskršću kultura: Koegzistencija i sukob u Bosni i Hercegovini/, Exploring Cultural Boundaries of Islam in Interaction /Istraživanje kulturnih granica Islama u interakciji/, Trinity College, University of Toronto (Toronto, Kanada)
- Oktobar 2002. "Cultural Memory under Fire in the Balkan Wars of the 1990s" /Kulturno pamćenje na meti tokom ratova na Balkanu 1990-ih godina/, Archives Week 2002: Archives under Attack /Nedelja arhiva 2002: Napad na arhive/, Society of American Archivists, University of Texas (Ostin, Teksas)
- Jul 2002. "Obnova mozaika: prošlost i budućnost bosanskog kulturnog nasljeđa", Centar za istorijska istraživanja, međunarodni forum, Bosna /Sarajevo).
- Jun 2002. "Ottoman Art and Literature" /Otomanska umetnost i književnost/, prezentovano u okviru radionice Teaching Resource Center pod nazivom "The Ottoman Empire and its Civilization" /Otomanska imperija i njena civilizacija/, Center for Middle Eastern Studies, Harvard University (Kembridž, Masačusets).
- Oktobar 2001. "War on Memory: Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina and in Kosovo" /Rat protiv sećanja: prošlost i budućnost kulturne baštine u Bosni i Hercegovini i Kosovu/, Forum Bosanskog instituta, University of Westminster (London).
- Juni 2001. "Recovering the text: The Bosnian Manuscript Ingathering Project" /Obnavljanje teksta: Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa/, Međunarodna konferencija "Ottoman Bosnia: Texts, materials, Interpretations" /Otomanska Bosna: Tekstovi, materijali, tumačenja/, Samostan Svetog Ante (Sarajevo).
- Oktobar 2000. "Architectural Heritage in War and Peace: Preservation, Destruction and the Law" /Arhitektonsko nasleđe u ratu i miru: očuvanje, uništavanje i zakon/, The Future of Kosovo's Past: An International Workshop on Reconstruction of Architectual Heritage /Budućnost kosovske prošlosti: Međunarodna radionica o rekonstrukciji Arhitektonskog nasleđa/ Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Prištini (Kosovo).
- Juli 2000. "The Ottoman Heritage in the Balkans at the End of the 20th Century" /Otomansko nasleđe na Balkanu na kraju XX veka/, prezentovano u sklopu radionice "Muslim Europe: The Changing Cultural Contours of the West" /Muslimanska Evropa: Promenljivi kulturni obrisi Zapada/, Kevorkian Center for Near Eastern Studies, New York University (Njujork).
- Maj 2000. "Burned Books and Blasted Shrines: Documenting the Destruction of Cultural Heritage in Kosovo" /Spaljene knjige i raznete svetinje: Dokumentovanje uništavanja kulturnog nasleđa na Kosovu/, Center for Middle Eastern Studies, Harvard University.

- Maj 1999. "Bosnian Art, Architecture and Manuscripts" Islam and Bosnia /Bosanska umetnost, arhitektura i rukopisi/, Islam i Bosna: Konferencija o istorijskim i kulturnim paradigmama za rešavanje konflikta i stvaranje inostrane politike, Centar za nacionalizam i etničku pripadnost, University of Western Ontario (London, Ontario, Kanada).
- Maj 1999. "Recovering Lost Archives: The Bosnian Manuscripts Ingathering Project" /Obnavljanje izgubljenih arhiva: Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa/, Međunarodni simpozijum o obnavljanju arhivske službe u Bosni i Hercegovini, Public Record Office (London, Engleska).
- Novembar 1998. "The Politics of Memory and Cultural Reconstruction in Bosnia" /Politika sećanja i kulturna obnova u Bosni/, Međunarodna konferencija "Bosanska paradigma" (Sarajevo, Bosna i Hercegovina).
- Septembar 1998. "Recovering the Text: Convivencia, Genocide and Cultural Memory" /Obnova teksta: Suživot, genocid i kulturna memorija/, Umetnost i tekstualnost: 7. međunarodni forum o teoriji savremene umetnosti (Guadalajara, Meksiko)
- Mart 1998. "Serving Diverse Communities, Building Diverse Collections: Issues of Cataloging and Intellectual Access" /Služenje različitim zajednicama, izgradnja različitih zbirki: Pitanja katalogiziranja i intelektualnog pristupa/, Udruženje umetničkih biblioteka Severne Amerike, 26. godišnja konferencija (Filadelfija, Pa).
- Juli 1997. "Dangers and Threats to the Mediaeval Cultural Heritage" /Opasnosti i pretnje srednjovekovnom kulturnom nasleđu/, Telekonferencija Međunarodnog instituta za Srednji vek (Lids, Ujedinjeno Kraljevstvo) i Odseka za srednjovekovne studije, Centralnoevropski univerzitet (Budimpešta).
- Juli 1997. "Protection of Cultural Property in Armed Conflict", "Documenting the Destruction of Cultural Heritage in Bosnia", "Recovering Bosnia's Destroyed Manuscripts" /Zaštita kulturne svojine u oružanom sukobu; Dokumentovanje uništavanja kulturnog nasleđa u Bosni; Obnavljanje bosanskih uništenih rukopisa/, serija predavanja i radionica održanih na Centralnoevropskom univerzitetu (Budimpešta) u sklopu letnjeg instituta "Kulturno nasleđe u opasnosti".
- Novembar 1996 "From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural Heritage" /Iz pepela: Prošlost i budućnost kulturnog nasleđa Bosne/, Middle East Studies Association of North America, godišnja konferencija (Providens, Roud Ajlend)
- Maj 1996. "International Cooperation and Community: Helping Rebuild Libraries in Bosnia" /Međunarodna saradnja i zajednica: Pomoć da se ponovno izgrade biblioteke u Bosni/, Dan bivših studenata, Graduate School of Library and Information Science, Simmons College (Boston, Masačusets)
- Februar 1996. "Recording and Preserving Bosnia's Endangered Islamic Architectural Heritage" /Registrowanje i očuvanje ugroženog

- bosanskog islamskog arhitektonskog nasleđa Bosne/, *Historians of Islamic Art*, godišnji sastanak (Boston, Masačusets)
- Avgust 1995. "Libraries are not for Burning: International Librarianship and the Recovery of the Destroyed Heritage of Bosnia-Herzegovina /Biblioteke nisu za spaljivanje: Međunarodno bibliotekarstvo i obnova uništenog nasleđa Bosne i Hercegovine/, 61. Generalna konferencija međunarodnog saveza bibliotekarskih udruženja i institucija (Istambul, Turska).
- Mart 1995. "Killing Memory: Genocide and the War on Culture in Bosnia-Herzegovina" /Ubijanje sećanja: Genocid i rat protiv kulture u Bosni i Hercegovini/, McGill University (Montreal, Kanada).
- Maj 1994. "The Destruction of Cultural Property in Bosnia-Herzegovina" /Uništavanje kulturne svojine u Bosni i Hercegovini/, Simpozijum o uništenju i obnovi arhitektonskog blaga u Bosni i Hercegovini, Carnegie Endowment for International Peace (Vašington, DC).
- Maj 1994. "Culture and Genocide in Bosnia-Herzegovina" /Kultura i genocid u Bosni i Hercegovini/, Međunarodna konferencija: Genocid 1944-1994, Duke University (Darham, Severna Karolina).
- Mart 1994. "The War on Culture in Bosnia-Herzegovina" /Rat protiv kulture u Bosni i Hercegovini/, 10. simpozijum EPIIC: "Ethnicity, Religion and Nationalism" /Etnička pripadnost, religija i nacionalizam/, Fletcher School of International Law and Diplomacy, Tufts University (Medford, Masačusets).
- Februar 1994. "The Multicultural Heritage of Bosnia and its Destruction" /Multikulturno nasleđe Bosne i njegovo uništenje/, Predavanje Margaret Gest na Interkulturalnim studijama religije, Haverford College (Haverford, Pensilvanija).
- Novembar 1993. "Destruction of Bosnia's Cultural Heritage" /Uništavanje bosanskog kulturnog nasleđa/, Middle East Studies Association of North America, Godišnja konferencija (Research Triangle Park, Severna Karolina).
- Oktobar 1991. "Ottoman and Crimean Narrative Sources of the Early 17th Century" /Otomanski i krimski narativni izvori ranog sedamnaestog veka/, Međunarodna konferencija o Ukrajini i Otomanskom carstvu (Kijev, Ukrajina).
- Novembar 1990. "Perspectives on Ottoman Tax-Farming" /Perspektive o otomanskom ubiranju poreza/, Middle East Studies Association of North America, Godišnja konferencija (San Antonio, Teksas).
- Jun 1989. "Ottoman Copybooks of Correspondence as a Historical Source" /Otomanski registri korespondencije kao istorijski izvor/, Međunarodna radionica o otomanskim izvorima za period 1580-1650. (Verešbereni, Mađarska).
- Novembar 1988. "Tools of the Trade: Research in Islamic Art and Architecture" /Alatke zanata: Proučavanje islamske umetnosti i arhitekture/, Fogg Art Museum, Harvard University (Kembridž, Masačusets)
- Maj 1987. "Jewish Muqata'a-holders on the Lower Danube in the Sixteenth and Seventeenth Centuries" /Jevrejski vlasnici mukata u donjem toku Dunava u XVI i XVII veku, Međunarodna konferencija o

- Novembar 1986. Jevrejima u Otomanskom carstvu, Brandeis University (Valtam, Masačusets).
 “Bibliography of Muslim Minorities in Southeastern Europe”
 /Bibliografija muslimanskih manjina u jugoistočnoj Evropi/,
 Middle East Librarians Association, Godišnji sastanak (Kembridž, Masačusets).

Profesionalno iskustvo

- 1999-2000. Nezavisni konsultant Američkog univerziteta u Kairu za planiranje biblioteke retkih knjiga i specijalnih zbirki.
 2000- Predavač (vanredni), Odsek za slavistiku, Harvard University. Kursevi mađarskog jezika na redovnim i post-diplomskim studijama.
 1982-85. Istraživač saradnik, Harvard Ukrainian Research Institute, Kembridž, Masačusets, član tima za priređivanje i prevođenje otomanskih turskih, mađarskih i mletačkih izvora za istoriju regiona Crnog mora tokom XVI i XVII veka.
 1980-85. Predavač (vanredni), Odsek za istoriju, Harvard University (1983-85), Tufts University (1983-84), Boston College (1980-83). Predavao na delovima dodiplomskih studija o istoriji Evrope i Bliskog Istoka.
 1978-79. Predavač, Odsek za bliskoistočne jezike i civilizacije, University of Chicago, Čikago, Illinois. Predavao na postdiplomskim kursovima za moderni i otomanski turski; organizovao i predavao na intenzivnom letnjem kursu za otomanski.
 1976-78. Samostalni istraživač, Graduate School of Business, University of Chicago, Čikago, Illinois. Pomagao u uspostavljanju kompjuterskog modela za ekonomska istraživanja.
 1972-75. Predavač (vanredni), Tursko-američko univerzitetsko udruženje, Istanbul, Turska. Predavao na tečajevima engleskog kao drugog jezika za odrasle.
 1972- Pismeni/usmeni prevodilac (nezavisni). Od 1972. pružao usluge prevođenja na otomanski i moderni turski, persijskog, arapskog, mađarskog, nemačkog i engleskog i sa njih za privatne i vladine ugovore.

Profesionalna udruženja

Turkish Studies Association /Udruženje za turske studije/ (član upravnog odbora 1999-2001; predsednik 2006-2008); Historians of Islamic Art /Istoričari islamske umetnosti/ (član upravnog odbora 1996-97); Middle East Librarians' Association /Udruženje bliskoistočnih bibliotekara/ (sekretar-blagajnik 1993-95; predsedavajući Komiteta za biblioteke u Iraku 2003-); Art Libraries Society of North America /Severnoameričko društvo umetničkih biblioteka/ (Odbor za kulturnu raznolikost, 1996-99); Society for Iranian Studies /Društvo za iranske studije/; Middle East Studies Association of North America /Severnoameričko društvo za bliskoistočne studije/ (Programski komitet, 1996),

Jezici

Tečno govori mađarski, engleski, nemački, otomanski i moderni turski; čita francuski, španski, italijanski, holandski, latinski, arapski, persijski, azerbejdžanski, čagataj, uzbečki, ukrajinski, bosanski, hrvatski, srpski, albanski.